

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ
ЯК ЧИННИК КОНСТРУЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЙ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

Київ 2025

УДК 316.4.0:316.6

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології
НАН України (протокол № 3 від 25 квітня 2025 р.)*

Наукові рецензенти:

Т. Титаренко,

*дійсний член НАПНУ, доктор психологічних наук, професор,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

М. Соболевська,

*доктор соціологічних наук, доцент, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка*

**Соц 70 Соціальні очікування як чинник конструювання вза-
ємодій в умовах суспільної нестабільності:** монографія /
за ред. *О. Злобіної*. Київ: Інститут соціології НАН України,
2025. 353 с.

ISBN-978-617-14-0406-9

Монографія є комплексним дослідженням ролі соціальних очікувань у процесі відновлення та підтримки соціальної впорядкованості в ситуації постійної екзистенційної загрози. Визначено епістемологічні та концептуальні рамки, які дають змогу розглядати питання соціології майбутнього в екстремальній ситуації війни. Здійснено соціальну типологізацію очікувань, визначено особливості їх розгортання у темпоральному просторі, розглянуто раціональні та нераціональні підстави формування масових очікувань. На основі проведених кількісних і якісних емпіричних досліджень розглянуто соціальні очікування щодо майбутнього країни, її економічного розвитку, розвитку демократії, досліджено трансформацію наративів майбутнього в дискурсі російсько-української війни, зокрема бачення майбутніх українсько-російських відносин. Окрему увагу приділено українським воєнним мігрантам та їхнім очікуванням щодо повернення на батьківщину.

Адресована науковцям, викладачам, студентам, представникам громадських організацій, державним службовцям і політикам.

УДК 316.4.0:316.6

На обкладинці використано фото Данила Кубая

ISBN-978-617-14-0406-9

© Інститут соціології НАН України, 2025

© Злобіна О., 2025

Зміст

ВСТУП. СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ЕМПІРИЧНИХ РОЗВІДОК (О. Злобіна)	7
 РОЗДІЛ 1. СОЦІОЛОГІЯ ОЧІКУВАНОГО МАЙБУТНЬОГО В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ – НА ШЛЯХУ ДО АДЕКВАТНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ (Л. Бевзенко)	17
Вступ	17
1.1. Соціологія майбутнього – назад у майбутнє	19
1.2. Кризове суспільство – де шукати адекватну епістемологію?	26
1.3. Криза, очікуване майбутнє, життєва траєкторія – концептуальна схема в новій епістемології	35
Висновки	56
 РОЗДІЛ 2. ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ (М. Шульга)	59
Вступ	59
2.1. Методологічні примітки	61
2.2. Передінтенційні очікування	64
2.3. Раціонально-діяльнісні очікування	69
2.4. Комунікативно-рольові очікування (експектації)	85
2.5. Фонові очікування	94
Висновки	100

РОЗДІЛ 3. МРІЙНІ Й ДОСЯЖНІ УЯВЛЕННЯ

ТА ОЧІКУВАННЯ В ОБРАЗАХ МАЙБУТНЬОГО (М. Шульга)..... 103

Вступ	103
3.1. Випереджальне відображення, або Де знаходиться майбутнє?.....	104
3.2. Модуси майбутнього як предмет наукових досліджень	112
3.2.1. Майбутнє в майбутньому	112
3.2.2. Майбутнє в теперішньому часі	116
3.2.3. Майбутнє в минулому	117
3.3. Багатоманітність образів майбутнього.....	120
3.3.1. Засади побудови образів майбутнього.....	120
3.3.2. Типи образів майбутнього	125
3.3.3. Образи далекого майбутнього	131
3.3.4. Образи близького майбутнього	137
Висновки.....	140

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ОЧІКУВАНЬ НА РАЦІОНАЛЬНИХ І НЕРАЦІОНАЛЬНИХ ПІДСТАВАХ: НА ПЕРЕТИНІ

РОЗРАХУНКІВ І СПОДІВАНЬ (М. Паращевін)..... 142

Вступ	142
4.1. Раціональність у формуванні очікувань	143
4.2. Нераціональні підстави формування очікувань	146
4.3. Емпіричні показники поширення різних типів очікувань	152
4.3.1. Показники раціонального формування очікувань	152
4.3.2. Показники поширення очікувань-віри	162
4.3.3. Показники поширення очікувань-сподівань	175
Висновки.....	178

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ (Н. Соболева)..... 180

Вступ	180
5.1. Проблеми та очікування на ринку праці в Україні: макроконтекст... 181	
5.2. Українці на ринку праці: соціальні очікування та плани	188
Висновки.....	193

РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВОЄННИХ МІГРАНТІВ

(НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ) (С. Шевченко)	195
Вступ	195
6.1. Проблеми та потреби українських воєнних мігрантів (за результатами попередніх емпіричних досліджень)	197
6.2. Досвід українських мігрантів підлітків та їхніх матерів.....	201
6.2.1. Особливості проблемної ситуації підлітків і дорослих	201
6.2.2. Методологія та обмеження дослідження	202
6.2.3. Соціально-демографічні характеристики учасників.....	206
6.3. Проблеми адаптації підлітків і дорослих	210
6.3.1. Досвід переїзду	210
6.3.2. Проблеми працевлаштування та навчання.....	212
6.3.3. Соціальне оточення	217
6.3.4. Позитивні та негативні впливи на процеси адаптації підлітків та їхніх матерів.....	220
6.4. Планування повернення в Україну.....	226
6.5. Особливості дорослішання підлітків в умовах міграції	230
6.6. Соціальні очікування щодо власного майбутнього і майбутнього країни	232
Висновки.....	238

РОЗДІЛ 7. ДОВІРА ДО ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОЧІКУВАНЬ

В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ВІЙНИ (Н. Бойко, О. Злобіна)	241
Вступ	241
7.1. Теоретичні контексти поєднання концептів очікування та довіри	242
7.2. Дослідження довіри до медіа: соціологічний дискурс	245
7.3. Довіра до медіа під час війни: досвід емпіричного дослідження.....	248
Висновки.....	263

**РОЗДІЛ 8. МАЙБУТНЄ ЯК ПОЛЕ СИМВОЛІЧНОЇ
БОРОТЬБИ: ЧАСОВІ ГОРИЗОНТИ,
СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (С. Солодзько) 265**

Вступ 265

8.1. Від оптимізму до невизначеності: трансформація наративів
майбутнього в дискурсі російсько-української війни
та їх вплив на баланс сил в українському суспільстві..... 267

8.2. Одеса між минулим і майбутнім: деколонізація
як поле зіткнення конкуруючих візій України 283

Висновки 295

**РОЗДІЛ 9. УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ
ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН
У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: НАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ (О. Злобіна)..... 297**

Вступ 297

9.1. Майбутнє України: між песимістичними
та оптимістичними очікуваннями 298

9.2. Сценарії повоєнних українсько-російських
відносин в уявленнях населення 312

Висновки 325

Перелік джерел посилання 328

ВСТУП

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ЕМПІРИЧНИХ РОЗВІДОК

Дослідження соціальних очікувань доволі популярні в сучасній соціології, хоча й не належать до ключових обговорюваних тем попри те, що проблематика бачення акторами майбутнього є невід'ємною складовою загальносоціологічного теоретизування. Однак варто зауважити, що саме в часовому контексті відкриваються можливості для переосмислення класичної дихотомії «структура проти агентства», оскільки свобода дій у теперішньому тісно пов'язана зі здатністю акторів уявляти майбутнє. Залежно від того, яким є це бачення, активність у долатті структурних обмежень може як підсилюватися, так і гальмуватися, що теоретично постулював ще Мертон, вводячи в соціологічний дискурс концепт саморуйнівних та самовтілюваних прогнозів (Merton, 1948; Grunberg, 1986).

Сучасне соціологічне теоретизування характеризується баченням майбутнього як непрозорого (Giddens, 1999, р. 4), нестабільного (Bauman, 1992), непередбачуваного (Beck, 1992). Відповідно й емпіричні дослідження очікувань, прагнень і сподівань зосереджуються переважно на певних «критичних» моментах як індивідуального, так і соціального життя, таких як важливий життєвий вибір, політична криза, катастрофа, міграція і т. ін. У цей період майбутнє проблематизується на рівні окремого агента, що сприяє кращому усвідомленню очікувань і робить їх більш доступними для соціологічного дослідження (Suckert, 2022).

Серед різноманітних кризових ситуацій особливе місце належить війнам. Сучасне українське суспільство від моменту набуття у 1991 році незалежності перебувало в умовах нестабільності, а з 24 лютого 2022 року живе в умовах військового стану. В екстремальних умовах відбувається перехід до неповсякденного способу буття, характерною ознакою якого є постійна екзистенційна загроза самому існуванню людей.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну спричинило масштабну руйнацію соціального порядку, зокрема порушення звичних практик взаємодій, які забезпечують цілісність і керованість соціальних процесів. Відповідно нагальною стала соціальна проблема відновлення соціальної впорядкованості, встановлення нових правил відповідно до військових реалій, напрацювання нових зразків дій

у ситуації постійної екзистенційної загрози самому існуванню людей. Найбільш адекватною рамкою для дослідження таких трансформацій є соціально-конструктивістський підхід.

Водночас сама специфіка конструювання соціальної реальності в умовах крайніх форм суспільної нестабільності та невизначеності, тривалого перебування під тиском екзистенційних загроз не була дотепер предметом спеціальних досліджень. Однак очевидно, що концептуальні положення щодо конструювання соціальної реальності мають специфіку реалізації в ситуації екстремальної соціальної нестабільності. За Бергером та Лукманом, існує чотири способи й водночас рівні соціального конструювання реальності (Berger & Luckmann, 1966). Перший – хабітуалізація, перетворення взаємодій на рутинізовану повсякденність. Соціальне конструювання на цьому рівні полягає в її майже автоматичному відтворенні через традицію, пам'ять, через знання та уявлення, що передаються з покоління в покоління. Другий – типізація. Повсякденність містить самовідтворювані непроблематизовані типізації як суб'єктів, так і ситуацій взаємодії. Сукупність типізацій охоплює зразки взаємодії, що повторюються і утворюють соціальну структуру.

В екстремальних умовах відбувається порушення конструювання на цих двох рівнях через руйнацію повсякденності, яка супроводжується руйнуванням типізацій і зразків взаємодій. Відповідно соціальне конструювання реальності в таких умовах передбачає відновлення самої процедури типізації шляхом створення нових типів для означення ситуацій та суб'єктів взаємодій.

Третій рівень і спосіб соціального конструювання реальності – інституціоналізація, яка передбачає втілення соціально визнаних ідей у формі колективних уявлень відповідного суспільства. Крім типізованих колективних уявлень, інститути включають ролі та статуси, систему санкцій і соціального контролю для підтримки норм, загальні цілі, установки та зразки поведінки (норми), установи, кодекси, закони і т. ін. Колективні уявлення формуються на основі типізації не автоматично, а потребують спеціальних зусиль (через діяльність вчених, медіа, громадських організацій, літературу, мистецтво, освіту, діяльність видатних особистостей), спрямованих на стабілізацію соціальної структури та діяльності інститутів. У екстремальних умовах прагнення досягнення інтегративних значень радикально підсилюється як засіб збереження соціальної структури, нівелюючи можливі розколи на тлі ідеологічного плюралізму чи культурного різноманіття.

Четвертий етап і спосіб соціального конструювання реальності – легітимація, створення нових значень, що слугують для інтеграції тих

значень, які вже є. Роль легітимації полягає в тому, щоб закріпити об'єктивність та зробити суб'єктивно ймовірними все попередньо інституціоналізоване. В екстремальних ситуаціях у процесі легітимації продукуються нові значення для підтримки інституціоналізованих колективних уявлень.

У просторі дослідника соціального конструювання реальності знаходиться широке коло соціальних феноменів – різноманітні системи репрезентацій, соціальні й матеріальні практики, закони дискурсів та ідеологічні ефекти. Окремим елементом процесу конструювання взаємодій виступають соціальні очікування, які забезпечують «взаємність перспектив» (Schutz, 1932/1967), що передбачає визначальну роль майбутнього в цьому процесі. Це один із ключових чинників, що визначає успішну взаємодію, оскільки він безпосередньо пов'язаний з реалізацією її мети.

Сучасні теорії соціальних очікувань визначають соціальні очікування перформативними, тобто такими, що можуть впливати на реалізацію уявлень про майбутнє, яке вони представляють (Beckert, 2016). Очікування допомагають акторам тимчасово нехтувати невизначеністю майбутнього, виокремлюючи деякі майбутні сценарії як більш імовірні або привабливіші за інші. Тож очікування передбачають зобов'язання щодо конкретних можливостей майбутнього і впливають на мобілізацію та поведінку акторів у цей період.

Соціальні очікування суб'єкта детермінують його ставлення до змін у навколишній реальності, способи реагування на ці зміни та вибір стратегії взаємодії із соціальним оточенням (невтручання, допомога чи протидія). І тут соціологи стикаються зі складною методологічною проблемою, на яку свого часу вказав Дж. Тернер, експектації неможливо виміряти незалежно від особистості, яка ними керується, тобто варіації поведінки пояснюються варіаціями явищ, висновки про існування яких робиться на підставі поведінки (Turner, 1974). Відповідно концептуалізація структури експектацій є результатом зусиль з узгодження точок зору різних дослідників, і подальше їх вивчення іншими дослідниками постійно потребує нових зусиль щодо вироблення єдиної думки.

На специфіку процесів конструювання реальності в умовах війни накладається специфіка соціально-психологічних станів особистості і груп в екстремальних ситуаціях. Реакція соціальних суб'єктів у ситуаціях суспільної невизначеності далеко не завжди забезпечує адаптацію до умов існування, що змінилися. У цей період руйнації соціальної тканини втрачається передбачуваність повсякденного життя (Neal, 1998). Як наслідок, на рівні індивідуального суб'єкта відбувається постійний пошук нових стратегій конструювання соціальних взаємодій. Водночас

колективною відповіддю на руйнування соціального порядку є соціальною травмою, яка виникає внаслідок раптового краху нормативних соціальних очікувань і швидкого розпаду соціальних інститутів та соціальної структури (Giesen, 2004).

У момент виникнення екзистенційної загрози після початку війни екстремальна ситуація спричиняє на якийсь час дезадаптацію людей, які в умовах загроз переживають стрес і принаймні тимчасову втрату керованості життям. Проте через певний час настає часткова адаптація, накопичується позабудений досвід, який, однак, не перетворюється на буденний через постійне відтворення екстремальних ситуацій. Це спричиняє генералізацію й певну уніфікацію соціальних очікувань, які зосереджуються в підсумку на точці припинення руйнування буденності. Тож часовий аспект очікувань, який, за Парсонсом, містить орієнтації щодо майбутнього розвитку системи та пам'яті про минуле (Parsons, 1951/2005, р. 4), у нашому дослідженні концептуалізується через маркери «до війни», «під час війни» та «після війни».

Концептуалізація процесу впливу соціальних очікувань на конструювання взаємодій у ситуації високої соціальної нестабільності виходить з того, що в кризові моменти непрогнозованість майбутнього має не абсолютний, а варіативний характер. Саме індивідуальна оцінка ймовірності того чи іншого варіанта зумовлює домінанту очікування та її вплив на формування відповідних практик взаємодій. Вплив на формування варіантів очікувань і оцінку ймовірності очікування того чи іншого варіанта є основним регулятором зміни практик соціальних взаємодій у процесі проходження суспільства через точку біфуркації.

У загальному контексті всі дії влади, війська, цивільного населення скоординовуються в умовах війни спільним очікуванням майбутньої перемоги, яке швидко оформилося й підтримується в масовій свідомості протягом тривалого періоду, хоча ця віра поступово слабшає. Зокрема, за даними Центру Разумкова, у серпні 2022 року кількість тих, хто вірив у перемогу України над Росією, становила 91,5%, у липні 2023 – 93,2%, у червні 2024-го – 79,89%, у березні 2025-го – 74,2% (Разумков центр, 2025). Це загальне генералізоване очікування діє як механізм стабілізації на рівні індивідуальної свідомості на кшталт первинного фрейму (Goffman, 1959) і самовідтворюється завдяки невизначеності ситуації, яка не має конкретних часових меж.

Недостатність теоретичних розвідок та існуючі методологічні обмеження потребували розробки теоретико-методологічного підґрунтя дослідження особливостей дії соціальних очікувань у екстремальних кризових ситуаціях. Відповідно у першому розділі монографії запро-

поновано концептуальну схему дослідження в рамках нової епістемології. Л. Бевзенко пропонує епістемологічну платформу, яка поєднує напрацювання критичного реалізму й парадигми складності, що дає можливість чітко відділити концептуальне бачення кризових моментів суспільної історії від відносно стабільних. На її думку, за умов кризи відбувається зміна типу агентності. Виникає кризовий тип, який вже не підпадає під визначення усвідомленого й раціонального вибору, оскільки раціонально можна усвідомити лише наявність кризи і варіативності майбутнього, але не існує способу раціонального і послідовного проєкту руху до бажаного сценарію. Запропонована епістемологія стверджує, що в моменти кризи на рівні глибинної онтології (рівень «реальності») проявляється активність системи як емерджентного утворення. Який з варіантів з «реального» перейде в «актуальне», може вирішити окрема подія або людина, яка в умовах невизначеності має покладатися радше не на раціональні, а на інтуїтивно-вольові рішення.

У другому розділі М. Шульга здійснив концептуалізацію структури експектацій на основі узгодження точок зору різних дослідників. Автор пропонує виокремити чотири ідеальних типи очікувань. Передінтенційні очікування (мрії, фантазії тощо) зосереджені виключно у свідомості суб'єкта і не мають жодного впливу на зовнішній світ. Раціонально-діяльнісні (наміри, плани тощо) – забезпечують активність суб'єкта. Комунікативно-рольові (очікування щодо нормативної поведінки оточення) – сприяють реалізації соціальних взаємодій. Фонові очікування (фіксовані установки) не усвідомлюються, але завдяки їм повсякденність зазвичай не проблематизується. У реальних практиках ці типи очікувань взаємно переплітаються, доповнюють один одного. Однак у кризових умовах повсякдення руйнується, і раціонально-логічні очікування можуть поступатися очікуванням, які містять залишки міфологічної, фольклорної або релігійної свідомості.

Спроби розібратись в очікуваннях і уявленнях щодо майбутнього з необхідністю потребують теоретичного аналізу феномену майбутнього часу. Розвиваючи існуючі теоретичні уявлення про соціальний час, М. Шульга в розділі 3 «Мрійні й досяжні уявлення та очікування в образах майбутнього» пропонує розглядати існування різних модусів майбутнього, представленого в різних часових вимірах. Образи майбутнього розрізняються за віддаленістю (далеке чи близьке майбутнє), за рівнем достовірності, за масштабом можливих подій, за часовим горизонтом. Очікування несуть головне смислове навантаження в образах близького майбутнього, а в образах далекого майбутнього головну роль відіграють уяви.

Рухаючись у бік аналізу формування очікувань на рівні суб'єкта та їх ролі як мотиваційної основи поведінки, М. Парашевін пропонує типо-

логізацію очікувань за принципом їхньої обґрунтованості. У цьому ракурсі очікування поділяються на такі, які мають раціональне підґрунтя (очікування-розрахунок), і такі, які формуються не раціонально, афективно (очікування-віра та очікування-сподівання). Ці типи очікувань відрізняються як своїми характеристиками, так і тим, як вони впливають на поведінку.

Найбільш стійкі очікування-віра, найбільш узгоджені з реальною ситуацією очікування-розрахунки, найбільш ефемерні очікування-сподівання, які характеризуються значним емоційним забарвленням, а отже, і з негативними емоційними переживаннями, якщо вони не реалізуються. Раціональні очікування стимулюють їх носіїв до активної діяльності, натомість очікування-сподівання пов'язані з орієнтаціями на пасивне вичікування.

Виокремлені типи очікувань по-різному актуалізуються в стабільних або кризових умовах. В умовах підтримки соціальної впорядкованості переважають очікування-розрахунки, в умовах яскраво вираженої кризи та високої непередбачуваності майбутнього вони часто поступаються очікуванням-сподіванням, які на індивідуальному рівні діють як форма опанування ситуації, що сфокусована на емоціях і, з одного боку, підтримує стійкість у протидії стресорам, а з іншого – може спричинити хибне відчуття позитивного майбутнього (Hobfoll et. al., 2009).

Закладене теоретичне підґрунтя аналізу дає змогу надалі застосовувати запропоновані концептуальні рішення для аналізу дії соціальних очікувань у різних сферах. Складне дослідницьке поле й розгалужена система конструктів потребували перевірки поставлених гіпотез на різних рівнях аналізу, у різних ситуаціях, стосовно різних сфер взаємодій, у різних соціальних групах. Зокрема, очікування в несприятливій ситуації досліджувалися на прикладі уявлень та очікувань українців щодо функціонування ринку праці в Україні в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Проведений Н. Соболевою аналіз статистичних відомостей, прогнозів міжнародних організацій, результатів досліджень ринку праці, показав доволі суперечливу картину очікувань на макро- та мікрорівні. Негативні прогнози державних установ ґрунтуються на низькій імовірності швидкого повернення мігрантів, а отже, очікується збереження диспропорцій на ринку праці і, як наслідок, зростання інфляційного тиску. Водночас попри дефіцит кадрів населення оцінює перспективи пошуку роботи не надто оптимістично. Причому диспропорція між запитом на робочу силу й негативними очікуваннями щодо можливості працевлаштування різна у різних соціодемографічних груп. До того ж зафіксований великий розрив між декларованою готовністю зміни-

ти професію, яка демонструє передінтенційні очікування, і реальними планами щодо зміни роботи, які належать до раціонально-діяльнісних очікувань. Насправді об'єктивні статистичні дані показують, що активність на ринку праці не змінюється, кількість тих, хто шукає роботу, помітно не збільшується, як і кількість нових вакансій на ринку праці. Отже, наразі очікування населення щодо ситуації на ринку праці поки що суттєво не впливають на зміни поведінкових практик.

Війна не лише зруйнувала звичні життєві практики для тих, хто залишився в країні. Мільйони українських воєнних мігрантів, переважно жінки та діти, покинули країну й мали адаптуватися до радикальних змін життєвої ситуації. З одного боку, їх життю не загрожувала безпосередня небезпека, з іншого – вони мали пристосуватися до радикальних змін у житті в умовах повної невизначеності. Їх повернення чи неповернення надзвичайно важливо для економіки країни та майбутнього відновлення в усіх сферах життя. Водночас дослідження планів мігрантів слабо піддається кількісним оцінюванням, зокрема тому, що вони постійно змінюються відповідно до військової та політичної ситуації, як це підтверджують дослідження, проведені УВКБ ООН серед українських мігрантів у 2022–2024 рр. (United Nations., 2024). Якісне дослідження С. Шевченко, у процесі якого було проведено 25 глибинних інтерв'ю з членами 12 сімей (матері та діти-підлітки), мало на меті надати більш глибоке пояснення мотивації українських воєнних мігрантів і розкрити замасковані, латентні чинники (не)повернення. Це дослідження показало, що соціальні очікування, пов'язані з баченням майбутнього України, є радше нераціональними, йдеться про очікування-сподівання, а не про очікування-розрахунки. Наративний аналіз підтвердив, що ситуація невизначеності робить довгострокове планування надто залежним від зовнішніх факторів, що на рівні індивіда переживається як зменшення можливостей впливати на власне життя. Водночас індивідуальна оцінка ймовірності того чи іншого варіанта майбутнього зумовлює домінанту очікування і є основним регулятором зміни практик у кризових ситуаціях. Домінантним наративом у відповідях жінок стосовно планів повернення є покращення безпекової ситуації для дітей. Водночас орієнтації на майбутнє матерів і підлітків дещо відрізняються з точки зору невизначеності. Жінки переживають її дуже сильно, натомість підлітки не сприймають ситуацію як надто проблемну, їхні плани на майбутнє, пов'язані з навчанням, пошуком роботи та подальшою легалізацією, більш конкретні.

Тема соціальних очікувань тісно пов'язана з темою довіри, яку можна розглядати як позитивне очікування щодо безпечності певних суб'єктів, дій чи ситуацій. Н. Бойко і О.Злобіна розглядають проблему довіри

українців до медіа, яка репрезентує очікування правдивості інформації, отримуваної від різних інформаційних джерел. Це особливо актуально в умовах війни, коли саме медіа відіграють важливу роль у формуванні сприйняття подій і способів реагування на них. Аналіз даних соціологічного дослідження дорослого населення України, проведеного в межах міжнародного проєкту «Медіаграмотність та доступ до достовірної інформації під час війни в Україні», та аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАН України¹ засвідчили, що порівняно з даними довоєнних досліджень попит на інформацію під час війни значно підвищився, проте баланс довіри / недовіри до інформаційних джерел порівняно з довоєнним періодом або не змінився, або навіть погіршився. Виявилося, що натеper ані традиційні ЗМІ, ані інтернет-джерела не користуються довірою більшості українців. Натомість перевага надається самостійному пошуку інформації в інтернеті та інформації від друзів та рідних. Однак, навіть за умови довіри до джерел інформації, українці не надто налаштовані покладатися на чийсь прогнози щодо розвитку подій в Україні при плануванні своїх дій.

Рівень довіри до джерел інформації впливає на поведінку не прямо, а опосередковано, через формування більш загальних очікувань щодо загальної життєвої ситуації. Ці загальні зміни медіаландшафту воєнного стану аналізуються С. Солодьком на прикладі формування і трансформації уявлень про майбутнє в українському медіадискурсі в умовах війни. Протягом трьох років війни відбувається кардинальна зміна темпоральних моделей від початково лінійної з чіткою перспективою перемоги до циклічно-адаптивної після невдалого контрнаступу 2023 року, що відбиває глибинний зсув у колективному усвідомленні тривалості та характеру конфлікту. Хоча генералізоване очікування перемоги продовжує діяти як механізм стабілізації на рівні індивідуальної свідомості, спостерігається еволюція самого концепту «перемога» від уявлення про швидкий військовий успіх, до розуміння перемоги як здатності зберегти державність в умовах тривалого протистояння.

На прикладі перебігу деколонізації публічного простору міста Одеси С. Солодько висвітлює протистояння принципово різних візій майбутнього України, що проявляються у конфлікті інтерпретацій демократичних цінностей та національної безпеки. Множинність способів конструювання реальності різними соціальними акторами та фундаментальні розбіжності в їхніх світоглядних засадах значно ускладнюють пошук механізмів суспільної консолідації. Ця ситуація загострюється в

¹ Обидва опитування проведені влітку 2024 року.

умовах тривалого воєнного конфлікту та кризи домінуючих наративів. У таких умовах ефективним є підхід, що передбачає відмову від пошуку «єдино правильного» рішення на користь інституційних механізмів співіснування різних бачень майбутнього України.

Окремий зріз дослідження пов'язаний з формуванням і дією наративних фреймів майбутнього на індивідуальному рівні. Аналізуючи 193 напівструктурованих інтерв'ю, які збиралися в різні періоди війни, О. Злобіна показує відсутність прямого відтворення на рівні особистості версій майбутнього, які транслуються ззовні. Натомість зафіксовані складні конфігурації очікувань, як щодо віддаленого та близького майбутнього, так і щодо особистісного майбутнього і майбутнього країни. Виявлено кілька сценаріїв позитивного та негативного майбутнього країни. Рациональна версія позитивного майбутнього відтворює національний стратегічний наратив невідворотності руху до бажаного ідеалу. Натомість його емоційна версія ґрунтується на індивідуальній оптимістичній орієнтації респондентів, у ній йдеться не про європейськість і прогрес, а про здійснення власних мрій і бажань. Негативні раціональні версії майбутнього постають на очікуваннях повернення до негативного минулого або на очікуваннях руїни. Водночас в умовах невизначеності негативний образ індивідуального майбутнього свідомо чи несвідомо блокується й заміщується у респондентів образом фіксованого теперішнього.

Важливою складовою загальної картини майбутнього є очікування, пов'язані з тим, як складатимуться відносини між ворогуючими країнами в майбутньому. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені різними типами наративних фреймів. Найбільш поширеним є варіант очікувань, що акцентують емоційне наповнення відносин, представлений наративним фреймом «вороги назавжди». Стосунки характеризуються як «повністю негативні», спосіб реалізації відносин, представлений наративним фреймом – «перманентна війна». Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців та росіян на бажане майбутнє, що взагалі робить сприйняття ситуацій у контексті перемога-поразка нерелевантним. Наративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрозі так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Фрейм «ніяких стосунків» містить образ бажаного майбутнього і репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення Росії в принципі. Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації: «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

Аналіз наративів підтверджує, що на сьогодні вираженою в масовій свідомості є готовність до репрезентації подій війни як травми в майбутнє через міжпоколінну трансляцію. Серед багатьох небезпек, які створила і продовжує створювати війна для українського суспільства, однією з найнебезпечніших є те, що потенційною «групою носіїв», які є колективними дійовими особами процесу травми в українських реаліях, скоріше виступатимуть не військові, повернення яких очікують з тривогою, а «покоління незалежності», з яким були пов'язані сподівання на оновлення країни. Це покоління виховано на іншій версії української історії, ніж та, яку транслиували в радянські часи. Відповідно для них сучасна війна вбудовується в ланцюг травмивних історичних подій, що дає підстави для конструювання травми, чому сприяє історичне, культурне та інституційне оточення. Однак, виходячи з розуміння багатоваріантності картин майбутнього в кризовому суспільстві, передбачити сьогодні, чи стане наратив ворожості панівним, неможливо. Прогноз зміни в баченні формату повоєнних взаємодій залежатиме від розвитку подій війни, при цьому на формування картини майбутнього впливатиме те, чи перетвориться колективна травма на культурну.

Завершуючи загальний огляд представлених у монографії досліджень, варто дещо сказати про те, як писалася ця книга. Автори працювали як науковці, намагаючись діяти як вчені, не включені до ситуації, яку вони спостерігали як предмет не стільки практичного, скільки пізнавального інтересу (Schutz, 1954). І в процесі дослідження ми намагалися повністю перейти з нашої особистої біографічної ситуації в наукову ситуацію. Водночас усі автори самі були й залишаються безпосередніми учасниками подій. Більшість з нас протягом усієї війни перебуває в Україні, а деякі колежанки перебувають у статусі українських воєнних мігрантів. Ця книга писалася під обстрілами, в умовах відсутності електрики та зв'язку, і кожного ранку ми разом з усіма українцями вже четвертий рік зупиняємося на загальнонаціональну хвилину мовчання в пам'ять про загиблих внаслідок військових дій РФ. Тому насамкінець хочемо повернутися з читачем до нашої біографічної ситуації. Наші наративи, попри усі страхи і тривоги, залишаються оптимістичними. Ми віримо, що позитивна картина майбутнього країни є відкритою, хай вона й відсувається поки що разом з часовим обрієм. Водночас наша індивідуальна часова перспектива містить наратив, який транслює ідею досягнення позитивного майбутнього країни через поєднання індивідуальних зусиль кожного на шляху до реалізації власного позитивного майбутнього. Тому будемо й надалі намагатися робити свій внесок у створення панорамної картини українського суспільства під час повномасштабної війни і, сподіваємося, швидкої повоєнної відбудови.

РОЗДІЛ 1

СОЦІОЛОГІЯ ОЧІКУВАНОГО МАЙБУТНЬОГО В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ – НА ШЛЯХУ ДО АДЕКВАТНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Вступ

Уже четвертий рік від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну й українці загадуються над питаннями: коли скінчиться ця війна, яким буде її кінець, чи вдасться нам здолати ворога і якою буде конфігурація цієї перемоги. Ці запитання ми ставимо політикам, політологам, військовим аналітикам і оглядачам, журналістам. Навіть екстрасенси, тарологи, ясновидці активно присутні в інформаційному просторі, й це одне з основних запитань, обіцяння відповіді на яке додає їм підписників та збільшує глядацьку аудиторію. Чого ж очікувати нам від майбутнього в ситуації війни, якої, за словами одного з політиків, «не мало б бути», якими можуть бути наші очікування щодо власного майбутнього в цих реаліях, як вибудовувати свою життєву траєкторію в світлі цих очікувань?

Проблема. Однією з *проблем соціологічного порядку*, що тут перед нами постають, є така. Соціологія майбутнього, що активно розвивається в західній соціології, своїм предметом має уявлення соціальних акторів щодо власного очікуваного майбутнього і те, як ці очікування впливають на агентні дії цих соціальних акторів у напрямі формування своїх життєвих стратегій та на здійснення й корекцію соціальної поведінки в напрямі, зумовленому такою стратегією.

Актуальними для нас є питання: як ситуація макрорівневого порядку, зумовлена війною і високою невизначеністю щодо майбутнього країни як такої, вписується в це проблемне поле? Як може розгортатися дослідницький простір соціології майбутнього в наших реаліях?

Метою цього розділу буде пошук відповіді на питання: чому екстремальна ситуація війни потребує пошуку епістемологічної платформи, відмінної від тих, що уможливорюють розглядати основні питання соціології майбутнього у порівняно стабільних, умовно нормальних ситуаціях?

У яких *епістемологічних і концептуальних рамках* можна рухатися у пошуку рішення зазначеної проблеми?

Завдання дослідження є такими:

– Розглянути процеси, що відбуваються в полі *соціології майбутнього*, ті теоретичні й емпіричні напрацювання, які є переважно в західній соціологічній літературі.

– Вказати наявні епістемологічні обмеження, які не дають змоги працювати з зазначеною проблемою в наших реаліях, і позначити, які саме *епістемологічні контури* тут можуть бути адекватними.

– Запропонувати *модель руху соціального актора життєвою траєкторією* в напрямі свого очікуваного майбутнього за умов високої нестабільності всього соціального простору, в якому цей рух відбувається. Визначитися з понятійним набором, який тут буде працюючим.

– Розглянути *концепт очікувань*, його можливість працювати на нашу проблему і вказати, яких можливих доопрацювань цей концепт потребуватиме.

– Визначитися з форматом агентності соціального актора в процесі просування життєвою траєкторією. Відкоригувати *концепт агентності* з метою його здатності працювати в особливих умовах соціальної кризи (біфуркації).

– Зробити висновки щодо можливих гіпотез емпіричного дослідження, які така концепція соціології майбутнього в екстремальних станах для нас відкриває, а також тих методів отримання емпіричного підтвердження висловлених гіпотез, які тут видаються адекватними.

1.1. Соціологія майбутнього – назад у майбутнє

Соціологія майбутнього – порівняно новий термін у західній соціології, хоча дослідження, які можуть бути віднесеними до цього напрямку, мають тривалу історію. Панорамний погляд на це питання й пропозиція виокремити соціологію майбутнього як окрему галузь соціологічного дослідження міститься в недавній статті (Suckert, 2022), яка в назві має символічний вираз – «назад у майбутнє», оскільки пропонує повернутися до цієї теми (що має тривалу історію), вже окресливши її як окремий і важливий напрям соціологічних розвідок. Ця робота являє собою масштабне оглядове дослідження з багатовекторним аналізом великого масиву робіт, які в той чи інший спосіб дотичні до теми очікуваного, уявного майбутнього. Саме на підставі цього аналізу робиться висновок, що майбутнє є важливим соціальним фактом, який може збагатити дослідницькі інструменти в актуальних для сучасної соціології напрямках. Серед них передусім називаються такі, як нерівність і соціальна стратифікація, соціальні ідентичності, соціальна дія і агентство, колективне смислотворення і координація, влада та конфлікт.

Для наших подальших міркувань важливими є декілька аспектів, що містяться в цій статті. Назвемо їх з вказівкою можливих перспектив, які при цьому відкриваються в контексті нашої проблеми.

1. У згаданій статті подано масштабний огляд тих *епістемологічних перспектив*, у яких тема очікуваного майбутнього обговорювалася в той чи інший спосіб. Наголошується, що в усіх класичних роботах від М. Вебера до функціоналістів, структуралістів, прагматизму і аж до класиків пізнього модерну майбутнє концептуалізовано як важливе знання про соціальність. Але більшість цих робіт пов'язують майбутнє з минулим, нормами, статусами, знаннями. Іншими словами, образ майбутнього випливає з досвіду особистого минулого, майже прогальністі щодо *макроструктурних моментів*, влади, інститутів, економічних режимів, їхнього впливу на формування образів персонального майбутнього. Усе це виводиться за дужки як певна стабільна даність. Як сказано в роботі, це сприймається як невідрефлексоване припущення про те, що навіть довгострокове майбутнє вписується в наявні інституційні порядки.

Це дуже далеко від того, що маємо в нас. *Наша ситуація кризи і війни* робить таке бачення недостатнім, майбутнє вже ніяк не можна уявляти, спираючись на минуле. Це логічно *потребує пошуку концептуальних засад*, які б не залишали поза увагою той макроконтекст, у якому й

формується образ майбутнього окремого соціального актора. Ця змінна майже не спостерігається за часів макростабільності, але стає суттєвою в періоди кризи.

2. Треба зазначити, що близька нам тема *невизначеності майбутнього* означається в цій роботі з покликаннями на класиків пізнього модерну – З. Баумана, Е. Гіденса, У. Бека. Наголошувалось на такому цікавому аспекті – ці автори розглядають суспільну невизначеність не як поточний стан соціальної системи, з яким маємо справу, а як проблемну й небажану рису сучасного суспільства. Наводиться вислів Гіденса: «Радикалізація модерну означає необхідність жити більш рефлексивно, стикаючись з більш відкритим і проблемним майбутнім» (Giddens & Pierson, 1998, p. 116).

Зрозуміло з нашої постановки проблеми, що маємо справу саме з невизначеністю майбутнього. Але тут є суттєва відмінність – та невизначеність, про яку писали Гіденс і Бауман, була зумовлена швидкоплинністю сучасного соціального життя. Пристосування до цього потребувало справді постійної рефлексивності. У цьому випадку йдеться про швидкі, але все ж еволюційні зміни. Ми ж маємо справу з кризовим руйнуванням соціальності. Як наочний приклад невизначеності першого роду можна вказати на ситуацію користувача якихось Інтернет-платформ, програм або операційних систем. Якщо вони комусь потрібні для роботи, тісно вписані як інструменти реалізації його життєвої стратегії і пов'язані з бажаним і очікуваним персональним майбутнім, їхнє постійне оновлення стає невеликим, але стресом, бо потребує зупинення рутинізованого й рефлексивного опанування змін. Це неприємні невизначеності, але все ж їх долаття є можливим завдяки агентним діям у їх класичному розумінні – через усвідомлення, аналіз, раціональне рішення. Інша справа, коли, наприклад, зникає Інтернет або світло, що його живить. Причому, не для окремого користувача, а для цілого міста чи району (що стало для багатьох українців звичною ситуацією за роки війни). Питання дієвості рефлексивності окремого актора тут уже не постає. Усе може залежати від макрозмін, на тлі яких актор має жити, діяти й долати цю невизначеність, але вже макрокризowego порядку.

3. У згаданій роботі наголошується, що основні соціологічні теорії від Вебера до Гіденса вважали сприйняття й очікування майбутнього як важливий аспект *соціальної дії і агентства*. Оскільки більшість цих теорій побудовані на епістемологічній базі методологічного індивідуалізму, то йдеться саме про агентність у створенні власного життєвого проєкту, що суттєво залежить від очікуваного власного майбутнього. Від-

повідно до цього методологічного вибору (мікродетермінізму по відношенню до питання соціальних змін) саме з суми таких індивідуальних траєкторій і виникає траєкторія змін системного рівня. Чи працює це в ситуації кризових станів усього суспільства? Якщо ні, то як має бути переосмисленим концепт агентства в ситуації макрорівневої кризи?

4. У цьому огляді не обійдена увагою й постійно актуальна для соціології тема стосунків *системи і дії*. Наголошується, що дослідження, пов'язані з очікуваннями щодо майбутнього і його уявними образами, дають тонше розуміння соціологічної проблеми *«структура чи агент»*. Це, по суті, про стосунки між методологічним індивідуалізмом і пошуком синтетичних підходів, які б залишали якусь частину суб'єктності в соціальних змінах соціальним системам і структурам. Як агентність і структура пов'язані, як остання впливає на уяву агента про майбутнє? Для нас ця тема звучить дуже особливо, бо, на відміну від переважної більшості розглянутих у огляді робіт, маємо справу з системною (структурною) кризою. Питання агентності й структури тут постає абсолютно по-новому.

5. Автор привертає увагу до того, що існує доволі багато напрацьованих емпіричних досліджень, присвячених життєвим кризам (в'язниця, хвороба, катастрофа, міграція), і руйнаціям образу майбутнього, що в таких випадках включаються. Але ні в теоретичних, ні в емпіричних розвідках не приділяється достатньо уваги повсякденності. Я б ще додала – ситуації, коли такі кризи є не поодиноким, а масовим явищем. Для нас ці питання будуть суттєвою складовою в тому баченні вітчизняних поворотів у соціології майбутнього, що відкриваються на тлі війни.

Майбутнє як соціологічний факт – емпіричні роботи. Для посилення аргументації зрослої уваги сучасних соціологів до соціології майбутнього варто звернутися до ще однієї оглядової статті (Beckert & Suckert, 2020). Якщо попередня була більше зосереджена на теоретичних підходах до цієї проблеми, то в даному разі йдеться про огляд 571-ї дослідницької роботи емпіричного плану, в яких вивчалось сприйняття майбутнього за допомогою різних дослідницьких методів. Ці статті було опубліковано в період з 1950 по 2019 роки. Завдяки ретельному вивченню цього великого масиву робіт у цій оглядовій статті переконливо показано, що тривалий час це дослідницьке поле було малозаселеним, але, починаючи з 1990 року, спостерігається хвилеподібний процес поступового зростання наукового інтересу до цього питання. А останні 10 років демонструють буквально експоненційне збільшення кількості таких робіт (Beckert & Suckert, 2020, p. 5).

Автори виділяють *три кластери таких досліджень*. У першому майбутнє розглядається як залежна або незалежна змінна, увага спрямована на підлітковий вік, освіту, сім'ю, на те, що тут є визначальним у формуванні образу майбутнього. У другому кластері містяться роботи, в яких безпосередньо досліджуються усі складові цього образу й зосереджені на таких аспектах, як ідентичність, міграція, здоров'я та ін. Третій кластер можна було б назвати дослідженнями процесів конструювання майбутнього, передусім у річищі політичних технологій.

Хоча жоден із цих кластерів ніби не стосується напряму основного предмета соціології майбутнього – образу майбутнього і життєвих стратегій соціальних акторів, але наступним кроком у кожному з цих тематичних розділів буде саме рух у напрямі з'ясування питання – як це відбивається на життєвих проєктах, агентності в їх здійсненні. Саме на цьому наголошує автор у висновках до цієї роботи, відмічаючи, що «соціологія могла б виграти від більш систематичної інтеграції теми майбутнього в свої дослідження, оскільки це безпосередньо відображається в очікуваннях, прагненнях і майбутніх переконаннях» (Beckert & Suckert, 2020, p. 1).

Окремо тут можна було б поставити запитання: чому має місце саме така динаміка уваги до теми майбутнього, звідки взялася та експонента на графіку зростання кількості робіт, що різко пішов вгору починаючи з 2008 року? Це, хоча й не прямо, але опосередковано, має стосунок до нашого безпосереднього предмета, оскільки можна припустити – саме зростання невизначеності майбутнього, як на індивідуальному, так і на глобальному рівнях, стало неявним рушієм цих процесів. І натепер ця невизначеність лише збільшується, що спонукатиме надалі більш щільну і всебічну увагу до теми очікуваного майбутнього і різні її формулювання – від індивідуального до глобального.

Ситуація кризової нестабільності – потреба в нових підходах. Показавши в попередньому пункті актуальність звернення до соціології майбутнього як загального напряму в сучасній соціології, далі маємо обґрунтувати твердження, що та кризова нестабільність системного рівня, яка має місце в нашій країні з моменту початку повномасштабного протистояння у війні з Росією, потребує особливих епістемологічних і концептуальних контурів, у які мають вписуватись аналогічні дослідження в подібних ситуаціях. З цієї точки зору поглянемо на деякі предметні акценти, які актуальні для соціології майбутнього в дослідженнях західних соціологів, і покажемо, чому для нас це дещо відкладені питання аж до досягнення тривалої макросоціальної стабільності.

Цікавий досвід такого дослідження, цілком затребуваного в соціальній ситуації мирних західних країн, знаходимо в роботі (Lee & Kim, 2020), присвяченій *культурі ресторанів*. Тема ніби зовсім незначна, але для нас дає можливість продемонструвати відмінність роботи з таким предметом у ситуації стабільного західного суспільства і в нашій ситуації війни та кризи.

Дизайн згаданого дослідження був дуже ретельно опрацьований і обґрунтований. Автори спиралися на теорію підтверджених очікувань і вивчали, наскільки онлайн-відгуки попередніх відвідувачів певних ресторанів впливали на рішення самого читача цих відгуків завітати до цього ресторану. Відгуки вивчалися детально – тексти, візуальні доповнення, час надання тощо. Усе це було тими змінними, які досліджувалися на предмет впливу на рішення людини щодо наміру завітати до цієї установи. Вивчалось, який образ майбутніх відвідин це малює і як впливає на власні плани.

Постає питання: наскільки цей досвід може бути корисним для нас у конкретній ситуації великої і тривалої війни? Чи є подібні проблеми актуальними для багатьох українців? Так, ресторани продовжують працювати, але навіть це не викликає схвального ставлення деяких наших громадян, хоча й є розуміння – економіка і під час війни має працювати. Але, якби ми хотіли поставити собі таке дослідницьке завдання в наших реаліях, то чи достатньо було б вивчати лише відгуки, щоб зрозуміти, як формуються очікування щодо відвідування ресторану у наших людей? Які нові змінні в характеристиці ситуації виникають, яких не було в наведеній статті? А їх багато. Так, західний споживач ухвалює рішення, спираючись на масив відповідних відгуків, бо за дужки виноситься те, що апіорі є сталим і не може впливати на роботу ресторану. Це і сам ресторан (який, можливо, стоїть вже не перше століття), його кухня, його шеф-кухар, його постачальники продуктів тощо. Ймовірність того, що це різко зміниться, є в цьому разі низькою й не береться до уваги у випадку формування відповідних очікувань. Такого не можна сказати про ситуацію, в якій перебуває наш потенційний споживач ресторанних послуг. Значно більшою є ймовірність того, що завтра ворожа ракета чи дрон прилетить у ресторан чи поблизу, що буде зруйнованим саме приміщення, що буде мобілізованим або піде добровільно до війська його шеф-кухар (доволі дефіцитна, як виявляється, професія на війні), що постачальники продуктів виявляться на окупованих територіях або ж зазнають руйнувань логістичні шляхи. Та й сам потенційний відвідувач не може бути впевненим у тому, що його власне життя не зміниться різ-

ко за цих обставин. Усе це робить мало подібними процеси формування очікувань щодо відвідин ресторану десь у західній країні, з одного боку, і в наших реаліях – з іншого.

Соціологія майбутнього – предметні наголоси, актуальність для нас. Подібні висновки можемо зробити й щодо масштабніших предметних сфер. У більшості оглядових робіт, що стосуються соціології очікуваного майбутнього, автори наголошують на актуальності цих дослідницьких підходів у вивченні таких проблем, як соціальна нерівність, гендер, статуси. Ці теми є одними з топових у сучасній західній соціології, і звернення до них додає ваги тому чи іншому дослідницькому напрямку. І знову питання: наскільки це може бути затребуваним у нашій конкретній ситуації масштабного військового конфлікту, якого світ не знав з часів закінчення Другої світової війни? Напевне, що так, є актуальним, але з деякими нюансами. Усі ці теоретичні й методичні напрацювання стануть для нас, безумовно, важливими і навіть, можливо, найбільш важливими, але вже після війни. Тоді, коли актуалізуються багато питань соціальної диференціації, про які вже попереджають наші соціологи, нерівність може прокласти свої лінії між тими, хто воював, і тими, хто був у тилу, тими, хто виїхав, і тими, хто залишився в країні, тими, хто був у окупації, і тими, хто жив на підконтрольних територіях або виїхав з тимчасово окупованих. І поняття соціальних очікувань щодо власного майбутнього може запрацювати в цих проблемних полях у спосіб, що в цих роботах пропонується. Але натеper маємо іншу ситуацію, коли все це виглядає таким, що перебуває на периферії уваги суспільства. Іншою ця ситуація є з тієї причини, що більшість найважливіших натеper для наших громадян очікувань стосуються питань *макрорівневого* порядку – війна, мир, контур миру, коли станеться і де мене це застане. Власні життєві траєкторії, стратегічні орієнтири, ресурси досягнення стають принципово залежними саме від відповідей на це питання.

Підсумок до підрозділу 1.1. Отже, підіб'ємо підсумок сказаного в цьому підрозділі.

У предметному фокусі більшості робіт, які можуть бути віднесеними до сфери соціології майбутнього, є очікування щодо особистого майбутнього. Вивчаються впливи на це різних факторів (соціальних, культурних, психологічних, антропологічних). Розглядаються очікування щодо різних сфер життя. Є багато цікавих аспектів, що мають місце як на рівні теоретичного підґрунтя дослідницьких розвідок, так і на рівні кластерів емпіричного погляду на проблему. Теоретичну базу для цього можна шукати в усіх класичних соціологічних епістемологіях – від М. Вебера,

функціоналістів, феноменологів, конструктивістів і аж до класиків доби постмодерну. Емпіричні напрацювання стосуються факторів формування і змін образів власного майбутнього, того, як саме вони виглядають, як це може використовуватися в соціальних технологіях. Можна стверджувати – маємо справу з потужним, заново окресленим напрямом соціологічних розвідок, який, якщо і не виглядає достатньо інтегрованим усередині (на думку аналітиків, які це вивчають), то методологічні й методичні напрацювання тут є доволі вагомими.

Але чому ці наявні доробки і предметні наголоси не є достатньо актуальним стосовно основного питання соціології майбутнього в наших конкретних умовах тривалої і жорстокої війни? Що б тут потребувало від нас суттєвої корекції, якби ми вийшли на це предметне поле в наших реаліях?

Усі згадані дослідження фокусуються на очікуваннях щодо *індивідуального майбутнього*, увага до макрохарактеристик суспільного стану є незначною, вони ніби за визначенням вважаються такими, що не можуть суттєво змінитися (наприклад, від миру до війни, від демократії до автократії, від економічної стабільності до масштабної економічної кризи). Більше того, припускається, що соціальний актор має час і можливість достатньо повно усвідомити ситуацію деякого відхилення від суспільної стабільності, ухвалити раціональне і оптимальне рішення, тобто його агентні дії принципово спроможні вирішувати цю ситуацію. Чи так це в нашому випадку?

На відміну від усіх розглянутих робіт, ми не можемо поставити питання залежності власної життєвої стратегії від очікувань щодо власного майбутнього, виводячи за дужки питання очікувань щодо майбутнього суспільства, в якому живемо. Його відносна стабільність в умовах західних країн і, зумовлена війною, висока нестабільність і непередбачуваність у нас, вносить суттєві корективи в проблемне поле того сегменту соціології майбутнього, який відкривається для нас. *Невизначеність макромайбутнього* – наша основна відмінність. Усі індивідуальні плани й очікування наших громадян, якщо і не ставляться на паузу зовсім, то значною мірою підпорядковуються саме цьому.

Якщо висловити все сказане мовою *проблемних методологічних моментів*, то йдеться про відсутність методологічного розрізнення основної проблеми соціології майбутнього в ситуаціях макростабільності і макрокризи. Методологічний індивідуалізм як основна соціодинамічна установка і теорія раціонального вибору як основа концептуалізації агентності можуть теж бути поставленими під сумнів в разі перенесення основного питання соціології майбутнього на наші суспільні реалії.

1.2. Кризове суспільство – де шукати адекватну епістемологію?

Яка ж інша епістемологічна платформа тут може спрацювати як адекватна? Які вимоги маємо до неї поставити?

- Найперше – вона має чітко вказати на те, як відрізняються механізми соціальних змін у, з одного боку, стабільні, а з іншого – у кризові, критично напружені періоди суспільної динаміки.
- Що відбувається з агентністю і системністю, чому не працює радикальний методологічний індивідуалізм, що натомість?
- Що з принципом раціонального вибору, чи має він тут місце? Що натомість, якщо це не так?
- І, зрештою, як у такому разі працює ця пара концептів: *очікування майбутнього* і відповідні життєві стратегії та *агентні дії* соціальних акторів, пов'язані з цими очікуваннями.

Криза – ключовий момент. Зі зробленого вище наголосу на потребі перенести значну частину дослідницької уваги на макросоціальний (системний) контур, у якому формуються очікування актора щодо свого майбутнього, стає зрозумілим – маємо шукати епістемологічну платформу, яка відкриває можливість працювати з такою постановкою проблеми. Методологічний індивідуалізм тут уже не виглядає тією основою, на якій можна розгортати подальші міркування. Більше того, макроситуація цікавить нас найбільше в її кризовому форматі, у стані порушеності багатьох характеристик, притаманних відносній стабільності (відносна прогнозованість змін, можливість проєктної дії як основи агентності). Найбільш яскравим проявом цього є те, що продовження еволюційних трендів суспільних змін тут вже виявляється неможливим. А це накладає додаткові вимоги до тих метатеоретичних установок, з якими маємо працювати. Якими можуть бути наші кроки в напрямі шуканої епістемології?

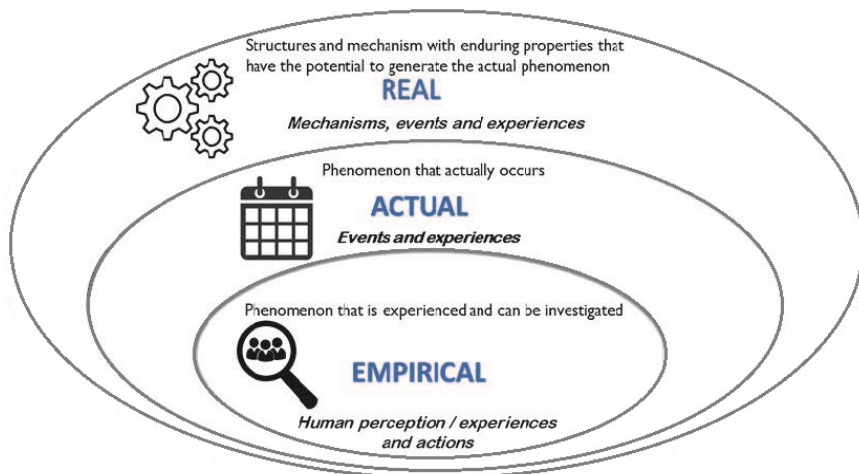
Критичний реалізм як перший крок. Як перше наближення звернемося до тих ідей, що пропонуються в рамках *критичного реалізму*, який започатковано М. Арчер (Archer, 1995) і Р. Бхаскаром (Bhaskar, 1975) і який має багато послідовників у дослідженнях найрізнішого спрямування і формату (Archer et al., 2013; Allana & Clark, 2018). Цей напрям соціологічного теоретизування вважається доволі потужною альтернативою методологічному індивідуалізмові. Існує значний масив робіт, у яких обговорюються проблемні питання, що виникають на межі цих

двох підходів (Bulle & Di Irio, 2023), але тут не будемо заглиблюватися в усі тонкощі цих різнобічних дискусій. Для нас важливою є та наявна в цьому підході перспектива врахування системної активності в суспільних процесах, яка існує поруч з індивідуальною. У рамках методологічного реалізму це відкривається в особливий спосіб. На відміну від номіналізму, який наполягає на існуванні системи лише на гносеологічному рівні, критичний реалізм стверджує її онтологічну реальність.

В основі бачення соціального світу, який пропонується критичним реалізмом, має місце особливе уявлення щодо онтології соціальності, виокремлюються такі рівні цієї реальності, як: власне *«реальний»*, *«актуальний»* і *«емпіричний»*. «Реальний» приховано, латентно містить структури, здатні щось породжувати, причини і механізми створення того, що потім може бути проявленим у «актуальному». «Актуальне» – лише та частина наявного в «реальному», яка проявляється на соціальній поверхні у вигляді явищ і подій. На «емпіричному» рівні знаходиться те, що пов'язане з людським сприйняттям і баченням актуального. Це знання про актуальне, яке дається людям в їхньому досвіді (Schiller, 2016). Наочно це представлено на *рис. 1.1* (Mukumbang & Wyk, 2020, p. 3).

Рисунок 1.1.

Три онтологічні рівні реальності

Джерело: (Mukumbang & Wyk, 2020).

Важливим для нас є ще й той наголос на необхідності не обмежуватися констатуючо-описовим форматом соціологічного дослідження, що його роблять прихильники критичного реалізму. Підкреслюється важливість розуміння механізмів і причин соціальних явищ, що не лежать на емпіричній поверхні, але є реальними рушіями соціальних процесів. На емпіричному рівні можемо побачити лише проєкції цієї глибинної тектоніки. Без теоретичних моделей того, як це відбувається на цьому невидимому, але реальному прошарку, емпіричне око не здатне це відслідковувати в усій динамічній повноті (Fodouop, 2025).

Парадигма складності і критичний реалізм. Наступним нашим кроком на шляху до шуканої епістемології буде звернення до тих теоретичних можливостей, які відкриває *парадигми складності* в напрямі моделювання глибинних механізмів соціальних змін, на які вказав критичний реалізм, виокремлюючи зону «реального». Історія появи цієї парадигми в методологічному полі суспільствознавства та її потенційні можливості представлені в багатьох роботах (Cleveland, 1994; Byrne, 1998; Grobman, 2005). Підсумки цього багаторічного й неоднозначного процесу імплементації цієї методології в дослідницьке поле суспільствознавців і гуманітаріїв представлені в масштабній роботі (Castellani & Gerrits, 2024). У вітчизняний методологічний простір основні положення цієї парадигми ввела І. Добронравова (Добронравова, 2017). І хоча певні місточки між критичним реалізмом і парадигмою складності поступово прокладаються (Yang, 2021; Porpora, 2024), на нашу думку, *парадигма складності* в нашому випадку може працювати як додаткова основа побудови особливого формату синтетичного підходу, що ґрунтується на рельєфно прописаному баченні місця мікро- і макродетермінізму в соціальній динаміці, підсилюючи підґрунтя для компромісу між методологічним *індивідуалізмом* і *критичним реалізмом*.

Ґрунтуючись на базових положеннях парадигми складності, можна стверджувати, що активність як агента, так і системи має місце як у стабільні періоди, так і в моменти критичної системної напруженості. Але, допоки система утримується в межах певної відносної цілісності і інтегрованості, ця структурна активність є малопомітною. Суб'єктність агента піддається емпіричному спостереженню, суб'єктність системи присутня на глибинному рівні й може мало фіксуватися емпірично. Дослідження, що ґрунтуються на припущеннях мікродетермінізму, виявляються в цьому разі цілком релевантними. Саме це дає хибне уявлення про індивідуалізм як єдино правильну епістемологію для дослідження соціального. Масштабна макрокриза таку ілюзію руйнує. Парадигма

складності дає доволі рельєфно прописане уявлення про те, що саме відбувається на межі зустрічі системи й агента в такі найбільш напружені моменти суспільної історії (Бевзенко, 2018).

Соціальна система це реальність? Тут необхідно окремо обговорити важливе питання – що дає можливість стверджувати реальність соціальної системи, наділяти її якостями самоактивності в соціальних змінах? Що таке системна активність і що може нам дати змогу побачити це на рівні емпіричному?

Парадигма складності має таку назву тому, що працює з великими складними системами. Якщо стосовно суспільства як саме великого соціального утворення навряд чи можуть виникати питання, то от розуміння системності й складності потребує уточнення.

Почати розмову треба з того, звідки взагалі береться саме це явище – соціальна системність. Поки маємо лише сукупність індивідів, говорити про системність зарано. Таких індивідів може бути реально багато, але це просто велика кількість окремих людей, замкнених у своїх індивідуальних характеристиках, хоча, можливо, вони є близькими територіально. Навіть багатотисячний натовп на якихось масових зібраннях жодного стосунку до системи не має. Суспільство як реальність – це не сума людей, що до нього входять. Системність виникає тоді, коли ці індивіди починають вступати у взаємодії одне з одним. Чим більша кількість взаємодій з'являється, тим більшою стає внутрішня пов'язаність індивідів між собою, і тим про більшу системну складність маємо говорити. Складність виникає в процесі утворення і здійснення цих взаємодій, і це саме *складність*, а не *складеність*. Лише одна літера в слові, але суттєво змінює смисл. У результаті саме складності з'являється те, що часто згадують як основну характеристику системності – системні якості є завжди більшими, ніж сума якостей окремих частин. Для цього використовується відоме поняття *емерджентності*.

Як метафору тут можна використати приклад з хімії, простий і наочний. Вода є поєднання кисню і водню. Але якості води жодним чином не можна вивести і спрогнозувати з якостей цих двох елементів. Так само і якість того чи іншого системного людського об'єднання прогнозувати не те що важко, а просто неможливо принципово. Стосовно спілкування двох людей часто чуємо саме такий вислів: «між ними виникла хімія». Це не лише про порозуміння, це про певний резонанс і єдність, появу нової соціальної реальності, для якої робиться спроба знайти визначення ще на донауковому рівні, але в якому вже міститься фіксація наявності такого феномену. Соціологія ще не має для цього достатніх

інструментів дослідження і залучення до свого дослідницького простору, хоча певні напрацювання в цьому напрямі з'являються у психологів. Там це стосується передусім міжособистісних взаємодій, «хімії», що виникає між друзями, закоханими (Ceccoli, 2004; Reis et al., 2022). Але уважний погляд на вагомість саме тісних резонансних взаємодій спонукає нас визнавати й вивчати нові реальності, які таким чином виникають. У рамках критичного реалізму маємо говорити про явище на рівні «реальності», яке ще чекає свого способу бути зафіксованим на емпіричному рівні.

Складність плюс нелінійність. Як далі маємо працювати з цією системною реальністю, щоб зрозуміти, у чому і як вона проявляє свою соціальну активність? Де виникає та *особливість кризових явищ*, від якої ми відштовхнулися як від ключової?

Наступним припущенням у рамках парадигми складності є те, що в малюнку динаміки великих складних систем маємо справу з *нелінійними механізмами* системних змін. Найважливішим для нас поняттям, яке тут виникає, є поняття *системної біфуркації*. Саме навколо нього обертаються усі ефекти системних змін у точці кризи.

Точка біфуркації – це пограничний момент між стабільністю і кризою, вони розрізняються мірою хаотизації соціальної системи. Оскільки системність – це, як ми визначилися, соціальні взаємодії, то чим більше вони визначені й рутинізовані, являють собою сталі соціальні практики, тим більш стабільним є системний стан. Міра їх зруйнованості – міра системного хаосу. Криза – це саме про критичний рівень хаотизації, який і виводить у біфуркаційну турбулентність і руйнацію попереднього системного порядку.

Взаємодія системи і агента в стабільні часи і в момент кризи мають різний характер і різний вплив на системні зміни. Це дає нам можливість побачити, чому в стабільні часи цілком адекватною є епістемологія індивідуалізму, а в кризові маємо потребу в інших епістемологічних підмурках.

Поглянемо, як це виглядає. У стабільному суспільстві його відносна хаотизація є непомітною, хоча до деякої міри вона наявна завжди, оскільки людські взаємодії не є абсолютно повторюваними і незмінними. Навіть якщо ця хаотизація починає відбуватися прискореними темпами, все попервах виглядатиме як певна поступовість, лише як часткове порушення цих соціальних взаємодій, хоча й пришвидшене. Ця поступовість залишатиме час і можливість для відновлення, оновлення, нових мереж взаємодій, які стануть на місце зруйнованих. Може стане

дещо гірше, трохи швидшої реакції все потребуватиме, але, загалом, малюнок змін і реакція на них буде принципово однаковою – все піддається відновленню або оновленню без повної системної трансформації. Це ті періоди суспільної динаміки, які за загальним малюнком вписуються в лінійні (або з невеликим відхиленням від них), еволюційні моделі системних змін. Тому і підходи мікродетерміністичного плану тут виглядають до певної міри адекватними й виправданими. Поняття *соціального агента* в цьому разі працює в звичному розумінні – рішення можуть ухвалюватися раціонально й усвідомлено, поступовість системних трендів дає час і можливість їх побачити, зрозуміти й почати в цьому діяти. Система виступає ніби певна малорухома оболонка для агентних дій, макропараметри загалом еволюційно реагують на управлінські сигнали. Має місце ілюзія м'якості й податливості системи і структур, що її складають.

Де ж настає ефект нелінійності? Там, де перехід від такої позірної стабільності до біфуркації виводить соціальну систему в принципово інший стан з іншими динамічними характеристиками. Про що насамперед йдеться?

Перше, це те, що такі моменти настають, як правило, неочікувано у випадку, якщо вибудовувати ці очікування, спираючись на лінійні динамічні моделі. До моменту суспільної біфуркації, як ми вже сказали, міра системної хаотизації ніби змінюється рівномірно і поступово, адаптивні механізми дозволяють з цим упоратися. Але при виході на точку біфуркації зміни починають наростати з великою швидкістю, раптово й лавиноподібно. Це момент руйнування поступовості й еволюційності змін, а з цим і звичної керованості шляхом впливу на основні системні параметри.

Друге, що характеризує перебування системи в цьому стані – не прогнозованим є майбутнє, яке настане після кризи. Саме тут має місце *глибинна активність системи*, її здатність до самоорганізації. Уся наявна складна мережа взаємодії, яка попередньо склалася в суспільстві, на момент біфуркації виявляється значною мірою зруйнованою. Системна активність виливається в формування кількох можливих сценаріїв майбутнього. Це відбувається на рівні «реальності» (за схемою реалістів, рис. 1.1) у силу внутрішніх закономірностей системної динаміки і проявляється в певній варіативності потенційності майбутніх подій. Це майбутнє є закономірним, закладеним у суті самої соціальної (чи навіть – соціокультурної, якщо точніше) системи, але воно варіативне, а не однозначне, як ми до того звикли в лінійних прогнозах. Жодна агент-

ність не має сили і спроможності зламати цю внутрішню активність і змусити систему утворити якусь іншу можливість відповідно до довільно обраного агентом проекту.

Але ми не маємо тут говорити про втрату агентом своєї суб'єктності. Просто тут виникає ґрунт для принципово *іншого типу агентності*, якого ми не спостерігаємо в стабільні часи. Це агентність окремого Чорного лебедя (за висловом Н. Талеба (Taleb, 2007), Героя (не завжди з позитивними конотаціями), який може підштовхнути систему до якогось з можливих варіантів подальшого руху. Цей агент не створює свого проекту змін, але його невеликі, проте вчасні дії виявляються доленосними для системи й усього суспільства, що цією системою об'єднується. Про такого роду агентність ми вже не можемо говорити, як про усвідомлену й *раціональну дію*, але можемо припустити наявність якогось резонансу між агентом і системою на тому рівні соціального, який критичний реалізм позначив як онтологічна «реальність». Така агентна дія переводить в «актуальність» один із потенційних варіантів майбутнього системи, що наявні в «реальності». Такому агенту ніяк не можна відмовити в детермінації системних змін, але відбувається це в особливий, відмінний від стабільних часів спосіб.

Варто підкреслити ще один важливий момент – вихід системи в точку біфуркації знаменує собою неможливість повернення до старого стану, а агентний поштовх до одного з варіантів означає втрачену можливість реалізації інших з потенційно наявних.

Рефлексія з приводу складності епістемологічного переходу. Перш ніж продовжувати аргументувати свою пропозицію переходити на *епістемологічну платформу парадигми складності* в намаганні розширити проблемне і концептуальне поле соціології майбутнього, зішлюся ще на одну цікаву роботу. В ній можна знайти пояснення того, чому подібні пропозиції переходу до нових епістем у соціальному пізнанні стикаються з певним опором, якщо не в форматі прямого заперечення, то в форматі ігнорування.

Стаття стосується якраз теми очікувань, хоча дещо з іншого боку, з боку питання епістемологічних виборів для пошуку «найкращого знання», а точніше, того знання, яке вважатимемо за таке. Останнє уточнення є дуже важливим саме з огляду на нашу проблему – наявність епістемологічної інерції в баченні соціальних процесів і тих практичних наслідків, які це зумовлює. У цій роботі саме з конструктивістських позицій доводиться, що епістемологічні зміни, готовність їх приймати чи ні залежать від тих нормативних очікувань, які є в науці. Автор стверджує,

що «наші епістемічні стандарти пояснюються нашими соціальними очікуваннями» (Goldberg, 2018, р. 147–149). Так, для західної соціології останніх десятиліть методологічний індивідуалізм як епістема є найбільш очікуваною і нормативно схвальною. Але чи працює це в нашій ситуації? Що може стати альтернативою?

Усвідомлюючи усі ці складнощі в динаміці епістемологічного простору, тим не менш, вважаю зміни тут назрілими і своєчасними.

Підсумок до підрозділу 1.2. Як шукану епістемологічну платформу доречно обрати поєднання напрацювань критичного реалізму і парадигми складності. Перший пропонує розглядати соціальну онтологію як таку, що має три рівні «реальний», «актуальний» і «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи в кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів очікуваних сценаріїв макромайбутнього. Головні положення запропонованої епістемології полягають у пропозиції перейти від методологічного індивідуалізму до інтегративного бачення ролі системи і дії в суспільних змінах, яка найяскравіше проглядається в час суспільної кризи. Наголошується, що кризова агентність має особливий характер і не може описуватися термінами раціонального вибору.

Чим ця нова епістемологічна платформа може прислужитися завданню перенести основні проблемні питання соціології майбутнього на реалії, що склалися в нашій країні за умов тривалої і повномасштабної війни?

1. У рамках цієї епістемології маємо можливість чітко відділити концептуальне бачення кризових моментів у суспільній історії від відносно стабільних. У термінах майбутнього, здатності його передбачати ця відмінність полягає в такому. Стабільні або відносно стабільні періоди суспільних змін йдуть відповідно до принципів, близьких до еволюційних. Навіть у моменти деякого збільшення соціальної напруженості є можливість прогнозувати перебіг змін і ухвалювати рішення щодо корекції процесу. Ситуація кризи (точки соціальної біфуркації) вже такої можливості не залишає. Майбутнє стає непрогнозованим, або прогнозованим варіативно, у межах кількох рівномірних сценаріїв. Найчастіше ці сценарії, за своїм смисловим наповненням, є діаметрально протилежними. Який з них стане реальним майбутнім для суспільства, що потрапило в кризову турбулентність, може вирішити одна невелика подія, дія якогось конкретного соціального актора.

2. Цей підхід наділяє соціальну систему здатністю до власної активності, тим самим пропонуючи власний варіант інтегративної моде-

лі соціальних змін. На відміну від багатьох існуючих спроб побудови синтетичних моделей, у цьому разі наголошується, що вплив системи і агента на суспільні трансформації розподілено далеко не рівномірно в часі і в соціальному просторі. Стверджується, що стосунки між агентом і системою, міра їх суб'єктності щодо соціальних процесів відрізняються саме у зв'язку з мірою стабільності – кризовості суспільства. *Суб'єктність агента в кризові часи проявляється у дуже неочікуваний спосіб.* Вона може бути високою і навіть доленосною для всієї системи, але це стосується лише окремих соціальних агентів і їхніх дій у моменти кризи.

3. У даному разі маємо говорити про *кризовий тип агентності*, який вже не підпадає під визначення усвідомленого й раціонального вибору, оскільки раціонально можна усвідомити лише наявність кризи і варіативності майбутнього, але не існує способу раціонального і послідовного проєкту руху до бажаного сценарію. Суб'єктність системи тут є визначальною. Агентність у даному разі це, радше, спонтанний поштовх діяти в певний спосіб, який не видається раціональним, але свідомо приймається як єдино можливий. Використовуючи трирівневу схему соціального світу, запроповану критичним реалізмом (рис. 1.1), можемо припустити, що маємо справу з явищем інтуїтивного резонансу системи і агента на рівні «реальності». Це відчуття потенційної можливості реалізації бажаного варіанта розвитку подій і дії в напрямі актуалізації (переміщення в «актуальне») цієї потенційності.

1.3. Криза, очікуване майбутнє, життєва траєкторія – концептуальна схема в новій епістемології

Усі міркування попереднього розділу видаються доволі абстрактними, але без них не можемо вибудувати логіку розкриття нашого основного питання – *як пов'язані очікування щодо майбутнього з життєвими траєкторіями і агентними діями* в напрямі їх реалізації для тих соціальних акторів, які виявилися в обставинах зануреності в масштабну кризу макрорівневого порядку. Для нас це конкретизується в обставинах, які створила для наших громадян війна, що триває вже четвертий рік поспіль.

У цій частині розділу спробуємо на запропонованій епістемологічній платформі побудувати концептуальну схему, в якій поєднуватимуться ключові поняття соціології очікуваного майбутнього – *соціальні очікування щодо власного майбутнього, життєві стратегії та агентні дії соціального актора, пов'язані з цим очікуванням майбутнім*. Важливим тут буде те, що кожне з цих понять (а правильніше говорити – концептів) має бути переосмисленим у світлі перенесення в новий епістемологічний контур. Корекції можуть виявитися доволі відчутними саме завдяки адаптації їх до ситуації високої нестабільності макроконтуру соціальності, в якому розглядаються соціальні очікування і агентність у реалізації життєвої траєкторії.

Соціальний порядок, практики взаємодій, перерви рутинізовано-сті. Для того, щоб наблизити оптику розгляду проблеми від абстрактних міркувань, зосереджених більше на макрорівневих подіях, їх кризовості і відповідних ефектів суспільної динаміки, до нашої конкретної проблеми, маємо побачити все це в перспективі окремого соціального актора, що торує свою життєву траєкторію, спрямовану в очікуване власне майбутнє. Де саме зустрічається ця його життєва траєкторія з цими кризовими макропотрясіннями, в який конкретний спосіб це відбувається?

Першим поняттям, від якого маємо відштовхнутися, це буде *поняття соціального порядку*. Мова не про те доволі поширене його розуміння як соціального устрою, що ґрунтується на позитивних нормах і цінностях. У нашому випадку це не працює. Говоритимемо лише про соціальний порядок як соціальну впорядкованість і інтегрованість незалежно від того, на якій ціннісній платформі цей порядок утворюється. (Ця платформа може бути далекою від людяності і гуманізму, але сус-

пільство при цьому демонструватиме єдність і впорядкованість, саме це спостерігаємо в сусідній державі.) Таке розуміння соціального порядку диктує нам робота в рамках парадигми складності, оскільки це дає змогу логічно виходити на визначення того, що позначається як хаотизація соціального простору (руйнування впорядкованості). А це є ключовим моментом у тих моделях соціальних змін, які породжує ця парадигма (Бевзенко, 2018).

Розгорнути таке бачення соціального порядку у відповідний концепт, поєднати при цьому між собою мезо- і макрорівень соціальної реальності, дає змогу таке поняття, як *практики соціальних взаємодій*. Ідеться переважно про те розуміння практик, яке пов'язане зі звичним, повсякденним, повторюваним і рутинізованим. *Соціальний порядок* – це не статика, а процес, що розгортається через повсякденні взаємодії, що здійснюються кожним соціальним актором.

Важливим є таке – ці практики, своєю чергою, мають стабільні моменти й моменти так званої перерви неперервності. Звичка і рутинізованість забезпечує стабільність порядку, перерви в цій рутинізованості потребують дій, що створять можливість виходу на нові стійкі й повторювані практики. У цьому основа внеску кожного актора в деякі зміни й корекції соціального порядку. Ці два різних моменти в життєвій траєкторії і розглянемо докладніше.

Життєва траєкторія – рух через соціальний простір практик взаємодій. Тут маємо зробити важливе застереження. Хоча в цьому разі й не будемо надалі цю думку розгортати, це є важливим у випадку, якщо постане завдання заглиблення в цю тему – соціальний порядок, практики взаємодій. У повному обсязі ми повинні розглядати практики взаємодій як те, що відбувається по лінії людина – людина, а також у взаємодіях між людьми і матеріальним світом, речами, природою, між людьми і символічним світом. Тобто *соціальний простір* маємо розуміти доволі широко, включивши в нього людей і «не людей», за визначенням Б. Латура. Це важливо, оскільки взаємодії між людьми найчастіше опосередковані речами і символами, які присутні на правах складових у цьому плетиві соціальної тканини і є частиною системної емерджентності. Саме *соціальний простір* і є тим, через що *прокладаються життєві траєкторії*. І тут це відбувається через щоденні соціальні взаємодії на усіх зазначених напрямках.

Життєва траєкторія – рутинізованість та агентність. Далі виділю в цій траєкторії рутинізовані, звичні відрізки траєкторії, які не потребують особливої відрефлексованості (практики у звичному розу-

мінні), і моменти розриву звичного, коли виникає потреба в рефлексії, усвідомленості і агентності. Як ці відрізки виникають, як залежать від очікувань різного рівня – розглянемо далі.

Габітус як регулятивна система рутинізованої траєкторії, очікування в складі габітуса. Наступним у цьому ланцюжку понять є *поняття габітуса*, яке й має допомогти дати відповідь на питання, як саме просувається людина цим соціальним простором на тих відрізках, які ми позначили як рутинізовані. Де тут працюють очікування і як саме?

Неправильно було б почати користуватися поняттям габітуса, не сказавши хоча б кілька слів про той великий масив напрацювань, що тут має місце. Насправді ця тема, за глибокого в неї занурення, потребувала б окремого не поверхового дослідження. Тут вкажемо лише на ті аспекти, які близько дотичні до того контексту, в якому користуватимемося цим поняттям. У літературі це тема співвідношення звичного габітуального і намірів, цілепокладання. Часто це роботи практичного характеру, де обговорюються прагматичні моменти – як впливати на звичку, як посилювати раціональність (Gardner et al., 2020; Venkatesh et al., 2023; Ouellette & Wood, 1998). Нас цікавить дещо інше, бо у фокусі нашої уваги – не окремі звички, а вся життєва траєкторія.

Тут під габітусом матимемо на увазі процесуальну систему, де звичне й агентне перебуває в постійній конкуренції і боротьбі за домінування. Габітуальною (рутинізованою) вважатимемо ту поведінку, де звичка бере гору й агентні вкраплення є незначними. Найцікавішими для нас будуть моменти, коли габітуальна система виходить з цієї рівноваги і без суттєвих агентних переналаштувань подальший поведінковий трек стає неможливим. Найближчими до цього можна вважати роботи, які виходять на ідеї системності (Chen, 2023), міждисциплінарності і потенційності використання поняття габітуса навіть в аналізі економічної поведінки (Collet, 2009). І, звичайно, без посилання на самого Бурдьє тут теж не обійтися, оскільки ця лінія тягнеться саме від його робіт (Bourdieu, 1973; Bourdieu, 1980/1990).

Уточнімо зміст, який надаватимемо поняттю габітуса в нашій концептуальній схемі.

Габітус – це регулятивна система, яка визначає поведінкові акти в напрямках практик взаємодій, являє собою особливим чином задовану готовність до певних практик. Це такий собі навігатор руху людини в соціальному просторі взаємодій (люди, речі, символи), що ґрунтується на попередньому досвіді ефективності або неефективності певних дій у здійсненні своєї життєвої траєкторії. Про габітус маємо говорити як про

єдине психосоматичне системне утворення, де налаштування на певні практики (габітуальні коди) містяться на *когнітивному, емоційному та практико-соматичному* рівнях. Тобто це знання й установки свідомості, налаштування почуттів і емоційної сфери, а також соматичні, тілесні, неусвідомлені, але теж важливі сигнали тіла і глибинні переживання, що зумовлюють цілісне визначання ситуації, в якій діє соціальний актор. Такий собі трирівневий навігатор рутинізованих складових (відрізків) життєвої траєкторії.

Вказавши на наявність у складі габітуса *когнітивної, емоційної та практичної складової*, ми тим самим визначили сфери, де містяться габітуальні коди. Але габітус – це не лише певна структура, а й передусім процес, *процесуальна структура*. *Очікування* виявляються тією необхідною зв'язуючою ланкою, що зумовлює кожен наступний момент цього процесу, оскільки кожен практичний акт – це рух назустріч очікуваному. Можна стверджувати – габітуально визначені практики взаємодій ґрунтуються на так само габітуально зумовлених, вбудованих у персональну габітуальну систему очікувань.

Важливим є момент, коли ці очікування не підтверджуються. Це стає сигналом про необхідність *корекції габітуальних налаштувань*. Це момент розриву неперервності рутинізованих практик. Такі ситуації ми розглянемо далі, поки ж заглибимося в структуру і функції очікувань як складову в механізмі здійснення габітуально визначених практик.

Очікування як система. *Когнітивні, емоційні, практичні очікування.* Пов'язавши соціальні очікування зі структурою і функціонуванням габітуса, можемо концептуалізувати їх як складову цього комплексного феномену.

Оскільки в складі габітуса ми виділили *когнітивну, почуттєву і практичні складові*, то й про очікування майбутнього маємо говорити як про такі, що в різних формах представленості локалізуються у цих трьох сферах. На *рівні когнітивному* – це очікування майбутнього у вигляді вербально чи образно представлених картин того, що має статися, куди спрямовані практики взаємодій. Може йтися про далеке чи близьке майбутнє, але таке, що стосується соціального актора, його життєвої траєкторії. На *рівні емоцій* – це емоційний настрій, який людина відчуває, спрямовуючи увагу на це майбутнє, його бажаність або небажаність, радість або страх. І на *рівні практик* – це те, що вона робить практичного у напрямі наближення (за позитивних емоцій) чи віддалення (за негативних) очікуваного майбутнього.

Розум, емоції, тілесність у габітусі й очікуваннях діють у постійній злагоженості, але й у постійній зміні *власного домінування*. Іншими

словами, *регуляторні сигнали далеко не завжди йдуть від розуму*, усвідомленості до емоції і до практик. Усе може бути навпаки, коли якісь очікування виникають раптово й потребують блискавичної практичної реакції. Тут навіть емоції можуть спізнитися. (Як приклад – людина щось упустила, очікування щодо падіння речі першими з'являються на рівні тілесної реакції, емоції й розуміння приходять опісля).

Очікування як система. Мікро-, мезо-, макроочікування. Щоб далі обговорювати усі складові системи очікувань, яка, як ми зазначили, своєю чергою є складовою габітуса, повернемося знову до нашого основного предмета – життєвої траєкторії соціального актора. У цьому випадку – її рутинізованої складової. Чого стосуються і на що спрямовані очікування в цій системі?

Основним орієнтиром, горизонтом, так би мовити, усіх очікувань є той образ генералізованого власного майбутнього, що його має актор, і на підставі якого формується його життєва траєкторія, життєвий проєкт. Формати його представленості можуть бути, як зазначалося, різними. Чітко прописаними вербально, існувати у вигляді образних картинок, як-то – отримую освіту, створю сім'ю, стану президентом, буду мандрувати, стану священником чи щось подібне. Але цей загальний життєвий проєкт підкріплюється низкою очікувань щодо ресурсів його здійснення. Ми поділимо їх на такі складові, як очікування щодо *мікро-, мезо- і макрорівнів багатовимірнього соціального простору*, в якому пролягає життєва траєкторія в напрямі очікуваного майбутнього. Як це виглядає?

На *мікрорівні* маємо певні очікування щодо себе, власних життєвих ресурсів на визначеній траєкторії (матиму здоров'я, буду в нормальному настрої, матиму достатні навички, матиму достатньо всього, щоб підтримати і збільшити свої ресурси життєдіяльності). До певної міри це можна перевести в терміни людського капіталу. І тоді це очікування стосовно того, наскільки цей капітал зберігатиметься, примножуватиметься, зменшуватиметься, наскільки буде адекватним тим вимогам індивідуального руху, наміченого життєвою траєкторією.

Очікування щодо соціального кола, взаємодій з іншими людьми, які входять в це коло, є групою очікувань *мезорівня*. По відношенню до життєвої траєкторії і поведінкових стратегій це теж можна перевести в терміни соціального капіталу і тих ресурсів успішності руху в бажаному напрямі, які є тут. Звичайно, це можуть бути й очікування негативного емоційного забарвлення, які стосуються можливих антиресурсів.

У будь-якому разі, як на мікро-, так і на мезорівні, працюватиме весь комплекс очікувань – його когнітивна, емоційна та практична складові.

Особливої нашої уваги потребують *очікування щодо макрорівня* реальності, через яку проходить життєва траєкторія людини. Термінами капіталу це не прийнято описувати, бо це ніби є тим незмінним контуром, в якому працюють дві попередні ресурсні складові. Але саме питання його змінності – незмінності нас у даному разі й цікавитиме найбільше.

Якщо поглянемо на умовний формат, у якому соціальний актор уявляє собі те віддалене власне майбутнє, на яке й спрямовується життєва траєкторія, то це може виглядати приблизно так: отримаю освіту в цій країні, з її умовами, створю родину відповідно до інституту шлюбу, що тут існує, стану президентом саме цієї країни тощо. Тобто всі складові такого образу неявно зорієнтовані на відносно стабільний макроконтур. Це невідрефлексоване очікування покладається передусім на те, що усі життєві події відбуватимуться у відносно незмінних суспільних і інституційних параметрах. А що, якщо буде не так, якщо саме ці очікування радикально не справдяться?

Саме стан макропростору, його зв'язок з життєвою траєкторією нас цікавить найбільше.

Стабільність – нестабільність макрорівня, розрив рутинізованості, агентність. Яким є вплив стану стабільності – нестабільності макропростору на усі названі види очікувань, що в цьому разі відбувається з життєвою траєкторією? Де місце рутинізованого в цій траєкторії і як відбуваються розриви в звичних практиках, яким чином вони долаються? Тут маємо вказати на відмінність станів стабільності, відносної нестабільності й суспільної кризи як критичної нестабільності і руйнації соціального порядку. Розглянемо усі ці випадки докладніше.

Що відбувається в цьому разі з габітусом, практиками і життєвими траєкторіями?

Руйнація повсякденних практик взаємодій, агентні періоди життєвої траєкторії. До цього моменту ми фокусувалися на тих відрізках життєвої траєкторії, які позначили як рутинізовані практики, що є значною мірою габітуально визначеними. Габітус як психосоматична система працює як навігатор на цій траєкторії, і очікування різних рівнів, їх виправданість є для нього індикатором того, що все йде в правильному напрямі. Але що відбувається, якщо ці очікування раптом не виправдовуються? Габітус більше не може відповідати за подальший рух у напрямі обраної життєвої мети. Це той момент, коли виникає потреба в агентних діях як іншому способі продовжити рух.

Далі поглянемо на такі моменти, але у прив'язці до макросистемного стану, його стабільності – нестабільності. Це дасть змогу побачити, де працює звична епістемологія методологічного індивідуалізму і ра-

ціональної дії, а де є потреба в переході на епістемологічну платформу парадигми складності в поєднанні з критичним реалізмом. *Два різних розуміння агентності* будуть тут тим ключовим моментом, на якому відіб'ється відмінність цих епістемологій.

Стабільність, відносна стабільність, системна криза як макро-контур розриву повсякденності. Розглянемо стани системної стабільності – нестабільності з точки зору того, як у них відбуваються процеси відновлення життєвої траєкторії у випадку розривів рутинізованого, неможливості рухатися по ній лише на габітуальній навігації.

1. *Стан високої суспільної стабільності, стабільний соціальний порядок.* Очікування щодо макромайбутнього є сталими, незмінними і такими, що не переглядаються на рівні когнітивному. Є сталий і майже нерухомий образ майбутнього, він ніби сам по собі зрозумілий. На мезорівні спостерігається сталість практик взаємодій, має місце статистично вагома (в розрізі всього суспільства) збіжність очікувань і відповідей на них, що можна позначити як нормативну жорсткість. На мікрорівні – стабільна регуляторна габітуальна система. У цьому випадку можемо стверджувати – соціальні очікування найбільшою мірою присутні в практичних проявах, менше зачіпають емоційну сферу і майже не потребують виведення на рівень усвідомленості у вигляді потреби в корекції когнітивних конструктів. Рутинізованість, повторюваність, визначеність не потребують переходу габітуса-навігатора на суттєву зміну програми, якщо говорити образно. Так само образно можна додати – все йде на автопілоті, у системі очікувань працює тілесно-емоційна складова.

Як приклад суспільного устрою, де це працює, можемо говорити передусім про традиційні суспільства. Зразком для наслідування і *очікувань щодо власного майбутнього* там було життя предків, минуле і було майбутнім, воно не підлягало сумніву й перегляду. Не випадково культурологи говорять про циклічний час у суспільствах такого типу. Звичайно, сучасна неотрадиція вже не настільки стабільна, але вона теж тримається на потужних міфах релігійного і соціального зразка, що уможливорює зберігати сталим образ віддаленого майбутнього попри актуальні невинуватені очікування. Просто це уявне майбутнє відсувається в часі, і індивідуальні габітуальні налаштування не зазнають суттєвих трансформацій, агентність не вмикається і когнітивний перегляд не відбувається.

2. *Стан відносної нестабільності,* соціальний порядок є відносно рухливим, але далеким від кризових (біфуркаційних) загроз. У цьому

разі макроочікування, в які вписані очікування щодо власного майбутнього, коливатимуться навколо певної магістральної лінії. Сигнал про невинуватість очікувань щодо макрорівня прийде від рівня практик і емоцій, очікуваний образ власного майбутнього на цьому тлі потребуватиме рефлексивної зупинки рутинізованих практик і агентної дії щодо когнітивної корекції (нового макрообразу майбутнього), а також корекції тактичних дій у цьому напрямі. Згідно з термінами габітуальної регуляторної системи це означає відповідну поступову зміну в габітуальних налаштуваннях, у схемах повсякденних взаємодій. Образно кажучи, навігатор уже не може рухатися виключно на автопілоті, потребує зупинки й деякого перепрограмування. Загалом же маємо справу з невеликим збоями в цій габітуальній регуляції, які не завжди легко, але можуть приводитися в нову рівновагу. Для цього є принципова можливість – спинитися, відрефлексувати, усвідомити новий образ макромайбутнього, відкорегувати образ власного майбутнього, що від нього залежить. Звичайно, у кожному разі ми говоримо про статистично вагому для даної соціальної системи (суспільства) кількість індивідуальних випадків та індивідуальних життєвих траєкторій. Окремі глибокі індивідуальні кризи на фоні деякої макронестабільності тут не розглядаються, хоча, звісно, вони мають місце завжди. Але це вже залишимо в дисциплінарному полі уваги психологів.

Як приклад суспільств такого типу можемо навести більшість країн відносно сталого політико-економічного устрою Заходу. Образ очікуваного макромайбутнього для багатьох членів цих суспільств є достатньо сталим (відносно стала політична система, відносно стала економіка, відносно сталі інституційні правила). Вписуючи все це у власну життєву траєкторію, створюючи образ власного майбутнього, людина розглядає варіанти, пов'язані найперше з її власною біографією, вихідними даними для цієї траєкторії. Невеликі коливання очікувань щодо макрорівня (деяка зміна економічної ситуації, деякі законодавчі зміни, інституційні реформи та ін.) потребуватимуть корекції траєкторії з виходом на когнітивну складову очікувань, усвідомлених і раціональних агентних дій, але в більшості випадків це не буде критичним. Саме такі процеси вивчає західна соціологія майбутнього, практично виносячи за дужки можливість кризової руйнації попереднього суспільного порядку. І тут епістемологія методологічного індивідуалізму й раціонального вибору виглядає цілком адекватною. Але це вже не наша реальність.

3. *Стан кризи*, високої суспільної нестабільності, руйнація соціального порядку до такої міри, що вже не дає підстав говорити про можли-

вість його відновлення. Трапитися це може в силу екзогенних чи ендегенних обставин (революція, війна, катастрофа техногенна або природна, глибока економічна криза і т. п.). Тут маємо справу з радикальною руйнацією попередніх практик взаємодій і недієздатністю наявних габітуальних налаштувань для багатьох членів суспільства, що перебуває в кризі. Йдеться про неможливість підтримувати життєдіяльність шляхом слідування попередньому малюнку цих практик, за рахунок яких задовольнялися усі потреби. Саме таку ситуацію на рівні повсякдення спостерігаємо у нас з моменту початку війни – зруйновані будинки, зруйновані сім'ї, зруйновані плани на майбутнє. Усе це можна довго і докладно переводити на мову попередніх повсякденних практик, тих ланцюжків взаємодій, що тоді працювали, і фіксувати їхню майже тотальну нежиттєздатність для великої кількості наших громадян. (Усі потреби – від їжі, житла, тепла, лікування, роботи, освіти, спілкування і т. п. – уже не можуть вирішуватися за рахунок тих звичних практик, що були до війни.)

На мікрорівні це означає руйнацію габітуальної системи регуляції, руйнації звичних повсякденних очікувань, але, що найважливіше, – руйнацію очікувань щодо макросистемного стану, стану суспільства в усіх його інституційних вимірах. Йдеться вже не про ту невелику варіативність у вигляді коливань навколо мейнстриму, про що мовилося в попередньому випадку. В цьому випадку, як показано в концептуальних висновках попередньої частини, варіанти можливого макромайбутнього дуже відрізняються один від одного, аж до радикально протилежних. Приклад нашої ситуації з початку війни саме такий: варіанти коливаються від повної перемоги, часткової перемоги до поразки і капітуляції. Ймовірність якогось з них то збільшувалася, то зменшувалася. Більше того, на початку війни варіант повної поразки теж не був повністю виключеним, друга армія світу вторглася в країну, яка була набагато слабшою і до війни зовсім не готовою. І на четвертий рік цієї війни про капітуляцію України ще продовжують говорити, особливо у зв'язку з дуже неоднозначною позицією США на чолі з Трампом.

Образи й очікування щодо власного майбутнього в ситуації макрокризи. Непередбачуваність макромайбутнього є тут принциповим моментом. Зрозуміло, що має місце габітуальна зупинка, але й вона іншого порядку. На рівні габітуса ми теж маємо кризу, коли корекції потребують не окремі його складові, а вся система загалом. Спинитися, увімкнути рефлексивність і раціональність, обрати оптимальний варіант свого нового бажаного майбутнього в рамках даного макроконтуру вже не ви-

дається можливим. Бо абсолютно невідомо, в які майбутні макрореалії його треба вписувати. Опора на калькулятивну раціональність у корекції макроочікувань є неефективною. Так моделювали це індивідуалізм і теорія раціонального вибору. Криза робить цей підхід недієвим. Що ж маємо робити, як зрозуміти й описати те, що в цьому випадку відбувається?

Далі маємо показати, що це той момент, коли перехід на нову епістемологію є важливим і відкриває можливість для нових концептуальних пропозицій у полі соціології майбутнього.

Макрокриза. Варіанти агентної дії у визначенні наступних рухів по життєвій траєкторії. Тут зосередимося на концепті *агентної дії* і тих корекцій, що маємо в це внести. У ситуації макрокризи має місце невинуватість попередніх очікувань на усіх рівнях – від очікувань щодо самого себе, очікувань щодо ефективності попередніх практик взаємодій з соціальним оточенням і аж до образів макромайбутнього, які раніше мало потрапляли у фокус уваги. Це, по суті, трирівнева криза, і люди починають ділитися на різні категорії щодо поведінки в ній. Усі попередні життєві траєкторії тут перериваються, а нові отримують різний малюнок.

Варіант 1. Ігнорування макрорівня, короткі горизонти життєвої траєкторії, вкорочена агентність, що стосується рефлексії лише в радіусі сьогодення. На рівні практик маємо варіанти – не виїду в евакуацію, залишуся у своєму зруйнованому житлі, зашию фанерою вікна, візьму паспорт Росії (якщо потрапив у окупацію), житиму як жив до цього, не помічаючи обстрілів і загроз. Горизонт очікувань не сягає далі найближчого часу й найближчого оточення. Криза макроконтурі вирішується тим, що він просто виноситься поза увагу, стосовно нього є *очікування, що якось* воно вирішиться само собою, і треба пристосуватися (габітуально зокрема) до того, що є зараз.

Не випадково, що до цієї категорії належать найбільшою мірою люди похилого віку. У них і так очікування щодо власного майбутнього мають не дуже віддалений горизонт. Хоча це лише гіпотеза. Особливої уваги потребує молодь, у якої раніше теж не було сталого образу власного майбутнього, він лише починав формуватися, і цей процес обірвала війна. Багато в чому їхню поведінку може зумовлювати цей страх і невизначеність щодо майбутнього – як свого, так і країни.

Варіант 2. Зміна макроконтурі на більш стабільний. Друга категорія людей вже не залишають поза увагою цей макроконтур і його вагу для власної життєвої траєкторії. У такому разі агентна дія полягає в усвідомленні непрогнозованості й варіативності майбутнього усієї со-

ціальної системи, і раціональним рішенням є намагання змінити макроконтур за рахунок переміщення в стабільну ситуацію. Іншими словами, вдатися до переміщення в інше місце в соціальному просторі. Тут прикладом можуть бути наші мігранти. Нове габітуальне налаштування напрацьовується вже в цьому макроконтурі. У новій системі очікувань мікро- і мезорівні будуть іншими, але в рамках нової макростабільності. Проблема повернення – не повернення більшості наших громадян, що рятувалися шляхом виїзду до більш стабільних країн, залежатиме від того, наскільки на новому місці людина досягла нової габітуальної стабілізації, наскільки дії по облаштуванню, пошуку способів задоволення різних життєвих потреб перетворилися на сталі, габітуально закріплені, рутинізовані практики. Макроконтур знову стає малопомітним, він стабільний і в нього поступово вписується відкорегована власна життєва траєкторія. Саме з цієї причини поступово зростає кількість тих, хто висловлює намір залишатися в цих нових місцях перебування. Звичайно, окремі випадки патріотично налаштованих громадян, які мають намір повернутися попри всі відносно хороші умови життя на новому місці, ми тут не розглядаємо. Це, швидше, має стосунок до наступного варіанта.

Варіант 3. Спроба змінити макроситуацію в Україні, вивести її на нову стабілізацію, причому в бажаному варіанті. Це особлива категорія членів суспільства, яке перебуває в макрокризовому стані. Вони не вважають, що все якось повернеться чи вирішиться само собою і що треба до цього пристосуватися, не намагаються змінити макроконтур на стабільний шляхом переміщення в соціальному просторі, а раптом виходять на *особливий тип агентності*, спрямований на зміну майбутнього саме свого суспільства. Це за умови усвідомлення його варіативності з контраверсійним діапазоном можливих варіантів. Тут вже немає раціонального прорахунку, він неможливий. Більше того – часто, на перший погляд, найгірший варіант виглядає як найбільш ймовірний (Київ за три дні, велика армія з боку ворога і практична відсутність армії і зброї з нашого). Але ця категорія громадян стає на шлях виборювання маймовірного, але бажаного для них макромайбутнього¹.

Як це відбувається на рівні життєвої траєкторії? Тут уже не зможемо знайти відповіді без звернення до ідеї особливої детермінації змін

¹ Тут, як у будь-яких спробах типологізації, маємо говорити про науковий прийом виокремлення «ідеальних типів», за визначенням М. Вебера. Звичайно, реальні життєві випадки можуть бути (і в переважній більшості такими є) комбінацією названих типів, переходом від одного до іншого протягом часу, що може становити окремих предмет емпіричних фіксацій.

одночасно і системою, і агентом у ситуації кризи, яку пропонує нова епістемологія.

Система і агентність у ситуації макрокризи. Саме в такий момент системна детермінація соціальних змін починає демонструвати свою потугу. Та системна емерджентність, що утворювалася за рахунок сталості попередніх практик взаємодій, раптово виявляється критично зруйнованою (критично це означає – безповоротно, знаходиться в точці неповернення). У хаосі розривів соціальної тканини на мезорівні спонтанно утворюються нові ланцюжки взаємодії за нових умов (виїхали в інше місто, почали волонтерити, пішли на фронт, втекли від мобілізації, почали вибудовувати нові корупційні схеми вже за нових умов). Саме так, через спонтанні мезорівневі практики система починає вимальовувати пунктирні лінії до нової стабільності й емерджентності. Усе це відбувається спонтанно, поза попередніми інституційними правилами, завдяки процесам самоорганізації, через які й демонструє свою активність система. Ці процеси спрямовані на самопорятунок системи в якомусь переформатованому вигляді, і вони не мають жодних ціннісних орієнтирів. Одного гарантованого напрямку цього системного руху немає. Все знаходиться на рівні нестійкої рівноваги, яка постійно змінюється на користь того чи іншого варіанта. Як усе відбувається далі?

Тут маємо повернутися до тієї схеми рівнів соціальної онтології, що її пропонує критичний реалізм (рис. 1.1). Про це вже говорилося у теоретичній частині розділу. Стисло – ці варіанти початково присутні як потенційні можливості на рівні найбільш широкого контуру соціальної онтології – контуру глибинної «реальності». Далі, вже додатково спираючись на концептуальні схеми парадигми складності, можемо сказати: на рівень «актуального» якийсь з цих варіантів може вийти завдяки деякій незначній події, можливо, дії окремого актора чи діям невеликої кількості людей, але таких, за якими підуть інші. Купа нових практик взаємодій, що за цим підтягнуться, мають шанс повернути весь процес у напрямі одного з можливих варіантів становлення нового впорядкування. Але як саме це відбувається?

Далі будемо стверджувати: тут маємо справу з особливим родом агентності, яка принципово відрізняється від тієї, що пропонується в рамках індивідуалізму і раціонального вибору. Про що йдеться?

Радіус агентності – соціальний і часовий. Те, про що мовиться теоретично і що спостерігаємо в нашій конкретній ситуації, можемо описати за допомогою поняття *радіуса агентної дії*. Воно охоплюватиме як соціальний радіус (агентність на рівні індивідуальних змін –

агентність рівня макрозмін – міста, країни, всього світу) і часовий – (зміни на найближче майбутнє – зміни на великий проміжок часу). Для відносно стабільних суспільних станів це, як зазначено вище, є радіус біографічного рівня, і стратегії стосуються переважно індивідуальної життєвої траєкторії. Часовий горизонт може бути різним, але він саме про власне життя і про власні вибори. У ситуації невизначеності макrorівня з'являються ті, радіус соціальної агентності яких зміщується в бік саме макrorівневого майбутнього. Інакше кажучи, їхні життєві стратегії стають стратегіями зміни макrorівня соціальної реальності.

Тут скористаюся метафорою, бо так все подати набагато дохідливіше. Аналогом усього суспільства тут буде, наприклад, великий корабель, на якому перебуває багато різних людей. У всіх свої плани і завдання у цій подорожі, вона планується тривалою, усі внутрішні локації корабля поступово опановуються, включаються в плани на власне майбутнє, певні стратегії перебування в цій подорожі. З часом багато чого рутинізується і свідомо не відстежується. Щось може часом ці плани трохи руйнувати – можливий невеликий шторм, дощ на палубі, власне самопочуття, пропозиції від інших пасажирів. Але, загалом, усе це на уявне й очікуване майбутнє щодо своєї подорожі мало впливає, корабель прямує визначеним маршрутом, невеликі тимчасові відхилення не руйнують керованості процесу. Радіус агентної дії для акторів, задіяних у цій мандрівці, у соціальній площині буде доволі обмеженим, індивідуальним або стосуватиметься найближчого соціального оточення (діти, подружжя, друзі, якщо мандрують групою). Системна ситуація (корабель) є стабільною і навіть малопомітною. Функція відстежувати цю стабільність покладена на команду. І все йде очікувано і, так би мовити, лінійно. Але раптом щось змінюється, починає різко псуватися погода, налітає великий шторм, корабель хитає. До якогось моменту, образно кажучи, на «Титаніку» ще грає оркестр – є сприйняття ситуації як тимчасового відхилення від попередньої стабільності, і в майбутньому більшість очікує повернення до неї, може, з деякими вимушеними корекціями маршруту, що теж піддається виправленню. Перехід на точку біфуркації відбувається стрімко – нестійкість і те, що корабель починає небезпечно робити крен, стає вже усім помітним і наявність кризи очевидною. Всі попередні практики – від пересування по кораблю до здійснення попередніх планів (відпочинок, обід, вихід на берег у найближчому порту зупинки) – виявляються абсолютно неадекватними тому, що склалося на макrorівні.

Що тут відбувається з діями і агентністю? Для когось вона звужується до індивідуального соціального радіуса і малого часового – шукати порятунк для себе і негайно. (Рятувальні круги, шлюпки). Для когось соціальний радіус є більшим – рятувати не лише себе, а й близьких. Але при цьому з'являються ті, радіус соціальної агентності яких починає сягати усієї макросистеми – корабля як такого. До цього прості пересічні пасажери, вони раптом починають поводитися в несподіваний і незвичний для них самих спосіб – хтось біжить у капітанську рубку на допомогу капітанові (якщо він там ще є), щоб утримати макросистему хоча б короткий проміжок часу і, можливо, вчасно послати сигнал SOS. А хтось у своїх агентних діях має намір врятувати макроситуацію на більш суттєвому рівні – він прямує в трюми, щоб знайти, де пробоїна, якщо причина в ній, і пробувати її чимось закрити. Можливо, кличе за собою інших пасажирів, і знаходяться ті, хто на цей заклик відгукується. Очевидно, що агентність макрорадіуса тут є спонтанною, без усвідомлення суті ситуації, про яку й інформації немає. Що сталося і як буде себе поводити корабель, мало хто знає. Тим не менш, ці агенти починають діяти саме в такий спосіб.

Де тут агентність системи, яку символізує корабель з усім і усіма, що на ньому є? Вона в тому, що система вийшла з рівноваги, у неї є кілька варіантів майбутнього, в якому має досягатися нова стабілізація у вигляді нової рівноваги і збалансованості різних сил. Ці варіанти зумовлені всією сукупністю факторів, що тут працюють – як властивостями самого корабля, поведінкою пасажирів на кораблі (навіть раптовий перехід усіх на один бік палуби може дати критичний крен), так і тим, що відбувається навколо – стан моря, вітру. Ці варіанти не були створені кимось з агентів, навіть якщо вони сприяли свідомо тому, щоб ввести систему в стан хаосу (наприклад, якимось пустили воду в трюми). Але системна складність не залишає можливості прорахувати варіанти майбутнього, навіть якщо ти сприяв виходу її в точку кризової біфуркації. Хоча зрозумілим є одне – серед цих варіантів немає можливості повернутися до попереднього стану – в трюмах вода, багато чого вже змilo за борт, багато пасажирів уже в шлюпках. Серед варіантів нової системної стабільності є як сценарій «лягти на дно», так і можливі формати часткового порятунку. Варіанти, як правило, не лежать на поверхні, прогнозувати, що станеться реально, просто неможливо. А от який з цих реалізується, залежить від малої випадкової події. Це може бути вчасно поданий командою або окремим пасажиром з великим радіусом агентної дії сигнал SOS, інший корабель, який пропливав поруч,

випадково його почув і прийшов на допомогу. Це можуть бути й інші дії тих агентів з присутніх на кораблі, хто зміг якось зупинити катастрофу, скерувати до найбільш прийнятного варіанта.

Чи можемо від цього метафоричного прикладу протягти смислову ниточку до нашої ситуації? Схоже, що так. Ці варіанти ми вже описали вище, тут стисло повторимо вже термінами радіуса агентної дії.

Виокремлені вище різні групи описати за принципом радіусів агентної дії не важко. Хтось своїми діями охоплював лише власне життя – на зараз (пасивно, просто прилаштовуючись до того, як воно змінюється само по собі). Хтось активно змінював життєву траєкторію для себе і близьких, емігрувавши в іншу країну або в інше місто всередині країни. Тут уже соціальний радіус стає більшим, часто в нього входять діти, можливо, літні батьки. Початкові стратегії з малим часовим радіусом переростають у довготривалі. Але були і є ті, хто відклав чи поставив на паузу власні життєві траєкторії, спрямувавши свою агентність переважно на зміну макроситуації. Тут ми вкотре згадаємо наших волонтерів, добробатів. Пасивне очікування варіанта майбутнього, який настане після проходження точки біфуркації, вони не стали, і пішли виборювати цей варіант самі.

Тут може бути доречним запитання: а хіба за стабільних часів немає тих, хто своїми діями працює на трансформацію макрорівневого стану того чи іншого суспільства? Хіба президенти, високопосадовці в західних країнах не роблять саме це? Ці тонкощі варто розрізняти. Якими б не були високі посади цих людей, це, тим не менш, першою чергою їхня індивідуальна життєва траєкторія, їхня індивідуальна кар'єра і соціальний успіх. І соціальний радіус агентності тут таки невеликий. Це життєва стратегія, яка виникає не випадково, будується в сталому контурі соціальних можливостей і ресурсів, цьому підпорядковувалися більшість поточних практик і взаємодій на шляху, який вів до такої соціальної позиції.

Зовсім іншою є агентність великого радіуса, що виникає в моменти кризи. Слово «харизма» тут може бути тим, що здатне дещо прояснити. У цьому випадку, найчастіше, людину ніби «викидає» раптово з її звичної життєвої траєкторії стабільних часів на цю активність, іноді за обставин неочікуваних для самого агента. Образно кажучи, має місце щось подібне до феномену Жанни д'Арк, не завжди такого масштабу, проте за соціально-психологічними механізмами подібне до цього. На війні, що триває, бачимо чимало тих, хто мав доволі успішну кар'єру в дуже далекій від військової справи царині – музикантів, поетів, худож-

ників, науковців. Вони добровольцями пішли в лави захисників з перших днів війни. У тому очікуваному макромайбутньому, яке впевнено малював нам ворог, у них вже не було жодних позитивних очікувань щодо власного індивідуального майбутнього, і від агентності малого радіуса (продовжувати власну справу і кар'єру, що було не виключеним навіть за умов окупації України), вони перейшли до агентності великого радіуса – змінювати майбутнє макроконтексту, в якому мають жити і діяти. Причому, платою за це часто стає саме життя. З точки зору раціональності це не видається оптимальним рішенням, але і спосіб його ухвалення далекий від звичної раціональності.

Подібна агентність потребує окремого осмислення, можливо за допомогою звичних соціологічних понять.

Кризова агентність, відповідність особливій формі ідентичності

Суть подібного роду агентності можна передати за допомогою поняття *ідентичності* в разі особливого його трактування. На цю думку мене наштовхнула недавня робота О. Злобіної (Злобіна, 2024). Там показано відмінність між належністю і ідентичністю, обговорюється зв'язок між ними. Для мене, у цьому випадку, більш робочою видається схема, у якій виокремлюються три типи ідентичності. Можна, до прикладу, *вважати* себе громадянином країни (когнітивний рівень, те, що часто знімається шляхом прямих запитань у кількісних опитуваннях), *відчувати* належність до країни (емоційний рівень), це коли вже є емоційна прив'язка до якогось суспільного цілого. Але може бути і ще один рівень ідентичності – через *ототожнення*. Це коли «я і є країна». У нашому вітанні «Слава Україні – Героям слава!» закодоване саме це ототожнення Героїв з великим радіусом агентності і України.

Тут варто не оминати увагою всю *неоднозначність подібної агентності*, що виникає в кризові моменти. Ототожнення, успішна агентна дія такого роду може мати зовсім не обов'язково позитивні наслідки. Усе вже залежатиме від особистих якостей самого агента. «Є Путін – є Росія», варіант ототожнення і його наслідки ми бачимо. Те, що Трамп ототожнює себе з Америкою – вже теж проглядається доволі явно. Небезпечний тренд, але система формує варіанти, які можуть бути далекоми за своїми ціннісними характеристиками. А от характеристика агента, який зможе штовхнути її в той чи інший бік – уже є важливими.

Командна гра як альтернативна метафора ігровому моделюванню соціальних взаємодій. У соціології не раз робилися спроби моделювати соціальні взаємодії за допомогою метафор різних ігор (наприклад, шахи, Го, покер (DiCicco-Bloom & Gibson, 2010), але здебільшого такі

взаємодії моделюються за допомогою моделей індивідуальних гравців з певними партнерами, і пошуком оптимального шляху до персонального виграшу. В даному разі можна припустити ефективність подібного моделювання, але за умови, що йдеться про командну гру, коли для гравця виграшем стає виграш усієї команди. Команда в даному разі може уявлятися як уся соціальна система, і агентність гравця спрямована на реалізацію одного з варіантів (найбільш бажаного) виходу системи з кризи, що і буде виграшем.

Не раціональний вибір. Маємо вчергове наголосити ще на важливому й доволі неочікуваному методологічному моменті. Агентна дія цього типу *не є цілком результатом раціонального вибору*. Часто така стратегія виникає як наслідок *інтуїтивно-емоційного поштовху*, але при цьому виникає відчуття безумовної правильності такого далеко не раціонального вибору.

Як приклад тут можна навести численні свідчення багатьох наших волонтерів і добровольців. Вони були на пунктах мобілізації вже в перші години війни. Не домовляючись, не узгоджуючи, не координуючи своїх дій. Без закликів і переконливих гасел – люди одночасно й без зайвих слів пішли на війну. (Так само, як під час майданів кияни, не домовляючись і не узгоджуючи своїх дій, починали діяти резонансно, і сотні тисяч прийшли на Майдан попри усі загрози.) Жодних раціонально обґрунтованих очікувань не було не лише щодо закінчення війни, а навіть щодо подій наступного дня. Тривожні й жахливі повідомлення про жорстокість ворога вже надходили з околиць Києва. Але в них була тверда впевненість – треба чинити саме так, і «не можу інакше» було чи не найсильнішим аргументом.

Підсумок до підрозділу 1.3. Розкриття ефективності запропонованої епістемології у дослідженні поставленого завдання може бути досягнуто шляхом більш докладного вивчення усіх процесів руху соціального актора по своїй життєвій траєкторії з акцентом на ситуації макросоціальної кризи.

Для розуміння соціальної кризи, адекватної нашому завданню, доцільним є звернення до поняття соціального порядку, визначеного через наявні в суспільстві повсякденні практики соціальних взаємодій. Важливим є включення в ці взаємодії не лише тих, що відбуваються за вектором людина – людина, а й тих, що мають місце у взаємодіях між людьми і речами, людьми і символами. Усе це складає соціальний простір, в якому і прокладається життєва траєкторія соціального актора.

Життєву траєкторію варто розглядати як таку, що має рутинізовані відрізки і моменти розриву повсякденності, коли виникає потреба включення рефлексивності та агентності. Перехід між ними доречно описувати за допомогою поняття габітуса і габітуальної нестабільності або габітуальної кризи.

Своєю чергою поняття габітуса доцільно розглядати в процесуальній представленості, вважаючи його певною навігаційною системою, завдяки якій відбувається рух по рутинізованих відрізках життєвої траєкторії. Очікування в такому разі є важливою складовою цієї навігаційної системи, оскільки задають напрямок руху. Підтверджені очікування є сигналом функційної спроможності габітуса, непідтверджені – потребою в зупинці й переналаштуванні.

Концептуалізація очікувань потребує більш детального розкриття структури цього феномену. Тут варто виділяти три різні форми очікувань. Це когнітивна складова – образ власного майбутнього, а також образ майбутнього всього суспільства. Це емоційна складова – очікування у вигляді емоційного супроводу цих образів. А також практична складова – практичні рухи в напрямі очікуваного майбутнього (чи в напрямі уникнення в разі негативних емоцій).

Найважливішим для нас є очікування щодо свого майбутнього, на яке і спрямовується життєва траєкторія. Але в нашому випадку не менш важливими є додаткові, фонові очікування щодо ресурсів здійснення цієї траєкторії. Це очікування щодо себе, своїх можливостей (можна позначити як людський капітал), очікування щодо соціального оточення (соціальний капітал) і очікування щодо соціального макроконтуру (стану всього суспільства), в якому відбувається цей життєвий проєкт. Останнє і становить фокус нашої проблеми.

За стабільних часів цей ресурс навіть не фіксується і не помічається. Бо сама по собі стабільність є важливим ресурсом. У момент кризи стає зрозумілим, що все інше руйнується за умови руйнації цього контуру. Незначна руйнація, можливість прогнозувати зміни потребує від актора включення усвідомленості, агентності в її традиційному розумінні, раціонального опанування зміни та вибору оптимального руху далі. Масштабна криза, відповідно до моделей у рамках запропонованої епістемології, робить непрогнозованими й непередбачуваними подальші зміни формату макропростору. Тут очікувати можна абсолютно протилежних варіантів, що й спостерігаємо з початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Життєва траєкторія кожного члена суспільства входить у залежність від того, як він вирішить цю проблему невизначеності макромайбутнього. Тут є кілька варіантів.

1. Просто виключити рівень очікувань щодо віддаленого майбутнього, обмежитися найближчим і покластися на те, як розгортатимуться події, не вчиняючи жодних агентних дій (варіант тих, хто не евакуюється з небезпечних місць, залишається на окупованих територіях, воліє не помічати факту війни і т. п.).

2. Усвідомити невизначеність макромайбутнього і спробувати її вирішити шляхом переміщення в соціальному просторі в ті ареали, де є відносна стабільність (варіант наших переселенців, мігрантів).

3. Зупинити усі попередні проекти й очікування щодо власного майбутнього, ототожнити його з майбутнім країни (макросистеми) і переключити на цю траєкторію свої практики. Це особливого типу агентність, бо вона не є результатом раціонального вибору. Для останнього потрібне адекватне бачення ситуації і можливість прогнозу її подальшого розвитку. Запропонована епістемологія стверджує – в моменти кризи на рівні глибинної онтології (рівень «реальності» за визначенням прихильників критичного реалізму) проявляється активність системи як емерджентного утворення. Вона формує можливі варіанти, виходячи з наявних мереж взаємодій, що склалися на момент кризи. Який з цих варіантів з «реального» перейде в «актуальне» може вирішити окрема подія або людина своїми діями в момент критичної нерівноваги системи. Агентність цього кризового типу – це намір стати цією подією чи приєднатися до тих, хто має для цього силу і харизму (прикладі наші волонтери, добробати).

У цьому моменті добре видно, як відбувається перехід від індивідуалізму до реалізму, від покладання на раціональну агентність до агентності іншого типу, яку можна позначити як інтуїтивно-вольову. Хоча це ще потребує докладнішого вивчення й теоретичного опрацювання.

Висновки щодо гіпотез і методів можливих емпіричних досліджень

Що дає все сказане для можливих емпіричних досліджень?

Передусім допомагає виокремити ті предметні моменти, які не потрапляли до дослідницької уваги соціології майбутнього, що ґрунтувалася на іншій епістемологічній основі з акцентом на методологічному індивідуалізмові і теорії раціональної дії. Усі нові предметні аспекти пов'язані з ситуацією високої соціальної нестабільності на макрорівні і тим, що в таких випадках відбувається з образами особистого майбутнього, життєвою стратегією і агентними діями по її здійсненню і корекції.

Йдеться про такі можливі фокуси уваги й гіпотези, які варто перевірити:

1. У ситуації масштабної суспільної кризи, зокрема і спричиненої війною, у більшості громадян очікування щодо власного майбутнього

образ майбутнього суттєво змінюється. Існує три варіанти зменшення невизначеності макромайбутнього – звужити горизонт очікувань до найближчих днів (життєва траєкторія з дуже коротким горизонтом), змінити макроконтур здійснення своєї життєвої траєкторії на більш стабільний (переселення, міграція у більш стабільні регіони, виїзд за межі кризи макрорівня і напрацювати нову життєву стратегію в цих умовах). І третій – поставити на паузу усі проекти, пов'язані з докризовою життєвою стратегією і вийти на нову, метою якої є нова стабільність на макрорівні (усієї країни), причому в бажаному для актора варіанті.

2. Кризові моменти в суспільній історії породжують агентність особливого роду, яка не підпадає під традиційне визначення агентності як усвідомлення ситуації, раціональний аналіз і так само раціональний вибір оптимального рішення щодо стратегії свого життя. Цей тип агентності можна позначити як результат появи особливого типу ідентичності, яку можна назвати як ідентичність через тотожність (тут – з країною, суспільством, що в кризі війни). У такому випадку власна життєва траєкторія, власний життєвий проект ототожнюється з траєкторією руху всього суспільства. Це відчуття тотожності є не результатом раціонального вибору (почуття не обирають, як відомо), але глибинним поштовхом, який у рамках обраної епістемології можна позначити як інтуїтивне занурення окремого актора в ті прошарки соціального, які критичний реалізм позначив як «реальність».

Це все непросто емпірично ухопити в кількісних опитуваннях, особливо те, що стосується другого предметного наголосу з наведених вище. У звичайній анкеті важко ухопити це і через ті варіанти відповідей, що пропонуються. Вже сама постановка питання «Як ви вирішили...» виведе, з огляду на запропоновані гіпотези, на хибний шлях, бо людина просто буде раціонально обґрунтовувати ті рішення, які ухвалювалися далеко не на раціональному рівні. Тут до певної міри адекватною методикою може бути хіба що глибинне інтерв'ю, наративний аналіз, які дали б змогу респондентові згадати цей момент в усіх деталях, його подієвих і емоційних складових. (Наприклад, пішов допомогти другові волонтерів на пару годин і несподівано для себе зрозумів – моє місце тут, не можу інакше, залишився там на роки.) Можна гіпотетично припустити, що найяскравіше це проявиться, знову ж таки, в історіях наших волонтерів, добробатів. Як правило, перехід від повсякдення, що цьому передувало, до початку волонтерської діяльності або долучення до батальйонів добровольців, відбувається спонтанно, швидко й безповоротно.

Щодо більш адекватних і тонких методів дослідження такого роду агентності критичний реалізм має тут чимало напрацювань. У дослід-

ницьких проєктах, близьких до психології, це глибоке занурення в феноменологію, тонке відпрацювання подібних моментів завдяки зверненню до трансцендентальної та феноменологічної психологічних редукцій (Sherman, 2025). Більш наближеними до соціологічних постановок проблем є пропозиції і розробки в галузі змішаних методів (Mixed Methods Research), коли поєднуються кількісні та якісні методики. Ці розробки теж ведуться під епістемологічною парасолькою, якщо так можна сказати, критичного реалізму (Mukumbang, 2023).

Першою точкою відліку в цій низці досліджень могли б бути результати, подані на *рисунок 1.2*.

Рисунок 1. 2.

Яким Ви бачите майбутнє України через 10 років?

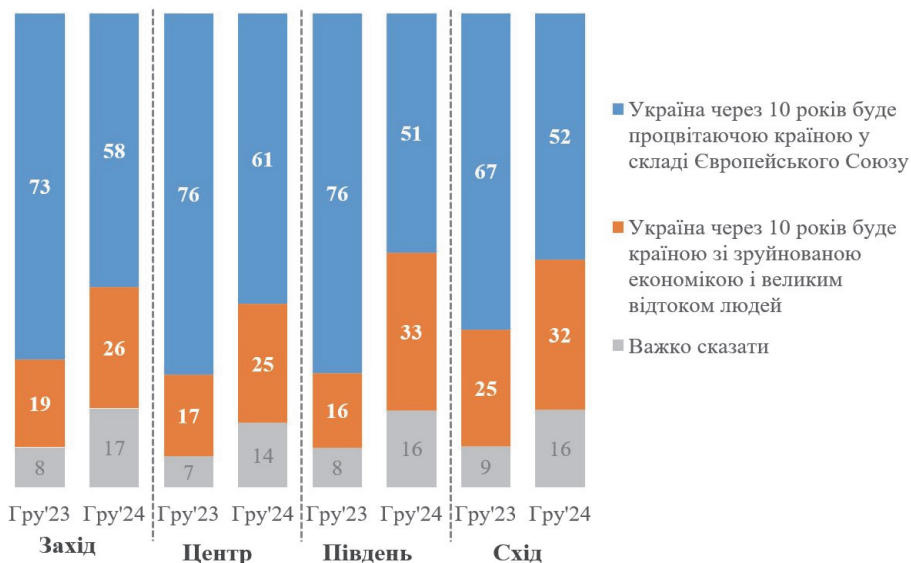
Джерело: дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), грудень 2024².

² Дослідження 2–17 грудня 2024 року, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Метод телефонних інтерв'ю (computer-assisted telephone interviews, CATI) було опитано 985 респондентів. Опитування проводилося з дорослими (віком 18 років і старші) громадянами України, які на час опитування проживали на території України, яка контролювалася Урядом України. До вибірки не включалися жителі територій, які тимчасово не контролюються владою України (водночас частина респондентів – це ВПО, які переїхали з окупованих територій), а також опитування не проводилося з громадянами, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року. Формально за звичайних обставин статистична похибка такої вибірки (з імовірністю 0,95 і з урахуванням дизайн-ефекту 1,3) не перевищувала 4,1% для показників, близьких до 50%, 3,5% для показників, близьких до 25%, 2,5% – для показників, близьких до 10%, 1,8% – для показників, близьких до 5%. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1463&page=4&t=13>

З цього графіка видно, що протягом року очікування наших громадян щодо майбутнього України дуже змінилися. Можна припустити, що зміни власних життєвих проєктів і стратегій теж зазнали при цьому суттєвих змін. Дане дослідження не давало можливості в це зазирнути глибоко. Маємо лише картину в регіональному розрізі (рис. 1.3), але й вона дає певну інформацію для наступних дослідницьких кроків.

Рисунок 1.3.

Як українці бачать майбутнє України в регіональному вимірі

Джерело: дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), грудень 2024.

Як бачимо з цього результату, оптимізм – песимізм тісно корелює з тими військовими загрозами, що мають місце в різних регіонах. Важко очікувати, що це не відіб'ється на власних життєвих планах, особливо молоді, для якої перспектива 10 років може бути визначальною в сенсі формування образу свого власного майбутнього.

Висновок

Оскільки я зробила підсумки по кожному з підрозділів, то загальний висновок стосуватиметься лише головного питання цієї роботи – на яких епістемічних засадах може розвиватися лінія соціології очікувано-

го майбутнього, адекватна ситуації критичного рівня соціальної невідзначеності, який спостерігаємо в нашій країні під час війни.

Більшість робіт соціології майбутнього, які проаналізовано в оглядових роботах західних соціологів, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму і теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проєктом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському, освітньому капіталам за цією термінологією), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал – сприяння і підтримка соціального оточення. Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до його повної або відносної стабільності і прогнозованості. Припускається, що усі відхилення від попередньої життєвої стратегії можуть усвідомлюватися і раціонально корегуватися завдяки традиційно визначеній агентності як здатності до рефлексивності та раціонального вибору оптимального виходу з ситуації.

Згадана епістемологія не працює в ситуації масштабної макрокризи, системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проєкту. В цьому випадку як альтернативна епістемологічна база можуть працювати ті методологічні установки, які дає поєднання основних положень критичного реалізму та парадигми складності. Перший пропонує розглядати соціальну онтологію як таку, що має три рівні – «реальний», «актуальний» і «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи в кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів очікуваних сценаріїв макромайбутнього. Навіть на рівні теорії неможливо передбачити, який з них реалізується, і ці сценарії можуть бути принципово несумісними (наприклад, як у нашому випадку – перемога у війні, капітуляція, часткова втрата територій, затяжна війна). Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, який з прошарку «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор має корегувати. І тут можна виділити три різні способи такої корекції. Вони вже стосуються саме макрорівня як основного ресурсу і контуру: 1) не помічати цього рівня, обмежитись стратегіями малого горизонту проєктування; 2) завдяки традиційній агентності, і усвідомивши непередбачуваність майбутнього в рамках наявних системних реалій, обрати варіант зміни макроконтуру, перемістившись туди, де є можливість створювати новий життєвий проєкт у рамках очікуваної стабільності на макрорівні. Третій, і найбільш цікавий і незвичний

для попередньої епістемології варіант – поставити на паузу усі власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію з траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому випадку полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього з рівня «реального» на рівень «актуального». Це особливий вид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Натепер немає достатньої понятійної бази, щоб це адекватно концептуалізувати. Тема такої агентності потребує як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання. Але запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики, пропонуючи вбачати в цьому особливий тип ідентичності через ототожнення актора з системним цілим. І тоді майбутнє системи стає і власним майбутнім, стратегія його реалізації зміщується саме в цей бік.

Цей розділ писався доволі довго. Коли я лише починала працювати над матеріалом, розмова про кризу макрорівня була актуальною більшою мірою для нашої країни. Здавалося, невизначеність майбутнього – це в основному про нас, решта країн світу, хоча й відчуває певне відлуння нашої війни, але для них це не критично. Потім все більше почали говорити про світову біфуркацію і неминучість установалення нового світового порядку. Тож спробувала на це поглянути крізь призму парадигми складності й прописати ті варіанти такого нового світового впорядкування (Бевзенко, 2024). Було зрозуміло, що життєві стратегії багатьох людей у світі залежатимуть від того, який з цих варіантів глобальної історії, врешті, реалізується. З обранням Д. Трампа президентом США, з тих подій, що відбулися протягом перших тижнів його перебування на цій посаді, стає зрозумілим – світ входить у реально глобальну біфуркаційну кризу. Світовий порядок, що і так значно похитнувся в попередні три роки, перебував в очікуванні виборів у США 2024 року. Були певні сподівання на більшу рішучість цієї потужної країни в намірах зупинити можливість реалізації небезпечного варіанта перемоги архаїки, опору на грубу силу, зневаги до усіх цінностей гуманізму, демократії, свободи, які напрацьовувалися століттями. Але, схоже, ці вибори якраз штовхнули світ саме в бік цього варіанта. Цей поштовх не є остаточним, бо світова хаотизація знову почала зростати, нова точка світової біфуркації вже назріває. Все, сказане вище, тепер уже набуває вагомості не лише на рівні нашої країни, а й у масштабах усього світу. Чого очікувати від світового майбутнього, чого очікувати від власного майбутнього, якими тут можуть бути життєві стратегії – як питання для кожного з нас, так і актуальні теми для соціологічних розвідок.

РОЗДІЛ 2

ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ

Вступ

Перше уявлення, яке виникає у людини, коли йдеться про очікування, – це час, що віддаляє її від настання певного факту – події, процесу, стану, результату тощо. Проте подальші міркування показують, що це явище не тільки є багатоликим за зовнішніми проявами, а й має різні смисли в контексті різних ситуацій. Очікування присутні в усьому просторі життєдіяльності особистості – від потаємних особистих мрій, фантазій, ілюзій до довгострокових життєвих планів, програм і цілей.

Справді, якщо звернутися подумки до рідних, друзів, колег, та й до будь-кого, то виявляється, що взаємовідносини з ними переповнені різноманітними очікуваннями. Очікуваннями ми наповнені в усіх своїх життєвих проявах – у побуті, економіці, політиці, культурі тощо. Немає жодної сфери життя, у якій би не було в нас очікувань. Тільки приречена людина вже нічого не чекає.

Про явище очікування сказано й написано дуже багато. Йому належить гідне місце і в міфах, і в релігії, і у фольклорі, і в філософії, і в науці. Очікування були й залишаються однією з центральних тем мистецтва – прози і поезії, театру і кіно, музики і живопису. В усі часи ними цікавилися, їх вивчали, аналізували та намагалися їх витлумачити й пояснити. Але особливої ваги очікування набувають у періоди лихоліття. У таку добу вони щільно заповнюють суспільну свідомість разом з надією і вірою.

Далі розглянемо, як представлене явище очікування в теоріях, передусім у соціологічній думці. Спираючись на здобутки останньої, дослідимо сутність і багатоликість цього феномену.

Поняттю очікування в соціологічній науці, з одного боку, приділено чимало уваги. Воно міститься у працях майже всіх відомих учених – від М. Вебера і Т. Парсонса до Г. Гарфінкеля та Ю. Габермаса. Але, з іншого боку, в цих теоретичних доктринах воно відіграє підлеглу,

допоміжну роль. У них очікування не є центральним поняттям, на розкриття сутності якого впливали б інші наукові концепти. Щоправда, на сьогодні існує багато соціологічних робіт емпіричного характеру, присвячених особистісним і груповим очікуванням у економічній, соціальній, політичній, правовій, освітній, культурній та інших сферах суспільства. На жаль, у більшості з них термін «очікування» постає екзогенним, тобто без аналізу походження, формування та аналізу сутності, як певна даність і заданість. Дуже часто це поняття з'являється без жодного пояснення, як тривіальне явище, оскільки кожна людина у своїй повсякденній практиці переживала та переживає нескінченну кількість очікувань. Тобто припускають, що всі знають про що йдеться. Отже, у науковому полі вивчення очікувань склалася ситуація, в якій підготовлено багато емпіричних досліджень, присвячених феномену конкретних очікувань, їх видам та особливостям, але бракує праць загальнотеоретичного рівня, в яких розкривалася б сутність цього явища. Фактично до цього часу немає праць із загальної теорії очікувань, немає роботи, що узагальнювала б соціальні, психологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні та інші дослідження з цієї теми, показувала, що у цих видів очікувань є спільного, що їх об'єднує, а в чому полягає специфіка кожного з них. Без ґрунтовної відповіді на принципове питання щодо сутності цього явища навряд чи можна отримати глибоке розуміння й дати якісну інтерпретацію його численних конкретних проявів.

2.1. Методологічні примітки

Здавалося б, розібратися в різноманітті виявів очікувань допоможе їх упорядкування. Насамперед на цю роль напрошується класифікація. Але одразу постає питання, за якими критеріями розподіляти весь нескінченний шерег очікувань? Адже їх можна класифікувати за безліччю критеріїв: за полюсом емоційної забарвленості – оптимістичні та песимістичні; за тривалістю в часі – короткочасні та довготривалі; за ступенем імовірності реалізації – реалістичні та ілюзорні, практичні та химерні, реальні та фантастичні, завищені та безнадійні; за характером поведінки суб'єкта – активні та пасивні тощо. Цей перелік можна продовжувати й продовжувати.

Залежно від завдань дослідження можна виокремлювати різні види очікувань, які виконують важливу функцію упорядкування за певними критеріями проявів цього феномену. Але тут слід звернути увагу на те, що такий тип теоретизування таїть у собі небезпеку. Справа в тому, що класифікація як спосіб пояснення може стати причиною хибних висновків і тлумачень, оскільки за однаковими проявами очікувань можуть ховатися різні причини їх виникнення. Такий спосіб теоретизування К. Левін назвав аристотелівським.

В основі його лежать прості класифікації об'єктів. За критерії для визначення класу беруть одну або кілька спільних ознак. У результаті утворюються абстрактні класи об'єктів. Інакше кажучи, клас складається з предметів, що мають одну або низку повторюваних характеристик. З відповідного класу виключають будь-які винятки. Але узагальнення, що спираються суто на індуктивні висновки із емпіричних спостережень, не дають достовірних знань. Адже з історії науки ми знаємо, що немає ніяких гарантій щодо повторення в майбутньому фактів, які спостерігались безліч разів у минулому.

Ще однією особливістю цього способу мислення є, на думку К. Левіна, не тільки повторюваність, а й регулярність, оскільки в повторенні одного й того самого стає видимою внутрішня закономірність (Lewin, 1931). Третью його особливістю є те, що він ігнорує історію об'єктів. «Сутності» предметів, що виводяться цим способом, поширюються на всі часи і на будь-яку географічну точку.

До речі, багато сучасних наукових праць, що присвячені вивченню очікувань, несуть у собі відбиток аристотелівського способу мислення,

у тому сенсі, що в них не простежується взаємозв'язок феномену очікування з історичним часом. Явище очікування в них розглядається як таке, що за своєю сутністю було однаковим завжди, у будь-яких історичних формах суспільної свідомості («історична постійність», за К. Левінім). Хибність такої позиції яскраво проявляється в зіставленні механізмів розгортання очікувань у міфологічній, фольклорній та в сучасній раціональній свідомості.

Утім, звісно, аристотелівський спосіб мислення виконував і виконує корисну роботу як етап збирання та систематизації емпірично спостережуваних фактів. Але в нашому випадку він мало що дає для поглиблення розуміння феномену очікувань, проникнення у його сутність та смисли. А це означає, що необхідно переходити до нової мисленнєвої парадигми, яка дала б змогу робити не тільки опис феномену, а й його теоретичне пояснення. Іншими словами, треба переходити, якщо використати левінівську мову, до галілеївського способу мислення. Цей перехід К. Левін назвав переходом від абстрактно-класифікувального до конструктивного методу (Lewin, 1931).

Застосовування галілеївського методу мислення щодо феномену очікувань означає необхідність пошуку причин їхнього виникнення. Причинний спосіб мислення надає можливість пояснити алгоритм прояву явищ у теперішньому стані, у минулому і надалі – у майбутньому. Крім того, цей спосіб мислення передбачає, що, визначаючи поняття очікувань, необхідно враховувати не тільки їхні властивості та структуру, а й ситуації, у яких вони проявляються, а також процес їхнього розгортання від задуму до реалізації.

Очікування посідають важливе місце як у внутрішньому світі особистості, так і в проявах її зовнішньої активності, у соціальних діях і поведінці. Центальною проблемою явища очікувань є співвідношення бажань, волі та свободи особистості та зумовленості її дій та поведінки соціальними обставинами. Бажання особистості у цьому контексті – це те, що для неї є значущим, тобто цінним і має для неї сенс.

Коли аналізуємо очікування, то розглядаємо його як елемент буденної, а не теоретичної свідомості. У першому випадку очікування є елементом соціальної дії, яка є прагматичною активністю, пов'язаною із задоволенням потреб, досягненням цілей суб'єкта очікування. Коли ж очікування стає об'єктом наукового аналізу, то воно перетворюється на мисленнєвий конструкт, який дає змогу дослідникові подолати свою заангажованість, піднятися над своїми уподобаннями, домогтися об'єктивного ставлення до об'єкта дослідження.

Отже, базисом очікувань як суспільного феномену є сфера повсякденного життя, а відображення їх у суспільній свідомості є продуктом буденного мислення. Проте у справі просування до наукового розуміння смислу явища очікування буденна свідомість, як і аристотелівський спосіб мислення, мають свої обмеження. Тому подальша теоретизація проблеми аналізу очікувань потребує й з цієї причини переходу до галілеївського способу мислення, тобто до пошуку причин явища, до виявлення його сутності, а не опису емпіричних проявів. До речі, узагальнене в такий спосіб теоретичне знання стає засобом пояснення емпіричних проявів явища.

Аналіз теоретичного соціологічного здобутку, ґрунтованого на галілеївському способі мислення щодо очікувань, показує, що можна виокремити серед них декілька типів. Ідеться про ідеальні типи, під якими розуміємо теоретичні конструкції, що у спрощеному та ідеалізованому вигляді відображають складне й багатоманітне емпіричне явище очікування. На відміну від класів і видів очікувань, утворених за зовнішніми ознаками, у пропонованих нижче типах відображено причини та джерела їх утворення. За цим принципом пропонуємо визначити чотири типи очікувань. Перший – передінтенційні очікування, другий – раціонально-діяльнісні очікування, третій – комунікативно-рольові очікування (експектації), четвертий – фонові очікування. Саме доведенню існування якісних відмінностей між цими чотирма типами очікувань і буде присвячено наш подальший аналіз. Розглянемо кожний із запропонованих типів очікувань окремо.

2.2. Передінтенційні очікування

Найбільш прозорими, зрозумілими та впізнаваними є такі очікування, що не виходять за межі внутрішньої психічної діяльності. Вони проявляються у вигляді мрій, фантазій, передбачень, уяв, уявлень, інших розмитих образів-бажань. Пропонуємо їх називати передінтенційними очікуваннями, за аналогією з назвою початкового етапу формування мотивів, який німецький психолог Г. Гекхаузен влучно називав «передінтенційною фазою», «передінтенційною стадією», «передінтенційним станом» (Heckhausen & Heckhausen, 2008). Ці очікування за змістом і способами існування можна розглядати як окремий вид психічної діяльності, як окремий тип очікувань. Вони формуються у процесі буденного мислення, що можна позначити як «про щось думати». Але не просто про щось, а про своє майбутнє, про своє місце в цьому майбутньому. У цьому процесі виникають перші припущення та передчуття.

Спочатку уявлення про шляхи задоволення цих, як усвідомлених, так і розмитих, слабкорозрізняваних бажань, потреб, інтересів виникають у людини на рівні внутрішньої психічної діяльності. Це специфічна діяльність, у якій очікування з'являються у зародковій формі у вигляді мрій, фантазій, уяв, уявлень, ілюзій, передбачень, інших образів. Вони ще не структуровані у свідомості, невиразні й непереконаливі. Тут цілі та очікування, як писав З. Бауман, «видаються більш привабливими, ніж такими, що зобов'язують, і в їх виборі покладаються радше на спокусливість, ніж на силу примусу...» (Bauman, 1991, р. 36). Ці уявлення проявляються в психічній активності, яка локалізується у свідомості, і не виходять за її межі. Їхньою головною рисою є те, що вони не піддаються зовнішньому спостереженню.

На етапі виникнення і формування первісних очікувань, у внутрішній фазі цього процесу, особистість може на повну силу виявити розвиненість своєї уяви та фантазії, здатність до вигадок, імпровізацій, схильність до ілюзій та примх. Ця фаза становлення очікувань складається не тільки з простих дискретних реакцій на якісь внутрішні бажання чи потреби, не тільки з розрізнених відповідей на зовнішні факти та події. Це активний процес мислення, додумування, це віртуальне творення картин майбутнього, це уявлення можливих зв'язків між окремими образами та цієї об'єднаної моделі як цілого.

Передінтенційні очікування – це самопередбачення, самопроороцтво, уявлення суб'єктом себе в можливих нових відносинах, у новій гіпо-

тетичній ситуації. Цей тип очікувань існує в емоційних і раціонально-когнітивних формах. У ньому особливо великою є емоційно-чуттєва складова. Порівняно з іншими типами очікувань вона, мабуть, є найбільшою саме в цьому типі очікувань. Очікування з домінуванням емоційних елементів проявляється у формі мрій, бажань, надій, а іноді й у вигляді примх. Деякі психологи виділяють особливі емоції очікувань. Наприклад, американський психолог О. Маурер до цих емоцій відносив надію, полегшення, страх і розчарування. Вчений вважав, що вони активують і спрямовують поведінку особистості (Heckhausen & Heckhausen, 2008). До названих емоцій очікування, на нашу думку, слід додати ще й такі почуття, як віра та терпіння. Останні відображають вольовий аспект очікування і підтримують його стан упродовж тривалого часу. Якщо ж цих почуттів бракує, то очікування згасають.

Раціонально-когнітивні передінтенційні очікування проявляються як практично безмежне поле для побудови внутрішніх візуальних образів та ментальних конструктів майбутнього. Тобто вони включають як чуттєве, так і розумове мислення. У них виникають, формуються чуттєві образи та логічні поняття. Цей аспект передінтенційних очікувань розгортається як ментально-когнітивний процес, що відбувається у теперішньому часі, безпосередньо зараз і відображає бачення майбутніх подій і процесів, в яких зацікавлений суб'єкт. Завдяки такого штибу розумовій діяльності суб'єкт в очікуванні передбачає бажану майбутню ситуацію. Тобто він створює специфічну конструкцію, в якій майбутнє перебуває в теперішньому. В ній поєднано бажаний змістовий результат і його емоційну оцінку. На етапі становлення наміру до дії очікування містить не тільки майбутнє, а й минуле, яке в очікуванні утворює разом з майбутнім і теперішнім спільний причинно-наслідковий ланцюжок.

Очікування цього типу відображають ставлення людини до свого становища в суспільстві з урахуванням свого минулого й теперішнього стану, а також бажаного майбутнього стану. Втім, іноді особистість буває безсилою перед обставинами та майбутніми подіями, й тоді її головним бажанням стає уникнення можливої негативної ситуації.

Головною ознакою такого типу очікувань є те, що вони не виходять за межі внутрішньої психічної діяльності, не роблять жодних безпосередніх змін у практиках і залишаються прихованими від зовнішнього спостереження.

Отже, передінтенційні очікування відображають внутрішньоособистісний психологічний процес, у якому припустимі будь-які уявлення, фантазії щодо майбутнього, не обмежені соціальними нормами, мораль-

ними вимогами й навіть логікою та природними законами. Вони виникають у системі взаємовідносин людини з навколишнім світом не просто як реакція на ситуацію, в якій перебуває суб'єкт, а як більш складна психологічна дія – як випереджальне відображення, що так чи інакше віддзеркалює обставини життя особистості в минулому і тепер. На зміст очікування впливають сформовані в особистості світогляд, життєвий досвід, установки, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси тощо. Передінтенційні очікування – це світ внутрішніх віртуальних образів, конструкцій, сценаріїв, який не залежить від зовнішнього світу й ніяким чином не впливає на нього.

Перехідний стан від передінтенційних до раціонально-діяльнісних очікувань. Звичайно, особистість не може перебувати лише у світі мрій, фантазій, уявлень. Вона живе повсякденним життям, розв'язуючи свої поточні проблеми, а отже, активно вторгається в реальні практики. Тому вона здійснює перехід від передінтенційних очікувань до раціонально-діяльнісних. Цей етап є дуже відповідальною і в багатьох аспектах ключовою фазою в життєдіяльності особистості. На цьому етапі існування очікувань виявляється така якість суб'єкта, як здатність прагматизувати, робити реалістичними, вводити в практичне русло свої суб'єктивні, нічим не обмежені, бажання, плани, фантазії тощо, щоб вони могли привести до практичного результату. Іноді ця трансформація буває реалістичною, але незрідка виявляється й ілюзорною. За своїм змістом деякі очікування насправді є помилками, хоча іноді й приємними. Адже ілюзорні очікування – це те бажане, якого так хочеться досягти, незважаючи ні на що.

Відсутність у людини здатності тверезо передбачати свій потенціал реалізації очікувань, брак уміння оцінювати власні компетенції, враховувати обставини тощо веде до зростання її внутрішньої напруженості. Остання утворюється як розрив між очікуваннями і реальністю, зокрема наявними соціальними відносинами. Перші ж кроки щодо реалізації такого роду очікувань у соціальній практиці призводять до збою, демонстрації хибності їх, а часом і до розвінчання цих зручних та втішних ілюзій.

Подальше розгортання соціальної дії багато в чому залежить від особистісних якостей суб'єкта очікувань. У кожній особистості існує індивідуальна здатність співвідносити свої бажання, фантазії, забаганки з реаліями життя, з конкретними ситуаціями, в які ці передінтенційні очікування мають бути перенесені.

У цій точці формування очікування проявляється діалектика минулого й майбутнього. Воно визріває у свідомості суб'єкта і спираючись на його життєвий досвід. Накопичені раніше компетентності суб'єкта

відображають рівень їхньої адекватності тим умовам, що існували в минулій практиці. Завдяки цим якостям досвід приземляє, протверезує, прагматизує спрямований у майбутнє політ фантазії. Але в цій прагматизації, в обмеженнях, що їх диктує досвід, таїться й небезпека відтворення в доволі розмитому й невідомому майбутньому застарілого багажу знань та умінь суб'єкта. У цей момент формування очікувань ще незрозуміло, якою буде їхня ефективність в уявному майбутньому – чи не порожні це очікування?

Накопичений у минулому суб'єктом, актором досвід дає змогу йому орієнтуватись, які вчинки приносять успіх, які ведуть до невдачі, а які уможливають уникнути майбутніх неприємностей. Завдяки цьому, зазначав Альберт Бандура, більшість людських дій перебуває під попереднім контролем (Bandura, 1977).

Так чи інакше, але з моменту утворення очікування майбутній час стає детермінантою діяльності в сьогоденні. В очікуванні є те, що ще не сталося, але вже помислене й відчуте. У процесі виборів різних варіантів досягнення мети формується очікування як уявлення про результат, що містить певний рівень ймовірності здійснення, а також різний потенціал життєздатності за тих обставин, у яких воно розгортається. Тут є й елемент ризику, який може, з одного боку, призвести до провалу очікування, а з іншого – забезпечити реалізацію інновацій, що містяться в уяві, в очікуваному результаті, здійснити крок уперед у змісті цього виду діяльності.

У тих випадках, коли очікування при зіткненні з дійсністю руйнуються, одні люди тверезо оцінюють ситуацію та коригують свої очікування. Інші не можуть впоратися із собою. Їх охоплює глибоке розчарування, нестерпні страждання, а часом обурення та гнів. Далеко не всі можуть повернутись у попередню точку, оновити з урахуванням помилок свої очікування.

Тому вкрай важливо для особистості сформувати в собі такі якості, які допомагали б їй зберігати баланс між передінтенційними очікуваннями та очікуваннями, включеними у зовнішню активність – у діяльність та поведінку. Для особистості важливо розуміти, що передінтенційні очікування можуть бути реалізовані з різним ступенем ймовірності – хотілося б, щоб здійснилися; сподіваюся, що збудуться; впевнений, що відбудуться; здійсняться будь-що. До особистісних якостей, що впливають на «якість» очікувань, належать здатність рефлексювати над своїми бажаннями, мріями, критично ставитися до них, зіставляти їх як зі своїми можливостями, так і з зовнішніми обставинами. До них також належать і розвинені здібності формувати у своїй свідомості уяви

та уявлення, а також уміння вибудовувати гіпотези щодо результатів, розумові сценарії своєї майбутньої поведінки та діяльності. Не менш важлива й така якість людини, як розвинені уявлення про норми та цінності, якими керуються інші люди. Тоді вона матиме менше розчарувань і образ. Згадані вище якості багато в чому залежать від особистого життєвого досвіду та вміння опановувати досвід близьких людей, друзів і колег, критично та творчо засвоювати твори літератури і мистецтва, які являють свого роду моделі можливої поведінки.

Чим більший досвід має особистість, тим більше вона переконується в тому, що ті дії та поведінка, які адаптовані до обставин і ситуації, з більшою імовірністю можуть забезпечити передбачуваний результат.

Прийняте рішення впливає на формування проєкту структури дій, який належить втілити у життя. На цьому етапі остаточно формують цілі, зважують наявні для цього ресурси, намічають стратегію та тактику дій тощо. Тут разом з ухваленням рішення народжуються й очікування. В уяві складається передбачувана конкретна ситуація, сприятлива для реалізації того чи іншого наміру.

У колективних суб'єктів здатність прогнозувати майбутнє крізь призму своїх інтересів також залежить від їхнього життєвого досвіду, який проявляється, як історична пам'ять про участь або неучасть у важливих суспільних подіях, у наявності традицій відстоювання своїх інтересів, а також від рівня групової солідарності, наявності внутрішньогрупових організаційних структур, розвиненої еліти та харизматичних лідерів.

Попри те, що передінтенційні очікування мають величезне значення у житті людини, у її внутрішньому світі, у працях економістів та політологів їм не приділялося достатньої уваги. Це можна пояснити тим, що ці науки вивчають зовнішню активність, поведінку людей, а передінтенційні очікування, як вважається, безпосередньо на поведінку не впливають. Хоча питання опосередкованого зв'язку між цими феноменами залишається відкритим.

Утім, цей етап формування очікувань майже не досліджують і в соціології. Він перебуває переважно в полі уваги психологів. У соціологічних працях дослідження очікувань, як правило, розпочинають за умовчанням з того моменту, коли вони вже у суб'єкта склалися. Хоча в певних вікових групах і у певних соціально-психологічних типах вони посідають домінуючі позиції в детермінації поведінки (наприклад, мрії, забаганки, фантазії у підлітків або уяви у такого типу особистості, як «ждун», який втілений у скульптурній композиції Маргрит ван Бреворт, а його характеристики різнобічно описані в мемі, що масово поширений у соціальних мережах).

2.3. Раціонально-діяльнісні очікування

Запропонований нами наступний, раціонально-діяльнісний тип очікувань, як правило, слідує за передінтенційним типом. Механізм другого типу очікувань перебирає естафету дії від першого й продовжує розпочаті там операції. Сформовані у внутрішній психічній діяльності очікування виходять за її межі і стають елементами практик людської діяльності та спілкування.

На відміну від першого типу, де суб'єкт очікувань має повну свободу бажань і фантазій, другий тип очікувань розгортається в умовах чинного соціального порядку та дії природних законів. Тут його активність значною мірою є об'єктивно заданою та обмеженою. Вона розгортається в усталених обставинах, у межах чітко окреслених норм поведінки, під тиском суспільних вимог та моральних зобов'язань.

Як ми вже зазначили, чіткої межі між передінтенційними й ціле-раціональними очікуваннями немає. Початковий образ-бажання, що виник на передінтенційній фазі, породжує роздуми. У процесі роздумів суб'єкт зважає власні бажання та можливості, зіставляє з реальністю, розглядає майбутні ризики, оцінює передбачувані результати та наслідки можливої майбутньої поведінки. На ґрунті цього визріває намір і приймається рішення про початок дії чи про відмову від неї, здійснюється початковий вибір варіанта досягнення мети. Після цього вже починає розгортатися процес реальної діяльності. Він набуває структурованого вигляду й містить такі елементи, як сенс, мета, мотив, очікування, результат, наслідки та ін. З цього моменту випереджальне відображення – очікування – стає чинником, що спрямовує поточну діяльність і поведінку людини.

Соціальна діяльність особистості є складним і багатогранним соціальним феноменом, який у соціологічній теорії відображений різними концепціями. У них місце і роль очікувань у життєдіяльності особистості подана по-різному. За своєю структурою і характером перебігу різні типи соціальної діяльності суттєво відрізняються один від одного, зокрема й узагальненими змістами очікувань. Тому при вивченні діяльнісних очікувань принципового значення набуває критерій, за яким вирізняються типи діяльності.

Якщо розглянути очікування в межах найбільш відомих теорій дії, то, по-перше, їхня роль у них є різною – від одного з центральних елементів доктрини до другорядного, допоміжного, по-друге, у цих

теоріях містяться відмінні одна від одної типології соціальної дії. По-третє, залежно від критерію типології соціальної дії в цих теоріях по-різному вбачається структура дії, а отже, у них по-різному висвітлюються ті чи ті аспекти феномену очікувань.

У більшості теорій дії розглядається раціональний аспект очікувань. У них відображається раціональна орієнтація суб'єкта на досягнення мети, аргументація та логіка поведінки. Емоційний же аспект прояву очікувань у них представлений слабше. М. Вебер цю асиметрію назвав «раціоналістичним фанатизмом» (Weber, 1922/1991). Можливо, це пов'язано з тим, що імпульси для розроблення такого підходу давала практика ринкового суспільства: фінансові та економічні кризи підштовхували до вивчення очікувань інфляційних процесів та безробіття; необхідність підвищення продуктивності праці ініціювала дослідження очікувань, пов'язаних із стимулюванням діяльності працівника; масовізація грального бізнесу наштовхувала на аналіз імовірнісних очікувань; демократичні процедури зміни влади сприяли вивченню політичних та соціальних очікувань тощо. Згадані процеси, як уявляли тоді, розгорталися в ланцюжку причинно-наслідкових операцій, кроків.

Одну з узагальнених типологій соціальних дій запропонував М. Вебер. Як відомо, вона складається з чотирьох типів дії: цілераціонального, ціннісно-раціонального, афективного та традиційного. Найбільший інтерес під кутом зору вивчення очікувань для нас становить перший тип, оскільки, за Вебером, конструкція цілераціональної дії – внаслідок своєї зрозумілості та ґрунтованої на раціональності однозначності – слугує в соціології «ідеальним типом» (Weber, 1922/1991, р. 9). Той тип очікувань, який ми визначили як раціонально-діяльнісний, ідеально вписується в логіку розгортання цілераціонального типу дії. М. Вебер пише, що соціальна дія може бути цілераціональною, «якщо в основі її лежить очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей та використання цього очікування як “умов” або “засобів” для досягнення своєї раціонально поставленої та продуманої мети» (Weber, 1922/1991, р. 28). Сьогодні практично всі люди включені до структурованого соціального простору, в якому вони здебільше беруть участь у раціоналізованому типі соціальних дій і вчинків. Оскільки цілераціональний тип соціальної дії є найбільш поширеним у сучасному суспільстві, то відповідно і найбільш поширеним є раціонально-діяльнісний тип очікувань.

А до якого типу, за нашою класифікацією, можна віднести очікування, що включені до інших типів веберівських типів соціальної дії? Спершу розглянемо ціннісно-раціональний тип. Подібно до першого типу М. Вебер розглядає його як тип раціональної дії. Тобто він вирізняє два типи раціональної дії. Вони за логікою розгортання, за способами організації соціальних актів і за прийомами досягнення цілі є тотожними – механізм прояву ціннісно-раціонального типу дії подібний до механізму прояву цілераціонального. Їх розділяє лише те, що в першому типі дії спрямовані на досягнення прагматичної мети (навіть якщо вона є суб'єктивною, віртуальною, тобто такою, що не веде до змін у матеріальному середовищі, як, скажімо, у науковій діяльності), а в другому типі це досягнення моральної або іншої самодостатньої цінності. Але дії актора в обох цих типах є раціональними: упорядкованими, логічними, аргументованими, розумними, підпорядкованими головній меті.

Отже, ці два веберівські типи відрізняються за змістом головної мети дії. А самі механізми прояву в них мало чим різняться. Це дає змогу в контексті нашого аналізу розглядати притаманні їм очікування як такі, що належать до одного типу – до раціонально-діяльнісних очікувань. До речі, Ю. Габермас узагалі вважає, що всі веберівські типи соціальної дії можна звести до одного – цілераціонального, оскільки його ієрархія понять дії замкнута на тип цілераціональної дії, так що всі інші дії можуть розглядатись як специфічні відхилення від цього типу (Habermas, 1981/1984).

Здавалося, до цього типу слід було б віднести й релігійні очікування, адже за формальними ознаками вони можуть бути включені у діяльності із досягнення певної мети. Проте як сама мета, так і елементи цього процесу мають сакральний характер. Віра у вищі смисли формує особливий вид очікувань. Скажімо, у християнстві головною метою є досягнення благоденства душі у світі надприродних сутностей, а поведінка, дії на шляху досягнення цієї мети має бути в рамках специфічних, дозволених вірою засобів – ритуалів. Ці дії є не ірраціональними, а позараціональними (Parsons, 1937/1949, р. 713). Тому релігійні очікування, на нашу думку, слід виключити із раціонально-діяльнісних очікувань і розглядати їх окремо. Що ж стосується очікувань, побудованих на всіх інших видах цінностей, то вони можуть бути включені до складу раціонально-діяльнісних очікувань.

Щодо третього – афективного – веберівського типу дії, то про роль у ньому очікувань навряд чи доцільно говорити. Як пише М. Вебер, тут

«індивід діє під впливом афекту, якщо він прагне негайно задовольнити свою потребу в помсті, насолоді, відданості, блаженному спогляданні або зняти напруженість будь-яких інших афектів, хоч би якими нищими чи витонченими вони були» (Weber, 1922/1962, р. 28–29). Тобто такі соціальні дії мають безпосередній, реактивний характер, і їх навряд чи можна передбачити. Натомість головною характеристикою феномену очікування є орієнтація на майбутнє. Як зазначав А. Шюц, поведінка, заснована на почутті, не передбачає, що діяч глибоко перейнявся своїми мотивами та контекстом цілей і засобів (Schutz, 1953, р. 21). Отже, у діях цього типу недоцільно говорити про раціонально-діяльнісні очікування.

Свій традиційний тип соціальної дії М. Вебер не визначає строго, а говорить про те, що «більша частина звичної повсякденної поведінки людей близька до цього типу», що це «автоматична реакція на звичний подразник у напрямку колись засвоєної установки» (Weber, 1922/1991, р. 28). Із цих характеристик можна зробити такі висновки. По-перше, традиційний тип дії тут прирівнюється до повсякденної поведінки. А, як відомо, у цьому виді повсякденної активності людини наявні всі чотири вищеназвані типи соціальної дії, а отже, й цілерациональні очікування.

Крім того, у ній є й рудиментарні типи очікувань – міфологічні та фольклорні. Про останні типи скажемо далі. По-друге, М. Вебер прямо вказує на наявність у традиційному типі дії автоматичної реакції як прояву певних установок. А це свідчить про наявність у ньому так званих фонових очікувань, про які йтиметься також далі.

Отже, веберівська типологія соціальної дії є важливою теоретичною конструкцією, яка допомагає обґрунтувати наявність та особливості раціонально-діяльнісного типу очікувань, поглибити його науковий аналіз.

Тепер звернемося до теорії соціальної дії Т. Парсонса, в якій очікуванням приділено досить багато уваги. Хоча зрозуміло, що її автор першою чергою розв'язує центральні питання свого дослідження: як відбувається інтеграція суспільства, як складається соціальний порядок, а отже, і весь набір понять, які він використовує для цього, підпорядкований саме цій меті. Природно, що й поняття очікування тут підпорядковане саме логіці розв'язання головної проблеми.

Учений запропонував свою типологію соціальної дії, що складається із трьох базових типів: інтелектуальна діяльність, у якій переважає пізнавальний інтерес; експресивна дія, де перевага належить категоричній зацікавленості; і моральна дія, де домінують ціннісні

інтереси та моральні еталони (Parsons, 1951/2005, p. 30). Тобто в основу цієї класифікації покладено такі критерії, як інтелектуальна діяльність, експресивна та моральна дії. Але механізм розгортання всіх цих типів дії проявляється за одним принципом – досягнення мети і орієнтація на виконання норм. Саме в цих межах і проявляють себе очікування раціонально-діяльнісного типу. У Т. Парсонса процес очікування включений у процес дії, а остання підпорядкована досягненню мети. При цьому він робить дуже важливе зауваження про те, що соціальна дія не лише зорієнтована на досягнення мети в будь-який спосіб, але розгортається на засадах конформізму щодо норм.

У цій теорії значну увагу приділено саме конкретизації процесу розгортання дії та структурі дії. Автор заглиблюється в конкретику соціальної дії, розкриває її структуру. Щоб не заплутатися в багаторівневій системі соціальних дій, Т. Парсонс пропонує поняття акту. З цією метою він рекомендує вирізнити в цьому клубку соціальних взаємодій складові або одиниці. Таку одиницю, обрану для аналізу на певному соціальному рівні, він пропонує називати «одиничним актом». Останній у його теорії є центральним об'єктом аналізу.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що для позначення різних аспектів складного процесу людської активності у відомих соціологічних теоріях пропонують близькі, але відмінні поняття. М. Вебер дією називає внутрішню і зовнішню активність людини, «якщо та оскільки діючий індивід або індивіди пов'язують з ним суб'єктивний смисл» (Weber, 1922/1991, p. 7). До цього визначення він додає таке уточнення: «“Соціальною” ми називаємо таку дію, яка у передбачуваному дійовою особою чи дійовими особами сенсі співвідноситься з дією інших і орієнтується на неї» (Weber, 1922/1991, p. 4).

А от Т. Парсонс, пропонуючи базові типи дії, як ми переконались вище, вживає терміни «дія» і «діяльність» як синоніми – інтелектуальна діяльність, експресивна дія, моральна дія. В іншому місці він прямо зазначає, що в певному сенсі всі дії – це діяльність (Parsons, 1937/1949 p. 743). Водночас А. Шюц не тільки не ототожнює дію і діяльність, а навіть саму діяльність поділяє на дію та акт. «Терміном “дія” ... ми позначаємо продуману людську поведінку, тобто поведінку, засновану на складеному задалегідь проекті. Терміном “акт” ми будемо позначати результат процесу, що розгортається, тобто завершена дія. ... Не майбутня дія, а майбутній акт передбачається у проекті», – пише дослідник (Schutz, 1953, p.15). Це означає, що очікування в концепції А. Шюца збігається з актом.

Утім, для нашого аналізу ці відмінності в поняттях, запропонованих згаданими авторами, не мають принципового значення. Для нас важливо зрозуміти, як потлумачують поняття очікування у кожній із концепцій дії, а також які додаткові аспекти явища очікування в них розглядають. Якщо розглядати процес раціонально-діяльнісного очікування від зародження до його завершення, то він проходить такі етапи: передінтенційний, оформлення наміру, моральне оцінювання змісту мети, вибір способу та часу її досягнення. Тривалість очікування залежить від тривалості діяльності, елементом якої воно є.

Отже, за Т. Парсонсом, одиничний акт постає як конструкт, що складається із таких елементів: по-перше, суб'єкт – агент, діяч, або актор; по-друге, мета; по-третє, очікування, по-четверте, ситуація, в якій розгортається дія (Parsons, 1937/1949, р. 44). Очікування в цьому акті утворюється на підставі раціональних знань актора про ситуацію, в якій він перебуває, а потім проєціює їх у майбутнє. При цьому передбачається, що в діяльності з реалізації очікувань сама ситуація змінюється в бажаному для актора напрямі.

Першим елементом дії є мета. За визначенням Т. Парсонса, «мета – це конкретно передбачуваний майбутній стан речей» (Parsons, 1937/1949, р. 45), а очікування є випереджальним відображенням, що постійно перебуває в дії як її складовий елемент. У цій площині очікування, як і мета, є передбаченням результату діяльності, тобто вони в процесах соціальної дії збігаються. Отже, сутністю раціонально-діяльнісного типу очікувань є його спрямованість на досягнення мети. Вона (спрямованість) проявляється у вигляді намірів, планів, гіпотез, прогнозів, розрахунків, уявлень кінцевого результату дії.

Цю позицію концепції Т. Парсонса розвинув А. Бандура. Він диференціював очікування результату й очікування ефективності. Очікування результату розглядається як уявлення про таку поведінку, яка може привести до певного результату, а очікування ефективності полягає в переконаності актора, що він здатний реалізувати поведінку, яка приведе до бажаного результату (Bandura, 1977). Метою цілераціональної діяльності можуть бути об'єкти, якими бажає володіти суб'єкт чи ті, що він бажає змінити або нові об'єкти, які він має намір створити. Задля досягнення мети, тобто результатів очікувань у процесі соціальної дії, мобілізуються такі безкорисливі мотиви, як совість та ідеали. Якщо в процесі розгортання дії змінюються обставини, що перешкоджають досягненню мети, тоді відбувається корекція дії. У разі виникнення

серйозних перешкод на цьому шляху відбувається уточнення, поправка мети, а отже, й коригування очікування.

Наступним елементом дії є ситуація. Вона утворюється через взаємодію суб'єкта з іншими суб'єктами та з умовами й обставинами, пов'язаними з досягненням мети. Слід підкреслити, що ситуація охоплює не весь обсяг умов та обставин, а лише їхні модальності (за Парсонсом), тобто ті їхні властивості та аспекти, які є значущими для суб'єкта, актора. Крім того, у ситуації вирізняють елементи, на які актор не може вплинути, щоб змінити їх. Ці елементи називають умовами дії. Другим типом елементів ситуації є ті, на які актор може вплинути, проконтролювати їх або змінити. Їх називають засобами (Parsons, 1937/1949, р. 48). Це вихідний пункт руху суб'єкта до мети.

Мірою просування до мети, як правило, змінюються умови й обставини, змінюється ситуація. Наприклад, у разі реалізації очікування та чи та особистість у процесі соціальної діяльності може зіткнутися, а в практиці постійно стикається з особистостями, що конкурують з нею. І їй, можливо, доведеться вносити поправки у свої очікування. Крім того, як зазначає Т. Парсонс, у процесі діяльності перед людиною може виникнути проблема вибору: чому віддати перевагу – реалізації власних очікувань чи групових. У цьому ключі можна продовжити думку соціолога – вибір може полягати між особистими очікуваннями та очікуваннями суспільства, між груповими очікуваннями та очікуваннями суспільства, між очікуваннями особистості як члена регіональної спільноти та її очікуваннями як громадянина країни тощо. Т. Парсонс доволі докладно аналізує процес старту соціальної дії. Щоб діяти, актор насамперед усвідомлює для себе зміст і смисл ситуації, в якій розгортатиметься процес досягнення мети. Для цього йому необхідно здійснити п'ять дихотомічних виборів на чотирьох рівнях, притаманних, як він вважає, будь-якій ситуації. Т. Парсонс ще називає їх основними еталонними змінними: афективність – афективна нейтральність; орієнтація на себе – орієнтація на колектив; універсалізм – партикуляризм; якість – результативність; специфічність – дифузність. Кожен із цих парних стандартів вибору виконує свою роль, необхідну для початку дії. Не вдаючись тут в аналіз цього пункту парсонсівської теорії, зауважимо, що, напевно чи всі вибори, які доводиться робити актору в процесі певного діяльнісного проєкту, можна звести до цих п'яти альтернатив, хоча й на чотирьох рівнях. Залежно від сфери діяльності, умов, за яких вона відбувається, і безлічі інших чинників,

для досягнення очікуваних результатів йому доведеться робити безліч різноякісних і різнотипних виборів. Проте так чи інакше, але в процесі діяльності початкові очікування, сформовані на передінтенційному етапі, доведеться коригувати чи змінювати. Звичайно, у процесі спокійного, звичайного сталого розвитку подій початкові очікування змінюються меншою мірою, ніж за несталих, кризових чи екстремальних умов. Якщо в першому випадку вони радше підлягають коригуванню, то в інших згаданих обставинах вони змінюються кардинально.

Отже, на основі оцінювання альтернатив і здійснення виборів у ситуації свого перебування суб'єкт проектує майбутню ситуацію й накреслює шляхи та способи досягнення мети. Для цього він перетворює власні інтенції в такі форми, які відповідають культурним моделям певного суспільства. Тобто ситуація є не лише актуальною взаємодією згаданих її складових, а й водночас орієнтиром суб'єкта на майбутнє, продуцентом його очікувань щодо діяльності з досягнення мети, що враховує морально-культурні цінності суспільства.

Отже, очікування у структурі соціальної дії утворюється на підставі раціональних знань актора про ситуацію, в якій він перебуває. Очікування як уявлення, як замисел, як проєкт суб'єкт переносить у майбутнє. При цьому він передбачає, що в діяльності з реалізації очікувань ситуація завдяки його впливу, зміниться в бажаному для нього напрямі. Там, у майбутньому очікування і мета збігатимуться. Саме вони відображають майбутні зміни в ситуації між вихідною точкою і передбачуваною кінцевою точкою. Як пише Т. Парсонс, «мету в аналітичному сенсі слід визначити як різницю між передбачуваним майбутнім станом речей у результаті дій актора і тим станом речей, який можна було б передбачити, виходячи з початкової ситуації, якби в неї не втручалася дія актора» (Parsons, 1937/1949, р. 49).

У цій аналітичній схемі йдеться лише про таку діяльність, яка побудована на активних очікуваннях. Тобто раціонально-діяльнісні очікування спираються на установку актора, що майбутнє залежить від його зусиль і компетентності, а також від обставин. Тому результат очікувань можна передбачати, розуміючи, що він може бути в чомусь відмінним від початкового уявлення, оскільки в процесі руху до цілі можливі корекції очікувань. Раціонально-діяльнісні очікування відрізняються від фаталістичних уявлень про передзadanість долі, накресленості майбутніх подій, строгої зумовленості результату. І разом з тим вони принципово відрізняються від пасивних очікувань,

побудованих на терпінні, надії на прищестя, на чудо, на втручання потойбічних сил.

Отже, реагуючи на ситуацію, актор здійснює її когнітивну схематизацію та вибір способів досягнення мети діяльності, формує своє уявлення про майбутні зміни в ситуації та свої очікування. Ця орієнтація є проектом, уявленням, а отже, й передбаченням майбутніх змін у самій ситуації, а очікування є детермінантами дії, поведінки.

При цьому не забуваймо, що очікування як раціональний образ мети дії чи поведінки є своєрідною гіпотезою, але в строгому сенсі воно не є гіпотезою. Остання, як відомо, є припущенням, що потребує доказів, тобто раціональних за змістом аргументів. У науковому дослідженні початкові гіпотези у вигляді припущень удосконалюються в процесі строгих логічних операцій, осмислення, розумового штурму, а потім на підставі цих переконливих для суб'єкта наукового пізнання уявлень вибудовується план дослідження, який передбачає розроблення системи обґрунтувань, доказів, включно з експериментами, які у процесі перевірки або підтверджуються, або спростовуються. Звісно, у повсякденному житті людини очікування формуються не на засадах наукової гіпотези. Радше, навпаки, початкові гіпотези суб'єктів щодо майбутнього відображають передусім їхні очікування, в яких значну роль відіграють емоційні складові мислення, а також у ній наявні й позалогічні, ірраціональні елементи – віра в чудеса, заклинання, знамення. Але в пізнавальній площині, як у цілераціональному типі дії, так і в раціонально-діяльнісному типі очікувань, від цих емоційних та ірраціональних елементів абстрагуються.

Заслугою Т. Парсонса є не тільки запропонована ним доволі детальна схема розгортання дії та місце в цьому процесі очікувань, а й зроблене ним обґрунтування історичного процесу становлення на базі очікувань соціальних норм, правил, стандартів. Продовжуючи цю логіку міркування, він описав процес інституціалізації та формування соціальних інститутів. Вчений показав, що в безлічі операцій, дій, комунікацій, які роками і століттями повторюються в соціальній діяльності людей, формуються узагальнені очікування. Розглянуті в такому ракурсі, вони набувають форм стандартизованих правил і норм. Як доводив Т. Парсонс, система стандартизованих очікувань визначає правильну поведінку особистості, що виконує деякі ролі, ґрунтовані як на її власних позитивних мотивах конформності, так і на санкціях інших (Parsons, 1951/2005, p. 140). Очікування в його теорії розглядаються

в різних системах просторових координат і часових масштабах. Коли він говорить про алгоритми соціальної дії, про багаторазові однотипні повторюваності у прояві очікувань на різних рівнях суспільних відносин, тобто про певні закономірності, то він завершує цю логіку тим міркуванням, що стандартизовані соціальні очікування міцно закріплюються в суспільній свідомості й перетворюються на соціальні норми, а зрештою, й на соціальні інститути. Однак цю ідею він не розгортає в конкретний ланцюжок доказів. На його думку, такі «системи стандартизованих очікувань... можна приймати без доказу як законні» й умовно називати «інститутами» (Parsons, 1949/1954, р. 231). Т. Парсонс також дає коротке, але дуже містке визначення поняття інституціалізації як процесу певного типу інтеграції. У ньому інтегруються очікування акторів у систему взаємодії ролей: «Під інституціалізацією ми розуміємо інтеграцію очікувань акторів у релевантну систему взаємодії ролей за спільного нормативного еталона цінностей» (Parsons & Shils, 1951, р. 20). І далі він дає пояснення сенсу такого типу інтеграції – тут «кожен схильний винагороджувати конформність інших стосовно еталона і, навпаки, не схвалювати й карати відхилення» (Parsons & Shils, 1951, р. 20).

Отже, у теорії соціальної дії Т. Парсонса очікування представлені у двох іпостасях. По-перше, він їх розглядає як елементи структури соціальної дії. По-друге, показує їх як джерело соціальних норм і правил, а зрештою, і соціальних інститутів.

Конформність щодо системи та відхилення від неї – це головні показники орієнтації суб'єкта в процесі дії за Т. Парсонсом. Якщо в соціальних діях суб'єкта зроблено акцент на конформності, то в такому разі є небезпека втрати особистісної ідентичності. Тож тоді суб'єкти дії постають як «люди без властивостей» (Р. Музиль), як стовідсоткові конформісти. У таких особистостей не залишається місця для власних очікувань – їх замінюють норми. Цю крайність відчуває і Т. Парсонс. У зв'язку з цим він пише: «Коло проблем, зосереджених навколо конформності, відчуження та творчості, є одним із найважливіших для всієї теорії дії внаслідок його зв'язку з проблемами соціальної стабільності та соціальної зміни. Для досягнення прогресу в цій сфері важливо мати адекватні поняття як про особистість, так і про соціальну систему, щоб можна було аналізувати емпіричні зміни, в яких збалансовані інтеграція та неінтегрованість» (Parsons & Shils, 1951, р. 20). Але це зауваження в принципі не змінює схематичності й жорсткості його теоретичної конструкції.

Щоб розшифрувати причини поведінки людини, до необхідності розуміння її самої та соціальної системи необхідно додати ще й такий потужний чинник впливу, як оцінка конформізму в суспільстві в певний період часу в громадській думці. Конформна активність актора в суспільстві може схвалюватися й не схвалюватися, відкидатися, засуджуватися. При цьому тут важливо розрізнити суб'єктів оцінки, взаємодія яких і створює певну соціально-психологічну атмосферу в суспільстві щодо конформності особистості: громадянське суспільство, держава, влада, опозиція чи інші авторитети.

Отже, очікування є стабілізуювальною частиною соціальної структури, набувають статусу елементів соціального порядку. Соціальні інститути як усталені утворення своєю чергою впливають на становлення особистості в процесі соціалізації, завдяки чому у неї формуються соціальні установки та очікування. Такі очікування А. Бандура називає «засвоєними очікуваннями» (Bandura, 1977). Хоча серед дослідників є й ті, хто критично ставиться до цієї тези. Зокрема, Н. Луман, виходячи із своєї концепції аутопоезиса, називає декілька її вразливих місць. Результувальним аспектом його аргументів є те, що соціалізація не призводить до одноманітності особистостей. На його думку, насправді відбувається самосоціалізація. Тільки сама людина може привести себе в форму, яка в соціальному спілкуванні задовольняє певні вимоги, виконує певні умови або може викликати певні типи реакції, зокрема, негативного характеру. Ми вважаємо, що тільки так, а не за допомоги тези про передання взірців, можна пояснити неймовірне різноманіття індивідів (Luhmann, 2005a, s. 154).

Конкретно-історичний суб'єкт-дієвець не розгортає у своїй повсякденній діяльності та поведінці щоразу всі етапи формування й закріплення очікувань, оскільки потрапляє в суспільство, що має усталену систему норм і сформовані соціальні інститути, а отже, і сформовані очікування, що перебувають у них у знятому вигляді. А отримані ним у процесі соціалізації базові культурно-ціннісні та моральні еталони є взірцями та орієнтирами в організації ним соціальних дій.

При цьому слід ще раз зазначити, що схема соціальної дії у Т. Парсонса надто деталізована, і від цього – дуже громіздка та обсяжна. У ній автор, як ми показували вище, спробував до дрібниць описати всі складові процесу дії, розкриваючи картину численних виборів актором різного типу еталонних змінних, на підставі чого й визначаються ситуація, мета, очікування, способи досягнення мети. Мабуть, важко створити

такий теоретичний конструкт, такий «ідеальний тип», який би містив у собі всі найбільш важливі характеристики об'єкта вивчення. Скажімо, у тій же схемі соціальної дії Т. Парсонса поза увагою залишаються такі важливі вольові аспекти процесу очікування, як наполегливість та терпіння, хоча вони суттєво впливають на процес досягнення мети. Якщо ж вони відсутні або слабкі, нерозвинені, то очікування або деформується, або з активного очікування перетворюється на пасивне. Можна наводити багато інших прикладів, які б доводили, що в цій теорії втрачено далеко не всі аспекти явища очікування.

У цій теорії особистість суттєво позбавлена свободи волі й у чомусь нагадує в'язня норм. Тут особистість міцно затиснута у процес вибору наявних у цьому соціумі та культурі зразків поведінки та дії. Якщо строго орієнтуватися на його концепцію соціальної дії, то суб'єкту, актору залишається мало можливостей для формування оригінальних, індивідуальних очікувань, виходячи з власних уявлень та інтенцій. А отже, очікування можуть бути побудовані тільки на зразках минулого. Майбутнє, яке може уявити людина, – це відтворення дій на основі наявних моделей, повторення вчинків за зразками поведінки минулого. З позицій здорового глузду в цьому контексті важко побачити всім знайоме явище, коли в голові роються численні очікування – від скромних і тверезих до неймовірних і фантастичних. І навряд чи переконливо тут звучить виправдання, що соціологія відволікається від психологічних і соціально-психологічних аспектів особистості. Адже без урахування цих граней цього феномену навряд чи можна його ефективно вивчати в соціології. Адже останню цікавлять прояви очікувань не лише у формі норм, а й в інших іпостасях. Її цікавлять і соціальні, і політичні, і культурні та інші види очікувань, у яких щедро представлені фантазії, ілюзії, безпідставні амбіції тощо.

Віддавши перевагу впливу саме соціальних детермінант на суспільну поведінку особистості, Т. Парсонс залишив не розкритою повністю роль внутрішніх характеристик особистості, хоча він добре розумів їхню значущість. «... Особистість зазвичай має високий ступінь автономії стосовно соціальної ситуації у будь-який конкретний момент у тому сенсі, що зміни соціальної ситуації не викликають повністю відповідних змін у системах особистостей», – писав він. Щоб підкреслити цей аспект особистості, він вживає термін «безперервна особистість» (Parsons et al., 1962, p. 19).

Отже, спроби безпосереднього використання «ідеальних типів» М. Вебера і Т. Парсонса як інструментів, здатних розгорнути на

практиці прогноз конкретних випадків діяльності, показують їх певну схематичність і обмеженість. Людська діяльність і поведінка, людська психіка і свідомість набагато складніші, «мудріші й дотепніші» за ті придумані нами схеми, за якими здається криються певні закономірності. Це не значить, що від цих теоретичних побудов слід відмовлятися, ставати на позицію повного скептицизму. Їхні творці розуміли обмеженість своїх теоретичних конструкцій. Так, Т. Парсонс писав: «... Нами представлена дуже загальна та абстрактна схема. Ми цілком усвідомлюємо, що вона не вичерпує всього багатства і різноманітності людського існування. Однак вона може допомогти аналізу його та організації нашого знання про нього» (Parsons et al., 1962, p. 27). У цій ситуації, мабуть, найбільш тверезою є та точка зору, що кожна із запропонованих теоретичних схем має свої обмеження. Тому застосовуючи їх у дослідженнях, зокрема емпіричних, доречно мати на увазі недосконалість наших знань, сприймати її як неминучість. А застосовуючи їх для аналізу суспільних практик, там, де можна, слід передбачати й попереджати в конкретних дослідженнях про можливі похибки, щоб запобігти дискредитації результатів наукової роботи.

Водночас моральний аспект такого роду діяльності іронічно оцінив Н. Луман: «Фабрика проектів емпіричних досліджень продовжує працювати, виходячи із засновків, що завдяки зверненню до реальності можна вирішити, що істинне, а що неістинне. Тим самим видобувають гроші та робочі місця для продовження досліджень» (Luhmann, 1993, s. 246).

Отже, безперечно, соціальні структури, порядки, інститути та норми є орієнтирами, еталонами, взірцями та обмежувачами діяльності людей, а отже, їхніх очікувань. Однак при цьому кожна людина у процесі свого самопрояву вносить до соціальних стандартів очікування власні смисли та цілі, індивідуальні відтінки в розумінні цінностей. У відносинах між людьми, навіть у найсуворіше регламентованих щодо виконання ролей інститутах, для особистості залишається зазор, люфт, у якому вона знаходить спосіб прояву своїх індивідуальних якостей, характеру, своєї неповторності. Ще більше залишається в неї можливостей, щоб виявити свою особистісну соціально-акторську майстерність у реалізації соціальних ролей у інших суспільних полях. Тут нерідко у виконанні соціальної ролі особистість навмисне розгортає, демонструє гру для того, щоб відтінити свою індивідуальність, показати відхилення від нормативного стандарту. Згадані творчо-ігрові девіації акторів можуть спричинити певне відхилення від стандартизованих сценаріїв очікувань.

Але отримані при цьому деформації все ж таки не настільки серйозні, щоб повністю зруйнувати чинний соціальний порядок. Соціальні зміни відбуваються в діалектичній взаємодії активності суб'єкта дії, що домагається своїх цілей і реалізує очікування, з обмеженнями соціальних норм. Тому, підкреслюючи перекіс парсонсівської теорії соціальної дії у бік формалізації та перебільшення ролі нормативних зразків діяльності та поведінки, вказуючи на її обмеженість у поясненні особистісної активності, віддамо їй належне у справі теоретизації та знаходження причинних зв'язків у царині людської діяльності та місця у ній очікувань.

Як зазначалось, недоліком багатьох концепцій раціонально-діяльнісних очікувань є те, що вони враховують лише раціональний і формально-логічний бік явища й ігнорують його моральні та емоційно-вольові аспекти. Вони вирізняють у поведінці суб'єктів лише логіку доцільності, що веде до результату з найбільш очікуваною корисністю. Але при цьому не надають значення тому, що люди свою реальну поведінку будують не тільки на основі раціональної прагматики; на неї істотно впливають ще й такі морально-емоційні регулятори, як альтруїзм, самопожертва, жадібність, заздрість, образа, помста, підступність тощо, а також багато інших емоцій. Крім того, у процесі досягнення мети важливого значення набувають мотиви, якими керується суб'єкт. Тому наявність мети діяльності ще не гарантує успішності її досягнення, а також отримання бажаного результату. Для того, щоб досягти наміченого успіху, суб'єкт дії повинен мати цілий набір якостей і властивостей. До них належать знання, здібності, навички, вміння, воля, наполегливість, терпіння та інші якості. На це звернув увагу американський психолог В. Врум (Vroom, 1994). На його думку, очікування є припущенням, що витрачені зусилля окупляться, приведуть до бажаного результату. До факторів визначення цілей дії він додає сприяння та валентність.

Деякі автори скептично поставилися до оригінальності цієї ідеї В. Врума. Так, на думку Г. Гекхаузена, теорія інструментальності Врума є деталізацією моделі очікуваної цінності, наміченої загалом Левіном і Толменом (Heckhausen & Heckhausen, 2008). Він дивується, чому така проста й очевидна ідея до цього ніким не була висловлена. Існує ще думка, що у своїй концепції В. Врум використав ідеї Дж. фон Наймана та О. Моргенштерна, викладені в теорії «очікуваної вигоди». Її суть полягає у подумки створюваних моделях результатів (Von Neumann & Morgenstern, 1947).

Не спинятимемося тут на питанні, чиї ідеї вплинули на В. Врума. Для нас важливо наголосити, що вчений запропонував враховувати комплекс мотивів, які впливають на кінцевий результат трудової діяльності. У цій концепції передбачається, що надія агента на винагороду (заохочення) здійсниться. Вона є схемою таких припущень суб'єкта (які Врум називає очікуваннями) про винагороду у виконанні ним дій, які забезпечують якісніше виконання завдання. Вони представлені трьома мотивами, що взаємодіють, і мотивами, що взаємовпливають: 1) власне очікування; 2) сприяння, або інакше його ще називають інструментальністю та 3) валентність.

Розглянемо їх докладніше. У цій концепції перший мотив (очікування) розглядається як бажаний результат, що буде отриманий у результаті докладених суб'єктом зусиль. Другий мотив (інструментальність) полягає в тому, що здійснені зусилля будуть належним чином віддячені, що вони не розчарують суб'єкта. Третій мотив (валентність) В. Врум тлумачить як оцінку збоку суб'єкта результату своєї діяльності й поведінки. Оцінювання тут відбувається через зіставлення очікуваного результату й реально отриманого, тобто наскільки винагорода відповідає очікуванням актора. Чим ближче знаходяться ці оцінювані позиції (тобто чого хотілося й що є насправді), тим більше задоволення отримує суб'єкт дії. Крім того, валентність розглядається як можливість вибору суб'єктом своїх уподобань. (Наприклад, можливість вибору заохочення за свої зусилля – гроші або вільний час, або сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.) Усі згадані вище мотиви міцно пов'язані між собою. Чим вищий показник кожного із мотивів, тим вищою буде мотивація суб'єкта загалом. Проте достатньо одному з них отримати нульову оцінку, як увесь мотиваційний синдром втрачає смисл.

Отже, головна спрямованість аргументації В. Врума полягає у визначенні значущості різноманітних мотивів для результату діяльності. У цій взаємодії розгортається зв'язок сьогодення з майбутнім. Тут мотивація проявляється як очікування того, що зроблені зусилля дадуть бажаний результат.

Образ останнього постійно коригується, а поведінка і події регулярно відповідають на запитання «для чого, навіщо?».

Утім, В. Врум добре розуміє, що результат діяльності залежить не лише від трьох запропонованих ним аспектів мотивації. На результат впливають багато інших чинників: компетентність суб'єкта, ступінь його ідентифікації із соціальною роллю, яку він виконує, рівень

адекватності розуміння змісту ролі, співвіднесеного з інтересами та установками суб'єкта. На діяльність також суттєво впливають умови, в яких вона розгортається.

Інакше кажучи, В. Врум у своїй концепції розглядає мотивацію як один, але не єдиний чинник впливу на процес діяльності та його результат. По суті, його внесок у розвиток теорії очікувань полягає в тому, що він, претензійно називаючи свою концепцію трудової мотивації «теорією очікувань», заявив про право феномену очікування мати свою теорію. Реально ж він збагатив теорії своїх попередників лише більш детальним аналізом трьох аспектів мотивації досягнення мети в трудових відносинах, а вивченню сутності феномену очікування насправді приділив мало уваги.

Якщо говорити більш строго, то в нього йдеться не так про очікування, як про надії, про віру працівника в позитивну реакцію роботодавця, колег у відповідь на його сумлінну працю. Тому цю теорію можна назвати як теорією очікувань, так і теорією надій. У зв'язку з цим слід наголосити, по-перше, що в цій логічній схемі феномен очікувань не є центральним об'єктом аналізу, як, до речі, і феномени надії та віри. По-друге, термін «очікування» у контексті аналізу економічних процесів можна було безболісно замінити термінами «надія» чи «віра».

Проте не слід і недооцінювати значення його концепції мотивації трудової діяльності у вивченні феномену очікувань. Результати його дослідження можуть бути включені в теорію раціонально-діяльнісних очікувань як конкретизувальні й деталізувальні положення, що збагачують ідеї попередників, які вивчали це явище. Оскільки концепція В. Врума стосується, як ми вже зазначали, лише трудової діяльності, то й висновки її можуть бути поширені лише на цю сферу. До речі, на відмінність способів взаємодії людей у економічній і політичній сферах від інших суспільних сфер звертав увагу Ю. Габермас. На його думку, «соціальні інтеракції у сферах, які важливі в аспектах культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації, у жодному разі не спеціалізовані тим же способом, що й інтеракції в таких сферах дії, як економіка та політика» (Habermas, 1981).

Підсумовуючи розгляд раціонально-діялісного типу очікувань, зазначимо, що його сутністю є випереджальне відображення майбутньої предметно-перетворювальної діяльності, процесів заволодіння чи привласнення об'єктів, що набуває форми намірів, мети, планів дій, мотивів щодо досягнення результату.

2.4. Комунікативно-рольові очікування (експектації)

Наступний тип у пропонованій нами структурі очікувань є комунікативно-рольові очікування. У теорії Т. Парсонса очікування цього типу є одними із основних її елементів, оскільки «соціальна структура являє собою систему стандартизованих відносин акторів, що виконують ролі один щодо одного» (Parsons, 1951/2005, р. 78). Роль тут є єдиною ланкою між особистістю й соціальною структурою, а в самій його теорії дії соціальна роль є головним пізнавальним інструментом. У контексті ж нашого аналізу важливо показати, що контент соціальної ролі складається саме з очікувань. «Роль, – зазначає дослідник, – включає набір взаємно співвіднесених очікувань щодо дій як самого актора, так і тих, з ким він взаємодіє. І актор, і ті, з ким він взаємодіє, мають такі очікування» (Parsons et al., 1962, р. 25). Крім того, парсонсівська аналітична конструкція передбачає, що роль відповідає наявним культурним взірцям, а поведінка актора є конформною щодо морально освячених і визнаних у спільності ціннісних орієнтацій.

У цілераціональному типі дії активність суб'єктів проявляється одночасно і як предметно-перетворювальна, і як комунікативно-рольова. У такому разі виникає питання, а чим же відрізняються раціонально-діяльнісні очікування від експектацій? На нашу думку, підґрунтям для розрізнення цих двох типів очікувань можуть бути ті аспекти соціальної дії, елементами яких вони є. Коли розглядаються раціонально-діяльнісні очікування, тоді обирається той аспект дії, в якому очікування збігаються з метою заволодіння об'єктом з боку суб'єкта або перетворення його. Тут очікування безпосередньо вплетені в предметно-практичну перетворювальну діяльність. Натомість експектації відображають той аспект дії, в якому очікування збігаються з комунікацією, переданням інформації, особистісною взаємодією. У цьому сенсі комунікації матеріалізуються лише в переданні інформації та у взаємовпливі акторів, а не у зміні чи привласненні матеріальних об'єктів. До речі, Т. Парсонс звертав увагу на ці два головні аспекти соціальної дії. Він вважав, що перший проявляється як орієнтація на досягнення мети, а другий – як орієнтація на конформізм щодо норм. Цей тип конформізму він розглядав як такий, що проявляється в нормативній моделі взаємовідносин – поведінки, що в даному суспільстві вважається належним, законним або очікуваним способом дії чи

соціальних взаємозв'язків (Parsons, 1951/2005, p. 26). Зважаючи на суттєві функційні відмінності у прояві цих двох аспектів соціальної діяльності й відповідно значні змістові відмінності «вмонтованих» у них очікувань, стає очевидним, що ці очікування доцільно розглядати як два окремі типи очікувань – раціонально-діяльнісний і комунікативно-рольовий.

Останній тип очікувань у соціології та психології традиційно називався експектаціями. Він є найбільш дослідженим. Певний час цей тип очікувань у емпіричних дослідженнях узвичаєно представляв практично всі типи очікувань. Адже експектація в перекладі з англійської і є очікування. Тому, можливо, слід і далі комунікативно-рольовий тип очікувань вважати синонімом експектацій. Тим паче, що в науковій спільноті вже склалася традиція користуватися цим терміном стосовно очікувань, що пов'язані із дотриманням норм, статусних і рольових візріців поведінки, то, на нашу думку, доцільно й надалі дотримуватися цієї традиції, тобто вирізняти експектації як окремий тип очікувань і не вносити плутанину в наявну термінологію. Щоправда, зберігаючи традиційну термінологію, при цьому слід урахувувати, що дослідження соціальних очікувань останніми десятиріччями суттєво поповнилися ширшим (ніж соціально-рольовий) підходом – комунікативним (Habermas, 1981; Luhmann, 1984/1992). Тобто, на нашу думку, цей тип очікувань можна називати комунікативно-рольовими очікуваннями, або експектаціями.

Для конкретизації й поглибленого розуміння комунікативно-рольових очікувань Т. Парсонс упроваджує додаткові характеристики соціальної дії. Він поділяє об'єкти на ті, що взаємодіють із суб'єктом, і ті, що не взаємодіють із ним. Взаємодійові об'єкти, на його думку, самі є акторами, або «Его». Він пропонує їх називати соціальними об'єктами, або «іншими». «Іншими» виступають особистості, що взаємодіють з «Его» і мають щодо нього власні очікування. Крім того, соціальні об'єкти можуть бути поділені на такі, що незалежно від їхньої активності, діяльності мають спрямовані очікування щодо «Его», і такі, що проявляють таку спрямованість завдяки своїй діяльності. Ті ж об'єкти, що не взаємодіють з «Его», є несоціальними об'єктами. До категорії несоціальних об'єктів можуть належати як фізичні, так і культурні об'єкти. Головною їхньою ознакою є те, що вони не взаємодіють з «Его» і не мають щодо нього ніяких очікувань та установок.

Цьому поділу об'єктів Т. Парсонс надавав великого значення. Він вважав, що «розрізнення об'єктів, що мають і не мають очікувань, додаткових до його ("Его". – *Авт.*) очікувань, є основним у теорії дії»

(Parsons & Shils, 1962, p. 65). На нашу думку, саме вирізнення соціальних об'єктів, що мають установки та очікування щодо актора, є тією додатковою підвалиною, яка дає підстави визначити комунікативно-рольові очікування як окремий вид очікувань.

Як зазначалось, розглядаючи комунікативно-рольовий тип очікувань, дослідники спираються на теоретичну конструкцію, в якій головним елементом є соціальна роль. У цій конструкції основне доказове навантаження несе поняття ролі, яке є набором взаємно співвіднесених очікувань. Крім того, ця аналітична конструкція передбачає, що роль відповідає чинним культурним взірцям, а поведінка актора є конформною щодо морально освячених і визнаних у спільності ціннісних орієнтацій. Тобто й тут маємо справу з дуже складною і строгою абстрактною конструкцією, з черговим «ідеальним типом», що допомагає зрозуміти природу соціальних очікувань.

Згідно з цією концепцією, соціальна поведінка індивіда уявляється з боку суспільства в образі інституціалізованих взірців, реалізація яких очікується всіма членами суспільства. Завдяки їм кожний член суспільства очікує від іншого саме такої поведінки. Отже, вони становлять нормативну систему очікувань у суспільстві. На цьому тримається соціальний порядок. Звичайно, це не означає, що цих взірців, моделей дотримуються в реальній поведінці всі поспіль. На практиці вони існують лише як еталони, до яких примірюється поведінка конкретних людей. І в разі її помітного відхилення від стандартизованої норми навколишні реагують негативно, оскільки тут порушуються їхні очікування.

Розуміючи «жорсткість» подібної теоретичної конструкції, Т. Парсонс погоджується, що реальна суспільна поведінка людини, як правило, перебуває в «люфті», у «коридорі», що є значно ширшим, ніж зазначений маршрут рольової моделі. У межах цього люфту є простір для прояву варіабельності індивідуальних очікувань. Проте якщо актор вийде за ці межі, то відчує на собі тиск очікувань-санкцій (Parsons et al., 1962, p. 23). Варіативність очікувань «Его» обмежується не лише нормативними рольовими стандартами. Суб'єкт, агент реалізує свої соціальні дії, розгортає свою поведінку в соціальних спільнотах, де його очікування вступають у взаємодію з очікуваннями «Інших». Саме в цьому й полягає зміст комунікативного аспекту соціальної діяльності агентів.

Оскільки переважна частина комунікацій «Его» відбувається не в форматі діалогу, а в груповому форматі, то проблема взаємодії очікувань ще більше ускладнюється, адже кожен з учасників колективного

спілкування має індивідуальні, у чомусь оригінальні очікування. Отже, у цій комунікативній ситуації перед «Его» постає не просто одиначне спільне очікування «Інших», а набір їхніх різноманітних очікувань. Процес взаємодії цієї сукупності очікувань членів груп і спільнот потребує окремого дослідження. Необхідність такого аналізу стала більш помітною в сучасних умовах, коли можливості комунікації розширилися від безпосередньої інтеракції віч-на-віч і через письмові й друковані тексти до спілкування за допомоги різноманітних технічних засобів комунікації (від платівок, магнітних стрічок, радіо, телебачення до соціальних мереж). До цього лише додамо, що наявність очікувань «Інших» є суттєвим фактором, який мотивує та корелює очікування «Его», а отже, і його поведінку.

Тут ми підійшли до найважливішої точки прояву комунікативно-рольових очікувань, у якій сходяться, стикаються одне з одним очікування всіх учасників комунікації. Цьому приділяли увагу Т. Парсонс, А. Шюц, Р. Мертон, А. Бандура, Н. Луман, Р. Дарендорф, Ю. Габермас та інші вчені. Так, Т. Парсонс зосереджувався на ситуації, коли система взаємодії між «Его» та «Іншими» стає усталеною. У такому випадку виникають взаємні очікування партнерів взаємодії, учасників інтеракції. На його думку, ці установки є ядром рольових очікувань. Розгортання сценарію комунікації в цій ситуації він описує так. «Інший» очікує, що «Его» поводитиметься в певних рамках, і реагує на те, чи виконуються його очікування. Виконання їх веде до сприятливих установок, а невиконання призводить до зворотного. Водночас у системі соціальної комунікації «Его» має постійно утримувати в полі своєї уваги цей подвійний ряд очікувань – власних і очікувань інших.

Тож ефективність процесу комунікації особистості значною мірою залежить від того, наскільки вправно, розумно й завбачливо вона орієнтується в системі наявних у суспільстві стандартизованих очікувань. Позитивний результат у цих взаємозв'язках, як правило, досягається за умови свідомої орієнтації на конформність, на усталені норми та стандарти поведінки.

А. Шюц поглиблює розуміння комунікативно-рольового контакту. Він концентрує увагу на тому, що в процесі взаємодії суб'єкт приписує партнерам («Іншим») певний набір мотивів, якими вони керуються. Ці мотиви одночасно є сукупністю очікувань щодо поведінки «Інших». При цьому дослідник вирізняє два типи мотивів – «для-того-щоб» і «тому-що». Перший тип він визначає так: «стан, що його викликає

наперед спроектована у фантазії майбутня дія є “мотивом для” щодо того, хто цю дію здійснює» (Schutz, 1953, р. 16-17). А другий тип – «тому-що» – співвідносить дії з минулими переживаннями, що спонукають актора діяти саме таким чином. Взаємні уявлення партнерів про мотиви, тобто про очікування в процесі комунікації, він пропонує називати «ідеалізацією взаємності мотивів». А. Шюц пояснює, що «ця ідеалізація уґрунтована на загальній тезі взаємності перспектив, оскільки передбачає, що мотиви, приписувані “Іншому”, типово подібні до моїх власних або інших людей у типово подібних обставинах; вони відповідають моєму набутому чи соціально успадкованому знанню» (Schutz, 1953, р. 18). Завдяки такому аналітичному доповненню розуміння рольової взаємодії акторів конкретизуються і смисли очікувань учасників комунікативного акту.

Свій внесок у пізнання очікувань робить Н. Луман. Виходячи зі своєї оригінальної концепції суспільства як відкритої системи та зі свого тлумачення соціальної комунікації, він розглядає поведінку людини лише у двох крайніх позиціях – або як повністю підпорядковану знеособленим нормі, або як девіацію. Суспільство, на його думку, вважає свободою те, що не може змінити, і робить це в настільки сильно схематизованій формі, що комунікація може бути продовжена через “так” чи “ні”, через конформну або девіантну поведінку, залежно від того, як вирішить індивідуум (Luhmann, 1971/1982, р. 74). Якщо дотримуватися цієї точки зору, то для особистостей зникає проблема пошуку спільної основи комунікації в групах, спільнотах і в суспільстві загалом. Тобто або вона є в єдиній для всіх нормі, або її немає. Проте очевидним є факт взаємовідносин людей з різними один щодо одного очікуваннями в різноманітних групах і спільнотах, хоча й складних, та все одно таких, що мають спільне підґрунтя для взаємодії. Н. Лумана не задовольняє пояснення цього факту Т. Парсонсом, яке ми наводили вище. Щоб пояснити існування цілісності та структурності суспільства, з’ясувати підвалини суспільної взаємодії особистостей та аргументувати причини наявності соціального порядку, Н. Луман пропонує поняття подвійної контингентності. Він нагадує, що це поняття було придумане вченими за часів утворення Гарвардського факультету соціальних наук, аби пояснити, як складаються спільні цінності, а поширення воно набуло після появи книги Т. Парсонса і Е. Шилза «До загальної теорії дії». Це поняття виникло не на порожньому місці, воно має витoki у теології й означає, що щось можливе й по-іншому, тобто не необхідно і не неможливо, а десь посередині (Luhmann, 2002/2013, р. 235).

Сутність моделі подвійної контингентності, на думку вченого, полягає в тому, що життєві проблеми зводять людей з різними потребами та здатностями в одну суспільну точку, в якій має відбутися акт їхньої комунікації. У його основі може бути соціальна діяльність, а може бути й суто комунікаційний акт. Кожен учасник комунікації має власні очікування щодо інших. Такі рефлексійні очікування він називає очікуванням очікувань. У ситуації інтеракції кожен залежить від поведінки іншого. Проблема полягає в тому, щоб знайти такий варіант взаємодії між партнерами, який давав би змогу продукувати взаємододаткові очікування. Н. Луман на конкретних прикладах показує, що проблему подвійної контингентності, незважаючи на наявність у «Его» і «Альтер Его» однакових цінностей, на практиці не завжди можна розв'язати. Отже, постає питання, як від ціннісної програми перейти до регулювання ситуації подвійної контингентності, яке можна здійснити за допомоги інтеракцій або операцій? (Luhmann, 1984/1992, р. 122). Здійснивши декілька логічних кроків, він доходить висновку, що відповіддю на питання, як можливий соціальний порядок, слід вважати не ціннісний консенсус, а часовий аспект, часову структуру. «Соціальний порядок утворюється тоді, – стверджує він, – коли хтось задає час, запускає дію, робить припущення чи самопрезентацію і цим ставить інших перед необхідністю реагувати. Вони мають прийняти цю пропозицію або відхилити її» (Luhmann, 2002/2013, р. 237).

Далі слідувати за логікою Н. Лумана в тлумаченні подвійної контингентності для нас немає сенсу, оскільки він залишається в рамках своєї концепції аутопоезиса. В останній він заявляє, що в його розумінні подвійна контингентність не означає орієнтацію на спільні дії, а вона є вихідною характеристикою соціального світу. Для нас же тут важливо було розглянути саме процес того, як відбувається комунікація акторів з різними очікуваннями заради подальшої спільної дії. Адже ми звернулися до ідеї подвійної контингентності Н. Лумана, щоб показати, як уявляється складність процесу розгортання та здійснення комунікації в точці перетину очікувань «Его» та «Інших» ще в одній теоретичній концепції і як розв'язується ця проблема на підставі подвійної контингентності. Хоча зв'язати її з реаліями соціальної практики доволі складно, якщо взагалі можливо.

На відміну від Н. Лумана вельми переконливо й докладно розглядає ситуацію інтеракції І. Гофман. З позицій символічного інтеракціонізму він у конкретиці конструює процес комунікації, який побудований на взаємних очікуваннях партнерів. По-перше, він вважає, що комуніканти

не просто мають взаємні очікування, а кожен з них має свій проєкт взаємодії, своє уявлення про ситуацію комунікації загалом. По-друге, дослідник розширює кількість значущих елементів ситуації комунікації, елементів, що суттєво впливають на її перебіг. До взаємних очікувань він додає соціальні характеристики учасників взаємодії. Адже тут усі зацікавлені в інформації один про одного. Це дає змогу попередньо знати, що учасник взаємодії очікує від інших, а іншим – що можна очікувати від нього. «Его» тут демонструє значущі, як вважає «Его», для даної ситуації якості й очікує, що «Інші» оцінять їх належним чином. Така демонстрація буде успішною, якщо «Его» властива виразність, тобто вміння справляти враження на «Інших». По-третє, «Его» певними засобами демонструє ті соціальні характеристики, які є невіддільною рисою для осіб, що мають статус, на який «Его» претендує, а також одночасно неявно відмежовується від всіх інших особистісних рис і манер поведінки, які притаманні тим, ким він не є. Натомість з боку «Інших» має бути продемонстровано, що вони зрозуміли його інформацію, яким «Его» є і ким вони мають його вважати.

По-четверте, у ситуації комунікації для «Его» постійно існує загроза руйнування його проєкту взаємодії з «Іншими». Тому даний суб'єкт зацікавлений контролювати в цій ситуації поведінку «Інших», а особливо, як вони у відповідь поведуться з ним. Для цього він створює стратегічні й тактичні «захисні практики» щодо свого проєкту. До них належать захисні, коригувальні та превентивні дії. У сукупності вони зливаються в технологію, яка захищає й відтворює бажане враження для «Інших».

Зрештою, така складна й багатогранна взаємодія учасників у комунікативній ситуації, на думку І. Гофмана, досягає позитивного результату. «Спільними зусиллями учасники роблять внесок в єдине спільне визначення ситуації, – пише він, – яке ґрунтується радше не на реальних угодах з приводу становища, що склалося насправді, але на реальних угодах щодо домагань на тимчасову увагу до тих чи інших питань. Виникають також реальні угоди про небажаність відкритого конфлікту визначень ситуації» (Goffman, 1956, p. 4). Таку узгодженість він називає «робочим консенсусом».

Хоча І. Гофман розглядає комунікативну ситуацію на більш конкретному рівні, ніж Т. Парсонс, Н. Луман та А. Шюц, він все ж подає її на доволі високому рівні узагальнення, що дає підстави говорити про неї, як про певну теоретичну модель комунікації та місце в ній очікувань. Проте ще більш деталізований аналіз комунікативної

взаємодії здійснюють П. Бергер і Т. Лукман. Щоправда, вони обмежують його лише ситуацією комунікації «віч-на-віч». Для них ця ситуація є взірцем моделі соціальної взаємодії. «Всі інші випадки – відхилення від неї» (Berger & Luckmann, 1966/1991, p. 43).

Взагалі вони у своїй схемі всю увагу приділяють механізму морально-психологічної взаємодії партнерів, процесу їхнього взаємосприйняття і практично нічого не говорять про місце і роль очікувань у комунікативній ситуації «вічна-віч». Але взаємообмін експресивностями, безперервна взаємність актів самовираження, емпатично «близька» суб'єктивність «Іншого» – тобто втілений у конкретику процес комунікації, про який пишуть П. Бергер і Т. Лукман, – все це має сенс лише за умови, що за цим стоять очікування партнерів. Без взаємних очікувань акт комунікації втрачає для партнерів інтерес.

Отже, зміст комунікативно-рольових очікувань полягає в дотриманні нормативних вимог до рольової поведінки комунікантів. Якраз термін «експектація» («expectation») і передає нормативний характер цього типу очікувань. А для особливого виду очікувань – імовірнісних очікувань – застосовується термін «експектенсі» («expectancy»). Експектації як статусно-рольові образи-стереотипи уявляються суб'єктом як певний кодекс поведінки. Наприклад, уявімо, що «Его» розглядає «Іншого» як інтелігента й чекає від нього тактичної, шанобливої поведінки, терпимості до думок навколишніх, справедливості, широкого кругозору та ерудиції тощо, що відповідає поширеному в суспільстві стереотипу інтелігента. Реальний же сенс поведінки партнера суб'єкт розшифрує для себе вже безпосередньо у процесі спілкування. У результаті цієї взаємодії раніше сформовані очікування або підтвердяться, або розвіються.

Для розуміння очікувань у системі міжособистісних відносин важливе значення має уявлення особистості про базовий стандарт поведінки. Його становлять загальнолюдські цінності: честь, свобода, справедливість, рівність, працьовитість, взаємоповага, розсудливість та інші. Засвоєні особистістю у межах своєї культури у процесі соціалізації згадані цінності визначають її поведінку як на різних рівнях суспільних відносин, так і в кожній конкретній ситуації. Ці цінності відрізняються у людей різних суспільних груп – вікових, соціальних, цивілізаційно-культурних та ін., не кажучи вже про ціннісні відмінності окремих особистостей. Тому нормативний стандарт поведінки, який будується на базовому наборі загальнолюдських цінностей, відображає не просто перелік цінностей, а той їх мінімальний список, без якого

неможлива елементарна людська поведінка. А всі соціально-групові та культурні відмінності між ними перебувають усередині цього реєстру. Цей нормативний стандарт поведінки з відповідним набором очікувань підсвідомо має будь-яка особистість незалежно від її належності до тих чи тих соціальних груп. На буденному рівні ми його сприймаємо як знак належності до людської цивілізації.

На практиці особистість, виходячи з власних уявлень про норми та цінності, як правило, вважає, що те, як вона поводить, як вона щось виконує та вчиняє, – це правильно й доцільно. Зазвичай вона високо оцінює свою поведінку й очікує на таку ж оцінку її з боку інших учасників комунікації. Обмеженість і вразливість такої позиції в комунікативних очікуваннях полягає в тому, що людина не враховує незбіжність власних норм і цінностей із подібними елементами свідомості інших учасників спілкування чи діяльності. Тим паче, що вона не передбачає, що її уявлення про майбутній сценарій поведінки та діяльності можуть бути не реальними, а ілюзорними чи хибними. Тому вкрай важливо, щоб особистість, яка зіткнулася на практиці з провалом своїх очікувань, мала навички об'єктивного аналізу такої події, вміння шукати реальні причини невдачі, а не йти найлегшим шляхом – звинувачення в усіх невдачах інших. Якщо ж особистість, вступаючи в комунікацію, у своїх очікуваннях спирається лише на свої власні (точніше, інтеріоризовані в процесі соціалізації та сформовані на власному досвіді) уявлення про ці цінності й не бере до уваги можливі відмінності цінностей у інших людей, то в реальній суспільній поведінці лише на цій підставі вже можна передбачити виникнення напруженості у міжособистісних відносинах, які можуть перерости у конфлікт, а отже, зруйнувати весь сценарій комунікації.

Тож у наведеному аналізі комунікативно-рольових очікувань ми з'ясували, що вони відіграють головну роль у процесі соціальної комунікації. У точці зустрічі суб'єктів комунікації в процесі взаємодії відбувається взаємний перетин очікувань, які мають у кожного суб'єкта спілкування свої особливості. У системі соціальної комунікації суб'єкт має узгодити та реалізувати цей подвійний шерек очікувань – власних та «Інших». Утримує їх у єдиному соціальному просторі спільна зовнішня символічна система (Т. Парсонс) або інші знаменники, на яку зорієнтовані всі учасники комунікації. Ця взаємність нормативних орієнтацій втілена в культурні еталони, через які відбувається процес взаємооцінювання поведінки партнерів і які одночасно є нормативними очікуваннями.

2.5. Фонові очікування

Особливе місце серед типів очікувань посідають фонові очікування. Їхня незвичайність, оригінальність як соціального феномену полягає в тому, що в процесі буденної життєдіяльності вони є латентними – невидимими й неусвідомлюваними. Водночас фонові очікування знаходяться на поверхні повсякденних стосунків людей і в принципі є видимими. Хоча стають помітними лише тоді, коли в буденних практиках порушується звичайний плин життя, усталений порядок і вони потрапляють в поле уваги спостерігача або ж з'являються в організованому науковому експерименті, завданням якого є їх виявлення.

На наявність у ситуаціях взаємодії специфічних явищ – «наявного відсутнього» – звернув увагу А. Шюц. На його думку, воно спостерігається в традиційних, буденних, звичних, рутинних стосунках людей, які орієнтуються на «культурний взірець групового життя», що відтворюється за таких припущень. По-перше, соціальне життя буде таким самим, як і було раніше, тобто й далі виникатимуть одні й ті самі проблеми, які можна розв'язувати традиційними рішеннями, що ґрунтуються на попередньому досвіді. По-друге, будемо спиратися на знання, передані нам батьками, вчителями, владою, традиціями тощо, навіть тоді, коли ми не розуміємо їх походження і значення. По-третє, у поточних справах нам достатньо знати загальний тип і стиль подій, щоб їх контролювати. По-четверте, згадані рецепти й засади поділяємо не тільки ми, а й побратими (Schutz, 1944, p. 502). Ці явища він називає неproblemатичними «самоочевидними речами», що дають відчуття надійності та вселяють відчуття впевненості, або типовими та анонімними установками (Schutz, 1944, p. 545). Вони стосуються стилю життя, поведінки в групах перебування, способів комунікації з оточенням тощо. Це неproblemатизовані природні уявлення особистості, характерні для її соціальної групи. У цих повсякденних взаємодіях вважається безсумнівним, що можна розуміти інших і що інші розуміють нас. У буденних ситуаціях ми очікуємо зрозумілої реакції, ясної відповіді на наші дії з боку інших, розраховуємо на це. Проте будь-якої миті, зауважує вчений, ці уявлення можуть бути поставлені під знак питання. Такі установки пізніше отримають назву фонових очікувань.

Крім того, А. Шюц розглядає ще один дуже важливий аспект повсякденного життя, побудований на фонових очікуваннях. Йдеться про

довіру до нашого індивідуального досвіду. «У нашому повсякденному житті, як і в нашому науковому світі, всі ми, будучи людьми, схильні більш менш наївно припускати, що те, що ми вже одного разу верифікували як достовірне, залишиться таким і в майбутньому, а те, що здавалося нам таким, що не підлягає сумніву, вчора, буде так само не підлягати сумніву завтра, – пише вчений. – Це наївне припущення можна приймати без жодних побоювань, якщо ми маємо справу із судженнями чистої логіки або емпіричними судженнями високого ступеня загальності» (див.: Schutz, 1943, p. 132). Тобто в цій системі буденних взаємовідносин людини зі світом абстрагуються від недовіри, приймають припущення здійсненності намічених планів. Причому, на думку А. Шюца, такий характер повсякденних взаємовідносин властивий не лише одиничній людині; він є соціальним, тобто таким, що поділяють всі члени суспільства. «Все знання, прийняте на віру, – пише він, – має високою мірою соціалізовану структуру, тобто, ... приймається як даність не тільки мною, а й нами, «кожним» (що означає: «кожним, хто належить до нас»). Ця соціалізована структура надає такого роду знанням об'єктивний і анонімний характер: воно сприймається як не залежне від моїх особистих біографічних обставин» (Schutz, 1951, p.167).

На такого роду явища звернув увагу й Н. Луман. Він писав, що є феномен, який необхідно якось включити в теорію, а саме спосіб, яким системи реагують на комплексність свого навколишнього світу (Luhmann, 1984/1992, p. 176). Дослідник пояснює, який феномен він має на увазі. У своїй концепції він називає його висококомплексними попередніми умовами комунікації. Тобто те, що виключається, що не бере участі в операціях, проте розглядається як присутнє (Luhmann, 2005b, s. 240). Наприклад, у процесі комунікації передбачається як передумова, або як припущення наявність у індивіда психічної чи біологічної системи. При цьому він посилається на ідею Ж. Дериди про існування якогось відсутнього чинника, що залишає сліди, а потім вони замітаються, перестають бути видимими. І далі він згадує парадоксальне означення цього явища французьким філософом – те, що “відсутнє”, – є присутнім, хоча воно взагалі-то і не присутнє (Luhmann, 2002, s. 47).

Н. Луман продовжує цю тему в рамках своєї теоретичної концепції, яка потребує «заново продумувати всі поняття, які мають гармонувати з поняттям аутопоезиса». У контексті цього завдання він запроваджує два близькі, на його думку, поняття «взаємопроникнення» і «структурне сполучення». Він навіть не впевнений, що необхідно їх розділяти. Те, що важливо для пояснення явища фонових очікувань, він, головню,

передає через поняття «взаємопроникнення». Останнє він пояснює як аварійний випадок, як виняток, що не є постійною складовою комунікативної ситуації, або як порушення. «Система може реєструвати взаємопроникнення та здійснювати відповідні операції, – пише він, – якщо мають місце порушення, якщо відбувається щось особливе...» (Luhmann, 1991/2012, р. 63–64). У звичайних умовах комунікація, на його думку, сприймає даності навколишнього світу комплексно, і те, що він називає взаємопроникненням, залишається за дужками, поза увагою.

Отже, розв'язуючи проблеми в рамках побудови своєї теоретичної конструкції, Н. Луман привертає увагу до виключного, особливого явища, якого немов би немає, але воно є в процесі комунікації. Проте в межах його концепції це явище є лише приводом для введення понять «взаємопроникнення» і «структурне сполучення». Особливої уваги цьому феномену як специфічному типу очікувань він не приділяє. Однак наведені тут його міркування розширюють наше уявлення про фонові очікування. Тому ми вважали за доцільне навести ці розмисли вченого в нашому сюжеті.

Ідеї А. Шюца щодо непроблематичних самоочевидних речей розвинув його учень Гарольд Гарфінкель. Він світ повсякденного життя називає «знайомим світом здорового глузду» (Garfinkel, 1967, р. 36).

Як у етнометодолога в нього відправною точкою аналізу є не об'єктивний світ, а навпаки, останній для нього є проблемою – за яких умов утворюється єдність об'єктивного світу для членів комунікативної спільноти? У нашому аналізі ми відволікаємося від філософських підвалин етнометодології, яка ставить під сумнів саму соціальну реальність, а також тлумачення етнометодологами природи загальноприйнятих у суспільстві смислів, які, на їхню думку, є конвенційною інтерпретацією цих довільних конструкцій. Для нас важливо розкрити способи та саму процедуру руйнування латентних установок, яка дає змогу розкрити наявність фонових очікувань та зрозуміти їхній зміст.

Далі Г. Гарфінкель уточнює характеристики світу здорового глузду. Він підкреслює, що в упорядкованих за певними правилами діях повсякденного життя втілений моральний закон. Виходячи з нього, люди оцінюють звичні, буденні справи за шкалою «правильні або неправильні». Вчений спеціально виділяє окремий, специфічний аспект обставин повсякденного життя і приділяє йому увагу як предмету дослідження. Він його конкретизує такими словами: «соціально стандартизовані та стандартизувальні, видимі, але такі, що їх не помічають, очікувані, фонові риси повсякденних подій» (Garfinkel, 1967, р. 36).

Це і є фонові очікування, завдяки яким події, що відбуваються тут і тепер, стають пізнаваними та зрозумілими.

У численних експериментах, які проводив Гарфінкель, центральною темою було питання, якими є очікування пересічних людей щодо принципів побудови свого повсякденного життя. Складність дослідження фонових очікувань полягає в тому, що в повсякденності люди лише відчувають їх, але вони, як правило, не замислюються над ними, не ставлять їх у центр своєї уваги. І тому, якщо попросити описати, у чому полягають очікування, вони відчувають труднощі. Г. Гарфінкель запропонував методику, яка давала змогу фонові очікування зробити предметом уваги в перебігу повсякденного життя. Сенс його методики полягав у дезорганізації невидимого рутинного порядку взаємодії людей. Його метою в цих досліджах було «внести у звичну взаємодію здивування, напруження та плутанину, посилити безглуздість того, що відбувається, викликати соціально зумовлені переживання занепокоєння, сорому, провини, обурення» (Garfinkel, 1967, р. 37-38). При цьому Г. Гарфінкель підкреслював, що його дослідження не є експериментами. І далі, посилаючись на Герберта Шпігельберга, він продовжував, що вони є «демонстраціями, які наводять на роздуми, які дають змогу виявити дивність так знайомого нам світу» (Garfinkel, 1967, р. 38). Утім, хоч би як вчений називав свої процедури з досліджуваними людьми, проведені експерименти показують, що коли порушується звичайний перебіг повсякденного життя, який має характер звичних автоматичних дій, на поверхню випливають, з'являються замовчувані, невимовні очікування, тобто фонові очікування.

Подібно до феноменологів Г. Гарфінкель вважав, що повсякденні комунікації будуються на засадах спільного розуміння. Він описує це явище через такі характеристики. По-перше, в буденному дискурсі допустимими є очікування, що партнери в даній ситуації розуміють, про що йдеться в цілому. По-друге, хоча в повсякденному житті про деякі речі в бесідах, у обміні думками взагалі не згадують, але партнери розуміють це неказане, розуміють те, про що в розмові не йшлося. По-третє, для спільного розуміння важливою умовою є сам процес розмови. Послідовність висловлювань у часі для співбесідників є підтвердженням розвитку розмови. По-четверте, той зміст, який партнери зрозуміли однаково, є результатом спеціального процесу розуміння, в якому вони за допомоги взаємного уточнення переконувалися, що у словах «Іншого» йдеться саме про те, що має на увазі й перший. Для розуміння змісту комунікації треба також знати мету тих, хто говорить,

значення для комунікантів подій, які вони обговорюють, уявляти у часі тканину цих подій, біографії партнерів, їхні попередні взаємовідносини тощо (Garfinkel, 1967).

В експериментах Г. Гарфінкель довів, що в упорядкованих за певними правилами діях повсякденного життя у фонових очікуваннях втілено моральний закон. Коли ж ці правила на словах або в поведінці ставлять під сумнів, це означає порушення нормального характеру подій, свідчить, що фонові очікування втрачають чинність. У низці експериментів були відтворені ситуації сумнівів щодо природних фактів повсякденного життя, які описав А. Шюц і про які йшлося вище. У цих дослідах створювалася ситуація, в якій порушувались типові життєві установки на довіру до партнерів, у них були порушені очікування щодо певних властивостей звичного середовища. Це призводило до сум'яття та занепокоєння в учасників експерименту. Адже під сумнів були поставлені їхня порядність і компетентність. Тому вони намагалися нормалізувати звичний, традиційний порядок життя, повернутися до того стану, коли вони бачили буденний порядок, але за ним нічого не помічали.

Фонові очікування розкриваються в процесі повсякденного життя, у взаємодії людей як взаємні реакції на слова та дії партнерів, які підсвідомо розшифровуються, однаково розуміються всіма учасниками комунікації. Існування фонових очікувань передбачає їх наявність у всіх партнерів взаємодії, що належать до однієї спільноти. Завдяки цьому існуючому, але такому, що не помічається, явищу відтворюється, функціонує процес повсякденного життя. Наявні в фонових очікуваннях норми, правила, вимоги, взірці локалізуються у підсвідомості особистості. За своїм змістом вони є схильністю та готовністю до певного типу поведінки, а за формою – фіксованими психологічними установками. У цій ролі вони визначають і передбачають майбутню поведінку в певних сферах практики. Фонові очікування формуються в процесі соціалізації та власного досвіду особистості, шляхом багаторазового повторення однотипних операцій у подібних ситуаціях. У становленні їх беруть участь соціально-психологічні механізми зараження, навіювання, наслідування. Як правило, процес формування цього типу очікувань відбувається спонтанно, мимоволі. У процесі набуття особистістю власного досвіду установки закріплюються і стають елементом її підсвідомості – тобто фоновими очікуваннями. Цей феномен зумовлює специфіку сприйняття ситуації і вибір моделі поведінки в ній. У ньому відображаються усталені стереотипи мислення особистості. В її буденній поведінці вони проявляються автоматично, як звички.

У зв'язку з цим у фонових очікувань, на відміну від інших типів очікувань, про які йшлося вище, відсутні когнітивні функції, і для їх відтворення не потрібно вольових зусиль. Зазвичай вони функціують на рівні підсвідомості, а актуалізуються у свідомості в моменти зламу традиційної, усталеної поведінки. Причому деструкції, що заважають їхньому автоматичному відтворенню, викликають у людини негативні емоції. За певних обставин фонові очікування із підсвідомого стану переходять у стан свідомості вже після вчинків, що відбулися, після подій, що здійснилися.

Аналіз сюжетів реального життя показує, що фонові очікування є нестійкими, мінливими явищами, які прив'язані до конкретних ситуацій. Відповідно й інтерпретація їхнього смислу залежить від ситуації. Тому для адекватного розуміння цих очікувань необхідне розуміння контексту, в якому вони проявляються. Інтерпретацію фонового очікування, прив'язаного до конкретної ситуації, називають «індексуванням».

Отже, Гарфінкель та інші етнометодологи у процесі емпіричних експериментів довели, що фонові очікування є одним із механізмів соціальної комунікації та соціальної дії. Але їхній сенс у кожній із конкретних ситуацій змінюється. Він є зрозумілим лише для певного місця і часу. З тієї причини, що змісти очікувань у кожній конкретній ситуації змінюються, неможливо вивести якісь узагальнення для цього типу очікувань. Ми можемо сказати лише те, що за своїм змістом вони є набором усталених культурних взірців соціальної комунікації. Але в кожній конкретній ситуації їх комбінація є неповторною.

Дослідження фонових очікувань класики етнометодології щоразу проводили в одній обмеженій конкретній ситуації. Хоча на практиці ми постійно стикаємося з фоновими очікуваннями в контексті відносин партнерів на значно вищому рівні узагальнення. Вони проявляються на рівні взаємодії членів середніх груп і макрогруп, на рівні окремих сфер суспільного життя. Проте результатів досліджень фонових очікувань на високих рівнях узагальнень нам зустрічати не доводилося. Тобто залишаються невивченими узагальнені фонові очікування в політичній, економічній, правовій, культурно-мистецькій та інших сферах суспільства. Хоча очевидним є факт, що наявність їх зумовлює різноманітні варіанти, способи та стилі реакції й поведінки особистості в ситуаціях на високому рівні узагальнень. Як бачимо, у цій царині залишається недослідженим велике поле фонових очікувань.

Висновки

Отже, підіб'ємо загальні підсумки нашого аналізу. Він показав, що запропоновані нами чотири типи очікувань відображають різні за сутністю явища та мають між собою якісні відмінності. Якщо найбільш узагальнено визначити сутність кожного з окреслених типів очікувань, то вона полягає у такому: 1. У передінтенційному типі – у необмежених мріях, фантазіях (причому спрямованих не лише в майбутнє, а й у минуле), забаганках, уявах, ілюзіях, що зосереджені у свідомості суб'єкта очікувань і не мають жодного впливу на зовнішній світ. 2. У раціонально-діяльнісному типі сутність очікувань полягає у випереджальному відображенні предметно-перетворювальної діяльності, процесів заволодіння чи привласнення об'єктів, що набуває форми розрахунків, намірів, планів, мети діяльності. 3. У комунікативно-рольовому типі очікувань – у дотриманні партнерами стандартизованих норм, правил, вимог взаємодії, «очікуванні очікувань», у відтворенні статусних і рольових взірців, еталонів поведінки, в орієнтації на базовий стандарт поведінки, на конформні контури прояву особистості. 4. Сутність фонових очікувань полягає в наявності в поведінці особистості фіксованих установок, того «відсутньо-присутнього», що локалізоване у підсвідомості, у тих стандартизованих рисах повсякденних процесів, що приймаються людиною в буденному житті на віру.

Зроблений нами поділ очікувань на чотири типи не означає, що вони відокремлені один від одного нездоланною стіною. У реальних практиках ці типи очікувань взаємно переплітаються, доповнюють один одного. Так, передінтенційні очікування завжди передують двом наступним типам. Щоправда, самі вони (передінтенційні очікування) можуть бути кінцевими, тобто виникнути, поіснувати в людській свідомості певний час і щезнути. А от раціонально-діялісний тип очікувань спочатку формується як передінтенційний, а потім уже переходить у стадію діялісного. Те саме відбувається й з експектаціями. Адже комунікативно-рольові очікування постійно присутні в раціонально-діялісних очікуваннях як їхній певний аспект, що забезпечує нормальний перебіг процесу досягнення мети та результату. Четвертий тип – фонові очікування. Вони є присутніми в усіх формах повсякденного життя й переплітаються там з іншими типами очікувань.

Взаємодіючи між собою, ці типи очікувань зберігають свою специфіку та якісні відмінності. Єдине, що для них є спільним, – це їхня спрямованість у майбутнє, яка наявна вже тепер, в даний момент життя.

Але однієї цієї ознаки мало для того, щоб, спираючись на неї, можна було дати загальне змістове визначення очікування для всіх проаналізованих його типів. Отже, доля феномену очікувань у суспільному житті складається так, що вони існують як багатолика група типів.

На цьому можна було б завершити наші міркування щодо різноманітності очікувань і проявів їх у різних іпостасях. Але якщо поглянути на цю проблему ширше, крізь призму історичних типів суспільної свідомості, то виявиться, що очікування в цьому вимірі мають якісні відмінності. Розглянуті вище чотири типи очікувань у культурно-історичній площині належать до сучасної, раціонально-логічної, раціонально-прагматичної форми суспільної свідомості.

Однак такою сучасну свідомість можна розглядати лише як «ідеальний тип». Проте в нинішніх суспільних практиках, особливо в надзвичайних умовах, значне місце посідають залишки міфологічної та фольклорної свідомості. Серед них побутують і специфічні типи очікувань, притаманні цим історичним формам суспільної свідомості. Вони сформовані на інших світоглядних засадах та на інших цінностях. Для такого штибу очікувань характерними є бездоказовість, некритичність, порушення причинно-наслідкових зв'язків, ірраціональність, прийняття несумісних речей, логічних суперечностей. Тому вони потребують окремого, спеціального дослідження.

Поза нашим аналізом залишилися і релігійні очікування, оскільки, як зазначалося, вони не вписуються в чотири окреслені типи очікувань. Адже в релігійній діяльності мета має сакральний характер, а досягати її можна лише специфічними, дозволеними віровченням способами.

Ще один вид очікувань – очікування в ігровій діяльності потребують окремого дослідження, оскільки сама така діяльність є штучно створеною, а очікування в ній ґрунтуються на імовірнісних тенденціях.

Крім того, всі названі типи й види очікувань можуть давати збої в періоди, коли порушуються алгоритми способів і стилів життя, що притаманні буденності. У таких надзвичайних умовах проявляються різноманітні відхилення, детерміновані цими екстраординарними обставинами. Тому характерні для них очікування також мають бути розглянуті як окремий вид очікувань.

Отже, доходимо висновку, що очікування є багатоликим феноменом, прояви якого не можна підвести під один знаменник, ба й навіть спроби впорядкування цієї багатоманітності наштовхуються на масу методологічних і теоретичних проблем, які потребують подальших наукових досліджень.

РОЗДІЛ 3

МРІЙНІ Й ДОСЯЖНІ УЯВЛЕННЯ ТА ОЧІКУВАННЯ В ОБРАЗАХ МАЙБУТНЬОГО

*Все йде, все минає – і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.*

Т. Шевченко

Вступ

Ми живемо в реальності, що стрімко змінюється. Перед очима в нас миттєво розгортаються і приголомшливий штучний інтелект, і всюдипроникна роботизація, за життя одного покоління вочевиднюється зміна клімату, значну частину країн охопило старіння населення, дедалі частіше нас атакують пандемії. Традиційні стратегії реагування на небезпечні явища та події полягали в тому, що вони ставали предметом глибокого й усебічного аналізу тоді, коли вже відбулися, сталися, або ж пошук виходу із кризи починався тоді, коли вона вже в розпалі. Такий тип реагування показав свою неадекватність сучасним суспільним умовам. Виникла нагальна потреба у зміні парадигми політики передбачення. Стало зрозумілим, що останнє має бути зорієнтоване на випередження, на завбачення невизначеного майбутнього. У зв'язку з цим великі надії покладаються на активізацію наукових досліджень прийдешнього. Науковий напрям, що вивчає соціальне майбутнє, яке вже присутнє у повсякденній передчуттєвій поведінці та в актах передбачення і прогнозування, пропонують називати усвідомленням майбутнього (Ahvenharjua et al., 2018). Цей напрям перетинається з такою тематикою, як орієнтація на майбутнє та соціальні очікування.

Упродовж останніх кількох десятиліть у працях із соціології переважали концепції, в яких детермінантами сьогоденної поведінки суб'єкта вважалися феномени минулого, соціальний спадок: класове походження, соціальний статус сім'ї, рівень доходів, рівень освіти тощо.

Проте накопичувалося дедалі більше доказів того, що детермінанти сьогоденної поведінки соціальних суб'єктів криються не лише в минулому, а й у майбутньому.

Від другої половини XX століття невпинно вочевиднювалася необхідність свідомої відповідальності поколінь за майбутнє. Водночас людство зіткнулося з проблемою егоїзму нині сущих поколінь, які зневажають інтереси своїх спадкоємців. Рівень антропогенного впливу на навколишнє середовище досяг такої висоти, коли ігнорування, вилучення із порядку денного сучасниками теми наслідків їхньої життєдіяльності створюють загрози та небезпеки для наступних поколінь. За багатьма напрямками нинішні генерації вже почали задовольняти свої потреби за рахунок ресурсів майбутніх поколінь. Один зі способів запобігання цій загрозі на глобальному рівні вбачають у необхідності прийняття всіма державами доктрини сталого розвитку. Втім, і вона останнім часом зазнає критики. Зокрема, критиці піддають цілі сталого розвитку за їхню непослідовність, складність кількісної оцінки і заплутаність моніторингу, за непослідовність між цілями соціально-економічного розвитку та екологічною стабільністю (Morales-de la Cruz, 2024; Naaranen & Tapio, 2015; Swain, 2017).

Потужні міграційні хвилі, спровоковані агресією Росії, актуалізували тему конструювання образів майбутнього. Страшні, драматичні події війни «вирвали» людей зі звичних соціальних обставин і відносин, витіснили їх з усталеної повсякденності. Люди опинилися в ситуації невизначеності та з тривогою шукають виходу із неї, осмислюють можливі й найбільш прийнятні для себе орієнтири на майбутнє.

Отже, тема майбутнього є злободенною, як у практичному, так і в теоретичному аспекті. Вона є актуальною на різних рівнях і в різних масштабах суспільних відносин – від історичного, глобального, а іноді навіть космічного до конкретно-емпіричного, від далекосяжного горизонту майбутнього до особистого розкладу справ на завтрашній день.

Одним із її аспектів є проблема соціальних очікувань у просторі образів майбутнього. З цією метою її дослідження далі здійснено аналіз різноманітних підходів до тлумачення сенсу соціального часу, модусів майбутнього часу, образів майбутнього, наукових методів і способів конструювання цих понять, а також розглянуто місце уяв та очікувань у різних типах образів майбутнього. Уяву ми розглядаємо як процес утворення нових образів, ідей, теорій, які в такій цілісності не існували та не уявлялися, хоча вони ґрунтуються на досвіді та пам'яті.

3.1. Випереджальне відображення, або Де знаходиться майбутнє?

Майбутнє в наших уявленнях можна розрізнити за певними маркерами, ознаками, якостями, способами утворення. За цими критеріями ми можемо їх упорядкувати й уявити як певну структуру. Завдяки такому порядку нам легше зрозуміти місце та особливості кожного окремого її елементу. Тут нас цікавить, як можливі різновиди уяв про майбутнє, так і місце та роль очікувань у образах майбутнього.

Початковою точкою міркувань про майбутнє можна взяти той факт, що практично всі живі істоти у своїй поведінці актуалізують майбутнє. У найбільш узагальненому вигляді це явище називають випереджальним відображенням. Його сутність полягає в тому, що воно є елементом активності. Це поняття найбільше досліджено у психофізіології. На рівні психології, соціальної психології, соціології випереджальне відображення тлумачать як складний процес передбачення майбутнього. У соціогуманітарних науках існують теорії, присвячені вивченню ставлення і людини, і суспільства до майбутнього. У процесі історії у людства накопичився великий арсенал способів формування уявлень про майбутнє. Це пророкування, гадання, фантазування, передбачення, прогнозування тощо. У результаті таких цілеспрямованих зусиль майбутнє може уявлятися у вигляді різноманітних за природою, змістом і формою його образів: пророцтва, видіння, привиди, міражі, фата-моргани, фантазії, утопії, ілюзії, прожекти, передбачення, прогнози, гіпотези, припущення, стратегії, тактики, проекти, плани та інші уявлення про те, що буде далі. Вони суттєво відрізняються між собою за сферами виникнення, смислами, якістю, віддаленістю, конкретністю, достовірністю, за рівнем адекватності відображення дійсності та ще за багатьма ознаками. Всю цю сукупність форм уявлень про майбутнє, тобто форм соціального випереджального відображення, можна назвати проектностями або образами майбутнього в широкому розумінні.

Отже, проектність означає умоглядне забігання суб'єкта вперед у часі. Проектності виникають у теперішньому часі, але неодмінною умовою їхнього виникнення є минуле, що наповнило змістом уявлення суб'єкта. Таким же неодмінним елементом, що утворює проектності, є й уяви. Будучи спрямованою в майбутнє, проектність – цей єдиний темпоральний комплекс – певним чином зумовлює поточну життєдіяльність людей.

Для того, щоб досягти поставленої нами мети, тобто з'ясувати місце уяв та очікувань у нескінченному просторі проєктностей, слід хоча б контурно окреслити цей континуум образів і спробувати виявити в них, бодай натяк на порядки, структури чи ритми та знайти в них місце уяв і очікувань. Проєктності – це уявлення того, що буде попереду. Те, що буде, позначається як майбутнє, або як майбутній час. Тож попередньою умовою формування уявлень про майбутнє є певне розуміння і тлумачення того, що таке майбутній час. А це потребує своєю чергою з'ясування того, що таке час, який зміст ми вкладаємо в поняття часу.

Явище часу намагалися осягнути ще до виникнення філософії й науки. Його тлумачили з різних світоглядних позицій. У міфологічній і релігійній свідомості вважається, що майбутнє виникає незалежно від людини. Воно їй непідвладне. У міфі світ постає незмінним – яким був, таким і є, й таким він буде і в майбутньому. У часі вбачають регулярну повторюваність, кругообіг. Він постає наповненим відповідними смислами: усталене відтворення, стабільність, непохитність, накресленість долі людини тощо.

У релігійній свідомості майбутнє накреслене Всевишнім. Воно з'являється таким, яким його задумав Творець і яким його зображено в сакральних текстах. При цьому в релігійній свідомості темпоральність складалася із двох частин – сакральної вічності, що була атрибутом Бога, і профанного часу, що мав початок і кінець.

Проблема часу – це одна із тем, щодо якої мислителям за всі віки так і не вдалося просунутися далеко вперед. Глибокі рефлексії над часом здійснювали античні філософи. Про природу хроносу розмірковували Зенон Елейський, Платон, Аристотель, Плотин. Вони залишили змістовні роздуми на цю тему (з традиційними для давньогрецької філософії темами: вічність, тривалість, життя і час, парадокси переміщення в часі тощо). Проте одним із тих, хто найпродуктивніше осмислив час, дав розгорнутий його аналіз, був християнський богослов Аврелій Августин. Він поставив питання руба: «Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю. Однак я сміливо тверджу, що знаю ось що: якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу, якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього» (Святий Августин, 1999, с. 222). Його глибокі й дотепні міркування показали, що плинність часу неможливо зафіксувати у бутті, у реальності. Мислитель стверджує, що лише у свідомості його

можна поділити, структурувати, ієрархізувати тощо. Насправді ж є лише теперішній час. Але оскільки серед людей узвичаївся поділ на три часи й не має можливості змінити ці уявлення, то люди мають, на думку Августина, хоча б розуміти цю хибність.

Він дуже дотепно характеризує минулий, теперішній і майбутній час. «Тепер мені видається ясным та очевидним той факт, що ні прийдешність, ні минувшина не існують. Отже, неправильно казати: «Є три часи: минулий, теперішній і майбутній»; краще б уже сказати так: «Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності, теперішній майбутності». Ці три способи є в нашому дусі, а деінде я їх не бачу. Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання. Коли ж мені буде дозволено так сказати, то я бачу три часи, визнаю те, що їх три. Нехай кажуть і далі: «Є три часи: минулий, теперішній і майбутній», – тому що це хибне узвичаїлось, нехай так кажуть, мені байдуже, я не противлюся, не ганю, але з умовою, що вони розуміють те, що кажуть, і нехай не уявляють собі, що майбутній час уже існує, а минулий ще існує» (Святий Августин, 1999, с. 236). Визнаючи логічність міркувань Августина, не забуваймо, що вони ґрунтуються на християнському віровченні й мають переконати боговірних у тому, «що перед створенням не могло бути ніякого часу, і перестануть плести нісенітниці. Нехай вони також звернуть свою увагу на те, що перед ними, і нехай зрозуміють, що Ти був перед усіма часами, Ти вічний творець усіх часів...» (Святий Августин, 1999, с. 236).

Проблема часу актуалізувалась у Новітню епоху. Феномен часу тоді стає постійним предметом філософських досліджень. Лідерами дослідження часу стають філософи. І. Ньютон, Г. Лейбніц, П. Гольбах, Р. Декарт, Дж. Барклі, Д. Г'юм, І. Кант, Е. Гусерль, А. Бергсон, М. Гайдегер та інші з різних позицій підходили до цього явища і зробили значний внесок у його теоретичне осягнення. Щоправда, ці знання мало впливали на соціальну практику безпосередньо. Активний розвиток природознавства потребував раціонального тлумачення часу. В цьому сенсі неоціненним є внесок І. Ньютона у розуміння часу. Він сформулював фундаментальні характеристики часу: однорідність, нескінченна подільність, безперервність. Час, який вивчав І. Ньютон, називають астрономічним, або календарним.

З накопиченням знань дослідники стали додатково вирізняти біологічний, психологічний, економічний та інші часи. Постало питання і про існування соціального часу. Та якщо в природному середовищі

людина спостерігає різні послідовності, цикли змін, то в соціумі значно складніше виокремити специфічну для нього темпоральність. Щоб відкрити й зафіксувати повторюваності в соціальних процесах, віднайти структурованість і порядки суспільних відносин знадобилося значно більше часу й зусиль, ніж щодо часу в природі. У соціально-історичному процесі спочатку вдалося помітити послідовність подій, їх початок і кінець, а отже, тривалість. Також було зафіксовано, що лінійно спрямована історія постає як постійний процес розриву майбутнього з минулим. Під впливом історичного зростання складності суспільної системи, її динаміки, примноження у прогресії соціальних зв'язків, взаємовідносин, контактів у ній формується уявлення про соціально-історичний час, не тільки як повторюваність соціальних фактів, а й як складний багаторівневий об'єкт з розгалуженими, множинними, різноякісними тривалостями, ритмами тощо.

Згодом стали нагромаджуватися дедалі нові знання про соціальний час. Одними із перших, хто запропонував виділити соціальний час як окремий вид часу, були соціологи П. Сорокін і Р. Мертон. Вони зробили кілька дуже важливих висновків щодо феномену часу. Зокрема, що, відрізняючись від астрономічного, соціальний час не є безперервним і суто квантитативним. На їхню думку, «соціальний час, на відміну від часу в астрономії, має якості, а не лише кількості; ці якості похідні від вірувань і звичаїв групи, вони також є виявленням ритмів, пульсацій спільнот, у яких знайдені» (Sorokin & Merton, 1937/1990, p. 62). Проте, незважаючи на те, що в різних соціумах і їхніх групах ритми соціального життя є відмінними, все ж у сучасних суспільствах існують конвенціональні уявлення про безперервність часу (Sorokin & Merton, 1937/1990, p. 65).

Відбувалася подальша теоретична проблематизація соціального часу. Цій темі присвятив свою монографію «Спектр соціального часу» Ж. Гурвич (Gurvitch, 1964). У ній він доводить, що соціальний час є неоднорідним і гетерогенним. Однак широкого розголосу серед соціологів ця праця не набула. Її критикували за зосередженість автора на статичності часу на шкоду його динаміці, за відсутність емпіричної валідазації, за занадто складні та розлогі дефініції.

Утім, поняття соціального часу поступово увійшло в науковий обіг низки соціогуманітарних дисциплін. А накопичення знань про зміст соціального часу показало, що він неоднорідний, нелінійний і незворотний. Його специфіка проявляється в системі соціальних відносин, у

діяльності, в особистому житті. У ньому існує множинність форм, що різняться порядками, рівнями, віддаленістю, швидкістю, щільністю тощо.

Помітний внесок у розуміння соціально-історичного часу зробив французький історик, представник школи «Анналів», Ф. Бродель. Він доповнив розуміння соціально-історичного типу часу поняттями темпоральної множини, а також запропонував різновиди історичних етапів часу за тривалістю. Короткі хронологічні відтинки часу він називає подієвим, або епізодичним часом. Великі часові відтинки, що вимірюються десяти-, двадцяти-, п'ятдесятиліттями – кон'юнктурним, або циклічним часом. І нарешті, історію великої й дуже великої протяжності – довгостроковим часом (Braudel, 1994). Ці поняття відіграють важливу роль не тільки в методології історичних досліджень, а й у соціології.

Отже, як бачимо, визначення сутності часу є доволі хиткими. Він має властивість вислизати з рамок фіксації, не утримуватися навіть на мить у постійності. Сене кожного із трьох його іпостасей важко передати словами. Така невловимість, «невхопність» сутності феномену часу за допомоги слів залишається до сьогодні. У мові для нього не вистачає специфічних слів. Тому плинність часу здебільшого передають через метафори або означення простору. Говорять про часову нескінченність, протяжність, короткий і тривалий час, часовий горизонт, про межі прогнозування тощо. Щодо часу використовують чимало метафор, якими позначають рух. Він тече, біжить, спливає, його випереджають і від нього відстають, його наздоганяють і наближають, він зупиняється, стоїть, відстає, а інколи його тягнуть. Часу буває достатньо і недостатньо, його витрачають і втрачають, наповнюють або марнують, і навіть убивають.

Такі складності визначень стосуються не тільки часу взагалі, а й соціального часу. Інколи такі властивості останнього викликають у дослідників скепсис. Як пише Р. Торе, «незважаючи на бурхливе зростання досліджень, появу нових статей і книг, постійне збільшення інформації про різні аспекти такого явища, яке зазвичай називають соціальним часом, досі важко точно сказати, що має на увазі той чи той дослідник, коли говорить про цей час» (Торе, 2007, р. 158). Звичайно, наведене вище зауваження можна по-різному сприймати – і як розчарування, і як песимізм щодо результатів досліджень соціального часу. Проте якщо добре вдуматися в нього, то можна углядіти й підказку щодо перспективного поля досліджень.

Поглиблення і конкретизація досліджень часу йшло не лише за лінією виокремлення окремих видів часу – астрономічний, біологічний,

психологічний, соціальний, а й за лінією його спрямованості – минулий, теперішній, майбутній. Дослідження диференціювалися, й кожен із напрямів почав спеціалізуватися на вивченні або минулого, або теперішнього, або майбутнього часу.

Сьогодні вже доволі чітко позначилися наукові напрями, що досліджують соціальні темпоральності. Історія спрямована на вивчення минулого часу, науки про майбутнє (Future Studies) – майбутнього, а соціологія, політологія й т. ін. – теперішнього.

Як виявилось, вивчати в раціональному сенсі майбутній час найскладніше. У раціональному сенсі майбутнє представлене передусім у наукових знаннях, а також багатьох творах мистецтва. Спекулятивне конструювання майбутнього у формі пророцтв, знаменувань, видінь, гадань відбувається за іншими правилами, про які ми не говоримо.

Головний постулат наукових досліджень майбутнього полягає в тому, що майбутнє можна тільки уявляти. У межах раціональної свідомості майбутнє відображається в логічно вибудованих мисленнєвих конструкціях: уявах, уявленнях, очікуваннях, гіпотезах, припущеннях тощо. Головною вимогою до їх побудови є дотримання дисципліни міркувань.

Складність дослідження майбутнього виникає ще й із тієї причини, що терміном «майбутнє» позначають потужний темпоральний масив, який вміщує в себе континуум від кількох наступних секунд до нескінченності. Звісно, ця даність передбачає окремі вимоги до формування образів майбутнього залежно від обраних для них часового і просторового горизонтів. Тобто необхідно свідомо й чітко обирати в дослідженні масштаб майбутнього, з різними шкалами вимірювання та відповідними термінами для опису та аналізу. Про це ще йтиметься далі.

Як бачимо, вивчення майбутнього потребує дотримання значної кількості методологічних і методичних вимог. Певна загроза спекулятивності, що існує в разі вивченні майбутнього, інколи навіть відвертає творчих людей від цієї теми. Так, композитор Б. Лятошинський писав своєму учню В. Польовому: «Про майбутнє краще не думати, таке воно невизначене і туманне! У всякому разі, мене завжди цікавило й цікавить минуле людства. Цілі епохи, сповнені колись подій та життя, відійшли в минуле, залишивши тільки пам'ятки своєї діяльності. Століття... Тисячоліття... А майбутнє? Що можна про нього сказати, навіть подумати, хіба тільки те, що техніка буде, звичайно, з кожним роком удосконалюватися. Що ми можемо зараз передбачити стосовно життя

духу і думки в майбутньому? Ні, мене більше приваблює минуле. Хоча воно й вкрите туманом віків, та все ж таки ясніше за майбутнє!» (Польова, 1996, с. 24).

А проте, починаючи від Модерну, ставлення до майбутнього в суспільстві стає принципово іншим. Великі групи населення втрачають глибоку набожність або хоча б частково відкидають релігію і спираються у своїй повсякденній діяльності й поведінці переважно на раціонально-практичне мислення та свідомість. Спираючись на відкриті у природі закономірності, вчені творчо конструюють образи майбутнього. У них дедалі менше втілюється того, що вже було у досвіді людей, і зростає вага вигаданого, винайденого.

Цей світогляд все більше зміцнюється в суспільстві. Його носії починають зухвало вважати, що на майбутнє можна вплинути, і те, яким воно буде, значною мірою залежить від людей, від суспільства. Ті елементи майбутнього, на які, як вважають ці люди, можна подіяти, стають предметом їхнього проєктування. Цей аспект ставлення до майбутнього тепер постає як передбачення. Есхатологія втрачає свої позиції в суспільній свідомості, відступають на другий план пророцтва, забобони та міфи, дедалі більшої довіри серед населення набувають раціонально-логічні прогнози.

За постмодерної доби, коли прискорюється суспільна динаміка та множаться й ущільнюються соціальні відносини, увага до часу надзвичайно зростає.

Сучасна повсякденна практика наводить на необхідність дослідження майбутнього. Адже соціальний час особистості та групових суб'єктів вкрай насичений змістом у планах не тільки на сьогодні, а й далеко наперед.

Умовою надійного функціонування соціальних зв'язків сучасного суспільства, способом запобігання збоєм у їхній роботі є чітке структурування соціального часу. Навіть на рівні повсякденного життя окремої особистості існує жорстка вимога розподілу власного часу. Нормальний стиль життєдіяльності сучасної людини вимагає узгодження її робочого й вільного часу впродовж доби. У масштабі тижня ця темпоральна структура помітно ускладнюється, оскільки вона наповнюється днями відпочинку та іншими видами активності. Зі зростанням масштабу часу планування суттєво ускладнюється і часова структура окремої особистості. Годі вже й говорити про структурування часу роботи виробничих, наукових, творчих колективів, галузей економіки, соціальних інститутів, міжнародних об'єднань тощо.

Час особистості настільки ущільнений, що в неї вже все «розписано по хвилинах» протягом доби, тижня, місяця... Дж. Урі назвав таку ситуацію втратою особистістю «суверенітету часу» (Угу, 2007, р. 192). Свій час вона має узгоджувати з часом інших осіб, організацій, інститутів, які живуть у своєму ритмі, темпі, швидкості часу. Їй треба вписатися в ці різнорівневі та різношвидкісні темпоральні потоки. Такі суспільні умови потребують від неї постійно тримати в полі зору майбутнє та мати розвинені навички з організації часу.

Адже сьогодні спосіб життя побудований на постійному творенні образів майбутнього, які помітно відрізняються від картин сьогодення. Вважається, що благополуччя прийдешніх років і навіть десятиліть значною мірою залежить від якості проєктностей, створюваних сьогодні, від того, наскільки високий ступінь імовірності вони мають. Ґрунтуючись на уявних можливостях прийдешнього, люди приймають рішення щодо бажаного майбутнього.

На рівні свідомості особистості траєкторії її майбутнього життя постійно актуалізуються. Тепер люди частіше, ніж колись, зосереджують свою увагу на передбаченні того, що їм доведеться робити, виконувати, вирішувати, чого досягати, як розважатися, де відпочивати у близькому та далекому майбутньому. Про це свідчать результати дослідження, присвяченого повсякденним думкам людини про час. Воно складалося з двох етапів. Перший тривав три дні, а другий – 14 днів. У випадкових респондентів запитували про їхню останню думку. Це давало змогу фіксувати, про який час люди думають у потоці буденних справ. У першому дослідженні було отримано 6686 повідомлень, а в другому – 2361. Ці щоденні «ментальні подорожі в майбутнє», як їх назвали автори дослідження, показали, що найчастішими є думки про сьогодення, доволі частими — думки про майбутнє, а думки про минуле – рідкісними (Baumeister et al., 2020). Утім, можна стверджувати, що в наш час постійні думки про майбутнє у всіх його формах притаманні не лише особистості, а й групам і суспільству загалом. А мінливі умови та стилі сучасного життя, розбалансованість світових порядків, перебування в екстремальних умовах, повсякденні стресові ситуації мобілізують свідомість людей на постійний пошук перспективи. Тому, на думку деяких дослідників, сучасну людину доцільніше називати не *Homo sapiens*, а *Homo prospectus* (Seligman et al., 2016). Її думки наповнені проблемами завтрашнього дня, для неї майбутнє є не менш актуальним, ніж сьогодення.

3.2. Модуси майбутнього як предмет наукових досліджень

Як предмет теоретичного аналізу майбутнє можна переносити в майбутнє, теперішнє і минуле. Це речення можна сприйняти, як каламбур. Насправді ж йдеться про те, що майбутнє в науковому плані можна, по-перше, розглядати як безпосередньо майбутнє, по-друге, досліджувати, яке місце воно посідає в нинішньому суспільному та особистому житті, і, по-третє, вивчати, яким майбутнє уявлялося в минулому.

Майбутнє приваблює людину тим, що в нього можна перенести бажання, мрії, надії, можна сподіватися на те, що там, у майбутньому, їх можна реалізувати, здобути. Тому до майбутнього ставляться, першою чергою, з надією та оптимізмом. Хоча минулий досвід суб'єкта нагадує йому про те, що майбутнє не лише манить бажаним, а й про те, що в ньому існують перешкоди, бар'єри на шляху до цілей, там перебувають загрози, небезпеки, побоювання, страхи, інші, ще невідомі сьогодні проблеми. Врахування цих двох аспектів феномену майбутнього надає можливість соціальному суб'єктові реалістично та раціонально управляти своєю поведінкою і ширше – активністю сьогодні.

3.2.1. *Майбутнє в майбутньому*

У наукових передбаченнях майбутнє проєктують або як імовірне, або як можливе, або як бажане. Вибір кожного зі згаданих типів проєктності залежить від багатьох чинників, а й передусім від установок їхніх авторів і завдань, які перед ними стоять. Безперечно, суб'єкти проєктування є продуктами свого часу, способу життя, соціальних інститутів, моралі та суспільних цінностей. Тому уявлення про майбутнє, звичайно ж, перебуває під тиском теперішнього (до речі, як і нинішня реальність, – під впливом наших уявлень про майбутнє, про що йтиметься далі).

Особливістю уявлень про майбутнє є те, що вони локалізуються лише в наших думках, їх не можна перевірити. Якщо теперішнє ми спостерігаємо, вчиняємо в ньому дії, комунікуємо, реагуємо, управляємо, контролюємо тощо, а отже, бачимо його межі, контури, масштаби, знаємо його якості та наявні можливості, то майбутнє постає лише у свідомості.

Це відкриває безмежне поле для різного роду спекуляцій – як позитивних, так і ілюзорних, порожніх, негативних. Ніхто не знає, яких

форм набуде майбутнє остаточно. Будучи реалізованим, майбутнє може виявитися не тільки таким, яким його уявляли, а й менш справедливим, ефективним, людяним і моральним, ніж те минуле, якому воно прийшло на зміну.

Тому так важливо поглибити наукові розробки проектування майбутнього. На сьогодні в цьому напрямі вже напрацьовано доволі серйозний матеріал.

У них уяви про майбутнє впорядковують, піддають структуруванню. Зображувані явища наділяють послідовністю, часовою протяжністю, швидкістю перебігу, особливими точками та платформами, що позначають якісно відмінні ділянки безперервного часу.

Розглянемо найвідоміші з них.

Певного роду репером у цьому континуумі є точка відліку. Вона позначає початок дій, процесів, подій у майбутньому. У воєнних науках існує її аналог, який називається часом *Ч*. У ньому відображається порядок майбутніх дій військових підрозділів з того моменту, який позначається як час *Ч*. Від цієї часової точки розписується сценарій як початку бойових дій, так і підготовки до них. Тобто використовується поняття «мінус *Ч*».

Другим елементом темпоральної впорядкованості є горизонт передбачення, або часовий горизонт, чи просто горизонт. Точкою відліку горизонту може бути сьогоднішнє або певна дата в майбутньому. Відтинок часу, в якому розглядаються передбачувані події, процеси, розташовується між точкою відліку і кінцем горизонту.

Віддаленість горизонту передбачення від теперішнього часу задає масштаб образу майбутнього. Virізняють далеке й близьке майбутнє, або довго-, середньо-, короткострокову перспективу. Чим більш віддалений горизонт від нас, тим більшим, як правило, є масштаб образу майбутнього.

У межах досліджуваного майбутнього може перебувати особлива полоса, певна тривалість часу, яку метафорично називають вікном можливостей (Zang et al., 2024). Вікно можливостей – це такий діапазон часу, впродовж якого можна здійснити певні дії, що приведуть до бажаного результату, або ж у цей проміжок часу можна досягти найбільшого ефекту у прояві певного процесу.

Ця метафора підкреслює те, що сприятлива для суб'єкта можливість є швидкоплинною, що відкрите вікно може несподівано зачинитися. Тривалість вікна можливостей може бути відомою й точно передбачуваною. У деяких випадках імовірний час розчинення вікна

можливостей спеціально розраховують. При цьому значення має дотримання часу дії вікна. На шкоду може піти як дострокове відчинення вікна, так і запізніле його зачинення. За межами вирахованого відтинка часу тривалості діапазону здобути таких результатів неможливо. Бездіяльність у межах цього відтинку часу може обернутися великими втратами – потенційними або реальними.

Враховуючи те, що майбутнє важко передбачити в конкретиці, вважають за доцільне передбачати не одне, а декілька вікон можливостей. Але ситуація з вибором найефективнішого вікна ускладнюється тим, що висока динаміка соціальних процесів призводить до зміни через певний час важливості та значущості обраного вікна можливостей і необхідності вибору нового.

Останнім часом з'явилися праці, в яких докладно розглянуто значущі явища, що можуть виникнути між початком і кінцем горизонту майбутнього. У назві цих явищ також не обійшлося без метафор. Одне із таких явищ назвали Чорним лебедем. Це словосполучення стало широко застосовуваним щодо майбутнього після виходу у світ книги Н. Талеба з такою назвою (Taleb, 2007). У ній автор аналізує події, які виникають несподівано. Така подія має відповідати трьом критеріям. По-перше, вона є аномальною, винятковою, оскільки її ніщо не передбачало. Вона знаходиться за межами звичайних очікувань. По-друге, вона має надзвичайну силу впливу. По-третє, люди спочатку сприймають її як сюрприз, а опісля вигадують пояснення щодо причин її виникнення, завдяки чому вона стає зрозумілою і передбачуваною. Такого роду явища з'являються, незважаючи на будь-які запобіжні заходи. Вони завжди заскочують нас зненацька і призводять до катастрофічних наслідків. При цьому Н. Талеб зауважує щодо третього критерію: йдеться про ретроспективну передбачуваність, а не про перспективну.

Взагалі Талеб спрямовує свій пафос на те, що люди переоцінюють свої здатності передбачати події та навіть змінювати хід історії. Дивовижним є, на його думку, не масштаб неслухняних прогнозів, а те, що ми такого явища не підозрюємо.

Дещо несподіваною є порада Н. Талеба щодо виходу з цієї ситуації. Він вважає, що оскільки Чорні лебеді непередбачувані, то до них слід пристосовуватися, замість того, щоб їх передбачати.

Проте скепсис Н. Талеба щодо наукового передбачення несподіваних і неочікуваних явищ і подій поділяють далеко не всі дослідники майбутнього. Вони звертають увагу на те, що навіть досвідчені команди

розробників ігнорують ранні попереджувальні сигнали щодо низки ще не розв'язаних у пізнавальному плані проблем і, незважаючи на це, продовжують розробляти в цьому полі проєкти, які, зрештою, провалюються. У таких випадках подія «Чорний лебідь» дійсно реалізується. Вихід з цього глухого кута вбачають у поглибленому вивченні причин провалу передбачень та розробленні методик подолання таких недоліків (Werther, 2013; Najikazemia et al., 2016).

Певним антиподом Чорному лебедю став Сірий носоріг. Уперше цей термін запропонувала американська дослідниця Мішель Вукер на Давоському економічному форумі в січні 2013 року. А 2016 року в неї вийшла друком книга з такою ж назвою. До неї авторка дала пояснювальний підзаголовок: «Як розпізнати очевидні небезпеки, які ми ігноруємо, і діяти відповідно до них» (Wucker, 2016). У книзі описано ситуацію, протилежну тій, що була покладена в основу «Чорного лебедя» Н. Талеба. Якщо в першій книзі йшлося про події, які неможливо передбачити, то в другій – про доволі помітні або навіть очевидні загрози. Проте з якихось причин на них ніхто не хоче звертати уваги. Така ситуація нагадує поведінку сірого носорога, який, побачивши ворога чи іншу небезпеку, всіляко демонструє, що він збирається дати відсіч. Якщо ж опонент носорога ігнорує ці попередження, то це вже стає його проблемою. Агент можливої дії, незважаючи на загрозу, гадає, що вона (загроза) десь там, далеко і ще не зрозуміло, коли ця загроза здійсниться. Відкладання прийняття рішення, прокрастинація, призводить до ускладнення проблеми. Крім того, це сприяє наростанню загрози, коли не один носоріг, а вже декілька зірвуться з місця і помчать усі разом, створюючи «зіткнення носорогів». Лише остаточне усвідомлення загрози спонукає агента до запізнілого розв'язання проблеми. А криза, яка вочевиднилася, провокує паніку, що збільшує ризик ухвалення помилкових рішень.

М. Вукер вважає, що ігнорування «сірих носорогів» пов'язане з низкою психологічних рис людей. Як правило, вони налаштовані на оптимістичний лад і тому не люблять поганих новин, ухиляються від них, не воліють виходити із зони комфорту, а тому шукають для цього дедалі нові причини. Поряд із тим самодостатня особистість упевнена у своїй правоті і, стикаючись з іншою думкою, ставиться до неї недовіркою, не поспішає змінювати свої переконання. Отже, наявність «сірих носорогів» потребує не тільки своєчасного їх розпізнавання, а й своєчасної підготовки сценаріїв із розв'язання таких проблем.

3.2.2. *Майбутнє в теперішньому часі*

Тепер розглянемо майбутнє в теперішньому часі. Воно присутнє у сьогоденні у вигляді стратегій, проєктів, соціальних ідеалів, цілей, очікувань, настанов, певних зацікавленостей у чомусь, настроїв, побоювань, страхів тощо. Тобто уяви майбутнього залучаються, уклінюються, вмонтовуються у теперішнє і стають детермінантами сьогоденної поведінки людей. Крім того, у самому теперішньому присутні зародки й елементи майбутнього, спрямовані у майбутнє тенденції, що вже доволі помітно позначилися, а також діють настанови суб'єктів, заломлені через їхні інтереси. Майбутнє в сьогоденні постає в речах, які ще не існують – різноманітні предметні об'єкти, технології, соціальні інститути, суспільні відносини між соціальними суб'єктами (групами, спільнотами тощо). Сконструйоване і представлене в наративах, у сценаріях, воно впливає на поточний перебіг подій.

Нарівні особистості в теперішньому майбутнє проявляється, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, через зв'язок з наступниками засобами анонімної типізації, як «порожня абстракція, позбавлена індивідуального змісту» (Berger & Luckmann, 1966, p. 48). З наступниками можна створити зв'язок лише за допомоги уяви. Для цього використовують різноманітні громадські ритуали. Наприклад, у 60–70-х роках ХХ століття у нас широкого розмаху набули публічні заходи, на яких приймали звернення до прийдешніх поколінь. Капсули з текстами таких послань замурували в підвалини новобудов, у греблі гідроелектростанцій, їх запускали в космос. Різноманітні проєктності стали тепер настільки значущими у житті людей, що це дало підстави данській дослідниці М. Бертільсон зробити такий умовивід: «Реальність – вже не тільки те, що є. Її створюють можливості майбутніх винаходів та людських стратегій» (Bertilsson, 2003, p. 125).

Актуалізація майбутнього в суспільній практиці активізувала його наукові дослідження. Роль майбутнього настільки зросла у сьогодинішньому житті суспільства, що, як вважають дослідники, навичкам його розуміння вже слід розпочати навчати сучасників. Вони мають бути занепокоєні майбутнім людства, їхньої країни, галузі, в якій зайняті, навколишнім середовищем, виснаженням природних ресурсів.

Як ми вже згадували вище, напрям досліджень, що вивчає здатності розуміти, передбачати майбутнє, готуватися до нього та приймати його, називають «усвідомленням майбутнього» (Futures consciousness)

(Sande, 1972; Miller, 2007; Ahvenharju et al., 2018; Lalot et al., 2024). Модель цієї форми орієнтації на майбутнє узагальнено зводять до п'яти взаємопов'язаних аспектів, або вимірів: розуміння часової перспективи, переконання в дієздатності, відкритість до альтернатив, системне сприйняття та турбота про інших. Коротко їхній сенс можна викласти так. Перше – стимулювати прояв свідомого інтересу до орієнтації на майбутні події та їхні довготривалі наслідки. Друге – бути переконаним у власній здатності порушити та довести до практичного розв'язання проблеми, що виникатимуть, мати потенціал для впливу на майбутні результати. Третій момент – відкритість до різноманітних можливих варіантів майбутнього як потенційних альтернатив сьогоденню. Четвертий – системне сприйняття можливих проблем майбутнього, аби компетентно розпізнавати взаємодії, взаємозалежності та причинно-наслідкові зв'язки, як усередині систем, так і між системами. П'ятий – турбота про інших: про майбутні покоління, про суспільні групи, у яких може виникнути конфлікт інтересів тощо. Ця модель передбачає її подальший концептуальний розвиток та операціоналізацію з метою використання в емпіричних дослідженнях.

Щоправда, автори цієї концепції відверто заявляють, що поки «не існує загальноприйнятого визначення усвідомлення майбутнього, яке можна було б використовувати в емпіричних дослідженнях майбутнього» (Ahvenharju et al., 2018, p. 8).

3.2.3. Майбутнє в минулому

Ще один напрям досліджень майбутнього пов'язаний з тим, що майбутнє через певний час саме стає минулим, тобто йдеться про майбутнє в минулому. Цей його новий статус у останні роки дедалі більше привертає увагу дослідників (Koselleck, 1979/2004). Різномічне вивчення та глибоке розуміння колишнього майбутнього відкриває великі можливості для врахування в чомусь невдалого формування образів майбутнього в минулому. По-перше, досвід переконує в тому, що в людській історії немає нічого невідворотного, що історія залежить від тих рішень, які приймають люди, від тих виборів, які вони здійснюють. Досвід застерігає нас від фаталізму. Це означає, з одного боку, що нічого заздалегідь накресленого в майбутньому немає, а з іншого – що майбутнє люди обирають і формують самі. По-друге, історичний досвід сприяє розумінню, які рішення були ефективними, плідними, а які спрощеними, упередженими та від чого з минулого слід відмовитись. Проектування

майбутнього дає можливість переосмислити досвід минулого. Адже, як було тонко помічено, кожне покоління являє собою горизонт нездійснених очікувань минулих епох (Habermas, 1985/1987). Знайти та зрозуміти причини того, чому очікування не здійснилися, є метою досліджень про соціальне майбутнє минулого. У них аналізу піддається те, яким воно стало в дійсності, якою є розбіжність між колишнім образом майбутнього і реальністю, чому накреслені в минулому цілі не були досягнуті. Отже, майбутнє в минулому виконує роль застережника від повторення помилок, яких припустилися попередники.

Потреба в дослідженні майбутнього в минулому виникає ще й із тієї причини, що у процесі реалізації образів майбутнього притаманні їм очікування мають свою динаміку і з часом під впливом деяких чинників неодноразово змінюються. Тобто очікування безпосередньо залучені в той процес, у результаті якого те майбутнє, яке уявлялося колись, не зреалізувалося (Brown & Michael, 2003).

Майбутнє в минулому привертає увагу і тим, що коли йдеться про нереалізовані широкомасштабні очікування, які свого часу становили осердя образів майбутнього і підкоряли цілі покоління, то вони інколи залишаються в суспільній пам'яті як позитивні ілюзії. Вони впливають і на теперішні суспільні процеси, інколи навіть дуже суттєво. Тому існування в колективній пам'яті цих нереалізованих проєктностей потребує спеціального вивчення. Щоправда, процес дослідження таких образів майбутнього у цьому випадку ускладнюється тим, що на інтерпретацію їх впливають «розділені спогади». Так назвав явище відмінності колективної пам'яті поколінь німецький соціолог Бернгард Гізен (Giesen, 2004). Тобто кожне покоління може мати своє ставлення до цих ілюзій. Покоління тут представлені як спільноти, що відрізняються одна від одної оригінальними досвідами. На ідентичність поколінь особливо суттєво впливають їхні відмінні тріумфальні або травматичні переживання. Велика розбіжність в оцінках колишніх мрій різних поколінь може провокувати соціальну напруженість.

Як бачимо, цей новітній напрям досліджень має гарну перспективу, так само, як і перші два.

Отже, розглянуті варіанти дослідження майбутнього в майбутньому, теперішньому та минулому часі показують, що ці модуси не відірвані від теперішнього й активно взаємодіють із ним та щедро його насичують. Практичне ставлення людей до трьох часів помітно відмінне. Ті соціальні групи, які не вдоволені своїм нинішнім суспільним становищем,

статусом, наявністю прав, можливістю повною мірою реалізовувати свої інтереси або зорієнтовані на суспільні цінності, що не збігаються з тими, яких дотримується влада, обирають часові орієнтації або на майбутнє, або на минуле. Орієнтація на минуле, як правило, дає лише емоційний ефект – як пережиття, спогади, ностальгія. Хоча це може супроводжуватися і мрією та надією на реставрацію того, що було. Орієнтація ж на майбутнє відкриває реальні перспективи зміни свого становища. Таке майбутнє відповідні соціальні групи намагаються наблизити.

3.3. Багатоманітність образів майбутнього

Образ майбутнього як наукове поняття запропонував данський вчений Ф. Полак (Polak, 1955/1961). Він дослідив образи майбутнього в різних країнах і цивілізаціях за три тисячі років. На підставі аналізу цього масиву фактів вчений дійшов висновку, що образи майбутнього є головними рушіями культурної динаміки, а їхня спрямованість зміцнює або послаблює потенціал культури. Коли в суспільній свідомості переважають сильні позитивні образи майбутнього, тоді культура в цих суспільствах розквітає. У разі ж відсутності в суспільстві привабливих картин майбутнього настає поступовий розпад цивілізації. Надалі поняття образу майбутнього було поглиблене й деталізоване і набуло статусу міждисциплінарного (Livingstone & Lake, 1977; Morgan, 2002; Anguera & Santisteban, 2016; Rubin, 1998). Його вживають як до особистісних уявлень про своє прийдешнє життя, так і до узагальнених картин про майбутнє в уявленнях соціальних груп або соціуму загалом. Образ майбутнього може бути і продуктом буденної свідомості у формі масових настроїв та очікувань, і результатом спеціальної діяльності представників суспільних інститутів: оракулів, віщунів, астрологів, гадалок, пророків, богословів, а також науковців, митців, ідеологів, політиків, державних діячів та ін. Далі розглядатимемо саме наукові образи майбутнього, свідомо залишаючи за межами нашої уваги образи майбутнього, створені у міфах, фольклорі та релігії.

3.3.1. Засади побудови образів майбутнього

Отже, ми розглядаємо образ майбутнього як узагальнювальне поняття, яке об'єднує різні за часовою віддаленістю, просторовим масштабом, рівнем достовірності уявлення про майбутнє, що є результатом наукового аналізу. Це уявлення може набувати форми наукових припущень, гіпотез, передбачень, прогнозів, стратегій, планів, сценаріїв та наративів. Деякі автори, розглядаючи поняття наукового образу, роблять наголос на тому, що воно відображає цілісну картину майбутнього в межах певного часового горизонту. У такому разі образ майбутнього відображає взаємодію економічної, політичної, соціальної, культурної сфер суспільства. Тобто акцент роблять на його холізмі, системній завершеності.

Один із можливих способів формування образу майбутнього здійснюється за лінійною парадигмою. При цьому виходять із таких постулатів. По-перше, нинішнє продовжиться в майбутньому, але не в такому стані, яким воно зараз є. Тому важливо зрозуміти, що із сьогодення залишиться незмінним, а що зникне. По-друге, щось із наявного перейде в майбутнє у зміненому стані. Тому треба з'ясувати, що це будуть за зміни? Тобто завдання полягає в тому, щоб аргументовано припустити, що і як зміниться, перейшовши в майбутнє. По-третє, майбутнє доповниться новим змістом, якого сьогодні не існує. Це нове можна тільки уявити.

При цьому образ майбутнього створюють та інтерпретують, ґрунтуючись на минулому досвіді або на сьогоденних очікуваннях. Такий, доволі поширений, підхід до уявлення про те, що буде далі, реалізується у вигляді траєкторії життя об'єктів: від минулого до теперішнього і далі в майбутнє. Як писав ще наприкінці XIX століття професор Харківського університету Д. Овсянико-Куликовський, «знаючи минуле, ми можемо пізнавати й майбутнє. Між ними немає затяжного, невизначено-довгого теперішнього, яке б їх розділяло, розриваючи причинний зв'язок речей. Для нас теперішнє – це тільки останні миті минулого, що зливаються з першими проблисками майбутнього, яке починається» (Овсянико-Куликовський, 1909).

До початку Нового часу наукове передбачення практично повністю базувалося на теоретичному і практичному досвіді. Образ майбутнього будували переважно за логікою відтворення структур і норм, що діяли в минулому, за принципом пролонгації їхніх дій на майбутнє, припускаючи, що, імовірно, відбудеться в майбутньому. Минуле виступало базисом екстраполяції, аргументом ймовірності настання певного образу майбутнього. Вибудований у такий спосіб ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків давав змогу заповнити порожнину майбутнього образом, який був результатом логічних дій з елементами минулого досвіду.

Але в новітній історії досвід суспільного минулого ставав дедалі менше корисним. Помітним досягненням у теоретизуванні про майбутнє стало визнання того, що майбутнє не є абсолютним, цілковитим породженням, витвором минулого.

Як зазначав Р. Козелек, «стало майже правилом, що будь-який попередній досвід не може слугувати запереченням проти можливості іншого майбутнього» (Koselleck, 1975/1995, p. 364).

З часом відбувається поступовий перехід від уявлень та очікувань майбутнього, базою яких був майже суто минулий досвід, до образів майбутнього, які щедро насичені уявами, що не мали прецедентів у минулому. Розрив між очікуваннями, ґрунтованими на досвіді, та очікуваннями з переважанням ще не зреалізованих уяв постає як прогрес. Образи майбутнього все меншою мірою вибудовують, спираючись лише на досвід минулого. У них дедалі більшу роль починають відігравати знання закономірностей, уяви та фантазія. Тож минуле перестає бути єдиним і беззаперечним базисом для проектування соціального майбутнього.

У зв'язку з цим дедалі більшої критики зазнає «траєкторний» метод побудови образів майбутнього – минуле – теперішнє – майбутнє. Звертають увагу на те, що мінливість, плинність світу здійснюється не лише за лінійною парадигмою, за логікою причинно-наслідкових зв'язків, які розгортаються за траєкторією руху часу. Ведеться пошук інших способів конструювання образів майбутнього, наприклад шляхом побудови міркувань у зворотному напрямі, з оперттям на логіку зворотного порівняння (Bazzani, 2022; Tutton, 2022). Тобто вихідною точкою у своїх міркуваннях про майбутнє тут роблять саме майбутнє (бажане або небажане явище, подію чи стан) і від нього розгортають логіку міркувань навспак до теперішнього (наприклад, вихідною точкою їхніх міркувань є загроза ядерної війни або зміна клімату в небезпечному напрямі). Своєю чергою їхні опоненти вказують, що така парадигма побудови образів майбутнього, що починається з майбутнього, може завести в рекурсивну пастку (Crow et al., 2023).

Глибоке вивчення соціальної практики підказує, що в сучасному способі суспільного життя в проєктивностях майбутнього «логіка можливостей» починає відігравати більшу роль, ніж «логіка ймовірностей» (Appadurai et al., 2013).

А це означає, що в образах майбутнього поступово акцент переміщується з імовірності на можливості. Образ майбутнього, створений за логікою можливого, спирається на широке поле уяв та надій. Його, як правило, подають у кількох варіантах. Образи майбутнього, що формуються на засадах можливості, надають їхнім творцям свободу в конструюванні проєкту зовнішнього світу, суспільного життя. Ці проєктованості не підлягають правилам, методикам та інструкціям. Тому можна погодитися з думкою, що такі передбачення є радше станом розуму, мистецтвом та філософією (Bootz, 2010). Хоча науковий підхід до

конструювання образів майбутнього вимагає узгодження оригінальних уяв з тими обмеженнями, які накладаються науковими знаннями та соціальним досвідом. Завдяки цьому образи відображають як реалії життя, так і творчо створені уяви, фантазії. В образах майбутнього відображається бажане або небажане, те, що люди хотіли б мати, й те, чого бажали б уникнути, те, чого бояться та від чого хотіли б уберегтися.

Образ майбутнього – це вигаданий конструкт, значну частину складових якого соціальний суб'єкт не переживав на практиці, як цілісне утворення це не було раніше елементом його досвіду. Це може бути пережитим лише як уява. Цим образ майбутнього відрізняється від образу минулого. Минуле, реально пережите соціальним суб'єктом і сконцентроване в його особистому або груповому досвіді, закарбоване в індивідуальній та соціальній пам'яті. Щодо минулого можна висловити більшу визначеність, ніж до майбутнього: ми знаємо головню його контури, обриси, межі, прикмети. Адже в теперішньому воно існує не лише в колективній історичній та індивідуальній пам'яті, а й у численних матеріальних і письмових артефактах, які Р. Козелек образно назвав «залишками» (Koselleck, 1975/1995, p. 349). Їх не можна змінити. Натомість образ майбутнього можна скасувати, від нього можна відмовитись.

Для образів майбутнього характерним є доволі високий рівень невизначеності. У цих ментальних конструкціях невизначеність постає не лише своїм негативним аспектом, а й позитивним. Вона відкриває широке поле для творчості особистості, знімає численні межі, норми, глухі кути, які існують в нинішніх практиках. У просторі образів майбутнього можна зняти опір реальності (Khalili, 2023). Зародження ідеї образу та його оформлення відбуваються, як складний розумовий процес взаємодії та зіткнення уявлень, уяв, сумнівів тощо. Тут в уявах і фантазіях ми змінюємо дійсність у бажаний для нас бік, робимо те, що сьогодні ще не здатні зробити в реальності, долаємо опір реальності. (Слід розрізняти «опір реальності» як психологічне явище, пов'язане з несприйняттям особистістю реалій, у яких вона перебуває, тобто як неадекватне сприйняття нею умов життя і той «опір реальності», який постає в уявах у процесі конструювання образів майбутнього: існуючі в теперішньому суспільні норми, наявний технологічний і економічний потенціал, природні закономірності тощо, що мають змінитися). Отже, змістовний образ майбутнього народжується за наявності навичок до широкомасштабного, проєктного мислення, розвиненої інтуїції,

здатності до викиду фантазій, схильності до блукання розуму, володіння мистецтвом вибору варіантів можливого, спромоги до компромісів і відмов, терпимості тощо.

Важливою вимогою до операції творення віддалених образів майбутнього є також наявність і розвиненість навичок та умінь мислити в потоці часу. Адже вона є обов'язковою методичною вимогою навіть для прогнозування в межах відносно коротких часових горизонтів. Це означає, що, спираючись на досвід минулого, не можна забувати, що процеси минулого відбувалися в зовсім інших суспільних обставинах, і здійснювали їх інші соціальні суб'єкти.

Завдяки цьому можна конструювати системи з будь-якими варіантами внутрішньої та зовнішньої взаємодії елементів. Але при цьому зміст сценарію майбутнього має бути послідовним і несуперечливим.

Такі мисленнєві творіння відображають інтуїції суб'єкта, що склалися як результат його досвіду, як наслідок підсвідомої чи свідомої опори на минуле, як передчуття ймовірності існування певних явищ і відносин, як надія на можливість реалізувати їх на практиці. Побудова будь-якого образу майбутнього починається з діагнозу та опису теперішнього суспільства. Чим більш точного і глибокого такого розуміння досягнуто, тим більшою є надія, що і створюваний образ майбутнього буде найбільш наближеним до того, що може бути здійснено. Крім самого образу, перенесеного в майбутнє, важливо ще докладно й переконливо описати траєкторію переходу від сьогодення до часу втілення в реальності образу майбутнього.

Отже, образ майбутнього є ментальною конструкцією, пересадженою у свідомості в прийдешній час. Із представленими в ньому об'єктами, ситуаціями, відносинами, умовами, обставинами, сценаріями подій тощо можна або погодитись, або просто повірити в них. Образ соціального майбутнього – це певною мірою завершене уявлення, або уява індивідуального чи групового суб'єкта про явища, взаємовідносини, процеси, події в суспільстві, які настануть у близькому або далекому майбутньому. Уявлення тут постають як результат пізнавальних здібностей суб'єкта і часто переплітаються з уявами. Останні вносять в уявлення видумку, витвір, переривають їхню рутинність, стереотипність, здійснюють неочікувані мисленнєві кроки, результатом яких є несподівані схеми зв'язків і моделі об'єктів, що стають складовими елементами образів майбутнього.

3.3.2. Типи образів майбутнього

Вразливим місцем образів майбутнього є рівень їхньої достовірності. За цим критерієм можна вирізнити низку типів образів майбутнього. Найточнішим науковим образом майбутнього щодо природного світу є передбачення. Вони проявляються в реальності з великим ступенем ймовірності. У них всі змінні є контрольованими, а отже, є велика впевненість у появі, складі та якості такого штибу образу майбутнього в реальності. До таких систем належать закриті системи класичної механіки, поведінку елементів яких можна вирахувати наперед. Прикладом такого передбачення є відкриття планети Нептун, існування якої вчені довели спочатку математичними розрахунками, а вже потім знайшли та ідентифікували її в зоряному просторі. Таким же чином розраховували існування деяких хімічних елементів. Передбачення, як правило, стосується певних подій у природному світі, щодо яких є достатньо даних, наприклад сонячних та місячних затемнень. Цей тип передбачень англійською мовою називають «predictions». В українській мові точного відповідника цей термін не має. Словники подають його знову як передбачення, що не дає змоги передати специфічний відтінок цього підтипу передбачення. Щоб вийти із такої ситуації, В. Кебуладзе запропонував називати такого кшталту передбачення «напередсхопленням майбутнього» (Кебуладзе, 2004). Ми ж пропонуємо такий тип передбачень називати передбачаннями. Втім, останнє слово залишимо за мовознавцями.

Хоча проблема термінології, якою позначають різні аспекти передбачення майбутнього, є значно ширшою, ніж та, яку ми описали. Запозичення зі словника буденної мови термінів, що позначають майбутнє, і використання їх як наукової термінології призводить до плутанини. Адже часто в буденній мові слова, що відображають грані майбутнього, вживають як синоніми, й вони накладаються одне на одного. На цю складність звертають увагу й зарубіжні дослідники образів майбутнього (Delanty, 2021).

Ще більш помітними і промовистими є відмінності термінів, що позначають майбутнє, коли ми порівнюємо мови різних народів. Адже вони відбивають неповторні картини світу, що існують у їхніх культурах, історії, ментальності. У лінгвістиці це явище відоме, як теорія лінгвістичної відносності. Його сутність полягає в тому, що мови оригінально, по-різному відображають світ та формують певні

відмінності у світобаченні їхніх носіїв (Humboldt, 1836/1999; Глущенко та ін., 2024).

Складності з узгодженням термінології, що відображає майбутнє, виникають ще й із тієї причини, що напрями наукових досліджень майбутнього в різних країнах склалися по-різному. Повного збігу, взаємної відповідності за охопленням тем і проблем досліджень у цій царині також не спостерігалось. Відповідно по-різному формувалася й наукова термінологія. У зв'язку з цим виникають деякі проблеми як у разі перекладів, так і в разі спроб ідентифікації праць за науковими напрямками вивчення майбутнього.

Але повернемося до того типу образу майбутнього, який називають передбаченням. У суспільному житті практично неможливо знайти об'єкти, функціонування яких давало б повну впевненість щодо підконтрольності усіх параметрів їхнього подальшого розвитку. Дати однозначний і точний прогноз поведінки соціальних систем неможливо. Як правило, у суспільстві функціують складні відкриті системи та системи, що саморозвиваються. Невизначеність навіть деяких параметрів системи, яку намагаються відобразити в образі майбутнього, спричиняється до певного рівня його непередбачуваності. Такі образи постають як контури з коливаннями деяких значень, як найбільш загальне висловлювання щодо майбутнього в некатегоричній або умовній формі. Наукові передбачення в суспільній царині з високим рівнем імовірності вдається розробити лише для деяких більш-менш чітко окреслених і певною мірою автономних процесів суспільного життя. Одним із них, наприклад, є демографічний процес. Хоча й він не захищений від появи непередбачуваних чинників, які можуть суттєво змінити раніше розраховані тенденції. Але в ті періоди, коли його перебіг триває без «чорних лебедів», його тренди у часі є доволі стійкими.

Наступним після передбачення за рівнем достовірності типом образу майбутнього є науковий прогноз. Він є більш наближеним до суспільної практики та являє собою прагматичне конструювання можливого майбутнього. Цим прогноз відрізняється від образів далекого майбутнього – футурологічних, або наукових передбачень, які дають лише узагальнені контури уявного майбутнього. Останні завдяки своїй абстрактності є відкритими для конструювання безлічі можливих варіантів прийдешнього. Прогноз завжди стосується конкретних подій чи процесів, тому він постає як більш певне передбачення. Це головна

риса, що відрізняє його від передбачення (Rescher, 1998; Пилипенко & Смакота, 2024).

Прогнози суспільних явищ окреслюють їхні межі та дають правдоподібний опис можливого явища. Вони конструюються не довільно, а за методологією та методиками наукового прогнозування. Створення образів майбутнього цього типу спирається на наукові теорії, закони та закономірності. На підставі їх перевіряють гіпотези, можливості появи певних явищ, подій і фактів, а також результати певних суспільних процесів.

До описаних вище типів образів майбутнього в дослідженнях про прийдешній час слід додати футурологічні образи. Вважається, що назву «футурологія» як новий напрям передбачень запропонував у середині XX століття німецький соціолог Осип Флехтгайм (Flechthaim, 1945). Цей термін набув великого поширення в масовій свідомості й через те втратив свою однозначність. Тепер його вживають для позначення і строго наукових, і публіцистичних, популярних і навіть навколонукових праць, присвячених майбутнім суспільствам, появи нових технологій, різноманітним загрозам людству тощо. До футурології відносять і окремих напрям наукових досліджень, у якому переважають праці щодо багатоваріантного майбутнього. В англomовній літературі він отримав назву Futures studies. У вітчизняній науці такого напрямку як окремого не існує. У нас навіть не закріпився його однозначний відповідник. Його перекладають і як «дослідження майбутностей», і як «дослідження багатоваріантного майбутнього». А взагалі праці цього напрямку в нас зазвичай відносять до футурології. Слід сказати, що й на Заході залишаються актуальними проблеми переплетення, накладання один на одного близьких за змістом напрямів дослідження майбутнього та відсутності чіткої відмінності між поняттями передбачення, ф'ючерсів, футуристики, футурології тощо (Sardar, 2010).

Останніми роками напрям Futures studies розширився і включає такі теми досліджень, як усвідомлення соціальними суб'єктами майбутнього, види їхньої орієнтації на майбутнє, індивідуальна й суспільна далекоглядність і ставлення до неї, грамотність особистості та суспільства щодо майбутнього тощо. Але розмитість тематики і напрямів футурології, а також невизначеність меж Futures studies стали причинами того, що дехто з учених називає футурологію загальним рухом думки в напрямі осмислення майбутнього, а не наукою. Тому

ранжувати за рівнем достовірності образи майбутнього, що виникають у цьому полі, поки що неможливо.

Отже, можна окреслити такий перелік типів образів майбутнього за рівнем достовірності: передбачення, передбачання, прогнози та, умовно, футурологічні моделі. Подібну структуру образів майбутнього пропонують і деякі зарубіжні автори (Guillan, 2014).

Іншим важливим критерієм упорядкування образів майбутнього є їхній зміст. За цим критерієм новозеландський вчений Джеймс Датор узагальнив безліч індивідуальних уявлень про можливе майбутнє і згрупував їх у чотири можливі типи образів: постійне зростання; колапс; дисципліноване суспільство і трансформація (Dator, 2014). Перший образ ґрунтується на впевненості, що наявні у природі та суспільстві впродовж останніх століть парадигми відтворення природних циклів, технологій та способів життя збережуться і в майбутньому. Тут відображається впевненість у існуванні наступності фундаментальних законів світу. Хоча в суспільстві та у природі також відбуваються зміни. Другу модель уявлень про майбутнє Дж. Датор визначає як колапс. Першою чергою це стосується розвитку процесів у суспільстві. У цьому разі увага концентрується на ризиках і небезпеках, які, врешті-решт, можуть призвести до краху суспільств. Третій тип образів майбутнього зосереджується навколо теми фундаментальних цінностей, які лежать у підґрунті людського способу життя, цивілізації. Передбачається, що певні релігійні, культурні та природні цінності мають залишатися найвищими цінностями, які мають бути збережені, залишатися непорушними, незламними, заповідними. Саме їхнє існування потребує обмежувального зростання певних напрямів життєдіяльності людини. Останній тип картин майбутнього – трансформаційний – будується на підвалинах тих докорінних змін у природному середовищі, що мимоволі утворилися під впливом людської діяльності (зміна клімату, вичерпання деяких природних ресурсів), а також якісних змін, що є наслідком цілеспрямованих креативних дій винахідників зі створення нанотехнологій, штучного інтелекту, робототехніки, транслюдей тощо, що вже сьогодні являє себе в суспільній реальності.

Образи майбутнього дуже складно уявити більш-менш конкретно, вважає Д. Датор, оскільки прийдешнє буде новим у всіх своїх проявах: у характері розгортання явищ і подій, у принципах взаємодії та взаємозв'язків у суспільстві, у способах управління, у джерелах енергії тощо. Дослідник вважає, що домислити наслідки дії всієї сукупності

принципових змін у суспільстві – «це все одно, що просити гусеницю уявити, якою вона буде, перетворюючись на метелика».

Можна погоджуватися або не погоджуватися із запропонованим Дж. Даторм набором моделей уявлень про майбутнє – з кількістю їх та критеріями узагальнення, а також із певною категоричністю його тверджень щодо цієї схеми. Зокрема, він вважає, що «ці чотири зображення містять усі суті образи майбутнього» (Dator, 2014). Утім, важливо інше. Цей підхід до вивчення образів майбутнього надає можливість упорядкування хаотичної безлічі уявлень про прийдешнє.

Уяви про майбутнє існують не лише як продукти наукового мислення, а й як продукти повсякденної практики, як елемент буденної свідомості. Для буденної свідомості дослідники запропонували навіть окремий термін – «уявне», щоб відрізнити його від наукового поняття «уяви» як результату наукової діяльності. Саме цю їхню роль докладно досліджено у праці Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти» (Андерсон, 2001). Соціальним образам уявного присвятив свою працю й Ч. Тейлор. Він зосередив свою увагу не на теоретичних конструкціях соціального майбутнього, а на образах, історіях, легендах, у формах яких пересічна людина уявляє своє соціальне оточення. Такого роду бачення він назвав уявним. Ці форми уявлень мають неабияке значення в суспільному житті, оскільки ними користується переважна більшість населення, тоді як уявами, що є науковими продуктами, на його думку, користуються лише невеликі групи фахівців. Крім того, і це, можливо, найважливіше, уявне є підґрунтям для спільних суспільних практик (Taylor, 2007). Проте поділ на уяви та уявне, на наукові та буденні уяви не можна вважати жорстким. Річ у тому, що наукові уяви є результатом дослідницьких зусиль і спочатку виконують роль інструментів у середовищі обмеженої групи спеціалістів. Проте із часом певна частка з них виходять за межі науки, потрапляють до масової свідомості та стають уявним.

Зрозуміло, що уявне можна віднайти та кваліфіковано інтерпретувати лише в процесі наукового емпіричного дослідження. Таке дослідження здійснили Сейдех Ахбар Каболі та Петрі Тапіо (Kaboli & Tapio, 2018). Їхньою метою було з'ясувати, яким бачиться майбутнє звичайним людям. Задля цього вчені провели методом якісного інтерв'ю дослідження уявлень майбутнього серед фінляндських студентів бакалаврату та магістратури, які були вихідцями із різних соціальних страт. У результаті аналізу отриманих даних вчені вирізнили чотири образи майбутнього, в яких відображаються емоційне ставлення та рівень

розуміння майбутнього. Перший образ є суто негативним – «Холодне життя». Ті, хто бачить майбутнє таким, пояснюють це подальшим розвитком науково-технологічного прогресу, який породжує війни, насилля, злочинність, негативні зміни клімату тощо. Другий образ – «Страх і надія» – постає як поєднання вищезгаданих психологічних станів. Кліматична ситуація буде загрозливою, загостряться війни за ресурси, але є надія, що спільними зусиллями світове співтовариство знайде спосіб мирного співіснування, а новітні технології забезпечать збереження природи та клімату. Третій образ майбутнього – «Життя як шанс посвяти себе» – також об'єднує в собі позитивні та негативні явища. З одного боку, ще існуватимуть серйозні відмінності між розвиненими й нерозвиненими країнами, що пов'язано з нерівномірним освоєнням передових технологій. А з іншого – завдяки піднесенню інститутів громадянського суспільства і волонтерам, розв'язуватимуться соціальні та кліматичні проблеми. І нарешті, четвертий образ майбутнього – «Уявіть собі...!» – становить повний позитив. Усі проблеми будуть розв'язуватися: всі суперечності між людиною і природою буде усунуто, настане гармонія, будуть врегульовані міжетнічні, міжнаціональні та міжнародні конфлікти, завдяки успіхам науки й техніки буде досягнуто соціальної рівності.

Отже, підбиваючи підсумок розгляду образів майбутнього, можна зробити висновок, що вони є розумовими конструктами, які існують лише в нашій свідомості. Відображення їх можна представити у формі різноманітних проєктностей. Завдяки цим моделям майбутнього соціальний суб'єкт уже сьогодні може вступати із прийдешнім в активну взаємодію. Виходячи зі своїх інтересів, суб'єкт починає дедалі більше переносити в майбутнє елементи можливого впливу на те, щоб корисні, позитивні, бажані для нього якості, стани, процеси реалізувалися, а небажані, шкідливі, негативні, загрозливі не проявилися. Водночас у образі майбутнього мають бути враховані умови та елементи, які мають об'єктивний, закономірний характер і прояв яких є неминучим, невідворотним і непереборним. Процес взаємодії суб'єкта з образом майбутнього має безперервний характер, що спричиняється до постійних змін образу майбутнього у суб'єкта. До цього слід додати, що науковий образ майбутнього, як правило, є складною мисленнєвою моделлю, що інтегрує в собі результати досліджень кількох наук, які відображають закономірності та тренди розвитку наявних суспільних і природних процесів, а також уяви нових явищ, що можуть з'явитися в майбутньому.

3.3.3. Образи далекого майбутнього

Щоб зрозуміти місце уяв та очікувань у образах майбутнього, необхідно узгодити два питання. Перше – слід з'ясувати, про які очікування йтиметься, оскільки ці соціально-психологічні явища є багатограними у своїх проявах і в межах різних ситуацій і відносин мають відмінний сутнісний смисл. Друге – образи майбутнього своєю чергою розрізняються між собою не лише мірою достовірності, змістом, про що йшлося вище, а й часовими та просторовими масштабами. Перше питання вже розглянуто нами в розділі «Типи соціальних очікувань». Там було вирішено чотири типи очікувань: перед-інтенціональні, предметно-діяльнісні, комунікативно-рольові та фонові. Що ж стосується масштабності передбачень, то це питання залишається відкритим. Тому з нього й почнемо, щоб після його аналізу конкретно розглянути локалізацію очікувань у образах майбутнього.

У суспільній свідомості існують багатоманітні за часовим горизонтом образи майбутнього. Зважаючи на безмежність майбутнього, їхній темпоральний діапазон коливається від завтрашнього дня до часової нескінченності. Тому їх не можна строго деталізовано структурувати за критерієм часу. Узвичаєне масштабування образів майбутнього, як правило, зводиться до вкрай простої структури: образи далекого майбутнього і близького майбутнього.

Образи далекого й близького майбутнього є двома відмінними типами образів майбутнього і принципово різними мисленнєвими конструкціями. Вони будуються на різних теоретичних припущеннях. Почнемо з першого. Він будується на засадах повного розриву з теперішнім. Його концепція ґрунтується на вигаданій, умоглядній картині об'єктів і процесів, яка не спирається на досвід минулого і теперішній досвід. Можливість здійсненості цих уявних способів життя, суспільних порядків, технологій ніким не доведена, не може бути перевірена. Ніхто не може передбачити, якими будуть наслідки цих уявних соціальних явищ. Тому образам далекого майбутнього притаманна радикальна невизначеність, неоднозначність тлумачень, неясність можливостей, а отже, надвисока складність (Augustine et al., 2019). Вони постають у надзвичайно віддалених часових горизонтах. Такі теоретичні конструкції сприяють розвитку і більш глибокому розумінню далекого майбутнього.

Важливо зазначити, що до наукових образів майбутнього можна віднести лише ті мисленнєві продукти, які є результатом теоретичних операцій, що відповідають методологіям і методам науки, а не будь-які нагромодження фраз, розмитих смислів, суперечливих, бездоказових сценаріїв і наративів. Залежно від горизонту реалізації образу майбутнього він може бути мрійним і досяжним. Перші зазвичай знаходяться у просторі далекого майбутнього. Хоча й ті образи майбутнього, які розташовуються у межах терміну людського життя, можуть бути також недосяжними в тому разі, якщо їхній зміст наповнений нереалістичними елементами, художніми вигадками, казковими фантазіями. Крім того, ще однією особливістю образів майбутнього є те, що, на відміну від суших об'єктів, які можна перевірити, елементи образів далекого майбутнього залишаються умоглядними. Їхню ймовірність виникнення, можливість існування, несуперечливість і адекватність суспільній практиці не можна верифікувати, перевірити, проконтролювати.

Отже, наукові образи далекого майбутнього суттєво відрізняються від фантастики, хоча разом з тим вони, як і твори фантастики, побудовані на уявах, які поривають з минулим, із сьогоденням, з учорашнім і теперішнім досвідом. Утопії й фантастика є родючим полем, у якому виникають різноманітні уяви, що стають елементами наукових образів майбутнього. Вони сприяють виходу із замкненого простору повсякденної рутини, стереотипів та усталених звичок, допомагають набути навичок креативного мислення.

Залежно від масштабу часового горизонту віддаленості наукового образу майбутнього в ньому домінують відображення тих чи тих психологічних і соціально-психологічних феноменів. Так, у далекосяжних образах майбутнього переважають уяви, фантазії, форми суспільних зв'язків, що не є адекватними сьогоднішнім, і в цих картинах майже не знаходиться місця теперішнім об'єктам, процесам, соціальним взаємовідносинам, нормам, способам, правилам і шаблонам поведінки. У них прагнуть передати ритми, цикли, темпи макрочасу. Ці наукові образи утворюються завдяки стрибкам від сьогодення в прийдешнє, кардинальному розриву наступності засад способу життя, матриць технологій, порядків організації суспільства і є повністю уґрунтованими на вигаданих конструктах, що спираються лише на уяви. Однак ця система уяв та всі її елементи, як складові наукових образів, мають підпорядковуватися фундаментальним законам природи, людської моралі й дотримуватися базових людських цінностей. Відмінність цього

типу образів від фантастики полягає ще й у тому, що вони мають бути побудовані на засадах наукової методології, на логіці теоретичних доказів.

Образи далекого прийдешнього, як правило, існують, у вигляді привабливих або відразливих картин, наративів, сценаріїв. Вони не передбачають прийняття рішень щодо їх здійснення. Їхньою метою не є залучення до конкретних суспільних стратегій. Далеке майбутнє не потребує негайних дій і тим самим меншою мірою впливає на поведінку людей у теперішньому часі. Образи далекого майбутнього насамперед є утопіями, які надають форми, конкретності бажанням, хоча в дійсності вони дуже рідко реалізуються. Вони створюються заради розширення уяв щодо ще невідомих, але можливих суспільних світів, явищ, становлення бажаного способу життя, утворення певних подій, появи очікуваних соціальних процесів, існування логічно можливих, допустимих об'єктів. За їхніми часовими характеристиками їх можна віднести до об'єктів історичного часу, в яких проявляється певна закономірність: чим більш віддаленим є часовий горизонт образу, тим вищий рівень його невизначеності, тим вільнішим у прояві уяв є їхній творець.

Велика часова віддаленість і фундаментальна невизначеність образів далекого майбутнього частково пом'якшуються в разі створення не одного сценарію, а кількох варіантів образу. Але множинність можливих сценаріїв розгортання образу не означає їхньої рівноймовірності. Тому тут гостро постає проблема вибору. З метою підвищення рівня ймовірності тих передбачень, які вони представляють, намагаються знайти додаткові факти та аргументи, які б допомогли вибрати один з них – найбільш імовірний.

Отже, головним елементом образів далекого майбутнього є уяви. Як відомо, вони проявляються як здатність особистості умисно конструювати образи, уявлення, ідеї, які у її власному досвіді, як і взагалі в реальності, у такому вигляді, у таких смислах не зустрічалися, не спостерігалися, не переживалися. Хоча підвалини цих людських здібностей імпліцитно вкорінені в пізнанні суб'єктом закономірності, світоглядні, ідейні та моральні цінності.

Уяви мають різний рівень усвідомленості, ясності. Часто-густо з'являються уяви типу сфумато – невизначені, затуманені, розпливчасті та розмиті й такі, що зливаються з фантазмами. Вони ще не можуть стати надійними дороговказами до майбутнього, вивіреними засобами побудови ще відсутніх об'єктів, але можуть виконувати важливу роль

стабілізатора уявлень про майбутнє. На підставі їх потім з'являються глибоко опрацьовані уяви, які втілюють у собі креативний, оригінальний і доволі переконливий зміст. Завдяки їм у проєктуванні прийдешнього, як влучно сказав Г. Шакль, «порожнина майбутнього часу» може заповнюватися «лише продуктами уяв» (Shackle, 1979, p. 56). Поява цих конструктів, що заповнюють вакуум майбутнього часу, дає змогу людям створювати в думках ідеальні моделі, оперувати абстрактними об'єктами, проводити розумові експерименти. У цих проєктах відбувається репетиція майбутніх дій та подій в уяві. Як зазначав А. Шюц, «це напередсхоплення хоча і є конкретним..., але воно є утопією: тут ідеться про щось таке, чого ще не відбулося. У ньому постає передбачуваний сценарій неначе подія, яка обов'язково відбудеться. Хоча насправді ніхто не знає, чи станеться така подія чи ні» (Шюц & Лукман, 1973/2004, с. 374). Ця «немов би реальність» дає змогу суб'єкту, який створює образ далекого майбутнього, уявити себе в майбутньому стані. У такій мисленнєвій операції перенесення в майбутнє він створює певні сценарії та наративи, в яких взаємодіятиме з уявними об'єктами та явищами, як із реальними речами.

Сценарії та наративи майбутнього створюються у вигляді змінюваних динамічних картин, що розгортаються за певною оповідальною схемою, елементи якої пов'язані єдиним смислом і логікою, а події відбуваються в певній часовій послідовності. Уявні сценарії майбутнього можуть бути бажаними, нейтральними або лянними, небезпечними. Чим конкретнішою буде уявна ситуація, тим достовірнішим виглядатиме майбутнє і зрозумілішими будуть можливі її наслідки. Конкретність і достовірність змісту образу роблять майбутнє більш правдоподібним, ніж просто фантазія (Augustine et al., 2019).

Значення соціальних уяв у сучасному суспільному житті суттєво зросло. Вони й раніше помітно впливали на умонастрої та навіть на реальні події – як от різного роду суспільні рухи, в основі яких лежали легенди, релігійні видіння, ідеологічні ілюзії. Зі зростанням рівня освіти мас і зростанням її впливу на раціоналізацію суспільної свідомості в ній чимало соціальних уяв запозичуються із соціальних утопій і фантастики. На думку Р. Козелека, тепер саме утопічні погляди на суспільство стають джерелом масових уяв (Koselleck, 1975/1995). Людину сьогодишнього світу образи далекого майбутнього найбільше вражають саме своєю незвичністю, несподіваністю, дивністю, екстраординарністю, парадоксальністю. Адже у віддалених у часі образах майбутнього важко

створити таку модель суспільної системи, у якій можна передбачити хоча б деякі принципові співвідношення між підсистемами уявного нового суспільства, їхню соціальну вагу та значущість у цій системі, способи їхньої взаємодії, накреслити якісь видатні події та передати особливості повсякденної рутини. Важко накреслити різношвидкісні та неоднорідні потоки соціального часу, запропонувати незбіжні темпи перебігу часу на різних рівнях соціальної системи, спробувати уявити можливий характер координації притаманного їм «соціального часу різних швидкостей», уявити сполучення часу особистості із часом суспільства тощо, а тим паче спрогнозувати появу в межах цього часового горизонту харизматичної особистості, здатної мобілізувати маси на соціальні перетворення. Цей недолік намагаються подолати за допомоги конструювання образів за зразком сценаріїв і наративів. Адже в них з'являється можливість хоча б пунктирно (і при цьому не імперативно) накреслити певні координаційні зв'язки між елементами образів, між різнорівневими потоками часу, уявити підвалини системи моральних цінностей.

У сучасному суспільстві соціальні уяви є не лише проявом спонтанної ініціативи особисті. Тепер їх продукує ціла «індустрія» теоретичного і прикладного суспільствознавства, тисячі фахівців якого розробляють їх у стінах спеціалізованих інституцій. Політики та експерти пропонують ідеологічні схеми й політичні доктрини, створюють медійні проекти й комп'ютерні ігри. Вони є тою «м'якою силою», яка переконує маси, що пропоноване майбутнє слід любити, своїми зусиллями його слід наближати й переносити з нього в сьогодення все, що можна перенести. Медіа впроваджують ці ідеї в суспільну свідомість і сприяють тому, щоб, урешті-решт, окрема особистість сприймала їх як власні, як нею самою придумані.

Картини майбутнього, що належать до далеких часових горизонтів, лише умовно або опосередковано можуть бути елементом безпосередньої поточної реальної соціальної практики. Найчастіше це буває тоді, коли образи далекого майбутнього набувають форми ідеологічних проєктів. Як елементи ідеології, вони сприяють консолідації теперішнього суспільства з використанням привабливих або лячних картин прийдешнього. Крім того, вони можуть стати теоріями зміни чинного ладу, а то й способу життя, оскільки сприяють конструюванню картин майбутнього та критиці картин сьогодення. У випадку поширення у громадській думці згадані картини майбутнього виступають як

соціальний чинник з доволі вагомим потенціалом. Однак можливість його повної реалізації дуже віддалена у часі. Тому й очікування сучасників щодо такого типу образів майбутнього є специфічними. Очікування на перспективу, довшу за людський вік, у психологічному сенсі переживаються як мрії та надії.

І водночас образи далекого майбутнього залишаються чинниками поведінки соціальних суб'єктів у теперішньому часі. Вони виконують роль суспільних маяків, орієнтирів. Розглядаючи такий образ, як «немов би реальний», суспільство перевіряє правильність обраного шляху або можливі для нього загрози. Тут особливу роль відіграють вищі цінності та суспільні ідеали. Вони формують у людей мрії, надії та передінтенціональні очікування, за нашою типологією. Крім позитивних почуттів, вони можуть породжувати тривогу й страхи. Наведені характеристики образів далекого майбутнього показують, що вони розширюють набір можливостей, що ускладнює процес формування очікувань щодо них. Гіпотетична природа образів далекого майбутнього може підвищити рівень їхньої невизначеності, що може спровокувати спокусу відкинути віддалене майбутнє як несуттєву фантазію чи утопію.

Одночасно образи далекого майбутнього об'єднують суспільство і мобілізують його на подальший рух. Тому вони, як правило, мають сильне ідеологічне навантаження. Вони пропонують цілі суспільного розвитку на перспективу, слугують маяками на шляху розроблення стратегії соціуму, окремих його сфер, галузей, інститутів. У теперішньому часі ці образи стають ціннісним ядром суспільної свідомості, навколо якого об'єднується і зміцнюється суспільство. У них соціально-політичні ідеї, доктрини та навіть утопії трансформуються в довготривалі соціальні очікування. Звичайно, вони є продуктами конкретних суспільств у конкретний час. У самих образах майбутнього наявна нинішня соціальна реальність з її цінностями та проблемами. Тому мотиваторами вивчення далекого майбутнього є першою чергою і соціальні проблеми, суспільні виклики, і, звісно, притаманний людині пізнавальний інтерес. За образом бажаного або небажаного майбутнього криється задоволеність або невдоволеність, сприйняття або несприйняття теперішнього суспільства.

Отже, в образах далекого майбутнього проблематизуються дві великі теми. Перша тема – як гіпотетично може виглядати майбутнє. Друга – коли відображені можливості майбутнього можуть наблизитися в часі, щоб суспільство почало орієнтуватися на них у діяльнісно-прагматичній площині.

3.3.4. Образи близького майбутнього

Конкретизація доволі абстрактного й розмитого образу далекого майбутнього відбувається через перехід до образу близького майбутнього.

При цьому важливо зазначити, що цей перехід не означає лише скорочення часового горизонту, у якому ми розглядаємо образ близького майбутнього. Їхні відмінності є більш принциповими. Річ у тому, що ці два образи формуються на різних засадах.

Якщо головним принципом утворення образів близького майбутнього є наступність між сьогоденням і прийдешнім, то підставою образів далекого майбутнього є повний відрив від минулого. Зміст образів близького майбутнього щільно наповнюється конкретикою. У них дається опис того, як майбутнє виростає із теперішнього. Його наповнення здійснюється з використанням результатів прогнозування, розробленої стратегії досягнення бажаного стану, розрахунків, планування шляхів і способів досягнення цілей, аналізу адекватності їх дійсності та рівня ймовірності реалізації.

Конкретизовані образи майбутнього – прогнози, проекти, сценарії – включають у себе уявлення, очікування, наративи майбутнього.

Спираючись на них, соціальні суб'єкти розробляють стратегії, плани й порядки денні дій та поведінки. Кожна із цих проєктивностей здатна впливати на перебіг сьогоdnішніх реальних дій, процесів, подій, а також формувати їх.

Блиьке майбутнє конструюється головним чином у процесі наукового прогнозування. Це одна із принципових відмінностей образів близького майбутнього від образів далекого майбутнього. Нагадаємо, що образи далекого майбутнього проєктують як передбачення.

Наукові прогнози розробляють як конкретизований тип передбачення, який, по-перше, спирається на природні й суспільні закономірності, по-друге, використовує широкий спектр методів (екстраполяції, ймовірнісні методи, сценарні, експертні, математичні тощо). При цьому використовують характеристики всього доступного спектру чинників, що впливають на подальший розвиток об'єкта прогнозування: його якісні та кількісні показники, головні параметри. На підставі цих даних конструюють образ близького майбутнього у вигляді моделі, сценарію, наративу. В такий спосіб прогнозування зберігає часову безперервність,

а майбутнє впливає із сьогоdnішнього і минулого досвіду. Але це не означає, що сучасні прогнози спираються лише на екстраполяцію повторюваних явищ і процесів. Вони також містять елементи можливості, присутні в процесах, що розвиваються і саморозвиваються, а отже, несуть у собі можливості ризиків і небезпек. Але загалом у образах близького майбутнього присутня висока ймовірність і навіть упевненість у їхньому здійсненні (Augustine et al., 2019).

Насичений конкретикою образ близького майбутнього породжує у суб'єкта нове раціонально-емоційне ставлення до майбутнього. Цей образ наповнюється очікуваннями, надіями, впевненістю або побоюваннями й навіть страхом щодо прийдешнього. Головними ознаками цього типу образів стають питання ймовірності та можливості їхньої здійсненності та практичності (Beckert, 2013).

Дослідники пропонують різні шкали «далекоглядності» в образах майбутнього, тобто дистанції у часі між сьогоdnенням і моментом реалізації уявної картини майбутнього. Так, темпоральність, пов'язана з цими образами, певним чином упорядковується, поділяється на різні часові відтинки, хоча поки що не існує загальноприйнятих показників. Одні дослідники поділяють прогнози на п'ять рівнів: поточні (до 1 року), короткотермінові (до 5 років), середньотермінові (до 15 років), довгострокові (до 30 років) і наддовгострокові (понад 30 років). Інші пропонують трирівневий поділ: коротко-, середньо-, і довготермінові. Короткотермінові прогнози охоплюють від кількох днів до кількох тижнів, середньострокові – від кількох місяців до року, довгострокові – від одного року до кількох років і навіть десятиліть. Можна наводити й інші відомі варіанти горизонтів прогнозів. Але в цьому немає сенсу. Очевидно, що горизонти прогнозування залежать від тієї сфери життя, щодо якої здійснюється конкретний прогноз. Єдине, на що слід звернути увагу, – це горизонти довготермінових або наддовготермінових прогнозів. Вони налічують по кілька десятків років. По суті, у них уже йдеться про образи далекого майбутнього. А до останніх неможливо застосувати ті самі методи прогнозування, що й для прогнозів на кілька років. Адже, як уже було підкреслено, образи далекого майбутнього формуються на інших засадах та за іншою логікою, ніж образи близького майбутнього.

Про таку відмінність свідчить те, що в них головним елементом є очікування. Хоча уяви й тут продовжують відігравати важливу роль. Перш ніж заглиблюватися в аналіз місця очікувань у образах близького майбутнього, доцільно нагадати про існування різних типів очікувань. Для далекого майбутнього очікування постають у стані мрій, надій,

пасивного чекання. Тобто там переважають, за нашою типологією, передінтенціональні очікування. В образах же близького майбутнього очікування стають одним із провідних елементів процесу досягнення мети. Але тут уже йдеться не про передінтенціональний тип очікування, а про раціонально-діяльнісний.

Саме в цих очікуваннях наявна наступність. Як зазначає Р. Козелек, наголошуючи на нерозривному зв'язку в очікуваннях теперішнього з майбутнім, «очікують вже сьогодні, це майбутнє теперішнього...». Далі вчений описує очікування як складне, комплексне явище. «Надія і страх, бажання і воля, тривоги, а також раціональний аналіз, чуттєве сприйняття і цікавість – все це входить до очікувань, конституюючи їх», – стверджує вчений (Koselleck, 1979/2004, p. 259).

Отже, раціонально-діяльнісні та комунікативно-рольові очікування наявні в тих типах образів майбутнього, де проєктується конкретна соціальна діяльність. Останню ми розглядаємо не просто як таку, що веде до бажаної мети, а крізь призму прагматики. Тобто в таких проєктах діяльності, у яких розглядається наявність у агентів сил і засобів для їх реалізації, а також можливі бар'єри, що можуть виникнути на шляху до досягнення кінцевого результату. Як зазначав А. Шюц, посиляючись на А. Бергсона, «дія постає як наш найвищий інтерес до адекватного сприйняття реальності та її вимог, а у мрії такий інтерес повністю відсутній» (Schutz, 1945, p. 537).

Очікування розрізняються за ознакою ставлення до них агентів дій. Ті з них, що їх сприймають як те, що можна змінити, називають когнітивними очікуваннями. А другі очікування постають як щось незмінне, як такі, що за них міцно тримаються. Їх називають нормативними очікуваннями (Giacovelli, 2016). Ті когнітивні очікування, які у процесі спостережень показують однотипні результати та які стають соціально підтримуваними, набувають статусу нормативних. У психологічній площині вони набувають форми переконань. Саме в такому ключі розуміє соціальні очікування німецький соціолог Е. Віте (Witte, 2002). Він убачає смисл очікувань у тому, що вони є переконаннями щодо здійснення, появи певних явищ, подій, процесів, станів. Вони постають і як наперед задані людині в її поточних практиках цілепокладання, і як віра та впевненість у тому, що в майбутньому буде так, як вони собі уявляють. Тобто очікування вмонтовані, втілені у процес нашої поведінки й діяльності як переконання.

Процес досягнення мети є динамічним явищем, що постійно змінюється у поточних відносинах і діях, у результаті несподіваних

ситуацій, що виникають на цьому шляху, а також під впливом зміни обставин, у яких він розгортається. Кожне нове теперішнє стає новою нормальністю, яка потребує докорінного переосмислення способів досягнення мети, корекції самої мети, а отже, й очікувань. Шлях трансформації очікувань від точки відліку до реалізації мети проходить через пункти її корекції. Зміст очікувань у початковій точці шляху і в точці досягнення мети може суттєво різнитися. Якщо очікуване майбутнє, ставши теперішнім, руйнується докорінно, то ця подія провокує пошук нового рішення. Очікування, що не збуваються, суб'єкт сприймає як неприємні, негативні, дезорганізувальні факти. Проте вони несуть у собі й потенціал розвитку. Вони змушують шукати помилки, що зумовили провал очікувань. У результаті формується нове очікування. Саме таким чином на зміну старому приходиться нове, нерідко принципово нове очікування. На руїнах очікувань, що не справдилися, з'являється новий досвід, а практика робить новий крок уперед.

Раніше соціальні очікування пояснювали переважно чинниками, що несли на собі «тінь минулого»: соціальні структури, класи, сім'я, габітус, норми тощо. Вони пролонговувалися, екстраполювалися в майбутнє. Однак динаміка соціального життя дедалі більше ставила під сумнів досвід минулого як єдине джерело, яке має наповнювати майбутнє. Радикальна інаковість теперішнього порівняно з минулим переконувала, що майбутнє ще більше відрізнятиметься від теперішнього, ніж теперішнє від минулого. Майбутнє, для якого невизначеність є однією із головних характеристик, дає підстави у процесі формування очікувань активніше залучати багаті уяви. За такого підходу чинники очікувань почали розглядати більш широко. Тепер у очікуваннях вагомішу роль стали відігравати уяви, в яких можна вільно відхилятися від того, що можна очікувати, якщо орієнтуватися на сьогоденні тенденції, а також дотримуватися чинних норм і цінностей. Тобто в невизначеності стали вбачати не лише ризики, які слід зменшувати, а й широкі можливості для конструювання креативних уявлень, спрямованих на будь-які зміни в майбутньому.

Висновки

Отже, як ми переконалися, образи далекого й близького майбутнього суттєво відрізняються. Далеке майбутнє описують абстрактними термінами, воно є психологічно більш віддаленим. Звичайно, до нього не висувають вимоги здійсненності. Навпаки, чим більш віддаленим є

майбутнє, про яке йдеться, тим більше в ньому поцінують бажаність приходу. Між образом далекого майбутнього і картиною теперішнього проходить розпадина, що відриває майбутнє від сьогоднішніх норм, умовностей, переконань. Оскільки образи далекого майбутнього насичені уявами, гіпотезами й навіть утопіями, то, аби відрізнити їх від фантазій, дослідники вводять поняття «немов реальність». Образи далекого майбутнього люди необхідно сприймають «як неначе» реальність, щоб відчути себе в майбутньому стані й зорієнтувати свої дії на це майбутнє або ж, навпаки, не допустити такого майбутнього.

Отже, можна зробити висновок, що образи далекого майбутнього породжують у нині суших суб'єктів ті очікування, що, за нашою типологізацією, належать до очікувань передінтенціонального типу. В теперішньому часі вони радше виконують емоційну роль, ніж несуть конструктивно-практичне навантаження у процесах суспільної активності та соціальної діяльності, хоча здатні консолідувати суспільство навколо далекої мрії. У цих образах головну роль відіграють уяви. Саме завдяки їм конструюються такі, що не існують і не існували в минулому, явища, події, сценарії.

Близьке майбутнє постає більш насиченим конкретикою, його образи є більш деталізованими та пізнаваними. Воно знаходиться на такій часовій відстані від сьогодення, коли люди можуть оцінювати рівень його здійсненності в межах свого життя, спираючись на особистий досвід, а тому його сприймають як психологічно більш близьке. Його контури окреслюються за допомоги розрахунків щодо розширення та екстраполяції теперішнього. Щодо нього люди вибудовують різноманітні очікування, що входять у плани їхньої життєдіяльності.

В образах недалекого майбутнього найбільше представлені сьогоднішні реалії, екстрапольовані на певний відтинок часу вперед. Разом з тим у них широко представлені бажання, уяви, очікування, ризики або страхи, що стосуються найближчого, але до кінця не усвідомленого майбутнього.

Отже, ці два типи образів відрізняються як уявленнями про майбутнє, так і гіпотетичними діями в ньому. В образі далекого майбутнього головну роль відіграють уяви. Саме вони становлять сутність цих образів. У образах же близького майбутнього головне смислове навантаження лежить на очікуваннях.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ОЧІКУВАНЬ НА РАЦІОНАЛЬНИХ І НЕРАЦІОНАЛЬНИХ ПІДСТАВАХ: НА ПЕРЕТИНІ РОЗРАХУНКІВ І СПОДІВАНЬ

Вступ

Розглядаючи питання формування масових очікувань щодо свого власного майбутнього (яке великою мірою залежить від особистих дій індивіда) або щодо майбутнього великих соціальних суб'єктів – груп, спільнот, міста й країни, в яких проживає людина, людства загалом (майбутнього, яке внаслідок своєї багатофакторності мало залежить від дій конкретного індивіда), одним із важливих моментів є те, на підставі чого виникають ці очікування, звідки з'являються ті чи інші конкретні уявлення про майбутнє. Зрозуміло, що віддалене майбутнє, чи то особисте, чи то глобальне, у принципі має значно більшу міру невизначеності, ніж близькі за часом події; далеке майбутнє є невідомим, багатоликим, мінливим. Відповідно й уявлення щодо цього невизначеного майбутнього в принципі містять елементи недостовірності, фантазування, помилок. Проте, на нашу думку, міра адекватності очікувань тому, що реально відбуватиметься в майбутньому, різниться залежно від того, чи ці очікування мають обґрунтовані підстави, чи вони є мало або й цілковито необґрунтованими. І це питання є важливим як мінімум з огляду на те, що очікування можуть суттєво впливати на формування стратегій і тактик поведінки в сьогоденні. Адже в цьому випадку необґрунтовані чи малообґрунтовані очікування несуть загрозу здійснення помилкових чи й шкідливих для людини та суспільства дій. Тому аналіз того, на підставі чого формуються індивідуальні та масові очікування, якою є міра їх обґрунтованості, є важливим і для загального розуміння феномену очікувань, і для планування можливих політик впливу на ці очікування.

З погляду підстав формування очікувань та їх обґрунтованості (як і щодо інших людських дій) можливо виділити два їх типи – очікування, які мають раціональне підґрунтя, і очікування, які формуються не раціонально, афективно.

4.1. Раціональність у формуванні очікувань

Раціональний підхід до формування уявлень про майбутнє передбачає використання наявної інформації, її критичний аналіз та побудову логічних висновків. Суб'єкт більш чи менш детально обробляє та аналізує наявну інформацію про минулий і поточний стан речей, можливо, вибудовує певну модель наявних процесів і на підставі цього створює уявлення щодо майбутніх процесів і станів (чи то у формі чіткого образу майбутнього, однозначного прогнозу, чи то у формі оцінки ймовірностей та потенціалів різних можливих станів). Розрахунки в цьому випадку можуть мати різну глибину – вони можуть обмежуватися простою екстраполяцією наявних тенденцій (перенесенням на майбутнє того, що було раніше і є тепер), а можуть бути більш ускладненими розрахунками, з внесенням можливих поправок на потенційні зміни. Надалі будемо називати цей тип очікувань очікуваннями-розрахунком.

Уявлення про роль раціональних очікувань є доволі поширеним в економічній теорії. Зокрема, у другій половині XX століття широко застосовувалася гіпотеза раціональності очікувань, у якій постулювалась орієнтація індивідів та економічних організацій при прийнятті рішень саме на раціональні очікування. Стверджувалося, що економічні агенти використовують усю доступну інформацію (економічну, статистичну, соціальну, політичну тощо) для формування своїх очікувань (які загалом в усередненому вигляді є статистично точними), і на основі цих очікувань приймають рішення. Передбачалося, що хоча в прогнозах окремих людей виникають систематичні помилки, але в середньому ці помилки нівелюють одна одну (див. Іванішина, 2014; Lucas & Sargent, 1981; Frydman & Phelps, 2013).

Подібний цілковито раціональний підхід вочевидь є значним спрощенням життєвих реалій і існує скоріше як ідеальна модель. Цю модель піддавали різноманітним модифікаціям (див., напр., Hristova, 2023), і активній критиці (Beckert, 2013a; Beckert, 2016; Bidart, 2019; Fox, 2009; Eichenbaum, 2023; Frydman & Goldberg, 2010). Звісно, формування очікування-розрахунку стикається з цілою низкою проблем, як зовнішніх стосовно суб'єкта, так і пов'язаних з ним самим. Щодо зовнішніх проблем базовою є недостатність інформації, на підставі якої можна було б робити достовірні оцінки (див., напр., Pesaran, 1987). Навіть суб'єкти експертного рівня, по-перше, не мають доступу до всієї значущої для розуміння певної проблеми інформації, і, по-друге, можуть виникати проблеми з обробкою наявної інформації, коли її може бути забагато. Рядові ж громадяни тим

більше не можуть отримувати всієї потрібної для достовірних розрахунків інформації. Тому, як вказував Дж. Бекерт, «в умовах фундаментальної невизначеності очікування не можуть розумітися як такі, що визначаються через розрахунок оптимального вибору з урахуванням всієї можливої інформації, але скоріше базуються на випадкових інтерпретаціях ситуації в контексті переважаючих інституційних структур, культурних шаблонів та соціальних мереж» (Beckert, 2013a, p. 325).

Також тут має значення масштаб того, щодо чого формуються очікування, та його віддаленість у часі. Очевидно, що очікування щодо якихось локальних подій, які стосуються невеликої території та обмеженої кількості людей, легше піддаються прорахунку, ніж очікування щодо глобальних питань (які є надзвичайно багатфакторними та багатоваріантними), і тих суспільних реалій, які матимуть місце через багато років. Тож раціональність очікувань щодо віддаленого майбутнього буде природно зменшуватися.

Що стосується інформації, на підставі якої можуть формуватися очікування, то, крім проблеми її доступності та достатності, також існує проблема її коректності. Інформація може містити помилки або й бути цілковито хибною, і часто неможливо відділити достовірну інформацію від вигадок. А це, зрозуміло, впливає на якість висновків і формованих на їх підставі очікувань.

Що стосується самих суб'єктів очікувань, то, з одного боку, виникає проблема нездатності великої їх частки (а можливо й більшості) коректно обробляти наявну інформацію та робити адекватні висновки. Пересічні суб'єкти переважно не мають необхідних знань і навичок роботи з інформацією та побудови логічних висновків, або й не мають відповідних когнітивних здібностей (у принципі не здатні до складних раціональних розрахунків). Як зазначали Дж. Халтівангер і М. Волдмен, «агенти, як правило, гетерогенні з погляду здатностей роботи з інформацією. Тобто деякі агенти ... здатні обробляти інформацію дуже витонченим способом, тоді як інші є значно більш обмеженими за своїми можливостями. ... Агенти першого типу мають необмежену здатність до формування очікувань і відповідно мають коректні раціональні очікування. ... Агенти другого типу обмежені у своїх можливостях формування очікувань і відповідно мають хибні очікування» (Haltiwanger & Waldman, 1985, p. 326). З другого боку, навіть за наявності вміння адекватної роботи з інформацією, суб'єкти можуть не мати реальної можливості для такої роботи (зайнятість іншими справами, відсутність часу) або й просто не мати бажання для копітких пошуків необхідної інформації та розрахунків. У багатьох випадках

легше ризикнути й покластися на випадок та інтуїцію, аніж витратити зусилля на раціональні розрахунки.

Але, враховуючи всі можливі проблеми з раціональними розрахунками щодо майбутніх подій, на них орієнтується частина продуцентів очікувань, тож їх теж необхідно враховувати при аналізі відповідної тематики. При цьому, на нашу думку, саме раціональні розрахунки загалом, на великій кількості випадків, будуть більш обґрунтованими й адекватними, ніж нераціональний підхід. І ймовірність правильності тих очікувань, які будуються на підставі раціонально-логічних розрахунків, буде вищою, ніж тих очікувань, які такого обґрунтування не мають. Наприклад, модерні суспільства при формуванні державної політики значною мірою спираються на експертів, експертні знання. Зрозуміло, що експерти можуть помилятися, а «профани» – давати правильні оцінки та поради. Але такі ситуації будуть значно рідшими, ніж правильність експертних оцінок, і на загальному тлі, на великій кількості випадків, експерти будуть однозначно точніше профанів, і орієнтація саме на експертів є цілком виправданою й адекватною для вирішення існуючих проблем.

До того ж тут можна згадати відому класифікацію соціальної дії М. Вебера, який вважав за необхідне розділяти ціле-раціональну й ціннісно-раціональну дії. У нашому контексті можна говорити про ціле-раціональне підґрунтя формування очікувань (різноманітні об'єктивні цифрові дані про стан економіки, фінансів, населення тощо), і про ціннісно-раціональне підґрунтя, тобто ті випадки, коли підставами для розрахунку стає знання про те, що в суспільстві дозволено, а що не дозволено робити, які в ньому є норми, цінності, звичаї. Скажімо, оцінюючи ймовірність змін у політиках щодо сексуальних меншин, зокрема легалізації одностатевих шлюбів, цілком доцільно орієнтуватися на домінуючі в суспільстві цінності, коли категоричне й активне неприйняття таких змін абсолютною більшістю населення країни дає змогу цілком обґрунтовано очікувати відсутність відповідних зрушень у осяжній перспективі. Тобто врахування такої ціннісної компоненти суспільства при формуванні очікувань можна вважати цілком раціональним.

Також варто пам'ятати, що раціональність, раціональний розрахунок не є синонімом правильності, достовірності. Висновки, зроблені раціонально, на підставі розрахунку, можуть бути цілковито хибними, адже можуть базуватися на неправильних посилках і недостовірній інформації. Раціональність вказує лише на спосіб набуття знань і прийняття рішень, коли відбувається аналіз наявної інформації, робляться розрахунки, висновки будуються на підставі логіки.

4.2. Нераціональні підстави формування очікувань

Що стосується нераціональних очікувань, то вони не є однорідними, їх можна поділити на два підтипи. Перший – пов’язаний з орієнтацією на віру в певний розвиток подій (відповідно ці очікування будемо називати *очікуваннями-вірою*). У другому випадку мають місце прості сподівання на певне майбутнє, опора на бажання, мрії, надії що щось відбудуватиметься певним чином (відповідно ці очікування називатимемо *очікуваннями-сподіваннями*).

Ці два підтипи різняться підставами, на яких вони формуються, мірою обґрунтованості, і мірою впевненості суб’єктів у своїх уявленнях. У випадку очікувань-віри основою стає чітка переконаність, упевненість, віра в правильність своїх очікувань, за відсутності достатніх, або й будь-яких підстав, причому суб’єкти не самі формують ці очікування, а покладаються на пропоноване іншими. Тут раціональне обґрунтування відсутнє або дуже слабе чи хибне, а переконаність спирається на інформацію від певного авторитету – організації або особи, яким приписується правда та непогрішимість. Водночас обґрунтування (причому з погляду носія очікувань навіть більш потужне, ніж у випадку з очікуваннями-розрахунком) тут присутнє, але походить воно не з об’єктивних розрахунків, а пов’язується з авторитетом джерела. Тобто очікування-віра, як і очікування-розрахунок, формується на підставі певного знання, певної інформації. Лише у випадку очікувань-розрахунків це знання здобувається за певною визначеною процедурою (логіка, розрахунок), натомість у випадку очікування-віри знання є наперед даним, нерефлексованим, наданим авторитетом, таким, що береться як даність.

Авторитети в цьому випадку можуть бути різними. Це може бути безособовий авторитет якогось вчення, частіше релігійного. Наприклад, у християнстві проголошується, що людська історія завершиться другим пришестям Христа і Страшним судом. Відповідно очікування цього має бути притаманним усім християнам. У релігійних вченнях можуть бути й якісь більш чіткі та визначені пророцтва. Скажімо, у спільноті Свідків Єгови тривалий час періодично визначалася конкретна й відносно близька дата приходу Страшного суду. Але зазвичай у релігійних вченнях містяться твердження про невизначено віддалене майбутнє. Тому на прив’язані до конкретного часу очікування

релігійних осіб більший потенційний вплив мають конкретні особи, які пов'язані з цими вченнями. Це можуть бути лідери релігійних громад, окремі священнослужителі, яких шанують як святих, релігійні активісти. Ці люди можуть озвучувати прогнози щодо майбутнього, які якоюсь частиною віруючих сприйматимуться як істина. При цьому використовувати релігійну риторику для формування масових очікувань можуть і політики. Наприклад Дж. Ремес аналізував як адміністрація Президента США Джорджа Буша-молодшого використовувала для мобілізації своїх прихильників апокаліптичну риторику. «Говорячи про неоднозначну майбутню катастрофу, яка може відбутися у будь-який момент, лідери можуть отримувати підтримку наляканого та занепокоєного населення, яке шукає захисту» (Remes, 2010, р. 1). При цьому наголос тут робиться на почуттях небезпеки, коли «стратегія, яка робить можливою масштабну маніпуляцію почуттями ... наголошує на відчутті страху, небезпеки та вразливості ... що призводить до збільшення відчуття беззаперечного послуху» (Remes, 2010, р. 1).

Цікаво, що у випадку релігійного підґрунтя очікувань доволі часто несправдження останніх не веде до розчарування в релігійних авторитетах, і їхні майбутні «пророцтва» продовжують сприйматися некритично та автоматично. «Коли апокаліптичні релігійні лідери передбачають майбутні події, які потім не відбуваються, напрочуд невелика кількість їхніх послідовників відмовляються від своєї віри» (Remes, 2010, р. 7). Натомість попередні очікування або трохи модифікуються, або «переносяться» на більш віддалений час.

Але джерелом очікування-віри можуть бути не лише релігійні авторитети; так само значущими можуть бути й авторитети секулярні. В умовах суттєвого переформатування інформаційного простору, який відбувається останні роки, спостерігається розквіт різноманітних «експертів» і «знавців», які, користуючись різними інформаційними платформами (YouTube, Telegram тощо), набувають надзвичайної популярності та авторитету (Кельм & Міхальков, 2025). Навколо них формуються чисельні і стійкі групи, які в чомусь нагадують релігійні секти, будучи абсолютно переконаними в правоті та непогрішимості свого авторитета, і нечутливими до критики останнього. На цих прихильників дуже слабо діють докази неадекватності їхніх «експертів», і навіть численні випадки несправдження їхніх прогнозів. Тобто навіть відносини між секулярними авторитетами та їхньою аудиторією мають такий само характер, як відносини між авторитетами та їхніми послідовниками в релігійній сфері.

Що ж стосується очікувань-сподівань, то вони є найменш обґрунтованими порівняно з розглянутими вище. Звісно, якісь підстави, якась інформація, яка дає поштовх для них, все ж таки є, але такі підстави та інформація дуже обмежені, і думки більше базуються на інтуїції чи бажаннях, ніж на оцінці ймовірностей чи на чіткій переконаності. Як зазначає Дж. Бекерт, «передбачення стосовно майбутнього стану світу не обов'язково є точними в сукупності. Скоріше вони виражають умовні переконання щодо уявного майбутнього, обіцянок, продуктивності товарів і щодо адекватності стратегій. Переконання пов'язані з культурним, структурним та інституційним контекстом» (Beckert, 2013a, p. 341). Відповідно носії такого підтипу очікувань доволі мало впевнені в тому, що останні є правильними. Але такий підтип очікувань має не лише недоліки, а й переваги. Базуючись на фантазії та бажаннях, маючи малу прив'язку до реальності, очікування-сподівання можуть виступати джерелом суспільних інновацій, пропонуючи нові можливості вирішення існуючих проблем.

Необхідно одразу наголосити, що зазначені типи очікувань (очікування-розрахунок, очікування-віра, очікування-сподівання) є у веберівському сенсі ідеальними типами. Тобто це ті стани, які можуть різною мірою проявлятися в реальності, але які в чистому вигляді не існують. У реальності вочевидь ці типи певним чином переплітаються, поєднуються. Наприклад, в умовах нестачі інформації формувати очікування, спираючись лише на раціональність, розрахунок, неможливо. Завжди виникатимуть обмеження розрахунку, і необхідність у якихось моментах спиратися на віру, або якісь її замітники (скажімо, якісь аксіоми, які не є доведеними, але приймаються як очевидний факт). Так само у випадках, коли при формуванні очікувань ми спираємося на уявлення про можливе та неможливе в суспільстві, виходячи з пануючих звичаїв, норм, цінностей, поєднуються раціональний розрахунок та віра в незмінність якихось суспільних станів.

Але водночас ми вважаємо, що поєднання у процесі формування очікувань різних їх підстав не є довільним та рівномірним. Вочевидь у кожному конкретному випадку є перевага (або й домінування) якоїсь однієї з підстав, і має значення, що саме переважає в конкретному очікуванні.

Адже запропонована типологізація очікувань має не лише теоретичний вимір (краще розуміння змісту феномену соціальних очікувань загалом і конкретних очікувань у конкретних умовах зокрема), але

вимір цілком практичний. Адже те, чи маємо справу з раціональним чи нераціональним підґрунтям очікувань (і так само, чи у випадку нераціонального підґрунтя переважають очікування-віра чи очікування-сподівання), є важливим з погляду того, як ці очікування впливають на безпосередні сприйняття та поведінку. По-перше, це має значення стосовно стійкості очікувань, по-друге, стосовно характеру реакцій носіїв очікувань у випадку нездійснення останніх, по-третє, стосовно міри активності носіїв очікувань.

Тобто, по-перше, очікування не є чимось застиглим, незмінним протягом того часу, щодо якого вони сформувалися. Вони можуть з часом змінюватися, відповідно до змін соціальних умов і ситуацій, які змушують суб'єктів коригувати свої сприйняття та уявлення. Але хоча мінливість очікувань є природною, вона вочевидь не має бути занадто частою і занадто значною за змістом. Адже вже зазначалося, очікування є підставою для визначення поточних стратегій і тактик поведінки. Відповідно часті та кардинальні зміни останніх негативно відбиватимуться на індивідуальній і колективній життєдіяльності, яка потребує певної тягlostі та стабільності. У питанні ж стійкості вочевидь мають місце відмінності залежно від зазначених нами типів очікувань. Зокрема, найбільш стійким є очікування-віра. Такі очікування не потребують раціональних обґрунтувань, унаслідок чого на них зазвичай погано діють й заперечення та спростування, якими б достовірними та очевидними вони не були. Нерідко люди, які вірять у певну особистість чи організацію, ігнорують інформацію, яка цій вірі суперечить. Тож у цьому випадку наявні очікування переважно не будуть змінюватися ані в часі, ані за змістом, або будуть піддаватися мінімальним змінам.

Найменш стійкими є очікування-сподівання; оскільки їхня обґрунтованість є дуже слабкою, а надія часто поєднується із сумнівами, носії таких очікувань будуть швидко реагувати на навіть незначні зміни соціальних умов, на появу навіть обмежених сумнівів у попередніх оцінках, і на суперечливу інформацію, незалежно від міри її надійності та достовірності. Тобто такі очікування можуть змінюватися часто (можливі навіть циклічні коливання між різними очікуваннями – від очікування поганого, до очікування хорошого, і знову до очікування поганого).

Натомість очікування-розрахунки щодо їх стійкості будуть знаходитися десь між зазначеними полюсами; їх стійкість забезпечується обґрунтованістю, а можливі зміни – зміною вихідних даних (але у

випадку достатньої попередньої обґрунтованості такі зміни не будуть занадто сильними).

Що стосується наслідків несправдження очікувань, то найбільші проблеми зі сприйняттям такої ситуації виникатимуть у носіїв очікувань-сподівань. Надії та сподівання часто поєднуються зі значним емоційним забарвленням, тож їхнє несправдження більш імовірно зумовлюватиме розчарування, розпач, депресію. Згода з тим, що невинуватеною виявилася очікування-віра, може впливати на психічне, та й фізичне, самопочуття її носіїв значно сильніше і більш руйнівним чином, але з огляду на зазначену вище стійкість такого типу очікувань подібні ситуації відбуваються значно рідше, ніж випадки з несправдженням очікувань-сподівань, і на рівні суспільства не мають суттєвого негативного впливу. У випадку ж очікувань-розрахунків їх емоційна складова є невеликою, раціонально мислячі суб'єкти заздалегідь враховують у своїх розрахунках можливість помилок, тож у випадку зіткнення з такими помилками реакція носіїв очікувань-розрахунку буде скоріше нейтральною, спокійною або помірною.

Нарешті, від типу очікувань залежатимуть дії індивідів, які мотивуються цими очікуваннями. Ті очікування, які базуються на впевненості (більшій чи меншій) у їх справдженні, більше стимулюватимуть їхніх носіїв до активної діяльності, спрямованої або на сприяння реалізації очікувань (очікування успішного розвитку країни може стимулювати до активної праці для забезпечення цього розвитку), або на підлаштування себе та свого життя під очікувану ситуацію (очікування погіршення економічної ситуації стимулюватиме до додаткових закупівель товарів, зміни професії, виїзду з країни тощо). А ось очікування-сподівання скоріше будуть пов'язані з орієнтаціями на пасивне вичікування.

Надалі спробуємо з використанням наявних емпіричних даних оцінити, якою мірою у свідомості населення України поширені очікування різних виділених нами типів та яке їх можливе співвідношення. А саме, скористаємося даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року¹ (Головаха & Дембіцький, 2024), в якому містяться кілька запитань, що фіксували «глобальні» очікування

¹ Опитування проводилося 27 червня – 6 липня 2024 року. Збір даних виконала дослідницька агенція «Соціологічна Група Рейтинг» на запит проекту «Трансформація комунікацій» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розмір вибірки склав 4101 респондент. Опитування проводилося методом CATI-SAWI на всій території України, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на час опитування був відсутній український мобільний зв'язок.

респондентів (очікування щодо майбутнього стану в країні загалом та в окремих суспільних сферах зокрема) та очікування щодо змін в умовах їхнього власного життя. Так, респондентів просили визначити, що вони думають про загальне майбутнє України², про майбутні зміни економічної ситуації в нашій країні³, про майбутні можливості формування чесної та компетентної влади⁴ та про зміни у власному житті⁵. Крім цього, було використано непрямі показники очікувань, а саме пропонувалося відзначити, які почуття виникають у респондентів, коли вони думають про своє власне майбутнє, та про майбутнє України⁶ (в цьому випадку будемо виходити з того, що через негативні почуття проявляються песимістичні очікування, а через позитивні почуття – оптимістичні). Тож подивимося, від чого можуть залежати ці очікування – від раціональних розрахунків, від віри чи від сподівань та надії.

² Запитання ставилося у вигляді «Що Ви думаєте про майбутнє України?», з варіантами відповідей «Скоріш за все ситуація буде погіршуватись», «Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться», «Скоріш за все ситуація буде покращуватись», «Важко відповісти».

³ Запитання ставилося у вигляді «Якщо подумати про майбутнє, як протягом найближчих кількох років після закінчення війни в Україні змінюватиметься економічна ситуація?», з варіантами відповідей «Погіршиться», «Не зміниться», «Покращиться», «Важко сказати».

⁴ Запитання ставилося у вигляді «Якщо подумати про майбутнє, як протягом найближчих кількох років після закінчення війни в Україні змінюватиметься ситуація з формуванням чесної та компетентної влади?», з варіантами відповідей «Погіршиться», «Не зміниться», «Покращиться», «Важко сказати».

⁵ Запитання формулювалися у вигляді «Якщо подумати про майбутнє, як протягом найближчих кількох років після закінчення війни в Україні змінюватиметься Ваше власне життя?», з варіантами відповідей «Погіршиться», «Не зміниться», «Покращиться», «Важко сказати».

⁶ Запитання формулювалися у вигляді «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?» та «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?». Респонденти могли обрати будь-яку кількість із варіантів відповідей «Оптимізм», «Байдужість», «Радість», «Безвихідь», «Упевненість», «Розгубленість», «Задоволеність», «Песимізм», «Надія», «Тривога», «Інтерес», «Страх».

4.3. Емпіричні показники поширення різних типів очікувань

4.3.1. Показники раціонального формування очікувань

Спочатку поглянемо на те, як між собою зв'язані загальні очікування майбутнього країни та очікування щодо економічної та управлінської сфер, а також щодо умов власного життя. Ми виходимо з того, що за наявності раціонального підходу до визначення майбутнього стану країни ці оцінки мали б бути тісно пов'язані. Адже загальне уявлення про майбутнє країни мало б бути певною комбінацією уявлень про зміни економічного стану, політико-управлінської складової функціонування суспільства та власного життя. Якщо ж загальне уявлення існує незалежно від оцінок змін у різних більш локальних сферах, то це свідчитиме про відсутність розрахунку, опору на сподівання чи віру.

Передусім відзначимо, що різна кількість респондентів дала оцінку за зазначеними ознаками. Ту чи іншу змістовну оцінку майбутнього України дали близько 80% опитаних; натомість характер змін економічної ситуації оцінили близько 71% опитаних, характер змін ситуації з формуванням чесної та компетентної влади – близько 66%, а характер змін власного життя – близько 60%⁷.

Уже ці показники, на нашу думку, свідчать про те, що очікування щодо майбутнього країни, порівняно з очікуваннями менш масштабних сфер, більше визначаються не розрахунком, а сподіваннями чи вірою. Адже в ситуації війни, яка невідомо скільки триватиме, соціальної та економічної нестабільності і відповідно значної обмеженості підстав для прогнозування, обґрунтованим є визнання своєї неспроможності визначити, як розвиватимуться події. Проте за однаковості підходу таке визнання мало б бути або *однаковим* для всіх запропонованих сфер, або мало б *частіше зустрічатися* саме стосовно більш глобальних питань. З огляду на масштаби та наявність базової інформації формувати на підставі розрахунку уявлення про своє майбутнє має бути легше, ніж про майбутнє економічної та політичної системи, і так само формувати уявлення про останні має бути легше, ніж про стан країни загалом. Проте маємо зворотну ситуацію, коли готовність давати ту чи іншу оцінку

⁷ Решта опитаних вагалися щодо таких оцінок (обрали варіант відповіді «Важко сказати»).

збільшується мірою зростання масштабу передбачення. І це вочевидь свідчить про те, що до оцінки менш пов'язаного із безпосередньо із ними, та до менш зрозумілого та прогнозованого майбутнього респонденти підходять менш критично, з меншим розрахунком, на підставі необґрунтованих віри та сподівань.

На користь такого висновку свідчить і те, що статистичний зв'язок між думками щодо майбутнього країни та майбутнього окремих суспільних сфер є посереднім або й слабким. Якщо виключити з розрахунку респондентів, які не дали змістовної відповіді за відповідними запитаннями, то для оцінки міри зв'язку між аналізованими ознаками можна використати коефіцієнт кореляції Кендела⁸. І всі відповідні коефіцієнти тут дорівнюють менше 0,5 (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

*Показники зв'язку між очікуваннями майбутнього
в різних сферах (коефіцієнти кореляції Кендела*)*

	<i>Очікування щодо змін економічної ситуації</i>	<i>Очікування щодо змін у сфері управління (з формуванням чесної та компетентної влади)</i>	<i>Очікування щодо змін власного життя</i>
Думки про майбутнє України	0,469	0,422	0,352

*Усі коефіцієнти кореляції є статистично значущими на рівні 0,01.

Якщо зважати на величину відповідних коефіцієнтів, то є підстави вважати, що в тих випадках, коли раціональні міркування таки мають місце, для загальних уявлень про майбутнє країни більш значущими (хоча й не набагато) є очікування щодо економічної ситуації (тут коефіцієнт кореляції є найбільшим); найменше ж на ці уявлення впливають очікування змін в умовах власного життя.

При цьому варто відмітити, що вплив очікування змін в окремих сферах на загальні очікування в усіх випадках більш помітний за негативною частиною континууму. Зокрема, з тих респондентів, які

⁸ Решта опитаних вагалися щодо таких оцінок (обрали варіант відповіді «Важко сказати»).

очікують погіршення економічної ситуації, 58% очікують і поганого майбутнього для країни; натомість з тих, хто очікує на покращення економіки, гарного майбутнього країни очікують 47%. Так само з негативно налаштованих щодо перспектив змін у сфері управління 63% негативно оцінювали перспективи країни загалом, а от серед тих, хто очікував покращення роботи влади, гарного майбутнього країни очікували 48%. Аналогічно очікування погіршення власного життя переважно збігаються з очікуванням погіршення майбутнього України (таке поєднання фіксується у 67% респондентів), проте серед тих респондентів, які очікують покращення свого власного життя, лише 41% водночас очікують покращення ситуації в країні загалом.

Для оцінки раціонально-розрахункової складової очікувань наших співвітчизників також можемо скористатися низкою об'єктивних і суб'єктивних показників поточних реалій, які використовувалися в аналізованому опитуванні. Зокрема, тут фіксувалися низка показників, які вимірювали умови життя самих респондентів (загальна задоволеність своїм життям і задоволеність своїм становищем у суспільстві, достатність доходів родини), думки щодо різних складових нинішніх умов життя (оцінки економічної ситуації в країні, ефективності дій української держави на даному етапі, умов життя більшості населення), сприйняття окремих особистостей (уявлення щодо наявності в країні політичних лідерів, здатних ефективно керувати країною). Ці показники можна вважати основою для обґрунтованого формування очікувань. Звісно, у цьому випадку можемо визначити лише очікування-розрахунки у вигляді екстраполяції, коли нинішня хороша ситуація (або наявність відповідного потенціалу) впливає на оптимізм, а погана – на песимізм.

Якщо поглянути на аналізовані очікування в розрізі умов життя самих респондентів, то спостерігатиметься доволі суттєвий зв'язок. Зокрема, частки респондентів, які декларували песимістичні очікування щодо майбутнього України, зменшувалися мірою збільшення їхньої загальної задоволеності своїм життям⁹ і своїм становищем у суспільстві¹⁰. І навпаки, чим більшою була задоволеність життям і становищем у суспільстві, тим більш поширеними були оптимістичні очікування (рис. 4.1; 4.2).

⁹ В опитувальнику запитання ставилося у вигляді «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?».

¹⁰ В опитувальнику запитання ставилося у вигляді «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?».

Рисунок 4.1.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від міри загальної задоволеності своїм життям 2024 рік (%)

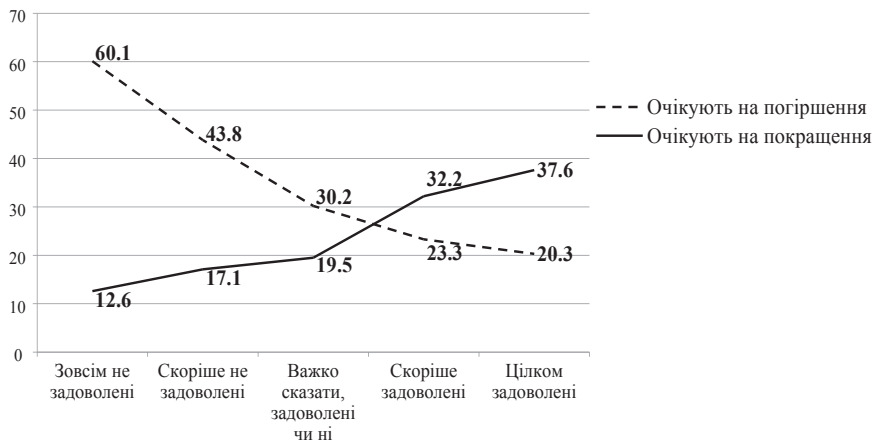
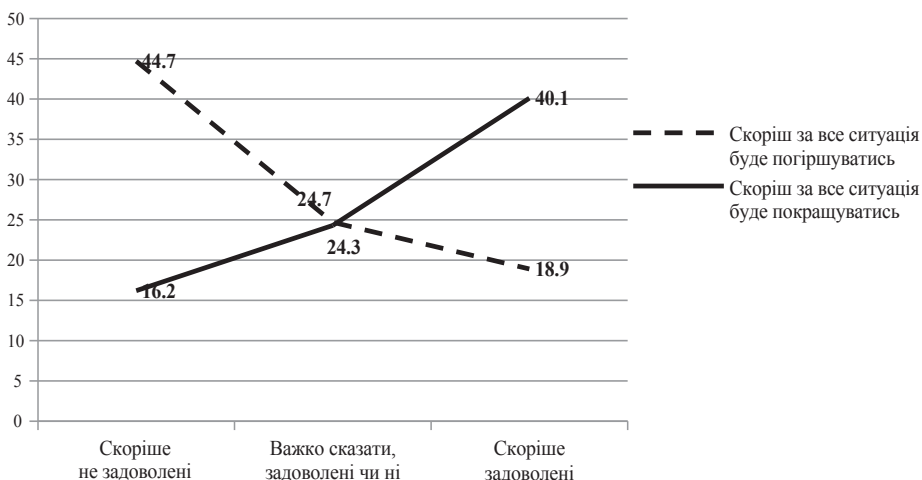

Рисунок 4.2.

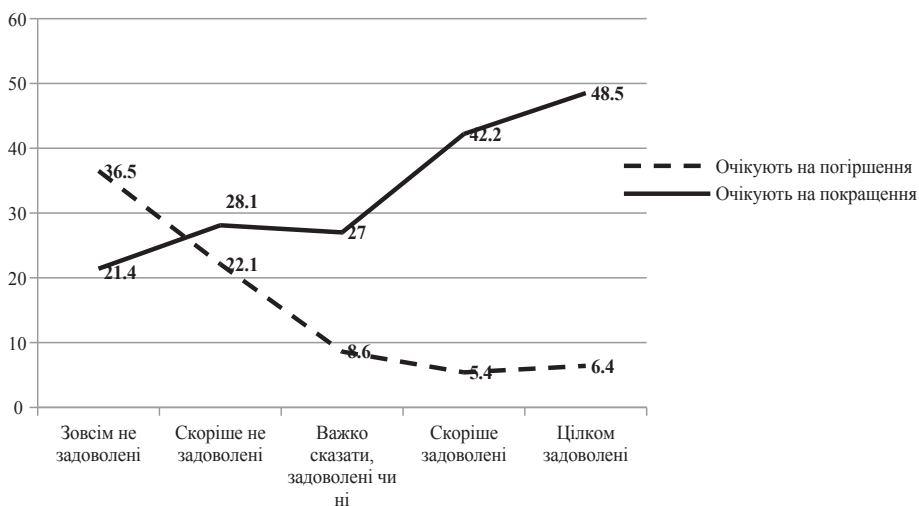
Поширеність оптимістичних та песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від міри задоволеності своїм становищем у суспільстві на теперішній час, 2024 рік (%)

Аналогічно від міри наявної задоволеності життям і своїм становищем у суспільстві залежали очікування щодо власного життя респондентів. Тут так само фіксувалася практично лінійна залежність, коли чим більш задоволеними були респонденти нинішнім станом, тим менш поширеними серед них були песимістичні очікування, і більше – очікування оптимістичні (рис. 4.3; 4.4).

Рисунок 4.3.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо змін власного життя залежно від міри загальної задоволеності своїм життям, 2024 рік (%)

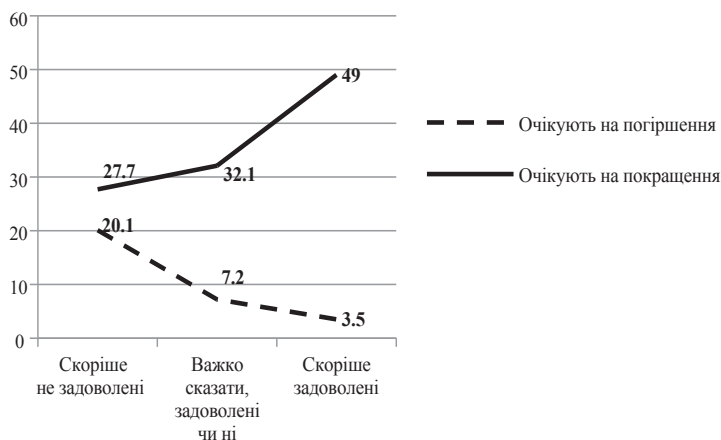
При цьому можемо бачити, що очікування покращення власного життя спостерігаються частіше, ніж очікування покращення загального стану країни, що в принципі вкладається в раціональну парадигму більших можливостей визначення того, що є ближчим до власного досвіду і більше залежить від власних зусиль.

Водночас зв'язок між рівнем оптимізму та рівнем прибутків респондентів¹¹ був значно меншим. Адже якщо серед осіб з найменшими доходами близько 35% висловили песимістичні очікування щодо

¹¹ У даному випадку використовувався непрямий показник достатності доходів. В аналізованому опитуванні респондентам спочатку було запропоновано вказати, який прибуток родині необхідно отримувати, аби жити нормально (в розумінні респондента), а потім пропонувалося визначити, якою мірою їх реальні доходи співвідносяться з цим показником (варіанти відповідей були «Відчутно нижче», «Дещо нижче», «Приблизно на цьому рівні», «Дещо вище», «Відчутно вище»).

Рисунок 4.4.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо змін власного життя залежно від міри задоволеності своїм становищем у суспільстві на теперішній час, 2024 рік (%)

майбутнього України, то серед тих, хто має невеликі або середні доходи, таких було 27%, а серед тих, хто має вище за середні доходи, – близько 33%. Відмінності ж за поширеністю оптимістичних очікувань у цих групах були доволі незначними.

Натомість оптимістичні очікування щодо власного життя висловлювали близько 28% у групі з дуже низькими доходами, близько 39% – у групі з низькими доходами, близько 42% – у групі з середніми доходами і близько 47% – у групі з вищими за середні доходами.

Більша схильність до оптимістичних очікувань фіксувалася також і залежно від оцінок умов життя інших людей – чим краще респонденти оцінювали умови життя більшості населення, тим частіше вони очікували покращення стану країни, і тим рідше висловлювались песимістичні оцінки її майбутнього (рис. 4.5).

Залежність очікувань від поточної ситуації можна побачити й у випадку розгляду тих ознак, які демонструють загальне сприйняття ситуації в нашій країні (оцінка економічної ситуації¹², ефективність

¹² В опитувальнику запитання ставилося у вигляді «Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?»; оцінювання здійснювалося за 11-бальною шкалою, де 0 означало дуже погану ситуацію, а 10 – дуже добру.

Рисунок 4.6.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від оцінок нинішньої економічної ситуації, 2024 рік (%)

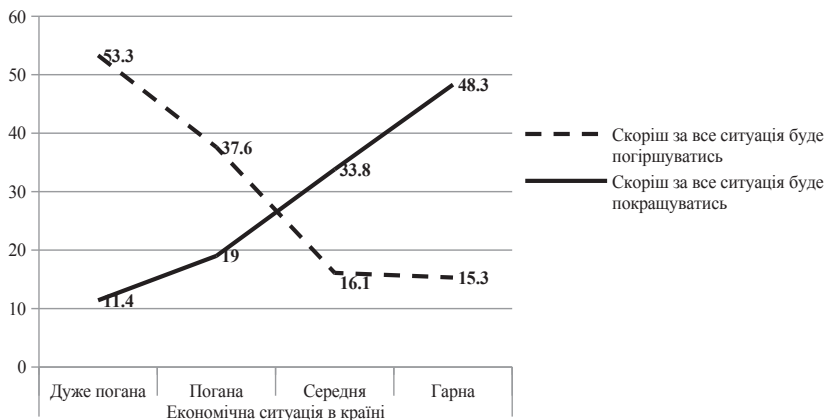
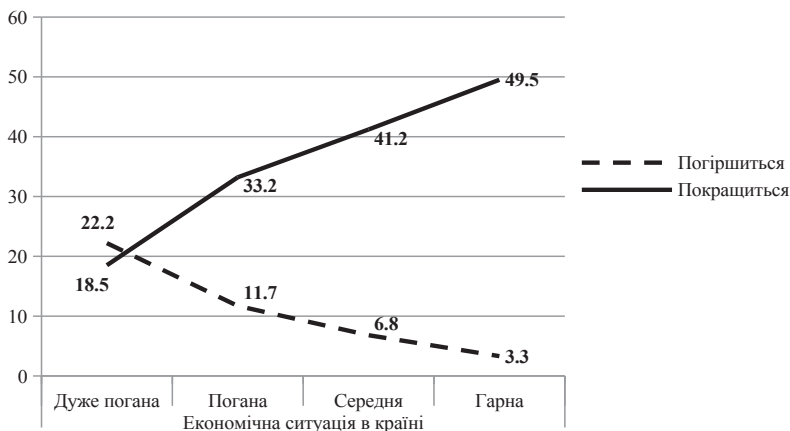

Рисунок 4.7.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо власного майбутнього залежно від оцінок нинішньої економічної ситуації, 2024 рік (%)

Рівні оптимізму та песимізму очікувань лінійно залежать і від уявлень про ефективність нинішньої влади. Як щодо майбутнього України, так і щодо власного майбутнього, оптимістичні очікування значно більш поширені серед тих, хто вважає центральну владу достатньо ефективною, а песимістичні оцінки зменшуються мірою кращого сприйняття нинішньої влади (рис.4.8; 4.9). При цьому можна бачити, що сприйняття діяльності нинішньої влади більше впливає на прогнози майбутнього країни, і менше – на прогнози власного майбутнього респондентів.

Рисунок 4.8.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від оцінок ефективності діяльності української влади, 2024 рік (%)

Також є чітка залежність оптимізму / песимізму стосовно майбутнього України від думок щодо наявності в нашій країні політичних лідерів, які здатні ефективно керувати країною (рис. 4.10).

Водночас зазначимо, що помітний зв'язок між характером очікувань і розглянутими вище ознаками за останні роки проявився саме у 2024 році. У 2022 і 2023 роках цей зв'язок був значно слабкішим; тоді оптимістичні очікування були доволі поширеними і в тих групах, які давали погані оцінки наявній ситуації. Це можемо чіткіше побачити, якщо поглянемо на коефіцієнти кореляції між очікуваннями щодо майбутнього України й оцінками поточного стану. Всі ці ознаки, якщо прибрати з аналізу

Рисунок 4.9.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо власного майбутнього залежно від оцінок ефективності діяльності української влади, 2024 рік (%)

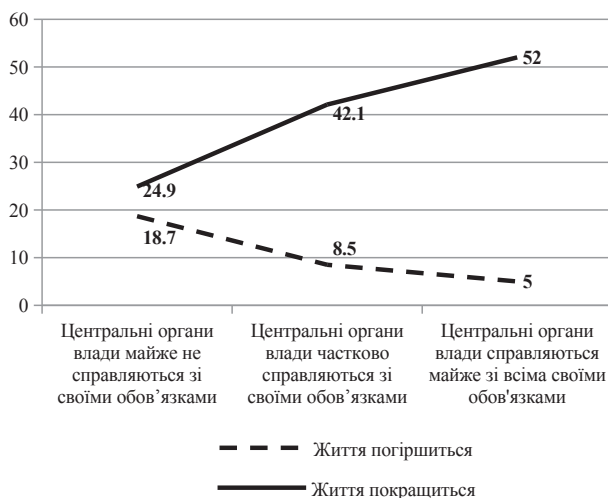

Рисунок 4.10.

Поширеність оптимістичних і песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від уявлень про наявність політичних лідерів, які можуть ефективно керувати нашою країною, 2024 рік (%)

відповіді «Важко сказати», вимірювалися порядковою шкалою, тому для оцінки їх зв'язку можемо скористатися коефіцієнтом кореляції Спірмена. Цей коефіцієнт може мати значення від -1 до +1, коли 0 означає повну відсутність зв'язку, а чим більше він відрізняється від нуля, тим сильнішим є лінійний зв'язок. І якщо порівняємо ці коефіцієнти кореляції в різні роки, то побачимо, що в 2022 і 2023 роках вони були значно меншими, ніж у 2021 році. Навіть можна було говорити про певну тенденцію їх зменшення. Але у 2024 році ці показники практично повернулися до рівня 2021 року (табл. 4.2).

Таблиця 4.2.

Показники зв'язку між очікуваннями щодо майбутнього України та оцінками поточного стану країни (коефіцієнти кореляції Спірмена)

	2021 рік	2022 рік	2023 рік	2024 рік
	<i>Очікування щодо майбутнього України</i>			
Оцінка нинішніх умов життя більшості населення	0,476	0,255	0,278	0,398
Оцінка економічної ситуації в країні	0,371	0,23	0,201	0,399
Оцінка ефективності дій центрального уряду	0,471	0,294	0,233	0,407

Такі дані дають змогу припускати, що у 2022–2023 роках при формуванні очікувань відбулося суттєве зміщення від опори на раціональний розрахунок до надій і сподівань. Це вочевидь був час великого емоційного сплеску та надій на швидке й успішне завершення війни. Але до 2024 року це підвищення значною мірою втратилося (що, як ми вказували раніше, є природним для очікувань-сподівань), і відбулося повернення до більш приземлених уявлень, до більшої опори на екстраполяційні розрахунки.

4.3.2. Показники поширення очікувань-віри

Для того, щоб оцінити вірувальну складову в «глобальних» та особистісних очікуваннях мешканців України, можемо поглянути на наявність зв'язку між такими очікуваннями та показниками релігійності. Теоретично вплив релігійного чинника на характер очікувань може бути різноспрямованим. З одного боку, пропонується релігією (у випадку

українського суспільства – домінуючими тут християнством, але також й ісламом та юдаїзмом) картина світу має сприяти кращому та спокійнішому погляду на майбутнє. Адже ці вчення стверджують безсмертя людської душі і справедливий суд після земного життя, з покаранням для тих, хто творив зло, і винагородою тим, хто робив добро. Тому для багатьох послідовників релігії полегшує життєві страждання, дає заспокоєння та надію. І якщо подібна дія релігії має місце, то релігійні особи мають демонструвати більш оптимістичні очікування (порівняно з нерелігійними особами, які зазначеного душевного полегшення не мають). З іншого боку, релігія, навпаки, може створювати психологічну напруженість і викликати більші побоювання серед віруючих. Адже, живучи земним життям, віруючий не може бути впевненим, що він поводить цілком правильно, відповідно до існуючих вимог (чи й більше, знає, що його життя цим вимогам не відповідає). Тому віруючі можуть відчувати страх щодо свого посмертного існування¹⁴, якого не існує для нерелігійних людей. Тож з цього погляду у релігійних осіб може проявлятися підсвідома схильність до формування більш негативних очікувань.

Відповідно до цих припущень поглянемо на дані з репрезентативного масового опитування населення України, а саме з моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року. В цьому опитуванні фіксувалися факт наявності певної релігійної віри¹⁵, а також належність респондентів до найбільш великих за кількістю вірян конфесій (ПЦУ, УПЦ, УГКЦ).

Якщо поглянути на показник наявності / відсутності релігійних переконань, то помітного їх зв'язку з «глобальними» очікуваннями не фіксуватиметься. Серед нерелігійних осіб трохи більше тих, очікування яких є песимістичними, але такі відмінності є доволі незначними – якщо серед релігійних осіб близько 30% декларували песимістичні очікування щодо майбутнього України, то серед нерелігійних осіб таких було близько 36%. І навпаки, серед релігійних осіб була трохи більшою частка тих, хто очікував на покращення ситуації (25% проти 21% серед невіруючих).

¹⁴ Згадаймо, що в обґрунтуванні впливу кальвінізму на формування капіталістичної системи М. Вебер наголошував саме на страху вірян щодо своєї посмертної долі, непевності щодо цього, що змушувало їх шукати якісь знаки, якість підтвердження своєї обраності та майбутнього спасіння.

¹⁵ В опитувальнику ставилося запитання «До якого віросповідання Ви себе відносите?», з варіантами відповідей «До жодного», «Православ'я», «Католицизм», «Греко-католицизм», «Протестантизм», «Іслам», «Юдаїзм», «Інше». Для аналізу до категорії релігійних було віднесено всіх респондентів, які відзначали якість з віросповідань.

Аналогічні відмінності фіксувалися й стосовно інших, більш локальних очікувань. Погіршення в майбутньому економічної ситуації очікували 27% релігійних осіб, і 32% нерелігійних, погіршення ситуації з формуванням чесної та компетентної влади – 14% релігійних осіб та 19% нерелігійних осіб, погіршення умов власного життя – 11% релігійних, і 15% нерелігійних осіб. Але водночас серед нерелігійних осіб були більш поширені оптимістичні очікування щодо умов власного життя (табл. 4.3).

Таблиця 4.3.

Очікування майбутніх змін у суспільній та особистій сферах у групах релігійних і нерелігійних осіб, 2024 рік (%)

		<i>Релігійні особи</i>	<i>Нерелігійні особи</i>
Зміни економічної ситуації	Погіршення	27	32
	Відсутність змін	9	9
	Покращення	34	36
	Важко сказати	30	23
Ситуація щодо чесності та компетентності влади	Погіршення	14	19
	Відсутність змін	26	27
	Покращення	25	24
	Важко сказати	35	30
Умови власного життя	Погіршення	11	15
	Відсутність змін	15	13
	Покращення	33	40
	Важко сказати	41	32

Також необхідно відзначити, що менша поширеність песимістичних очікувань серед релігійних осіб формувалась переважно за рахунок більшого рівня невизначеності щодо цих питань у цій групі. Зокрема, за очікуваннями змін економічної ситуації поширеність очікувань на покращення та на відсутність змін майже не відрізняється в групах релігійних і нерелігійних осіб, натомість серед релігійних респондентів помітно більше тих, хто не зміг визначитися в цьому питанні. Аналогічне співвідношення має місце й у поширеності очікувань щодо функціонування чесної та компетентної влади. Щодо очікувань в

умовах власного життя релігійні респонденти також демонстрували значно більші сумніви та невизначеність, і до того ж, як указувалося вище, нерелігійні частіше демонстрували оптимістичні очікування.

Трохи більший вплив релігійності можна побачити на непрямому показнику очікувань. У аналізованому опитуванні респондентам пропонувалося вказати, які почуття у них виникають при думках про власне майбутнє та про майбутнє України¹⁶. Фіксовані почуття можна поділити на позитивні («Оптимізм», «Радість», «Упевненість», «Задоволеність», «Надія», «Інтерес»), і негативні («Байдужість», «Безвихідь», «Розгубленість», «Песимізм», «Тривога», «Страх»). Якщо ми порівняємо наявність позитивних і негативних почуттів (що цілком можна інтерпретувати як позитивні та негативні очікування щодо майбутнього) в групах релігійних і нерелігійних респондентів, то також побачимо певну перевагу перших (рис. 4.11). Така перевага буде невеликою за поширеністю оптимістичних почуттів (такі почуття щодо свого майбутнього відзначали близько 74% релігійних осіб, та близько 69% нерелігійних, а щодо майбутнього України – близько 76% релігійних осіб та близько 72% нерелігійних), але достатньо помітною за поширеністю негативних почуттів (такі почуття щодо свого майбутнього відзначили близько 49% релігійних осіб і близько 60% нерелігійних).

У цьому випадку можна було б припустити, що значення має не релігійність, а інші характеристики, які на цю релігійність впливають. Зокрема, в аналізованому опитуванні більш негативні очікування демонстрували молоді люди, і водночас серед молодих людей фіксується більша частка нерелігійних осіб. Тож перевага негативних очікувань серед нерелігійних могла бути наслідком саме більшої присутності серед них молоді. Проте, якщо порівняти релігійних і нерелігійних осіб у різних вікових групах, помітно більша поширеність негативних почуттів серед нерелігійних респондентів збережеться. Тож можна було б припустити, що тут-таки проявляється вплив наявності релігійних переконань і підтверджується гіпотеза про здатність релігійної віри впливати на сприйняття дійсності і відповідно на характер очікувань. Проте результати глибшого порівняння релігійних груп ставлять таке припущення під великий сумнів.

¹⁶ Запитання формулювалися у вигляді «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?» та «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?». Респонденти могли обрати будь-яку кількість із варіантів відповідей «Оптимізм», «Байдужість», «Радість», «Безвихідь», «Упевненість», «Розгубленість», «Задоволеність», «Песимізм», «Надія», «Тривога», «Інтерес», «Страх».

Рисунок 4.11.

Співвідношення позитивних і негативних почуттів щодо власного майбутнього респондентів і майбутнього України в групах релігійних і нерелігійних осіб, 2024 рік (%)

По-перше, не фіксується суттєвого зв'язку між очікуваннями та частотою релігійних практик. У аналізованому опитуванні ставилося широке запитання щодо активності в різноманітних духовних практиках¹⁷. Якщо подивитись на характер очікувань у групах респондентів з різною частотою таких практик, то відмінності будуть доволі обмеженими. Що стосується очікувань щодо майбутнього України, то має місце зменшення песимістичних і збільшення оптимістичних очікувань мірою збільшення частоти духовних практик. Але можемо бачити, що відповідне зростання / зменшення є не дуже помітним (рис. 4.12). Що ж стосується очікувань щодо змін власного життя, там відмінностей між групами з різною активністю в духовній сфері практично не спостерігається (рис. 4.13).

¹⁷ В опитувальнику запитання ставилося у вигляді «Незалежно від того, чи відносите Ви себе до якоїсь релігії або віросповідання, скажіть, будь ласка, наскільки часто Ви звертаєтесь до духовних практик (молитов, медитації, духовних обрядів тощо) з власної ініціативи?», з 9-бальною шкалою від 1 – кожного дня, до 9 – ніколи.

Рисунок 4.12.

Співвідношення оптимістичних і песимістичних очікувань щодо майбутнього України залежно від частоти духовних практик, 2024 рік (%)

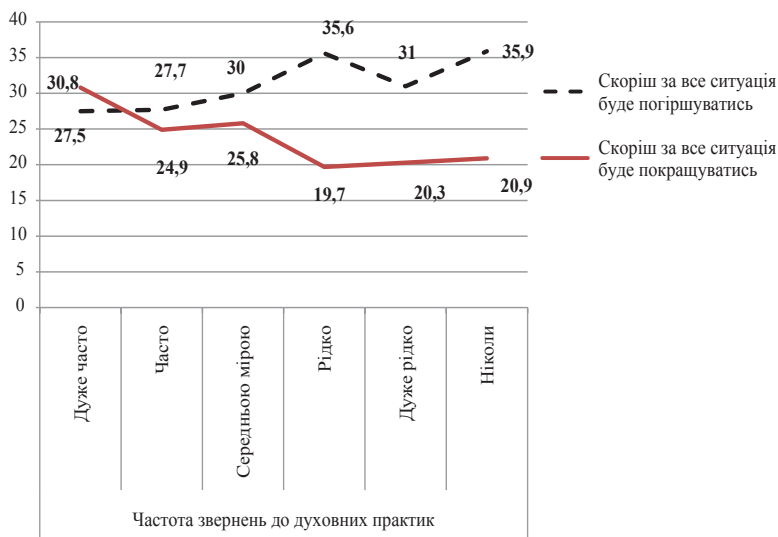
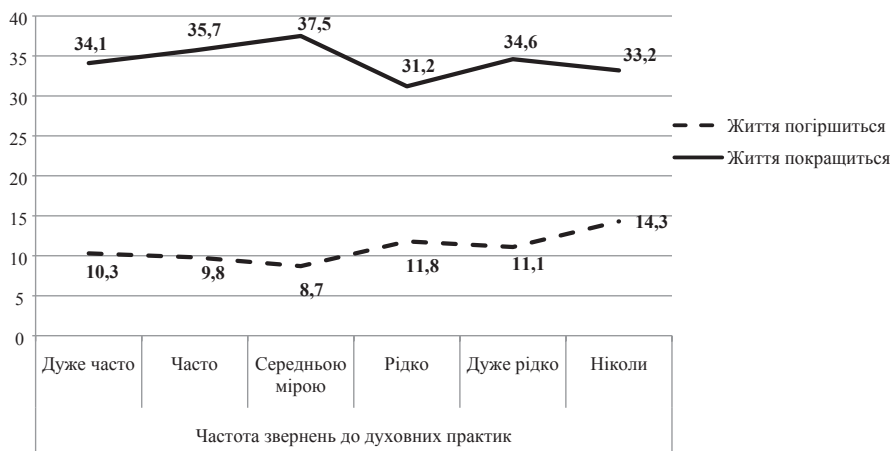

Рисунок 4.13.

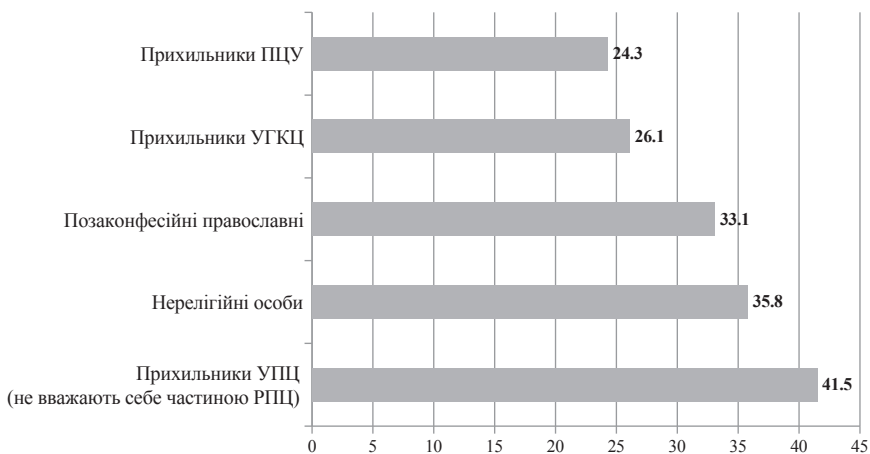
Співвідношення оптимістичних і песимістичних очікувань щодо власного майбутнього респондентів залежно від частоти духовних практик, 2024 рік (%)

По-друге, для кращого розуміння можливого впливу релігійного чинника можемо поглянути на думки представників основних конфесійних груп, які діють в Україні (ПЦУ, УПЦ та УГКЦ), а також тих осіб, релігійність яких є індивідуалістичною, позаконфесійною. Крім цього, до такого порівняння варто залучити й групу нерелігійних респондентів. І в цьому випадку скоріше буде спостерігатися залежність саме від зв'язку з конфесіями, аніж з наявністю релігійних переконань. Адже якщо поглянути на поширеність песимістичних очікувань щодо загального майбутнього України, то найбільшими вони виявляться серед прихильників УПЦ (близько 42%), а найменшими – серед прихильників ПЦУ та УГКЦ (відповідно близько 24% і 26%, (рис. 4.14).

Рисунок 4.14.

Поширеність очікувань погіршення загальної ситуації в Україні у визначених групах населення, 2024 рік (%)

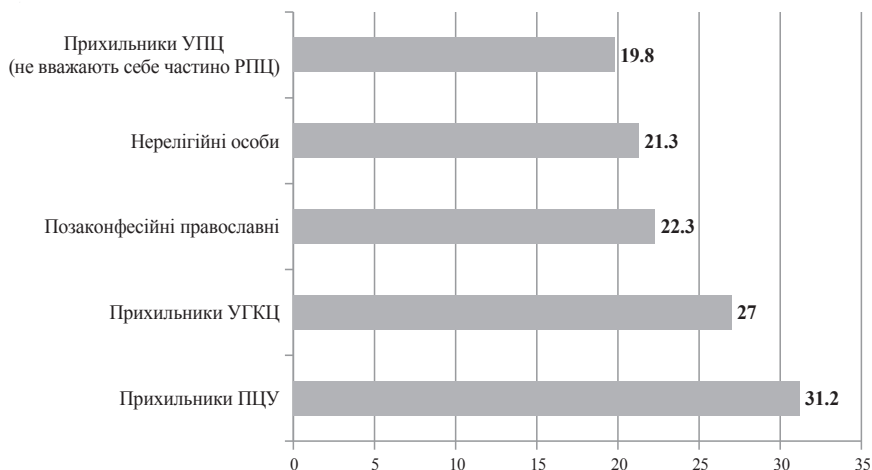

Натомість у групі позаконфесійних православних песимістичні очікування (близько 33%) знаходяться на тому ж рівні, що й у групі нерелігійних (близько 36%). Так само позаконфесійні православні не відрізняються від нерелігійних осіб за мірою поширення оптимістичних очікувань (серед перших близько 22% очікують на покращення загальної ситуації в Україні, а серед других – близько 21% (рис. 4.15).

Позаконфесійних православних у цьому випадку можна розглядати як контрольну групу – не належачи до жодної релігійної організації,

Рисунок 4.15.

*Поширеність очікувань покращення загальної ситуації в Україні
у визначених групах населення, 2024 рік (%)*

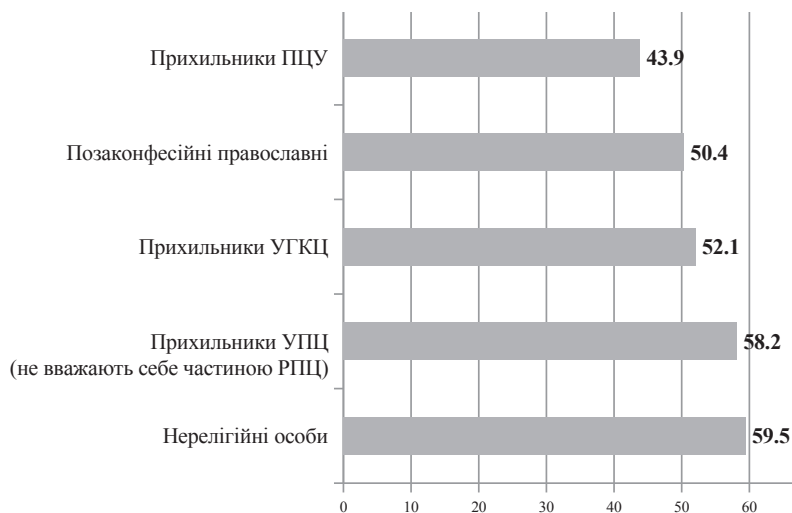
вони піддаються мінімальному впливу з боку останніх, і саме на них можна спостерігати дію безпосередньо релігійності (у прихильників конфесій вплив релігійних сенсів поєднується з особистісно-організаційним впливом відповідних Церков). Натомість більший песимізм прихильників УПЦ цілком може пояснюватися тим суспільним негативом і тиском, з якими стикається зараз ця Церква, а більший оптимізм прихильників ПЦУ та УГКЦ – більшою патріотичністю представників цих груп і більшим впливом на їх очікування емоційної налаштованості.

Водночас якщо поглянути на очікування щодо особистого майбутнього та щодо майбутнього України через почуття, які виникають при міркуванні щодо цих питань, то позаконфесійні православні (так само як прихильники ПЦУ та УГКЦ) відрізнятимуться від нерелігійних осіб. Зокрема, серед позаконфесійних православних негативні почуття щодо власного майбутнього відзначали близько 50%, а серед нерелігійних осіб – близько 60% (рис. 4.16).

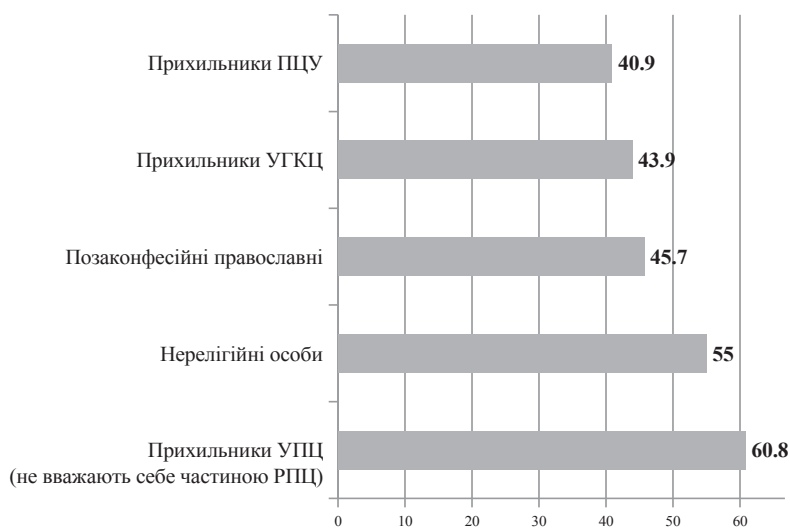
Так само позаконфесійні православні помітно відрізнялися від нерелігійних осіб за поширеністю негативних почуттів щодо майбутнього України – серед перших про наявність таких почуттів заявили близько 46%, а серед других – близько 55% (рис. 4.17).

Рисунок 4.16.

Вибори негативних почуттів, що виникають при міркуванні про своє майбутнє у визначених групах респондентів, 2024 рік (%)

Рисунок 4.17.

Вибори негативних почуттів, що виникають при міркуванні про майбутнє України у визначених групах респондентів, 2024 рік (%)

Вище відзначалося, що підтип очікувань-віри може формуватися не лише релігійними суб'єктами, а й суб'єктами секулярними, які активно присутні в інформаційному полі та з якоїсь причини набувають популярності та авторитету в очах частини населення. Для того, щоб оцінити цю складову, також звернемося до результатів моніторингового опитування Інституту соціології НАН України. У цьому опитуванні фіксувалося, яким масовим інформаційним джерелам респонденти надають перевагу при отриманні актуальних новин щодо України та світу¹⁸.

Тут я вживаю термін «масові інформаційні джерела» замість традиційного терміна ЗМІ, оскільки останнім часом відбулися кардинальні зміни із засобами поширення інформації. У XX столітті такими засобами практично були виключно ЗМІ (радіо, преса, телебачення). Але сьогодні суттєву конкуренцію традиційним ЗМІ складають інформаційні канали, які діють через новітні засоби комунікації (такі як соціальні мережі та месенджери). Ці канали мають суттєві відмінності від того, що традиційно називається ЗМІ, і не можуть прирівнюватися до них. Зокрема, традиційні та новітні масові інформаційні джерела відрізняються не лише за формою (принципами, організацією), а й за змістом інформації.

Традиційні ЗМІ вочевидь є більш обмеженими, причому ця обмеженість далеко не завжди є негативною; вона пов'язана не лише з контролем з боку влади та власників каналів, а й з намаганням дотримання вимог журналістської етики, певних стандартів достовірності інформації, відповідальності за її зміст. В умовах протистояння російській агресії українські традиційні ЗМІ підпадають під обмеження державної регуляції. Такий формат діяльності ЗМІ активно критикують (див., напр., Корба, 2022; Страшкуліч & Романюк, 2024), але так само й виправдовують (див., напр., Укрінформ, 2023; Куніцький, 2024). Змістовно ці джерела змушені обмежувати критику дій влади та зосереджуватися на позитивних новинах або принаймні позитивних інтерпретаціях та очікуваннях. А це також може негативно впливати на суспільні настрої, створюючи занадто оптимістичну картину, формуючи невиправдані очікування.

Новітні масові інформаційні джерела, з одного боку, є більш вільними, відкритими, гнучкими, але, з іншого боку, мають значно більше можливості для поширення недостовірної або й відверто брехливої

¹⁸ Запитання сформулювалося у вигляді «Яким ЗМІ Ви надасте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?».

інформації. Зокрема, сьогодні вони активно використовуються і російським державним пропагандистським апаратом, і окремими ентузіастами російської імперської експансії, часто поширюючи недостовірну інформацію, спрямовану проти України. Таке джерело, як Telegram, вважають підконтрольним російським спецслужбам додатком (у результаті останнім часом в українських державних установах почали забороняти користування ним (Жабська, 2024; Могилевець, 2024)). І саме новітні масові інформаційні джерела виступають платформою, якою користуються новітні «володарі думок». Тому, порівнявши очікування аудиторії різних масових інформаційних джерел, частково можемо оцінити місце тієї складової очікувань-віри, яка пов'язана з діяльністю популярних блогерів.

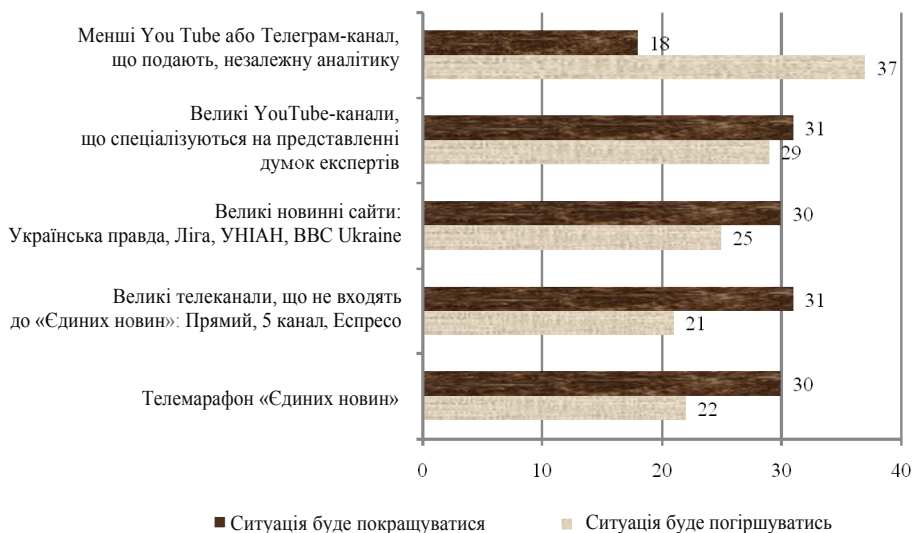
Якщо поглянути на очікування щодо майбутнього України, то побачимо, що вони чималою мірою залежать від користування різними джерелами інформації. Частка тих, хто очікував погіршення ситуації в країні, помітно більша серед респондентів, які користуються переважно невеликими YouTube або Телеграм-каналами. Зокрема, серед прихильників таких каналів близько 37% очікували на майбутнє погіршення ситуації в Україні, тоді як серед тих, хто орієнтується на телемарафон «Єдині новини», відповідна частка становила близько 22%, серед тих, хто орієнтується на інші великі телеканали – близько 21%, серед тих, хто орієнтується на великі новинні інтернет-сайти – близько 25%, а серед тих, хто орієнтується на великі YouTube-канали, що спеціалізуються на представленні думок експертів – близько 29%. І навпаки, серед аудиторії останніх каналів інформації близько 30–31% очікує на покращення ситуації в країні, натомість серед аудиторії невеликих аналітичних YouTube або Телеграм-каналів «оптимісти» становлять лише близько 18% (рис. 4.18).

Тобто негативні очікування «глобального» майбутнього зростають мірою зменшення, так би мовити, централізованості джерел інформації, та збільшення їх дисперсності. Причому у випадку найбільш дисперсних каналів має місце не лише більший рівень негативу, а й менший рівень позитивних очікувань.

В аналізованому масиві даних схильність до покладання на невеликі аналітичні YouTube або Телеграм-канали помітно більша серед молодших вікових груп. Можна було б припустити, що зазначені відмінності є наслідком саме вікових особливостей аудиторії, а не впливу самих каналів. Проте якщо порівняємо уявлення аудиторії різних каналів у різних вікових категоріях, то особливості поглядів

Рисунок 4.18.

Уявлення про майбутнє України залежно від джерел інформації,
2024 рік (%)

прихильників невеликих YouTube або Телеграм-каналів збережуться – в усіх вікових групах ті, хто орієнтується на останні канали, налаштовані щодо майбутнього України більш песимістично.

Схожі особливості мають місце й у випадку очікувань успішного для України завершення війни¹⁹. Серед прихильників невеликих YouTube або Телеграм-каналів була помітно меншою частка тих, хто впевнений у перемозі України – в цій групі частка тих, хто повністю або скоріше впевнені в перемозі, становила 58%, натомість серед аудиторії інших джерел – близько 70–80%. Хоча перевага частки невпевнених у перемозі в першій групі порівняно з іншими вже не була такою великою (20%, проти 7–15% в інших групах).

А ось з очікуваннями щодо власного майбутнього користування різними інформаційними джерелами було пов'язане значно менше. Причому вже не фіксувався вплив новітніх електронних джерел. Серед аудиторії усіх виділених каналів частка тих, хто очікував погіршення

¹⁹ Запитання в моніторинговому опитуванні формулювалось у вигляді «Наскільки Ви впевнені у перемозі України у війні з Росією?», з варіантами відповідей «Повністю впевнений», «Скоріше впевнений», «Скоріше не впевнений», «Зовсім не впевнений», «Важко відповісти».

свого життя, становила 7–14%, а частка тих, хто очікував покращення, також майже в усіх була доволі близькою – 31–35%, за винятком аудиторії великих новинних сайтів, серед якої оптимістичні очікування задекларували 41%.

Такі результати дають підстави зробити кілька висновків. По-перше, більш негативне сприйняття реальності тими, хто орієнтується на дисперсні YouTube або Телеграм-канали, імовірно, є наслідком саме відмінностей у подаванні інформації цими джерелами. Більш критична та песимістична налаштованість останніх відбивається у свідомості їхніх споживачів. Тож певний вплив (принаймні в напрямі ухилу до песимізму) ці канали мають.

По-друге, погляди аудиторії YouTube або Телеграм-каналів не є кардинально відмінними від поглядів аудиторії інших джерел (відмінності між цими аудиторіями не є надто великими). Тож і вплив цих каналів хоча й має місце, але не є дуже значним. Особливо зважаючи на те, що схожість між поглядами аудиторії й характером інформації певного джерела далеко не в усіх випадках буде наслідком впливу останніх. Нерідко споживачі шукають ті джерела інформації, позиція яких збіжна з уже сформованими в них уявленнями. Джерела, які суперечать цим уявленням, відкидаються, натомість вибір робиться на користь джерел, які подають інформацію, що входить в унісон з існуючими переконаннями.

По-третє, є підстави вважати, що потенціал впливу масових інформаційних джерел залежить від міри близькості питання, яке вони намагаються представляти, до повсякденного життя та інтересів реципієнтів відповідної інформації. Тобто у випадках, коли інформація подається щодо тих речей, які безпосередньо стосуються людини, і про які вона має достатнє уявлення, вплив масових інформаційних джерел буде мінімальним. Натомість чим більш глобальною є проблема, чим більше вона віддалена від повсякденного досвіду та можливості самостійної перевірки, чим менше людина про неї вже щось знає, тим більшою є ймовірність прийняття медійного впливу.

Про рівень вірувальної орієнтації в очікуваннях можуть свідчити й дані щодо характеру впливу на ці очікування різноманітних експертів. В аналізованому моніторинговому опитуванні ставилося запитання щодо орієнтації на прогнози різних суб'єктів²⁰. Щодо майбутнього

²⁰ В опитувальнику запитання було сформульовано так: «До чийх прогнозів щодо розвитку подій в Україні Ви дослухалися найбільше при плануванні свого майбутнього протягом останнього року?», з варіантами відповідей «Прогнози військових», «Прогнози представників влади», «Прогнози профільних експертів (військових, економічних, політичних тощо)», «Прогнози блогерів», «Прогнози

України найбільш песимістичні очікування мали місце в групах респондентів, які орієнтуються на прогнози іноземних ЗМІ (близько 42% їх аудиторії декларували песимістичні очікування), блогерів (у цій групі близько 40% очікували на погіршення ситуації), прогнози іноземних політиків і Телеграм-каналів (з аудиторії цих джерел песимістичні очікування мали близько 38%). Проте, по-перше, таким самим (близько 38%) був рівень поширеності песимізму в групі тих респондентів, які поклалися на інформацію від свого найближчого оточення і, по-друге, ці показники не відрізнялися кардинальним чином від орієнтацій аудиторії інших джерел. Адже серед аудиторії представників влади песимістичні очікування декларували близько 19%, серед аудиторії військових – близько 26%, серед аудиторії журналістів – близько 28%, серед аудиторії профільних експертів – близько 29%. І також серед тих, хто відзначив, що ні до чиїх прогнозів не прислухається, близько 33% очікували погіршення ситуації в країні, що лише трохи менше, ніж відповідний показник серед тих, хто орієнтується на блогерів і Телеграм-канали. Тож цілком можна вважати, що хоча різноманітні «експерти» й мають доволі велику аудиторію в абсолютних цифрах, але у відносних показниках, а також за показником міри покладання на їхню думку (адже аудиторія «експертів» є неоднорідною, і не всі з неї беззаперечно покладаються на інформацію від цього авторитету), вони не є тими, хто може керувати масовою свідомістю.

4.3.3. Показники поширення очікувань-сподівань

Як зазначалося, очікування-сподівання формуються на основі емоційних реакцій і бажань, і мають слабе обґрунтування. Тому для визначення поширення цього підтипу очікувань спробуємо поглянути на зв'язок останніх з показниками, які базуються переважно на емоціях та переконаннях. По-перше, у моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2024 року респондентам пропонувалося оцінити за 11-бальною шкалою особисту важливість існування незалежної української держави²¹. Ми для порівняння перетворили первинну шкалу на 5-бальну, з градацією від повної неважливості до надзвичайної

астрологів, тарологів, мольфарів тощо», «Прогнози журналістів», «Прогнози телеграм-каналів», «Прогнози іноземних ЗМІ», «Прогнози іноземних політиків», «Прогнози людей з Вашого найближчого оточення (родичів, друзів, знайомих)», «Ні до чиїх прогнозів не дослухався/лася».

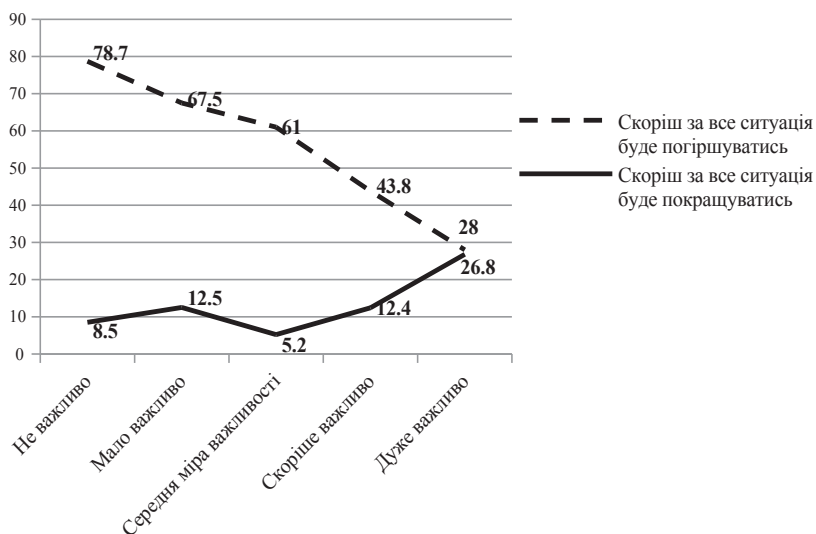
²¹ Запитання формулювалося у вигляді «Наскільки важливим особисто для Вас є існування незалежної української держави?», з можливістю оцінки від 0 до 10, коли 0 означало цілковиту неважливість, а 10 – дуже велику важливість.

міри важливості. І якщо подивитись на розподіл відповідей щодо майбутнього України, то побачимо у випадку песимістичних оцінок чітку й значну їх залежність від міри важливості державної незалежності, а у випадку оцінок оптимістичних – деяку залежність. Зокрема, серед тих респондентів, для яких державна незалежність є зовсім неважливою, близько 78% вважали, що ситуація в Україні в майбутньому буде скоріше погіршуватися. Надалі ж поширеність таких очікувань помітно зменшувалася при переході до кожної наступної групи з більшим відчуттям важливості державної незалежності; у групі респондентів, для яких остання є дуже важливою річчю, лише 28% вважали, що Україну чекає погане майбутнє (рис. 4.19).

За оптимістичними очікуваннями ситуація значно менш однозначна, але й тут можна побачити, що принаймні з рівня середньої значущості державної незалежності частка оптимістів зростає, хоча й у доволі обмеженому розмірі. Тут вочевидь бачимо готовність приймати бажане за дійсне – респонденти вважають, що погіршення не буде, тому що їм цього хочеться, з огляду на особисту цінність і значущість нашої країни. Хоча водночас такі орієнтації на бажання є помірними, адже вони чітко

Рисунок 4.19.

Оптимістичні та песимістичні очікування щодо майбутнього України залежно від особистої важливості державної незалежності України, 2024 рік (%)

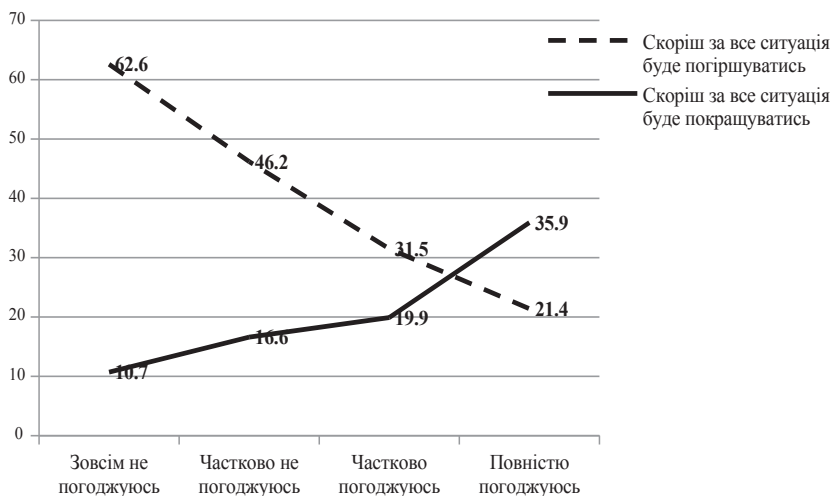

проявляються лише стосовно песимізму. Натомість до формування оптимістичних очікувань люди ставляться значно обережніше.

Аналогічну ситуацію побачимо й при розгляді оптимізму-песимізму очікувань за схожим показником, який фіксує орієнтації та цінності, і при цьому є мало обґрунтованим (відображає скоріше бажання, а не реальність). У аналізованому опитуванні респондентам пропонувалося погодитися чи не погодитися з твердженням, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання. І частка тих, хто мав песимістичні очікування щодо майбутнього України, різко зменшується мірою збільшення згоди з таким твердженням; частка ж тих, хто мав оптимістичні очікування, навпаки, зростала мірою більшої підтримки ідеї єдності українського народу (хоча це зростання було значно менш суттєвим) (рис. 4.20).

Рисунок 4.20.

Оптимістичні та песимістичні очікування щодо майбутнього України залежно від згоди з тим, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання, 2024 рік (%)

Висновки

Отже, розглянуті емпіричні дані дають підстави стверджувати, що очікування більшості нашого населення формуються на підставі сподівань і розрахунків. Трохи більш значущими стають сподівання (надії, бажання), але й розрахунок при визначенні очікувань є доволі поширеним. Тобто, незважаючи на проблематичність застосування при формуванні очікувань щодо віддаленого майбутнього та «глобальних» подій раціональних розрахунків, значна частина населення нашої країни спирається на них. Звичайно, це не є складні моделювальні науково-прогностичні розрахунки, але тим не менш врахування минулого досвіду та наявного стану речей (прості екстраполяції) є доволі поширеним. Формування «глобальних» очікувань на повноцінних раціональних розрахунках для переважної більшості людей неможливі, але можливі обмежені, спрощені, приблизні розрахунки. Тут варто зважати, що коли йдеться про масштабні суспільні процеси, навіть прості екстраполяції часто виявляються коректними. Суспільство є складною, величезною системою і, у зв'язку з цим, доволі інерційною. Тому закладені раніше тенденції діють доволі тривалий час, а саме на ці тенденції й орієнтуються при здійсненні екстраполяції.

Поширеність саме очікувань-розрахунків є позитивною ознакою нашого суспільства. З огляду на характеристики, які притаманні різним розглянутим типам очікувань, найбільш оптимальними з погляду корисності для формування індивідуальних життєвих стратегій та для успішного розвитку суспільства є саме очікування-розрахунки. Безумовно, подібні очікування піддаються великій кількості викривлень та помилок, але останні в інших типах очікувань становлять ще більшу частку.

Звідси впливає бажаність сприяння державними органами або громадянським суспільством розвитку саме раціонального погляду на світ, опори у формуванні своїх уявлень на розуміння та розрахунок. Необхідно максимально сприяти формуванню здатності критично мислити, вміти протистояти неправдивій інформації (при цьому уникаючи спокуси заміни чужої неправдивої інформації на свою).

Але також варто зважати, що очікування-розрахунки більш притаманні стабільному, чи усталеному, часу. В умовах яскраво вираженої кризи, загрози сталому порядку вони доволі легко можуть поступатися очікуванням-сподіванням (як це ми бачили в Україні під час перших

років війни). Тобто орієнтація на очікування-розрахунок є більше характеристикою суспільних умов, аніж особистими усталеними характеристиками носіїв очікувань.

До того ж у чистому вигляді всі виділені нами типи очікувань переважно не спостерігаються. Зазвичай має місце певна комбінація різних типів, хоча й з перевагою якогось одного. Ймовірно найбільший ухил до одного з типів має місце у випадку домінування очікування-віри (яка за своєю природою потребує відкидання раціонального обґрунтування), але й до неї може додаватися елемент сподівань. Так само до раціональних розрахунків (внаслідок їхньої обмеженості) будуть додаватися й сподівання, й орієнтація на певні авторитети (але, мабуть, уже у формі не віри, а довіри, як більш м'якої форми покладання на думку інших).

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ

Вступ

Усвідомлення екзистенційних загроз зумовлює необхідність перебудови системи соціальних взаємодій відповідно до екстремальних умов життя під час війни. Люди в цих умовах мають зберігати здатність до побудови планів на майбутнє. Основна функція соціальних очікувань – забезпечення безперервності й цілісності життєздійснення суб'єкта, зв'язності минулого, сьогодення й майбутнього. Беручи участь у формуванні життєвої перспективи, вони виконують водночас і свою функцію як суб'єктивного механізму конструювання майбутнього. Зміст зв'язку суб'єкта з майбутнім визначається не лише об'єктивним значенням імовірних подій, а й суб'єктивним змістом, що задається системою потреб та інтересів індивіда чи спільноти. На їхній основі формується діяльнісне ставлення до майбутнього. Причому трансформації соціальних очікувань на індивідуальному рівні відбивають постійні зміни самих суб'єктів очікувань.

Війна викликає найсерйознішу руйнацію способу життя, повсякдення та звичних практик людей і потребує поведінкових змін і вироблення нових форм взаємодій у ситуації суспільної нестабільності та невизначеності. У цих умовах вельми важливий моніторинг соціальних очікувань населення в різних сферах реалізації, на які впливають загрози і виклики воєнного та післявоєнного періоду. На макросоціальному рівні він забезпечує соціальну діагностику ситуації та створює підґрунтя для соціального проєктування (на основі коротко- і середньострокових прогнозів). У економічній сфері практичний інтерес викликає дослідження соціальних очікувань населення щодо функціонування ринку праці під час війни і в повоєнній перспективі. Аналіз стану і перспектив розвитку ринку праці сприятимуть розробленню ефективних програм стимулювання зайнятості та визначенню шляхів подолання кадрової кризи під час війни та на етапі повоєнного відновлення України.

5.1. Проблеми та очікування на ринку праці в Україні: макроконтекст

Повномасштабна війна, що триває вже понад три роки, впливає на ринок праці, який динамічно змінюється і трансформується попри виклики невизначеності, звуження простору прикладання праці, масштабну зовнішню та внутрішню міграцію в умовах війни. Важливо зафіксувати, якою є ситуація на сьогодні порівняно з довоєнною ситуацією, наскільки суттєвими є структурні і якісні зміни на ринку праці та які можливості для розвитку суспільства та робітників вони несуть.

Збройна агресія з боку РФ призвела до масштабних руйнувань інфраструктури, знищення чи зупинення роботи підприємств на окупованих територіях і тилу, вимушеної міграції населення та зниження економічної активності в ряді регіонів. Ще в жовтні 2024 року Міжнародний валютний фонд спрогнозував, що війна в Україні триватиме й у 2025 році, а у випадку негативного сценарію – до середини 2026 року, та супроводжуватиметься серйозними економічними, соціальними та гуманітарними втратами. Тим не менш було зазначено, що економіка України у 2024 році залишилася стійкою, незважаючи на значну шкоду енергетиці, завдяки постійній адаптивності домогосподарств та фірм. У звіті МВФ було констатовано, що агресія Росії проти України спричинила великі економічні збитки і втрати, а продовження війни спричиняє подальше руйнування інфраструктури, зокрема енергетичної, провокує посилення проблем, пов'язаних з функціонуванням ринку праці, дефіцитом робочої сили, мобілізацією, яка ускладнює ситуацію на національному ринку праці, зовнішнім і внутрішнім переміщенням людей, довготривалою невизначеністю щодо майбутнього в умовах суспільної нестабільності. На тлі несприятливих наслідків війни, що триває, очікується сповільнення відновлення економіки України, тоді як ризики залишаються надзвичайно високими (International Monetary Fund (IMF), 2024).

Незважаючи на багато негативних прогнозів на початку війни, Україна встояла як держава, зберегла власну свободу й незалежність та змогла адаптувати свою економічну систему до функціонування в екстремальних умовах. Якщо на першому році війни спостерігалася неабияка нестача робочих місць, то сьогодні ситуацію на ринку праці

визначає дефіцит кадрів. Загалом тотальна конкуренція за робочу силу є основним напрямом трансформації глобального ринку праці в першій половині XXI сторіччя (Лібанова, 2012, с. 41). Однак війна в Україні максимально загострила цю проблему. Саме з тривалістю та характером війни пов'язаний основний ризик прогнозу щодо можливості повернення економіки до нормальних умов функціонування на прогнозованому горизонті (Національний банк України (НБУ), 2025а, с. 35).

На четвертому році війни можна констатувати, що відновлення ринку праці відбувається високими темпами. Часткове відновлювання почалося ще з першої половини 2022 року, гостра фаза кризової ситуації тривала до середини 2023 року, а вже в першій половині 2024 року відбулися суттєві зміни (Яценко, 2024а). На ринку праці відчутно побільшало шукачів роботи, що призвело до посилення конкуренції. Зі свого боку роботодавці відповіли зростанням зарплат і вимог до кандидатів. Кількість вакансій перевищила довоєнні показники, про що свідчать дані кадрового порталу Robota.ua. Якщо на початку 2022 року на порталі було розміщено близько 90 тисяч вакансій, то в березні 2024-го цей показник сягнув понад 106 тисяч (Budni.robota.ua, 2024) та тривав на рівні понад 100 тисяч вакансій вісім місяців поспіль, сягнувши у вересні та в жовтні показника в понад 117 тисяч запропонованих вакансій, що стало абсолютним рекордом за кількістю вакансій за весь час повномасштабного вторгнення (Жирій, 2024).

Загалом пропозиція протягом останніх місяців доволі стабільна й коливається навколо цифри 100 тисяч вакансій. Наприклад, у лютому 2025 року, як сповістив генеральний директор Robota.ua виданню Forbes, пропозиція на ринку праці знизилася та становила близько 99 тисяч вакансій (Решетняк, 2025). Водночас, за даними Work.ua, кількість вакансій у квітні 2025 року вперше за п'ять місяців перетнула позначку в 100 тисяч вакансій (Кузенкова, 2025).

Відновленню ринку праці сприяли високий рівень освіти населення, здатність робітників швидко адаптуватися до нових вимог у трудовій діяльності та опановувати технологічні нововведення, а також став у пригоді попередній досвід, набутий у надзвичайні часи пандемії, коли швидко розвивалася цифрова інфраструктура, яка дала змогу працювати в онлайн-режимі великій кількості спеціалістів (Смакота, 2023, с. 92). До речі, ситуація з можливістю працювати віддалено стала однією з ключових відмінностей довоєнного ринку праці та сьогодення.

Водночас ситуація ускладнюється тим, що кількість населення в Україні за роки війни суттєво зменшилась, тож збільшення кількості

вакансій відбувається на тлі стабільного дефіциту кадрів, який пов'язаний з мобілізацією та міграцією через війну. Отже, збільшення кількості вакансій відбувається на тлі стабільного дефіциту кадрів.

У дослідженні ринку праці, яке провела Європейська Бізнес Асоціація наприкінці 2024 року, основними проблемами на ринку праці України були вказані, по-перше, дефіцит робочої сили; по-друге, вищий рівень очікувань заробітної плати кандидатів, ніж пропозиції бізнесу; по-третє, мобілізація; по-четверте, відтік персоналу за кордон¹ (Європейська Бізнес Асоціація (ЕБА), 2024). Таку ж картину зафіксувало й онлайн-опитування роботодавців², яке провело Міністерство економіки України в лютому–березні 2024 року. Це опитування показало, що серед численних проблем, з якими стикається натеper бізнес, 58% опитаних визначили основною пошук кваліфікованих працівників. Ключовими причинами дефіциту кваліфікованих робітників роботодавці вважають мобілізацію (67%), еміграцію за кордон (54%) та внутрішню міграцію (21%). Водночас третина опитаних роботодавців (36%) головною причиною дефіциту кадрів вказала на неконкурентну заробітну плату. Адже регулярний стабільний дохід є основним фактором мотивації працівників у пошуках якісних робочих місць на ринку праці.

На запитання про зміни чисельності працівників у період з початку війни і по березень 2024 року 41% опитаних роботодавців відповіли, що їм вдалося зберегти колектив, а 8%, що навіть збільшили кількість працівників, але 51% роботодавців, які брали участь в опитуванні, констатували втрати у чисельному складі робітників, з них 15% скоротилися наполовину й більше. 58% респондентів відмітили, що серед численних проблем, з якими стикається натеper бізнес, основним залишається саме пошук кваліфікованих працівників (Міністерство економіки ..., 2024).

Ця тенденція є стійкою. Поступове посилення ролі чинника «брак кваліфікованих працівників» у впливі на спроможність підприємств нарощувати обсяги виробництва фіксується в опитуваннях підприємців

¹ У дослідженні взяли участь 216 фахівців зі сфери управління персоналом. 50% учасників представляли міжнародний бізнес, 50% – український. 51% компаній представляли великий бізнес, 36% – середній бізнес, 13% – малий бізнес. Дослідження було проведено у жовтні–листопаді 2024 року та охоплювало період з травня по жовтень 2024 року.

² В опитуванні (лютий–березень 2024 року) взяли участь 88% підприємств, у яких кількість працівників не перевищує 200, тобто вибірка відображає скоріше зріз думок переважно малого та середнього бізнесу. В опитуванні взяли участь 3175 респондентів з усіх регіонів України

уже кілька років. На час опитування у березні 2025 року його визнали важливим майже половина опитаних (49,5%), що у 2,5 раза більше, ніж у 2023-му (НБУ, 2025б)

Очікувана ситуація на ринку праці після завершення війни виглядає, за оцінками роботодавців, так: гірше, ніж тепер (36%), нічого не зміниться (18%), ситуація буде непростою, але кращою, ніж тепер (22%), нестачі кадрів не буде (24%). Отже, очікують покращення менше половини роботодавців (46%) (Міністерство економіки..., 2024).

Дефіцит кваліфікованих працівників на тлі одночасного погіршення умов ведення бізнесу став однією з визначальних тенденцій у економіці України під час війни. Серед причин такого погіршення можна вказати на чуттєве посилення інфляційного тиску, значні руйнування інфраструктури, відсутність безпеки, відключення світла, що потребувало додаткових витрат на забезпечення електроенергією підприємств, мобілізацію співробітників, збільшення податкового навантаження тощо. Усе це негативно впливало на роботу підприємств і не сприяло позитивним планам на майбутнє, зокрема, на збільшення кількості працюючих та розширення штату робітників. За даними Нацбанку, восени 2024 року на підприємствах сфери промисловості склалася ситуація, коли, попри дефіцит працівників, роботодавці планували наймати на роботу майже вдвічі менше нових працівників (8%), ніж скорочувати штат (14%), залишаючи при цьому поточну кількість працівників на рівні 78%. На підприємствах сфери послуг і сфери торгівлі поточна кількість постійних працівників підтримувалась на рівні 81%, а ось під скорочення потрапляло практично чверть більше робітників (15%), ніж планувалося прийняти нових (4%). Сфера будівництва була єдиним винятком, де заплановане розширення штату працівників утричі (13%) перевищувало очікуване скорочення (4%). При цьому в цій сфері плани на майбутнє припускали збереження робочих місць на рівні 83% (Костюченко, 2024).

Попри всі зовнішні й внутрішні виклики поступово відбувалося пожвавлення економічної активності. Щодо змін у зарплатах, то слід відзначити, що за роки війни суттєво зростали й очікування шукачів роботи, й пропозиції роботодавців. Ринок праці демонструє позитивну динаміку зміни середньої зарплати по країні, яка зросла за рік від червня 2024 року до червня 2025 року на 25% (Work.ua, 2025a).

Водночас і пропозиція роботи на ринку праці, і середня зарплата виглядають дуже неоднорідними в регіональному розрізі. Найбільш

високий попит на робочу силу – у Києві та Київській області, на Львівщині та Дніпропетровщині (Яценко, 2024б). Відповідно і середня зарплата, розрахована за даними з вакансій, розміщених на порталі Work.ua, становила по Києву у червні 2025 року 29,5 тис. гривень, у Львові – 26 тис. гривень, у Дніпрі – 24 тис. гривень, а у Запоріжжі – лише 20 тис. гривень (Work.ua, 2025a). Очевидно, зростання середніх зарплат є ознакою не лише економічного відновлення, а й конкуренції за кваліфіковану робочу силу. Суттєве зростання зарплат відбувається насамперед у тих галузях, де відчувається найбільший дефіцит кадрів. Багато компаній змушені підвищувати оплату праці, щоб втримати працівників або привабити нових. Це своєю чергою, підвищує конкуренцію за робочі місця, що на сьогодні можна спостерігати у сфері інформаційних технологій.

Найбільше на ринку праці не вистачає представників робітничих і технічних професій, так званих синіх і сірих комірців, тобто робітників, зайнятих фізичною працею на великих підприємствах, і робітників галузей соціальної інфраструктури, робітників сільського господарства, спеціалістів диджитальних професій, спеціалістів із продаж тощо. При цьому слід враховувати, що чоловіки часто не бажають офіційно оформлюватися на роботу, щоб не бути мобілізованими. Кількість спеціалістів, які готові працювати офлайн, теж зменшується, за віддалені посади точиться найзапекліша боротьба, тож конкуренція роботодавців за перспективних кандидатів зростає.

За даними вже згадуваного дослідження Європейської Бізнес Асоціації, 93% компаній, які брали участь у опитуванні, відкрили нові вакансії у 2024 році, 71% заявили про труднощі у зв'язку зі значним дефіцитом кадрів (25% відчували частковий дефіцит), 87% здійснили підвищення зарплати своїм працівникам з метою утримання працівників у компаніях, а 36% запланували підвищення заробітної плати у 2025 році (ЕВА, 2024).

Проблема нестачі кадрів парадоксально збігається з таким соціально-економічним явищем, як безробіття. Статус безробітного означає, що людина перебуває в пошуках роботи та готова розпочати працювати, але з різних причин не може реалізувати своє право на працю та втрачає основні засоби для існування. При цьому на ринку праці спостерігається суперечлива ситуація: понад половина пропонуванних вакансій розраховані на кваліфікованих робітників, тоді як більшість зареєстрованих безробітних мають вищу освіту і

хотіли б працевлаштуватися за своєю кваліфікацією (Work.ua., 2025б). Станом на травень 2025 року показник офіційно зареєстрованих безробітних фіксувався на рівні 97,5 тис. українців (Національний банк, 2025в). Однак показник реального або фактичного безробіття, який розраховується за методологією Міжнародної організації праці (МОП) шляхом опитування домогосподарств, ще до війни приблизно в п'ять разів перевищував показник тих, хто офіційно був на обліку в центрах зайнятості та отримував виплати з безробіття. Слід мати на увазі, що офіційна статистика щодо чисельності безробітних не дає можливості відтворити реальну ситуацію в країні. На сьогодні неможливо точно визначити ані загальну кількість населення України, оскільки немає даних про громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, ані реальну кількість безробітних через міграційні процеси. Крім того, офіційна статистика не враховує, зокрема, тих, хто не реєструється, уникаючи мобілізації. Тому, за свідченням голови Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики Д. Гетманцева, попри скорочення кількості зареєстрованих безробітних, фактичний показник безробіття становить 14–18% (як відсоток до економічно активного населення), а кількість безробітних сягає 1,8–2,2 млн осіб (Гетманцев, 2025).

На тлі існуючої ситуації економічні очікування на макrorівні щодо змін на ринку праці мають певні відмінності у різних учасників процесу. На інституційному рівні маємо негативні прогнози як Національного банку, так і Міністерства економіки України. Зокрема, констатується низька ймовірність швидкого повернення мігрантів, що підтримуватиме диспропорції на ринку праці та зростання зарплат темпами, вищими за збільшення продуктивності. Як наслідок зростатиме інфляційний тиск і обмежуватиметься відновлення внутрішнього попиту (НБУ, 2025а).

Натомість індекс очікувань ділової активності знаходиться натепер на нейтральному рівні, позитивні очікування в квітні 2025 року мали 49,4% представників бізнесу, негативні – 50,6%. Водночас активність на ринку праці не змінюється. Хоча люди стали активніше шукати роботу, ніж у 2024 році, обсяг розміщених нових резюме становить 80% від середнього рівня 2021 року, а кількість нових вакансій не збільшується (Самойлюк, 2025).

Щодо очікувань населення, то трекер економіки показував, що, незважаючи на погіршення реального економічного становища споживачів, після повномасштабного вторгнення українці мали позитивні

очікування приблизно до середини 2023 року. Потім цей «коридор» оптимізму поступово звужувався й ситуація повільно поверталася до довоєнної. Однак у листопаді 2024 року динаміка змінилася: самооцінка поточного становища українців продовжувала погіршуватися, а очікування на майбутнє стали покращуватися, очевидно, зі сподіваннями на швидке закінчення війни. Однак натеper індекс споживчих настроїв знижується і фіксується повернення економічних очікувань у негативну зону (Самойлюк, 2025). Щоб докладніше розібратися з тим, що відбувається з очікуваннями населення, потрібна більш деталізована картина, яка дасть можливість зрозуміти, чи відрізняються очікування та сподівання різних соціальних груп, і як це впливатиме на подальші зміни на ринку праці.

5.2. Українці на ринку праці: соціальні очікування та плани

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2024 року³, більше третини респондентів (34%) були оптимістично налаштовані щодо зміни економічної ситуації на краще протягом кількох років після закінчення війни. Тих, хто передбачав погіршення, було значно менше (27,8%), але, зважаючи на практично таку ж кількість тих, хто не визначився з відповіддю (28,7%), та тих, хто не очікує змін ані в бік погіршення ситуації, ані в бік покращання (9,5%), можна зробити висновок, що населення загалом оцінює повоєнну економічну ситуацію як не дуже обнадійливу для життя в Україні. При цьому, плануючи своє майбутнє на найближчу перспективу протягом року, українці дослухаються до прогнозів профільних експертів, зокрема економічних. Таку відповідь було отримано від кожного четвертого респондента (25,5%). Цікаво, що, оцінюючи перспективи свого власного життя загалом у цьому ж часовому діапазоні, українці, які сподіваються на покращання життя, становлять таку саму частку від загальної кількості опитаних (34,2%), а ось погіршення очікують у 2,5 раза менше респондентів (11,5%). Тобто, попри очевидні економічні виклики, українці сподіваються на інші чинники та компенсатори, які визначають ступінь загального оптимізму щодо найближчого повоєнного майбутнього, зокрема такі, як віра в краще майбутнє (52,7%) та прагнення спільно долати труднощі життя (36,9%), які на думку учасників опитування, об'єднують людей в українському суспільстві.

Але програмують майбутнє та об'єднують людей не лише позитивні емоції та очікування. Важливе місце в свідомості населення посідають страхи. Ступені переживання тих чи інших страхів, зокрема можливого безробіття – чинник, який надзвичайно впливає на якість життя людини та нації загалом. Безробіття переживається населенням у 2024 році набагато менш гостро, ніж у 2021-му (39,6% і 61,5% відповідно), але все ж більше третини населення України перебуває в напруженні через страх втратити роботу. За даними моніторингу, 8,3% опитаних повідомили, що за роки війни втратили весь або частину бізнесу

³ Опитування проводилося в червні–липні 2024 року. Збір даних виконала дослідницька агенція «Соціологічна група «Рейтинг» на запит проєкту «Трансформація комунікацій» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розмір вибірки склав 4101 респондент. Опитування проводилося методом CATI-CAWI на всій території України, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на час опитування не було українського мобільного зв'язку. При аналізі даних застосовувалося зважування за параметрами статі, віку, регіону проживання.

через повномасштабне вторгнення Росії та ще 11,2% респондентів відповіли, що втратили роботу, житло й майно через виїзд з зони бойових дій. Моніторинг 2024 року виявив, що 13,4% респондентів протягом поточного року опинилися в ситуації втрати роботи та стали безробітними. Хто ж ці люди? Істотних відмінностей між чоловіками та жінками в цьому не спостерігається, хіба що чоловіки трохи частіше опиняються в такій ситуації.

А ось у віковому розрізі все виглядає інакше. Молоді люди віком 18–29 років більше ніж удвічі частіше стикаються з ситуацією вимушеного безробіття в результаті втрати роботи порівняно з тими, кому 50+ (18,2% та 8,1%). Для вікової групи респондентів 30–55 років ця проблема в 1,5 раза менш актуальна, ніж для молоді (15,0%). За ознакою освіти можна помітити деяку тенденцію зменшення кількості повідомлень про втрату роботи від групи респондентів з фаховою вищою освітою порівняно з тими, хто має повну середню або початкову освіту. Найбільш уразливою групою є саме люди з початковою освітою. Сімейний стан респондента, схоже, має деякий вплив на вірогідність того, що людина, яка не перебуває в офіційному шлюбі або перебуває в незареєстрованому шлюбі, удвічі частіше потрапляє в категорію безробітних (39,9%), ніж сімейні люди. Це можна пояснити тим, що за необхідності когось скоротити на підприємствах чи в компаніях, першими, як правило, під удар потрапляють ті, хто не обтяжений сім'єю та дітьми, не є основним годувальником.

Половина (50,1%) опитаних з тих, хто опинився в такій ситуації, проявляють активність і намагаються вирішити цю ситуацію в практичному полі, принаймні повідомили про плани знайти або змінити роботу чи сферу діяльності. Чверть респондентів з цієї групи (24,9%) не планують нічого змінювати, і ще стільки ж (25,1%) ще не визначилися, хоча зрозуміло, що якась частка з них шукатиме роботу.

Водночас, попри дефіцит кадрів на ринку праці, населення оцінює перспективи пошуку роботи не надто оптимістично. Зокрема, 58,6% опитаних вважають, що в їх населеному пункті важко знайти роботу за їхньою кваліфікацією та з достатнім заробітком. Причому проблема скоріше полягає саме в недостатній пропозиції будь-яких вакансій. Якщо розглядати проблему з точки зору відповідності роботи кваліфікації, бачимо, що 43,2% респондентів констатують, що важко знайти роботу, яка відповідає кваліфікації, навіть без достатнього заробітку. Якщо розглядати процес пошуку роботи під кутом достатності заробітку, бачимо, що 44,1% опитаних вважає, що важко знайти роботу з достатнім

заробітком, але не за кваліфікацією. Більше того, попри те, що роботодавці наголошують на тому, що їх стримує брак робочої сили, 34,5% вважають, що в їх населеному пункті важко знайти будь-яку роботу.

Найбільш суттєво ця диспропорція між запитом на робочу силу і неможливістю знайти роботу пов'язана саме з місцем проживання респондентів. Серед тих, хто проживає в обласному центрі, вважають, що важко знайти роботу, яка відповідає кваліфікації й достатньо оплачується 43,6%, а в селищі міського типу або в селі таких відповідно близько 70%. Навіть якщо йдеться про будь-яку роботу на селі, вважають, що її знайти важко, 46,9% опитаних, а в обласному центрі таких лише 21,6%. Однак за вибіркою загалом у обласних центрах проживало 41,6% опитаних, у інших містах області – 24,8%, а в селищах міського типу та селах – 33,6%. Тобто проблема пошуку роботи з точки зору населення, яка водночас є проблемою браку працівників для роботодавців, очевидно, потребує уваги до питань внутрішньої трудової міграції.

Значуще відрізняються й відповіді чоловіків та жінок. Очікування жінок загалом гірші щодо будь-якого з пропонованих варіантів. Однак найбільша відмінність між чоловіками і жінками виявилася у відповідях на запитання про можливість знайти будь-яку роботу. Серед чоловіків вважають, що це важко 29,7%, а серед жінок таких – 38,4%. Водночас не зафіксовано відмінностей між оцінками важкості пошуків роботи у вікових групах 18–29 та 30–55 років.

Однак оцінка власних перспектив знайти роботу залежить від рівня освіти. Між представниками груп з різним рівнем освіти зафіксовано значущі відмінності в оцінці усіх можливих варіантів пошуку роботи. Зокрема, серед тих, хто має освіту вище загальної середньої (фахову спеціальну, неповну або повну вищу), 41,3% вважають, що в їхньому населеному пункті важко знайти роботу, що відповідає кваліфікації навіть без достатнього рівня оплати. Водночас серед тих, хто має лише середню або неповну середню освіту, таких – 45,4%. Стосовно оцінки важкості знайти будь-яку роботу, відмінність ще виразніша – 30,1% проти 39,5%.

Як і слід було очікувати, найгірше оцінюють ситуацію з пошуком роботи ті, хто її не має. Найскладніше представникам цієї групи знайти роботу, яка б відповідала кваліфікації і достатньо оплачувалась. Вважають, що це важко зробити в населеному пункті, де вони проживають, 76% безробітних. Водночас серед безробітних вважають, що важко знайти будь-яку роботу 44,4%, що значно вище, ніж за вибіркою загалом – 34,5%.

У 2024 році хоча б одну оплачувану роботу мали більше половини опитаних (52,4%), крім того, 4,9% респондентів повідомили про наявність у них ще однієї або декількох оплачуваних робіт. 3,2% опитаних знаходилися на військовій службі й отримували відповідні виплати від держави; 8% респондентів підробляли час від часу неофіційно або за цивільно-правовим контрактом. Майже третина учасників опитування (31,4%) не мали оплачуваної роботи взагалі. З тих, хто мав оплачувану роботу, менше половини (45,1%) були працевлаштовані офіційно, 6,9% респондентів були зареєстровані як фізичні особи – підприємці.

Хоча більше половини опитаних (56,4%) відповіли, що характер їхньої теперішньої роботи відповідає професійно-освітньому рівню, а 17,7% з них мають навіть вищий професійно-освітній рівень, тим не менш понад третину учасників опитування (34,7%) заявили, що їм не вистачає роботи, що підходить. Наявність саме цікавої роботи як найбільш важливу цінність для них особисто відмітили менше одного відсотка опитаних (0,9%).

Нестачу сучасних економічних знань відчувають близько 40% респондентів, 18,8% учасникам опитування наявних у них знань у цій сфері цілком вистачає, а ще близько 12 % опитаних відповіли, що ця тема їм узагалі не цікавить. На запитання в моніторингу про достатність знань і навичок для щоденного використання сучасних засобів на роботі позитивно відповіли 67,1% респондентів, а про нестачу – 19,4%. Проте, як свідчать дані моніторингового дослідження, використання цифрових пристроїв і технологій для роботи є не дуже активним серед українців, хоча сучасний ринок праці потребує постійного вдосконалювання професійних якостей і навичок працівників, а роботодавці стають дедалі вимогливішими до вмінь кандидатів та їх готовності навчатися новому. Третина опитаних відповіли, що застосовують у роботі стаціонарні комп'ютери, ноутбуки, більше половини респондентів активно користуються смартфонами. Але коли йдеться про роботу зі штучним інтелектом, наприклад з ChatGPT, то частка тих, хто ствердно відповів на це запитання, дорівнювала лише 7,2% від загальної кількості офіційно працюючих учасників опитування. З року в рік спостерігається деяке зростання рівня використання цифрових пристроїв, що фіксується в вітчизняних опитуваннях, але за всіма цими показниками Україна все ще суттєво відстає від середніх результатів, які демонструють, зокрема, країни ЄС та інші розвинені країни.

Наскільки ж українці готові приймати виклики часу та змінюватися, щоб знайти своє місце на ринку праці, мати оплачувану роботу

та отримувати за неї релевантну винагороду, задовольняючи свої потреби та вдосконалюючи свої професійні та індивідуальні якості? На запитання «Чи плануєте Ви змінити / знайти роботу чи змінити сферу діяльності після війни?» ствердну відповідь дали понад чверть учасників опитування (27,8%), ще чверть респондентів не визначились, і майже половина опитаних (47%) не планують ніяких змін.

Якщо порівняти ці дані з тими, які отримані в деяких інших дослідженнях, на перший погляд, ситуація видається доволі суперечливою. Наприклад, за даними дослідження компанії Gradus Research (2024), більшість українців (понад 64% опитаних) готові опанувати нову спеціальність, щоб залишатися конкурентоспроможними на ринку праці та вважаючи зміну професії дієвим способом покращити якість життя. Як бачимо, розходження доволі значне. На перший погляд здається, що це пов'язано з різними дизайнами дослідження, оскільки опитування Gradus Research охоплюють лише міста з населенням 50 тис.+ та респондентів віком від 18 до 65 років. Однак виявляється, що робити таке припущення немає підстав, за даними моніторингу Інституту соціології, відповіді населення міст на запитання щодо подальших планів зміни роботи чи зміни сфери діяльності після війни практично не відрізняються від тих, які отримані за вибіркою загалом.

Водночас якщо розглянути ці результати з точки зору того, що вони репрезентують різні види очікувань, відмінність стає більш зрозумілою. В опитуванні Gradus Research респондентів запитували, чи розглядають вони можливість отримати нову професію для розвитку або подальшого працевлаштування. Ствердну відповідь дали 62% опитаних. Однак у цьому випадку ми можемо розглядати цю відповідь лише як репрезентацію очікування передінтенційного типу, оскільки немає інформації про те, наскільки предметно розглядає респондент таку ситуацію.

Водночас у цьому ж дослідженні ставилося запитання щодо бажання респондентів змінити чільне місце роботи протягом року. Таке бажання висловили 33,4% опитаних. Серед них 82% мали намір шукати нову роботу. Тобто загалом конкретний план щодо зміни роботи мали 28,2% респондентів, що аналогічно результатам, отриманим у моніторингу, де про такі плани повідомили 27,8% опитаних.

Повертаючись до аналізу відповідей на запитання щодо планів знайти роботу чи змінити сферу діяльності, отриманих у моніторингу, можна побачити, в яких напрямках респонденти хочуть їх реалізувати. Приблизно однакова частка тих, хто збирається шукати роботу за спеціальністю в новій компанії, або планує змінити сферу діяльності

взагалі (8,3% та 8,4% відповідно). Близько 7% респондентів планують відкрити власний бізнес або зайнятися новим бізнесом, а 4,3% респондентів мають намір шукати роботу за кордоном.

Хоча загалом жінки порівняно з чоловіками трохи консервативніші щодо будь-яких змін, їхні плани щодо зміни сфери діяльності в опитуванні 2024 року виявилися практично такими ж, як і у чоловіків (8,4% та 8,5% відповідно), що можна розглядати як певне свідчення зростання активності жінок на ринку праці. Вік напряму впливає на готовність до змін у сфері праці. Між групою молоді (18–29) і групою середнього віку (30–55) зафіксовано статистично значущі відмінності за такими показниками, як пошук нової роботи (17,3% проти 9,4%), плани щодо зміни сфери діяльності (13,7% проти 9,9%), відкриття власного бізнесу (13,3% проти 5%), виїзд за кордон у пошуках роботи (8,3% проти 5,1%). Водночас взагалі не планують змінювати роботу чи сферу діяльності після війни 24,5% у групі 18–29 років, 40% у групі 30–55 років і 70,6% у групі 56+.

Серед інших груп варто відмітити, що дещо вищу активність у пошуках роботи демонструють безробітні. У цій групі планують шукати роботу за своєю спеціальністю в новій компанії 22,8%.

Варто водночас розуміти, що налаштованість на зміни пов'язана в умовах війни насамперед не з загальними міркуваннями щодо самореалізації та саморозвитку, а з реальною задоволеністю респондентів своєю роботою. Серед тих, хто скоріше або цілком задоволений своєю роботою, а таких, за даними нашого дослідження, 60,7%, не планують ніяких змін роботи або отримання нової спеціальності 63,3% опитаних, а серед тих, хто скоріше або зовсім не задоволені своєю теперішньою роботою, таких лише 16,2%. Натомість у цій групі змінити спеціальність планують 23,9%, а шукати нову роботу за нинішньою спеціальністю – 18,1%.

Загалом, урахування налаштованості різних груп населення щодо поведінки на ринку праці має допомогти роботодавцям корегувати взаємодії з працівниками за багатьма напрямками, щоб компенсувати брак кваліфікованих працівників і мати можливість розвитку виробництва.

Висновки

Проведений аналіз стану і перспектив розвитку ринку праці під час війни дає підстави зробити певні висновки щодо необхідності поєднання даних щодо загальної характеристики проблем, які фіксуються на макрорівні в статистичних даних, опитуваннях підприємств, аналітичних

оглядах національних і міжнародних установ та організацій з даними соціологічних досліджень орієнтацій населення. На цій основі можна формувати певні рекомендації щодо розроблення програм стимулювання зайнятості та визначення шляхів подолання кадрової кризи під час війни та на етапі повоєнного відновлення України. Вельми важливим є моніторинг соціальних очікувань населення у сфері праці, того, як загрози і виклики воєнного періоду впливають на економічну активність населення. На основі цих даних можна зробити деякі висновки щодо динаміки функціонування ринку праці під час війни і в повоєнній перспективі.

Існує ціла низка традиційних рекомендацій щодо того, які дії мають сприяти покращенню ситуації. Насамперед це матеріальна та нематеріальна підтримка з боку роботодавця. Підвищення зарплат не лише компенсує інфляцію, а й діє як потужний мотиваційний інструмент для утримування фахівців у колективі. Крім безпосередньо зарплат, компанії можуть пропонувати своїм робітникам допомогу в закритті базових потреб (світло, тепло, інтернет, мобільний зв'язок), поліпшувати умови праці та відкликатися на запити працівників, що є частиною їхньої соціальної підтримки. Найкращою гарантією збереження працівників є їхня задоволеність своєю роботою.

Взаємодія роботодавців і працівників в умовах дисбалансу та нестачі кваліфікованих кадрів передбачає врахування регіонального кадрового дисбалансу. Аналіз даних моніторингу підтверджує, що попри загальний брак робітників у певних типах поселень людям дуже важко знаходити будь-яку роботу. Певним виходом має бути розвиток дистанційної роботи, але для тих видів діяльності, які можна реалізувати лише офлайн, роботодавці мають створювати умови для забезпечення човникової трудової міграції.

Важливим елементом змін на ринку праці є зміна ставлення до різних соціодемографічних груп з урахуванням їхніх очікувань і налаштованостей. Так, йдеться про активізацію роботи з жінками, зокрема через пропозиції опанування нових професій, які традиційно не розглядалися як жіночі. Молодь потребує окремої уваги роботодавців, які пропонують роботу в нових сучасних сферах занятості. Зокрема, успішними можуть бути пропозиції щодо опанування новими перспективними спеціальностями, що приваблюватиме молодь, яка ще не має значних професійних напрацювань на тих позиціях, де вона почала свій трудовий шлях.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВОЄННИХ МІГРАНТІВ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ)

Вступ

Дослідження українських воєнних мігрантів, чисельність яких після трьох років повномасштабної війни сягає понад 5 млн осіб¹, є важливою складовою сучасної соціологічної рефлексії. Міграційні процеси такого масштабу є унікальними для сучасної Європи й потребують глибокого дослідження та розуміння. Тут і далі вживаємо термін «мігранти», а не «біженці» з огляду на те, що переважна більшість із них юридично мають статус мігранта, яким надано тимчасовий прихисток, а не статус біженця. Термін «біженці» вживається у тексті тільки в разі аналізу звітів ООН, які оперують цим поняттям (refugees), але мають на увазі українських воєнних мігрантів. Люди, які після 24.02.2022 року виїхали з України за кордон (крім переїзду до Росії або Білорусі, зокрема примусового), є *українськими воєнними мігрантами*. Термін «воєнні мігранти» вже застосовують у суспільних науках (Kubiciel-Lodzińska & Kownacka, 2023; Burliai, 2023; Niedźwiecka-Iwańczak, 2023; Valdimarsdóttir, 2023), хоча деякі дослідники продовжують користуватися більш звичним терміном «біженці». З огляду на юридичні особливості наданого українцям статусу тимчасового прихистку (що значно відрізняється від статусу біженців), вважаємо за доцільне вживати термін «воєнні мігранти».

У цій розвідці подано результати якісного емпіричного дослідження серед українських воєнних мігрантів у Польщі, сфокусованого на підлітках віком 14–18 років та їхніх матерях.

Загальна картина воєнної міграції до Польщі є такою. У перший рік після вторгнення саме Польща найчастіше ставала для українських родин країною вимушеного переміщення. Дані польської статистики (що базуються на кількості актуальних номерів PESEL UKR, тобто

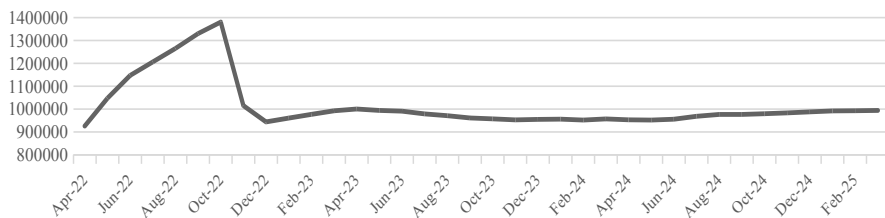
¹ УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – UNHCR, the UN Refugee Agency) станом на середину березня 2025 року подає дані про 5 675 680 біженців: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

ідентифікаційних номерів, які містять позначку, що людина прибула з України до Польщі після 24.02.2022 року) свідчать про те, що на піку (жовтень 2022-го) кількість українських воєнних мігрантів становила 1,38 млн осіб, після чого спала до неповного мільйона осіб і залишається такою до сьогодні, із невеликим зростанням протягом останнього року (див. *рис. 6.1*). Зауважимо, що ці дані можуть бути не зовсім повними через те, що деякі воєнні мігранти не отримували статус прихистку, а легалізувалися у Польщі іншим способом. Частина тих воєнних мігрантів, які отримали дозвіл на проживання, пов'язаний, наприклад, з роботою, та відповідно втратили статус UKR, у цю статистику вже не входять, тому реальна кількість мігрантів є вищою.

Станом на березень 2025 року в Польщі перебувало 994 тис. українських воєнних мігрантів (Serwis Rzeczypospolitej..., 2025). Приблизно 39% із них – діти віком до 18 років, серед повнолітніх мігрантів частка жінок становить 69%. Таке співвідношення дітей та дорослих, а також чоловіків та жінок є достатньо стабільним, із незначним зростанням долі дорослих чоловіків – рік тому неповнолітніх було 41%, жінок – 72% серед дорослих (там само).

Рисунок 6.1.

Кількість українських воєнних мігрантів у Польщі, за даними видачі документів PESEL UKR.

Джерело: Складено авторкою на базі відкритих даних Уряду Польщі (сайт <https://dane.gov.pl/>)

6.1. Проблеми та потреби українських воєнних мігрантів (за результатами попередніх емпіричних досліджень)

Є багато окремих емпіричних досліджень щодо проблем і потреб українських воєнних мігрантів, проведених на замовлення міжнародних організацій, урядових структур, НУО тощо. Однак ці дані не завжди утворюють цілісну картину та можуть швидко втрачати актуальність через постійну зміну ситуації. Прикладом є дослідження, проведені УВКБ ООН серед українських мігрантів у 2022–2024 роках, уже відбулося шість хвиль опитування у країнах, де перебувають українські воєнні мігранти: по дві у 2022–2024 роках. У звіті п'ятої хвилі зазначається, зокрема: «Хоча більшість біженців і ВПО, охоплених лонгітудною підвибіркою, повідомили про ті самі наміри, що й у попередньому раунді (70% для біженців і 69% для ВПО), близько третини підвибірки змінили бачення перспектив щодо повернення» (United Nations..., 2024, р. 5), отже, наміри людей змінюються відповідно до поточної ситуації, і в умовах невизначеності такого кшталту дані не можуть бути базою для прогнозів. Крім того, серед причин повернення зазначають тільки дві основні: «бажання повернутися до свого культурного середовища (55%) і бажання возз'єднатися з родичами (35%)» (United Nations..., 2024, р. 7). Такі відповіді (особливо щодо бажання повернутися до свого середовища) можуть бути соціально бажаними та маскувати інші мотиви, котрі не завжди «вхоплюються» в подібного роду дослідженнях. Таким чином, кількісні дані мають обмеження, пов'язані з недостатньою глибиною пояснень мотивацій та очікувань респондентів. Лонгітудні кількісні дослідження добре показують динаміку змін у великих соціальних групах, але можуть не вловити певні мікротенденції, пов'язані з мотивацією людей. Проведене якісне дослідження мало на меті надати більш глибоке пояснення мотивації українських воєнних мігрантів та розкрити замасковані, латентні чинники (не)повернення, адаптації й т. ін.

У соціології накопичено чималий матеріал з досліджень сімей мігрантів, їхньої адаптації та акультурації, але українські воєнні мігранти в Польщі мають низку особливостей, що робить наявні дослідження (присвячені, переважно міграційним потокам із країн Глобального Півдня) недостатніми з кількох причин:

- значна частка родин українських мігрантів є роз'єднаними, адже більшість чоловіків не мають права виїзду з України;
- з іншого боку, зважаючи на високий рівень трудової міграції в Польщу впродовж років перед повномасштабним вторгненням, чимало воєнних мігрантів мають знайомих або родичів, які вже тривалий час проживають у цій країні;
- українські мігранти мають доволі високий освітній рівень та прагнуть влаштуватися на роботу;
- українські мігранти живуть у стані невизначеності й часто мають намір повернутися додому;
- культурне середовище (та мова) такої країни, як Польща, не вельми відрізняється від українського, а тому проблеми міжкультурної взаємодії є меншими порівняно з тими, які спостерігаються у середовищі мігрантів із культурно віддалених суспільств.

У статтях польських авторів фокус інтересу спрямовано на проблеми саме польського суспільства та вплив на нього українських мігрантів. У звіті «Допомога польського суспільства біженцям з України» (Baszczak, 2022) описано результати опитування щодо залучення поляків до надання допомоги українським мігрантам в перші місяці, інші автори (Duszczuk, 2023) розглядають соціоекономічні наслідки та виклики для польського суспільства після року від вторгнення, у статті (Wiśniewski et al., 2024) розглянуто масштаб потоку українських мігрантів до Польщі та його вплив на наявні демографічні структури, група дослідниць (Kubiciel-Lodzińska et al., 2024) порівнює воєнну та довоєнну українську міграцію до Польщі, зосереджуючись на проблемах ринку праці та інтеграції тощо.

Експлораторне дослідження (Grabowska et al., 2023) присвячено вивченню психологічного капіталу (PsyCap) воєнних мігрантів у Польщі та ролі стійкості (резильентності) у ньому. Дослідження було проведене навесні 2022 року, практично одразу після вторгнення, в умовах практично екстремальних, коли виїзд за кордон вважався тимчасовим чи принаймні короткостроковим. Група дослідників (Oviedo et al., 2022) також вивчали копінгові стратегії² та стратегії резильентності серед українських воєнних мігрантів (94 напівструктурованих інтерв'ю, з яких 58 – у Польщі), згрупувавши копінгові стратегії у шість кластерів (стосунки, внутрішнє життя, активність, терапія, позитивні досвіди,

² Копінгові стратегії – дії для опанування ситуації в складних умовах, від англ. «to cope» – «успішно впоратися зі складною ситуацією».

очікування кращого). Це також дослідження першої половини 2022 року; мігрантів було інтерв'ювано в період від 1 до 3 місяців після виїзду з України. Досвіду жінок-мігранток у Польщі в перші місяці після вторгнення (червень–липень 2022 року) присвячено також якісне дослідження (Kuzmuk, 2024).

Зазначені дослідження охоплюють головно повнолітніх мігрантів, тоді як проведене нами дослідження спрямоване як на дорослих жінок, так і на підлітків рівною мірою.

Наявні дослідження підліткового досвіду адаптації та впливу адаптації дітей на інтеграцію родини. Наприклад, у статті (Bergnehr, 2018) описано вплив дітей на благополуччя сімей біженців з Близького Сходу у Швеції. Дослідження ґрунтується на інтерв'ю як з дітьми, так і з батьками, а також на аналізі щоденникових записів біженців. Авторка доходить висновків про те, що стрес акультурації значно пом'якшується успіхами дітей у навчанні, а також про те, що дитяча агентність має значний вплив на благополуччя батьків, оскільки благополуччя досягається у стосунках з іншими та завдяки цим стосункам. Схоже за змістом дослідження підлітків та матерів у сім'ях мігрантів у Німеччині (Titzmann & Gniewosz, 2018) демонструє, що підлітки інколи стають мовними посередниками, і матері тих підлітків, які добре володіють німецькою, повідомляють про меншу кількість труднощів соціально-культурної адаптації, особливо тоді, коли підліток був залучений до сімейних обов'язків.

Відмінність ситуації українських воєнних мігрантів від ситуацій, описаних у наведених вище роботах, полягає, з одного боку, в тому, що культурна близькість України та Польщі значно вища, відповідно акультурація в польському суспільстві є полегшеною, але, з іншого боку, ситуація раптової та незапланованої міграції й зазвичай частини родини (жінки з дітьми) суттєво відрізняється від більш-менш обдуманого та зваженої міграції всієї родини.

Акультурація та міжкультурна адаптація в сім'ях мігрантів є достатньо дослідженою темою. Наприклад, у роботі (Berry, 2007) наведено докази того, що найпоширенішою стратегією є інтеграція (віддання переваги збереженню своєї культурної спадщини, водночас із прагненням брати участь у житті суспільства-реципієнта), а не асиміляція, відокремлення чи маргіналізація. У більшості випадків ця стратегія також є найбільш адаптивною, як психологічно, так і соціокультурно. Якщо казати про український феномен, то налаштованість багатьох українських воєн-

них мігрантів на повернення призводить до того, що інтеграція не відбувається повною мірою.

Дизайн досліджень, який передбачає якісні опитування і дітей, і дорослих, стає дедалі поширенішим (Husbands et al., 2024), як і дослідження, спрямовані на обох батьків – матір і батька (Lansford et al., 2021). Остання робота спирається на міжкультурні дослідження дитячо-батьківських стосунків і доводить, що внутрішні чинники (рівень індивідуалізму / колективізму батьків, прогресивного / авторитарного батьківського ставлення) мають більшу пояснювальну потужність, ніж міжкультурні.

Напередодні вторгнення я брала участь у дослідницькому проєкті на замовлення UNFPA³ із вивчення сімейних стосунків, де якісний етап дослідження полягав у проведенні глибинних інтерв'ю із сімейними парами – окремо з чоловіком, окремо з дружиною (UNFPA Ukraine, 2023), і в цьому проєкті участь одночасно двох членів подружжя та порівняння їхніх відповідей уможливили глибше розуміння установок та очікувань як жінок, так і чоловіків. В умовах, коли сімейний аспект воєнної міграції є надзвичайно вагомим, залучення до дослідження двох членів родини (матері та дитини підліткового віку) має високу евристичну цінність.

³ UNFPA (United Nations Population Fund) – Фонд ООН у галузі народонаселення.

6.2. Досвід українських мігрантів підлітків та їхніх матерів

6.2.1. Особливості проблемної ситуації підлітків і дорослих

Метою експлораторного емпіричного дослідження було вивчення досвіду українських мігрантів старшого підліткового віку та їхніх матерів, які опинилися в Польщі після 24.02.2022 року. Дослідницьке питання полягало в тому, щоб зрозуміти, яким є бачення з боку підлітків і матерів свого життєвого шляху, їхні мотиви щодо повернення або не повернення, стосунки з оточенням, що впливає (позитивно чи негативно) на процеси адаптації, якими є їхні очікування щодо майбутнього. Особливістю дослідження стало проведення глибинних інтерв'ю з двома членами родини – окремо з дитиною 14–18 років, окремо з матір'ю⁴.

В Україні екстремальна ситуація війни, з одного боку, відкидає соціальні практики багатьох людей назад, до часів, коли базові потреби (їжа, житло, безпека і т. ін.) не були задоволені, з іншого – люди шукають (і знаходять) для дітей можливості освіти, раннього розвитку, додаткових занять тощо, підлаштовуючись під відключення електрики та сигнали повітряної тривоги. У Польщі вочевидь ситуація не є екстремальною, але багато сімей українських мігрантів зіткнулися зі значним зниженням рівня життя, роз'єднанням родини, звуженням кола спілкування та іншими складнощами, на тлі чого залежність дитини від дорослого (головно від матері) зростає. Водночас діти не несуть тягара відповідальності за прийняття рішень в умовах невизначеності, продовжуючи жити «дитячим життям». Отже, можна казати про контрроверсійність дитячого досвіду в умовах міграції, викликану зростанням залежності від дорослих (як у сенсі фізичного існування, так і в сенсі психологічного навантаження) і водночас дорослішанням у нових умовах, із новими життєвими можливостями для адаптації.

Для матерів своєю чергою ситуація ускладнюється, головним чином, станом невизначеності (адже багато з них переїзд до Польщі після двох років перебування в іншій країні все ще сприймають як тимчасовий захід) та відповідно відсутністю інтеграції в місцеву спільноту, що не сприяє успішній адаптації. Чимало жінок стан невизначеності пере-

⁴ В одному випадку було проведено три ГІ в рамках однієї родини: з матір'ю, її сином та донькою, обидва з яких мали вік у діапазоні від 14 до 18 років.

живають дуже складно, і цей стан «тимчасовості», неможливості спланувати майбутнє та відсутності розуміння того, який зі шляхів є кращим, значно підсилює більшість звичайних труднощів міграції. Щойно у родини з'являється більш-менш конкретний план стосовно подальших дій, жінки-мігрантки відчують значне полегшення, навіть якщо цей план потребує значних зусиль для реалізації.

6.2.2. Методологія та обмеження дослідження

Вибір якісної методології (напівструктурованих глибинних інтерв'ю із жінками та їхніми дітьми підліткового віку, які після вторгнення опинилися в Польщі) зумовлений, загалом, обмеженістю кількісного підходу до збирання та аналізу даних і неможливістю розкрити глибинні мотиви та установки в рамках нерепрезентативних кількісних опитувань. Водночас якісна методологія, за всієї обмеженості щодо екстраполяції на генеральну сукупність, дає змогу глибоко дослідити мотивацію, установки та очікування респондентів, зрозуміти їхні потреби, переконання та побоювання, оцінити роль латентних факторів, які виявляються поза увагою кількісних досліджень.

Отже, загалом було проведено $N = 25$ глибинних інтерв'ю з членами 12 сімей (12 матерів і 13 їхніх дітей-підлітків віком 14–18 років, у т. ч. в одній сім'ї – із братом та сестрою). Термін проведення – січень–березень 2024 року, тобто після двох років після початку повномасштабної війни. Крім умови участі як матері, так і її дитини підліткового віку, я додала умову проживання у Варшаві на час проведення дослідження та відповідно очну розмову в будь-якій зручній для респондентів локації міста. Звичайно, нові технології уможливлюють онлайн-ГІ, і це могло б розширити географію учасників, але було обрано шлях саме особистих зустрічей у Варшаві, що зменшило географічне охоплення, але було передумовою для більш глибоких і насичених розмов. Від усіх учасників було отримано усну інформовану згоду на проведення інтерв'ю, а також згоду на запис.

Роль дослідника під час проведення глибинних інтерв'ю із вразливими категоріями населення є вагомою, і мій особистий життєвий досвід людини, яка після 24/02 виїхала до Польщі з дітьми, був значною мірою схожий із досвідом жінок-учасниць, що полегшувало контакт та створювало умови для довірливої розмови. Зазначимо, що в міжнародному дослідженні (Oviedo et al., 2022) автори теж звернулися

до українських мігранток для того, щоб саме вони проводили ГІ, адже ці інтерв'юєрки «могли мати перевагу емпатії щодо них і таким чином бути у кращій позиції для подолання стресу та емоційної травми, які могли виникнути під час інтерв'ю» (Oviedo et al., 2022, p. 4). У статті польського дослідника (Łuczaj, 2024) описано терапевтичний потенціал біографічних інтерв'ю та наголошено на тому, що інтерв'ю не тільки вимірює соціальну реальність, а й задовольняє емоційні потреби учасників та посилює їхню саморефлексійність. Проводячи ГІ, я не ставила собі такого завдання, проте після завершення розмови частина жінок і навіть окремі підлітки зізнавалися, що були задоволені спілкуванням, можливістю висловити свої почуття та осмислити важливі теми.

Рекрутинг учасників (позаяк через етичні обмеження інтерв'ю не проводилося з особистими знайомими) був доволі складним. Пошук респонденток (матерів) відбувався методом снігової кулі, а також шляхом розсилки запрошень на електронні адреси (для учасників безкоштовних курсів, організованих Варшавським університетом, у яких я також брала участь⁵). Окремою частиною став пошук у групах українців у Польщі (чи конкретно у Варшаві) на платформах Фейсбук і Телеграм, де за ключовими словами (типу «підлітка», «підлітку») ідентифікувалися матері підлітків, після чого їм висилалося особисте запрошення до участі. У запрошенні було описано мету дослідження, пояснено головні етичні моменти стосовно згоди на участь, анонімності, конфіденційності інформації тощо, запропоновано до вибору зручні варіанти зустрічі. Пропозиція підліткам до участі в дослідженні надходила вже безпосередньо від їхніх матерів, адже я рекрутувала саме матерів із пропозицією участі для цієї жінки та її дитини підліткового віку.

Загалом бажання мігрантів брати участь у дослідженнях, які потребують часових витрат і натомість не передбачають винагороди, є доволі слабким. Особливо важко було рекрутувати підлітків, які здебільше не бачили для себе жодної переваги від участі в такого роду інтерв'ю. Доволі часто траплялася ситуація, коли жінка ладна була зголоситися до участі, а її дитина підліткового віку – ні, і в такому разі інтерв'ю не проводилися. Можливо, за умови фінансування дослідження та можливості запропонувати учасникам винагороду за участь, рекрутинг учасників був би простішим завданням. Зі свого

⁵ Я брала участь у курсах, які проводилися онлайн, а також у екскурсіях. Тож на своєму акаунті я бачила електронні адреси тих учасників, з якими була записана в ті самі групи на онлайн-курсах та екскурсіях, тобто особисте знайомство з потенційними респондентами виключалося.

боку я могла запропонувати хіба що оплату кави / чаю, якщо розмова відбувалася в кав'ярні.

Інша складність процесу рекрутингу полягала в тому, що вкрай важко було залучити до дослідження тих людей, у кого складна життєва ситуація та / або дуже травматичний досвід. Багато своїх відмов щодо участі жінки обґрунтовували саме так (звісно, переважна більшість запрошень узагалі залишилися без жодного відгуку, і про причини цього можна тільки здогадуватися):

– *«Да, я подхожу под критерий людей, которых вы ищете, мы с сыном (17 лет) приехали 2 года назад с оккупированной территории, но делаю все, чтоб ребёнок забыл ужасы, которые мы пережили, я не хочу вспоминать все, что было, и хочу, чтоб ему об этом не напоминали. Здесь у него все хорошо».*

– *«...Ніяк, я зараз шукаю працю, а весь вільний час на прибираннях чи навчанні».*

– *«...Чи передбачена якась винагорода за участь в інтерв'ю? Бо я більшість часу проводжу на роботі і не можу втрачати заробіток».*

– *«Не думаю, що дитина погодиться, в неї тривожні стани».*

У підсумку половину жінок було рекрутовано методом снігової кулі або особистого запрошення, а половину – шляхом розсилки запрошень на електронні адреси або у приватні повідомлення соціальних мереж. У разі особистого запрошення було отримано 3 відмови, у разі розсилки запрошень response rate був, звісно, набагато нижчим (не всі запрошені могли відповідати критеріям пошуку). При розсилці 160 запрошень було отримано 34 відповіді, у т. ч. 22 відповіді – про невідповідність критеріям участі, 6 відмов і лише 6 згод на участь у дослідженні.

Із викладеного вище випливають обмеження проведеного дослідження, головними з яких вочевидь є нерепрезентативність отриманих даних і зміщення в бік більш благополучних сімей. Водночас якщо жінки, які погодилися на участь, були активними учасницями дослідження, розлого та з готовністю відповідали на поставлені запитання, не виявляли бажання завершити інтерв'ю раніше (навпаки, як правило, ГІ тривали довше, ніж було заплановано), то для підлітків така розмова інколи ставала чимось на кшталт нудного уроку, на якому із ввічливості варто досидіти до кінця, відповідаючи «так», «ні», «не знаю», «не думав про це» тощо. Якщо жінки могли певною мірою ототожнити себе з фігурою інтерв'юєрки-дослідниці та її (моїм) життєвим досвідом, з огляду на подібність ситуації воєнної міграції, то

для підлітків такого ототожнення не могло бути. Поодинокі приклади довгих, ніж було заплановано, інтерв'ю з підлітками, пов'язані з індивідуальною схильністю окремих респондентів до рефлексії щодо суспільної тематики та / або наявністю в особі дослідниці людини, що уважно слухає. Як уже зазначалося, практично недосяжними для дослідження є ті, хто перебуває у складній життєвій ситуації та / або має дуже травматичний досвід (оскільки я рекрутувала жінок, то саме вони приймали первинне рішення про те, чи залучати до дослідження свою дитину, як видно з наведеної вище цитати). Не виключено, що недосяжними залишилися ті сім'ї, де чоловіки виїхали незаконно або виїхали з окупованих територій через Росію. Хоча дорослих чоловіків я не рекрутувала, вони могли відмовити дружину від участі (був випадок, коли жінка попередньо дала згоду, а потім повідомила, що чоловік проти участі її та дитини, і відмовилася).

Сценарії інтерв'ю з жінками та підлітками базово були однаковими, за винятком того, що тема «робота» в розмовах із жінками замінювалася темою «навчання» в бесідах із підлітками. Середня тривалість інтерв'ю становила 58 хвилин, у т. ч. для інтерв'ю з жінками – 63 хвилини⁶, а з підлітками – 54 хвилини⁷. Підлітки практично завжди відповідали максимально коротко, це видно навіть за кількістю уточнювальних запитань, які доводилося їм ставити. Жінкам достатньо було позначити тему, і далі вони самі розповідали доволі докладно, натомість у хлопців і дівчат доводилося уточнювати чимало подробиць. При аналізі транскриптів виявилось, що середня кількість запитань у інтерв'ю з жінками – 81, тоді як під час інтерв'ю з підлітками було поставлено в середньому 131 запитання, причому за меншу кількість часу.

Усі жінки під час інтерв'ю розмовляли українською мовою, хоча для деяких з них вона вочевидь не є основною мовою спілкування в родині, натомість третина підлітків (4 із 13) розмовляли російською.

⁶ Найменша тривалість інтерв'ю з жінками – 49 хвилин, найбільша – 92 хвилини.

⁷ Найменша тривалість інтерв'ю з підлітками – 37 хвилин, найбільша – 81 хвилина.

6.2.3. Соціально-демографічні характеристики учасників

Основні дані учасників дослідження наведено у таблицях 6.1 і 6.2.

Таблиця 6.1.

Дані учасниць (матері)

Ідентифікатор	Вік	Звідки	Сімейний стан	Місце перебування батька дитини	Діти*	Праця	Освіта	Приїзд до Польщі
M1	44	Київ	Розлучена	Україна	Д 18 р., Д 9 р.	Україна	Вища	Травень 2022
M2	44	Тернопільська обл.	Розлучена (розл. після 24.02.2022)	Україна	С 16 р.	Польща	Вища	Весна 2022
M3	44	Харків	Заміжня	Польща (вік 60+)	С 15 р., Д 11 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M4	49	Запоріжжя	Заміжня	Україна	С 15 р., С 24 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M5	50	Київ	Заміжня	Україна	Д 17 р., Д 20+ р.	Польща	Вища	Кінець 2022 (блек-аут)
M6	39	Київ	Заміжня	Польща (3 дітей)	Д 15 р., Д 10 р., Д 3 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M7	51	Дніпро	Заміжня	Україна	С 17 р., Д 22 р.	Польща	Вища	Весна 2022
M8	37	Київ	Заміжня	Україна, ЗСУ	Д 16 р., С 15 р., Д 12 р., Д 10 р.	Навчається	Вища	Березень 2022
M9	42	Київ	Розлучена (розл. після 24.02.2022)	Україна	С 14 р., Д 11 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M10	43	Київ	Заміжня	Польща (підставу виїзду не вказано)	Д 14 р., Д 12 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M11	40	Миколаїв	Ніколи не була у шлюбі	Загинув у 2014 р.	Д 14 р.	Польща	Вища	Березень 2022
M12	40	Київ	Заміжня (у шлюбі офіційно, практично – розлучені)	США (громадянство)	Д 14 р., С 12 р., С 8 р.	Шукає роботу	Вища	Березень 2022

* Д – донька, С – син.

Таблиця 6.2.

Дані учасників та учасниць (підлітки)

<i>Іден-тифі-катор</i>	<i>Стать*</i>	<i>Вік</i>	<i>Звідки</i>	<i>Сімейний стан батьків</i>	<i>Місце перебування батька</i>	<i>Інші діти в родині**</i>	<i>Навчан-ня в Україні</i>	<i>Навчан-ня в Польщі</i>	<i>Приїзд до Польщі</i>
П1	Д	18	Київ	Розлучені	Україна	С 9 р.	КНУ, 1 курс, контракт, онлайн	Не було	Травень 2022
П2	Х	16	Терно-пільська обл.	Розлучені (розл. після 24.02.2022)	Україна	Немає	Екстер-нат	Ліцей	Весна 2022
П3	Х	15	Харків	У шлюбі	Польща (вік 60+ років)	С 11 р.	Екстер-нат	Ліцей	Бере-зень 2022
П4	Х	15	Запо-ріжжя	У шлюбі	Україна	Б 24 р.	Немає	Україн-ська школа в Польщі, 9-й клас	Бере-зень 2022
П5	Д	17	Київ	У шлюбі	Україна	С 20+ р.	Атестат екстер-ном за 10–11 кл.	ЗВО	Кінець 2022 (блек-аути)
П6	Д	15	Київ	У шлюбі	Польща (3 дітей)	С 3 р., С 10 р.	Екстер-нат	Ліцей	Бере-зень 2022
П7	Х	17	Дніпро	У шлюбі	Україна	С 22 р.	Атестат екстер-ном за 11 кл.	Ліцей (2–3 клас), зараз ЗВО	Весна 2022
П8б	Х	15	Київ	У шлюбі	Україна, ЗСУ	С 16 р., С 12 р., С 10 р.	Немає	Ліцей	Бере-зень 2022
П8с	Д	16	Київ	У шлюбі	Україна, ЗСУ	Б 15 р., С 12 р., С 10 р.	Немає	Ліцей	Бере-зень 2022 р.
П9	Х	14	Київ	Розлучені (розл. після 24.02.2022)	Україна	С 11 р.	Немає	Школа (8-й клас)	Бере-зень 2022
П10	Д	14	Київ	У шлюбі	Польща (підстава невідома)	С 12 р.	Немає	Ліцей	Бере-зень 2022
П11	Д	14	Мико-лаїв	Не були у шлюбі	Загинув у 2014 р.	Немає	Немає	Школа (8-й клас)	Бере-зень 2022
П12	Д	14	Київ	У шлюбі офіційно, практично - розлучені	США (грома-дянство)	Б 8 р., Б 12 р.	Екстер-нат	Немає	Бере-зень 2022

* Д – дівчина, жіноча, Х – хлопець, чоловіча.

** Б – брат, С – сестра.

Як видно з *таблиць 6.1 і 6.2*, сім сімей приїхали з Києва, три – зі східних обласних центрів (Харків, Дніпро, Запоріжжя), одна – з південного регіону (Миколаїв), одна – із західного (Тернопільська обл.).

Переважає більшість родин (10 з 12) мають більше ніж одну дитину, у тому числі у двох родин повнолітні діти залишилися в Україні (в одному випадку (М4) через неможливість виїзду для хлопця 24 років, у другому – через те, що повнолітня донька не хотіла виїжджати без свого хлопця: *«Старша зовсім не захотіла, тому що в неї наречений, і він не може виїхати»* (жінка, 50 років). Загалом у двох сім'ях – одна дитина, у семи – дві, у двох – три, в одній – четверо дітей.

Сімейне становище учасниць не можна узагальнити, адже навіть на такій маленькій вибірці трапляються дуже різні варіанти. Одна з жінок давно розлучена з чоловіком, який є батьком її дітей, двоє розлучилися вже після початку війни, коли жінка з дітьми була в Польщі, причому в одному випадку це була ініціатива жінки: *«Вроді ми нормально жили, у мене все було – робота, друзі, і чоловік, ніби сім'я. Але коли я поїхала, я зрозуміла, що я не хочу повертатися, і це для мене було якби ознакою того, що щось не так, що щось не все добре в мене, що я не хочу вертатися»* (жінка, 44 роки), у другому – чоловіка: *«А пізніше якось чоловіку вдалося приїхати нас навістити, і він мені сказав, що в нього вже є дівчина... Ситуація тим більш болюча була, що та дівчина, це моя добра подруга, і я хрестила її сина, ми родинами дружили. І вийшло так, що її чоловік пішов на фронт воювати, його призвали, я поїхала з дітьми, дітей повезла, а вони зійшлися»* (жінка, 42 роки). Ще одна жінка офіційно перебуває у шлюбі, але фактично відносини із чоловіком розірвано, причому їй довелося практично втікати від чоловіка зі США, куди вони поїхали у березні 2022 року: *«... мій чоловік себе проявив у такій критичній ситуації дуже не так, як обіцяв, і ми прожили півтора роки в підвалі у родичів з психологічними і всякими тисками, проблемами. І я просто через юристів взяла дітей і втекла звідти сама в серпні (2023 року. – Авт.)»* (жінка, 40 років). Одна з учасниць ніколи не була офіційно одружена з батьком дитини, він загинув у 2014 році, а з чоловіком, який приїхав до неї в Польщу, будучи батьком трьох неповнолітніх дітей у іншій родині, теж розійшлася: *«Ми виїхали, потім він виїхав по відтермінуванню, він офіційно виїхав, бо троє дітей, тут устроївся на дуже оплачувану роботу, і “кришу знесло”, і я сказала: ні, я такого терпіти не буду»* (жінка, 40 років).

Таким чином, 7 із 12 жінок перебувають у шлюбі на момент дослідження, причому три сім'ї перебувають у Польщі разом (один із чоловіків старший за 60 років; у іншій родині троє дітей; у третьому випадку респондентка не захотіла уточнювати підстави для виїзду чоловіка, зауваживши лише, що вони є законними). Чотири сім'ї (кожна третя) перебувають у стані розділеної родини, коли жінка з дітьми (дитиною) в Польщі, а чоловік в Україні (сам або з дорослою дитиною). В одній з розділених родин чоловік добровільно вступив до лав ЗСУ, хоча мав право на виїзд як батько чотирьох дітей.

6.3. Проблеми адаптації підлітків і дорослих

6.3.1. Досвід переїзду

До Польщі майже всі сім'ї приїхали з першою хвилею евакуації, тобто навесні 2022 року, крім однієї жінки, яка разом з донькою приїхала у грудні 2022 року, не витримавши відключень світла: *«Виїхали ми в Польщу у грудні 2022 року, коли в Києві були блекауті, і дитина сказала, що “вивозьте мене, батьки”»* (жінка, 50 років). Також більшість весь цей час перебуває в Польщі, не враховуючи короткотермінові поїздки в Україну. У двох випадках, втім, було інакше: жінка з дітьми та чоловіком – громадянином США евакуювалися до Польщі, потім прожили півтора року в США, після чого вона з дітьми повернулася до Польщі; а ще одна жінка із сином встигли повернутися до України в Запоріжжя, але безпекова ситуація унеможливила подальше перебування там, і вони знову приїхали до Варшави, поновивши статус прихистку: *«Перший раз у Польщу я приїхала 7 березня 2022 року, з сином ми приїхали... Потім повернулась у Запоріжжя. Сподівалась, що там можна жити і працювати, але є нюанси, і ось зараз другий раз»* (жінка, 49 років).

Також для більшості Польща стала країною першого вибору під час термінового незапланованого виїзду з України – як через територіальну близькість, так і через наявність певних соціальних зв'язків у цій країні. Винятки стосуються або корпоративної підтримки, або виїзду з України не з першою хвилею. Так, одна із сімей спочатку поїхала до Румунії (Бухарест) тому, що компанія, у якій працювала сестра респондентки, запропонувала підтримку із житлом у цій країні, проте за два місяці компанія змінила умови та повідомила про можливість підтримки тільки у Варшаві (або у Великій Британії, однак родина вирішила, що це занадто дорога країна для проживання). Інша сім'я, де мати з донькою виїхали через блекауті, подалася спочатку до Німеччини, але вирішила переміститися до Польщі через територіальну близькість до дому та тієї частини родини, що залишається в Україні: *«Тому що ближче до дому, з Варшави зрозуміло яке сполучення, і я розумію, що воно займає до однієї доби, і щоб я могла поїхати додому і повернутися сюди до доньки»* (жінка, 50 років).

Хоча не завжди люди їхали першою чергою до Варшави – дві респондентки, яких прийняли у себе громадяни Польщі одразу після

приїзду, переїхали до столиці пізніше, коли до них приєдналися їхні чоловіки (партнери) з України (*«Ми були раді, що є безпека, і там (у Слупську. – Авт.) жили, а потім, коли, так скажемо, чоловік переїхав, то він спочатку знайшов роботу тут, у Варшаві, і ми як планували, що все буде добре, то ми переїхали сюди»*) (жінка, 40 років).

Наявність соціальних зв'язків стала чи не найвагомішою причиною вибору Польщі, причому переважно це були доволі слабкі зв'язки, про силу яких писав ще американський соціолог М. Грановеттер (Granovetter, 1973) пів століття тому. І ці зв'язки актуалізувалися в екстремальній ситуації:

– *«Ми виїхали в бік кордону, не знаючи куди, а десь у дорозі моя подруга подзвонила і сказала: “Анюта, приїжджай, у мене є для тебе квартира”»* (жінка, 44 роки).

– *«У дорозі нам подзвонили друзі з Варшави і сказали, що ми можемо до них приїхати, і ми поїхали на кордон»* (жінка, 42 роки).

– *«Я попросила чоловіка подзвонити до свого друга, який повинен був літом наступного року, 2023-го нас прийняти з групою дітей на канікули – повітряний спорт, це на таких певних парусниках поїхати по Мазурам. І він подзвонив і каже: “В нас війна, чи не могли би ви домовитись, щоб прийняти наших жінок і діточок?” Вони передзвонили буквально на ранок і сказали, що ми приймемо 100 жінок і 100 дітей»* (жінка, 42 роки).

У двох сім'ях була наявна підтримка компанії: респондентка М1, родина якої поїхала спочатку до Бухареста, а потім до Варшави відповідно до умов, що їх висунула компанія сестри, а також ще одна родина, де жінці запропонували підтримку від міжнародної компанії, в якій вона тоді працювала: *«Моя компанія, ми коли виїхали (родина потрапила в окупацію, перебуваючи на дачі в Київській області. – Авт.), ...мені написали – “Їдьте у Варшаву, ми вам щось організуємо”»* (жінка, 39 років).

Тільки одна із жінок повідомила, що поїхала до Польщі, не маючи жодних зв'язків і підтримки, виключно тому, що це найближча країна, і на початку війни в неї переважали сподівання на швидке повернення: *«Тому, що це була найближча країна, і сподівались якнайшвидше повернутись... Нікого в нас тут не було»* (жінка, 49 років).

Якщо казати про сім'ї загалом, то в жодній із них, за словами учасниць, до війни не було планів емігрувати з України: *«До того жодних планів виїжджати в іншу країну не було. В нас все дійсно було*

розраховано якісно і дуже добре в Запоріжжі» (жінка, 49 років); «У нас було прекрасне життя в Києві. Я і чоловік, нам на той момент було менше сорока, молода сім'я, троє дітей, зі своєю квартирою, виплатили іпотеку, на лівому березі Києва. Нас все влаштовувало» (жінка, 40 років).

Водночас частина жінок і підлітків повідомили про те, що в родині певною мірою планувалося навчання дітей у іншій країні: *«Ми думали, щоб вона в Україні була і вчила німецьку мову, щоб поїхати вчитися в Німеччину» (жінка, 39 років); «Розглядали, але не всією сім'єю, а тільки, щоб діти поїхали. Але не було в нас грошей для того, щоб їх навчати, і ми розглядали такий варіант, який практикували деякі мої знайомі, бакалаврат в Україні, а магістратура вже в Європі» (жінка, 51 рік); «Взагалі у мене був план на майбутнє ще давно до університету поїхати до Польщі, оскільки... це досить близько, мова не така складна, і тут гарні можливості навчання» (дівчина, 16 років); «У мене була цель уехать куда-то за границу на обучение в ВУЗ» (хлопець, 17 років).*

У цьому загальному описі для ілюстрації наведено головно відповіді жінок, а не підлітків, тому що жінки набагато охочіше та докладніше розповідали про свій досвід переїзду, особливості сімейного становища, досвід близьких тощо. Підлітки, як уже зазначалося, відповідали переважно лаконічно; їм доводилося ставити багато уточнювальних запитань, натомість відповіді жінок переважно мали наративний характер. Відповіді жінок завжди були більш повними та розлогими, і не було ситуацій (за одним винятком⁸), коли б відповіді підлітка повніше розкривали сімейну історію, ніж відповіді матері. У тих випадках, коли впродовж двох останніх років відбулося розлучення (офіційне чи ні), про це розповідали тільки жінки, діти оминали цю тему.

6.3.2. Проблеми працевлаштування та навчання

Усі жінки мають вищу освіту, практично всі працюють. Не працюють тільки дві жінки, в одному випадку це пов'язано зі здобуттям другої освіти (психологічної), у другому – зі специфічною сімейною ситуацією, коли жінка фактично змушена була втекти від чоловіка-аб'юзера, з яким вони проживали у США, і на час проведення інтерв'ю вона перебувала в пошуку роботи.

⁸ Виняток, про який ідеться, пов'язаний з тим, що дівчина повідомила про наявність старшого брата у Варшаві, тоді як мати оминула цю тему, бо йшлося про сина її чоловіка від попереднього шлюбу.

З огляду на освіту та спеціальність учасниць дослідження (всі мають вищу освіту та працювали в Україні як кваліфіковані спеціалістки), а також незапланованість і раптовість виїзду і через незнання польської мови здебільше після прибуття до Польщі вони продовжували працювати онлайн у своїх українських компаніях та установах. Одна з жінок досі працює на тій самій посаді у своїй компанії: «... *зараз продовжую працювати в українській медіакомпанії N (назва) менеджером по роботі з клієнтами*» (жінка, 44 роки). Поступово ці компанії або закривалися повністю, або звільняли тих співробітників, що перебувають за кордоном: «... *навесні 2023 року компанія сказала, що вони повертаються до офісу, і я вимушена була звільнитись, саме по цій причині*» (жінка, 50 років). Одна з жінок, чоловік якої за віком мав право на виїзд, разом з чоловіком продовжує працювати у власній компанії онлайн, по суті, їхня робота не змінилася, окрім фізичного місця перебування: «*І ми швидко, як тільки в Україні стабілізувалось, і наші замовники були готові працювати з нами далі, ми відновили повністю роботу*» (жінка, 44 роки).

Переважно жінки намагалися працевлаштуватися за спеціальністю або принаймні у своїй сфері діяльності, у компаніях, де потрібна англійська (або українська) мова, намагаючись не втратити кваліфікацію та не перейти до низькокваліфікованої фізичної праці.

– «*Зараз я працюю в своїй же корпорації. Але корпорація велика. І в Україні я мала роботу на заводі. Але тут було торгове відділення, ...і зараз я більше менеджер*» (жінка, 51 рік).

– «*Знайшла в N (назва фірми) в ІТ, бо там можна було без польської, тільки англійська була потрібна, контролером я прийшла*» (жінка, 42 років).

– «*Зараз я працюю на роботі, де потрібна і українська, і польська, і російська, тому в принципі мене і прийняли... І я пригодилася, працюю практично за фахом, в мене перша освіта фінансово-бухгалтерська справа*» (жінка, 43 роки).

Звісно, щоб мати змогу обирати роботу й не погоджуватися на першу-ліпшу, потрібно мати певні ресурси (у вигляді матеріальних заощаджень, допомоги чоловіка, безкоштовного житла⁹ тощо). Як зазначалося, до-

⁹ У Польщі українські воєнні мігранти загалом не отримували й не отримують безкоштовного житла, окрім програми «40+», яка наразі практично згорнута. За цією програмою власники житла, які розміщали у себе мігрантів, отримували 40 злотих на день за кожну людину, яка проживала в цьому житлі. Поступово програма скорочувалася, й останнім часом вона діяла тільки для вразливих категорій. Величезну допомогу в перші місяці надавали НУО, які розміщували в себе українців безкоштовно у місцях типу готелів, пансіонатів, церков тощо. Крім того, було багато випадків, коли приватні особи надавали своє житло на певний час.

слідження має зсув у бік більш благополучних респондентів, тому майже всім опитаним жінкам вдалося уникнути тяжкої фізичної праці. Часто це є свідомим рішенням, і обрання меншої зарплати – але за кваліфіковану працю – дає змогу зберегти ілюзію нормального життя: *«...не хотілося йти на клінінг чи щось таке, бо всі порадили, що якщо так зробиш, то пізніше важко з того вийти»* (жінка, 42 роки); *«Чесно кажучи, я і зараз не готова спіонтировать (прибирати. – Авт.). Якщо треба, на якийсь короткий час, щоб вижити, – так, я готова до будь-якої роботи»* (жінка, 51 рік).

Загалом чверть опитаних жінок мали досвід низькокваліфікованої роботи не за спеціальністю, проте станом на час дослідження вони вже знайшли більш кваліфіковану роботу або за спеціальністю, або близько до цього. Робота, нижча за рівень кваліфікації, тривала від кількох місяців до року. Це була праця прибиральниці, робота в магазині, робота нянею та на зйомках у якості масовки:

– *«Я написала, що хочу працювати в магазині, бо колись у мене була не тільки школа і садочок, а до того ще в мого брата був магазин, я там працювала директором, і я знаю в принципі в магазині все. Я просто хотіла на розкладку товарів, я написала в фейсбук, що я хочу на розкладку товару в магазин. Мене стали хейтити дехто, типу що ти будеш там без знання мови робити. Я написала, що буду мовчати і розкладати тихенько і гарненько товари»* (жінка, 43 роки).

– *«Я влаштувалася в дитячий польський садок прибиральницею. Пропрацювала рік, і там таке відношення стало не дуже добре, як до нижчого класу, хоча я маю дві вищих освіти, і в Україні працювала головним бухгалтером»* (жінка, 40 років).

Загалом, хоча респондентки влаштувалися на роботу, про повноцінну інтеграцію до польського ринку праці не йдеться, часто жінки зазначали, що працюють у певному «проекті», і коли він завершиться, доведеться шукати щось нове. Звісно, бар'єром є недостатній рівень володіння мовою, а крім того, невизначеність щодо майбутнього, яка не дозволяє планувати на далеку перспективу. Невизначеність своєю чергою впливає й на мовні компетенції, адже сенс докладати зусиль для досконалого оволодіння мовою є хіба для людей, які вирішили, що залишаються в Польщі на більш-менш постійне проживання. Про таке рішення повідомила кожна четверта з учасниць дослідження, про що далі буде написано більш докладно.

Основна діяльність підлітків пов'язана із навчанням, і навіть серед невеликої вибірки можна було побачити різні варіанти освітніх траєкторій українських воєнних мігрантів старшого підліткового віку.

Українська система освіти відрізняється від польської, тому що польська школа має лише 8 класів, після чого дитина продовжує навчатися в ліцеї, технікумі або школі, яка навчає певної робітничої професії. До закладів вищої освіти йдуть уже після закінчення ліцею або, рідше, технікуму. Втім, до польського ЗВО можна вступити, маючи український атестат про повну загальну середню освіту, і часто шлях українських підлітків саме такий.

Станом на час дослідження двоє підлітків не були пов'язані із польською системою освіти, навчаючись онлайн в Україні: дівчина, яка закінчила онлайн українську школу, здала НМТ та вступила до КНУ на контракт, де має на момент дослідження онлайн-навчання (П1), а також дівчина, яка тривалий час перебувала із сім'єю в США, відвідувала там місцеву школу, робила завдання з української школи, а у Польщі навчається онлайн вже в іншій українській школі (П12). Ця родина свідомо обрала українську систему освіти, адже планує повернутися: *«Я таки хочу в якийсь український університет потім. І потім хочу краще в українську школу. Тому я думала, що краще в українській школі бути і так вчитись онлайн»* (дівчина, 14 років). Ще один варіант не повного занурення у польську освіту – це українська школа у Варшаві (хоча цей варіант менш поширений, бо таких шкіл мало); вибір цієї родини зумовлений неможливістю отримати нормальну освіту в Запоріжжі та бажанням навчатися очно: *«...потім мама мені запропонувала школу тут у Варшаві, яка називається “Українсько-канадська школа в Польщі”»* (хлопець, 15 років).

Поширеним варіантом є суміщення української школи із польською школою або ліцеєм. Приблизно чверть (троє) підлітків на час дослідження навчалися очно в польській школі або вже в ліцеї, будучи при цьому прикріпленими до української школи. Мотивація такого подвійного навантаження – це, головне, більш швидке отримання атестату (український атестат про повну загальну середню освіту діти можуть отримати приблизно в 17 років, тобто за три роки після закінчення 8-го класу, тоді як у Польщі середня освіта завершується не раніше, ніж у 18 років – після чотирьох років ліцею або по п'яти років технікуму після 8-го класу) та вступ до польських ЗВО. Ще двоє респондентів якраз пройшли цей пришвидшений шлях отримання українських атестатів і вже навчаються в польських університетах.

– «І: І ви для цього в українській школі залишаєтесь, щоб швидше атестат отримати, так? Р.: Можна і так сказати» (хлопець, 16 років).

– «Нормально сдал НМТ и получил украинский аттестат... Честно говоря, меня не сильно привлекала перспектива удалённого обучения в украинском вузе, поэтому я решил пойти на очное обучение тут в польском, мне хватило пунктов, чтобы пройти. Нужно признаться, история не самое популярное направление в принципе, поэтому у меня не было каких-то слишком больших проблем с этим» (хлопець, 17 років).

Утім, трапляються й варіанти, коли родина намагається зберегти зв'язок з Україною через освіту: «Мама хоче, щоб у мене була українська освіта. Я ще додатково займаюсь українською мовою» (дівчина, 15 років); при цьому сама мама зізнається, що усвідомлює освітні перспективи доньки не в Україні.

Третина (тобто в 4 родинях із 12), а точніше, 5 із 13 підлітків покинули свої українські заклади освіти, навчаються тільки в польських школах або ліцеях:

– «В старшу школу я вирішила не йти, бо наразі не бачу в цьому потреби і сенсу» (дівчина, 16 років).

– «Спочатку я старався продовжувати, але потім все ж таки вирішили, що це, по-перше, буде незручно, а по-друге, це буде складно» (хлопець, 14 років).

Польща була однією з небагатьох країн, де дозволяли не відвідувати місцеву школу, а отримувати освіту онлайн в українській школі¹⁰. Скільки сімей вирішили йти таким шляхом протягом двох років – точно невідомо, у поточному дослідженні це кожна шоста родина. З осені 2024 року ситуація змінилася через нові норми закону.

Зауважимо, що і матері, і діти часто зізнаються в тому, що онлайн-навчання в українських школах має симулятивний характер, коли завдання виконують батьки або самі учні, але не зовсім у дусі доброчесності.

– «Ми зараз вчимося у двох школах. І в Харківській... Ну, так, хитро, ми її зараз розглядаємо як можливість отримати атестат, і як такий безкоштовний міцний кружок з математики. Все решту робимо ми з батьком, поділили: географію і історію N (ім'я чоловіка) робить, я – біологію і все таке» (жінка, 44 роки).

¹⁰ З вересня 2024 року введена норма про обов'язкове навчання в польських школах.

– «Справа в тому, що доступ до інтернету вже ж є. А ніхто це не контролює. А наша мета з мамою була те, щоб хоча б здати. А які оцінки і якими методами – це вже інша справа» (дівчина, 17 років).

Станом на час дослідження тема роботи та навчання загалом свідчить про більшу інтегрованість до польського суспільства дітей підліткового віку, ніж жінок, які переважно залишаються у стані глибокої невизначеності. Також помітною є відмінність у відповідях жінок і підлітків – якщо перші намагаються пристосуватися, адаптуватися до раптової та незапланованої міграції, зокрема знайти свою нішу на ринку праці, забезпечивши собі та дітям задоволення базових життєвих потреб, то підліткові наративи (а також наративи жінок щодо своїх дітей) пов'язані з можливостями, які відкриваються для молодих людей:

– «Для нашого віку, мені здається, що я б краще була реалізована вдома..., а для дітей, я думаю, тут краще» (жінка, 37 років).

– «І я його орієнтую, говорю, ти дивись, тепер у тебе великі можливості будуть, якщо, звісно, наша влада не зарубить ці можливості» (жінка, 51 рік).

– «Але ми зрозуміли, що тут у Польщі можливостей більше для доньки, а я з нею» (жінка, 40 років).

– «...Можна подорожувати і більше міжнародних студентів не в Україні, більше зв'язків і можливостей» (дівчина, 15 років).

– «...Не имею ничего против украинских вузов в том числе, но если поступить в польский вуз, то чисто из-за бумажки открывается больше путей, больше возможностей» (хлопець, 17 років).

6.3.3. Соціальне оточення

Якщо говорити про оточення, то ситуації жінок і підлітків суттєво відрізняються. Інтеграція через ринок праці ускладнена, бо жінки працюють, як зазначалося, не в суто польському середовищі, а також не бачать сенсу докладати зусиль до інтеграції, адже планують повернутися або перебувають у ситуації невизначеності. Контакти з поляками мають здебільшого поверховий характер, і жінки перебувають в українському оточенні, яке, втім, є вужчим порівняно з тим, що було в Україні:

– «Не докладая (зусиль для інтеграції. – Авт.) ... Це, мабуть, мій свідомий вибір. І я розумію, що ми все одно душою в Україні. Це все тимчасово... Це таке ізольоване, прям дуже-дуже ізольоване життя в Польщі» (жінка, 49 років).

– «Звісно є (відчуття ізоляції. – Авт.), дуже-дуже-дуже велике таке відчуття» (жінка, 50 років).

– «Саме моє (оточення. – Авт.) – всякі, і українці, і поляки, але поляки – поверхневе спілкування... Я можу з кимось зустрітися, піти на якусь подію, наприклад на якийсь концерт, на якийсь спектакль, а так щоб це було, ну така прямо дружба-дружба, то ні, бо в основному вони всі сімейні, а я сама» (жінка, 37 років).

Водночас у підлітків, оскільки вони головним чином залучені до польської освітньої системи, переважає польське оточення, і інтеграція відбувається більш успішно. Важливою тут є роль мовних компетенцій – якщо жінки змушені розв'язувати проблеми працевлаштування, винайму житла і т. ін., а на інтенсивне вивчення мови не залишається часу та сил, то підлітки в школі чи ліцеї мову опановують. Вивчення відбувається як в академічний спосіб, так і завдяки неформальному спілкуванню, відповідно їхній рівень володіння мовою, у тому числі її сленговим, розмовним варіантом, який не відображений у підручниках і мовних курсах, часто вищий, ніж у матерів, і бар'єри у спілкуванні на другому році проживання в Польщі поступово зникають. Крім того, у підлітків вивчення мови не є якимось окремим процесом, воно «вбудоване» у повсякденне життя, тоді як жінкам потрібно спеціально виділяти час на опанування мови на рівні вищому, ніж просто побутовий.

– «Я просто нашел друзей, и они просто меня научили польскому. Я попытался заговорить с ними и на вторую неделю, а нормально стал общаться и пробовать на первый-второй месяц. Странно, но очень помогли ихние мамы. Матюкаются интересно было, и все эти склонения с матюками, всё было понятно, классная тема» (хлопець, 15 років).

– «Зараз взагалі немає труднощів ані з комунікацією, ані з оцінкою, ані з чим» (дівчина, 16 років).

– «Сначала у меня вообще в принципе друзей в Польше не было. Я, наверное, почти первый год сама была. И ни с кем не общалась, потому что боялась. Сейчас у меня уже есть друзья, как и поляки, также украинцы и белорусы» (дівчина, 14 років).

Водночас підлітки, які перебувають поза польською системою освіти, не мають відповідно й польського оточення, а спілкуються з українськими мігрантами в Польщі або з українськими однолітками онлайн: «Но в целом, да, достаточно (спілкування. – Авт.). Потому что я постоянно общаюсь с двумя девочками с Украины, с подружкой,

которая здесь, и мы периодически встречаемся» (дівчина, 18 років). Перебування поза польською системою освіти тісно пов'язане із намірами підлітків повернутися в Україну. Йдеться про двох дівчат, які налаштовані на якомога швидке повернення в Україну: «... далі я дуже сподіваюсь, що на наступний рік, на 10-й клас, ми повернемось в Київ. Ну, прям, дуже сподіваюсь. В Києві я хочу якийсь там ліцей дуже класний. А потім якийсь теж український університет, або львівський, або київський політехнічний університет. Я хочу собі таку, прям, математичну кар'єру собі, може програмування» (дівчина, 14 років).

Якщо наміри повернутися в Україну тісно пов'язані з відсутністю польського оточення, то наміри залишитися в Польщі ще не означають наявності такого оточення, принаймні у жінок. Навіть ті жінки (загалом кожна четверта), які під час інтерв'ю повідомили про те, що поки не збираються повертатися, кажуть про нестачу спілкування. Ця нестача зумовлена, знов-таки, недостатнім рівнем володіння мовою, а також загальною ситуацію відсутності впевненості в майбутньому: «Настільки звузилось (коло спілкування. – Авт.), що в праці в мене немає колективу, от чесно. В Україні був колектив. Тут немає. Тут кожний сам по собі... Така невпевненість, я Вам не можу... Не знаєш, що буде з роботою. Не знаєш, що буде з мешканням. Піднімуть, не піднімуть (ціну на оренду квартири. – Авт.). Попросять, не попросять (вийхати. – Авт.)» (жінка, 51 рік).

Якщо у згадуваному вище дослідженні сімей мігрантів у Німеччині (Titzmann & Gniewosz, 2018) автори дійшли висновку, що підлітки виступають мовними посередниками, і матері підлітків, які добре володіють німецькою, мають менші труднощі в адаптації, то в цьому дослідженні маємо справу з іншою ситуацією. На побутовому рівні польською мовою після двох років проживання володіють усі, тому посередництво підлітків є менш запитуваним, тоді як вищий рівень володіння мовою спостерігається переважно в тих підлітків, які залучені до польської системи освіти й не повідомляють про плани повернення найближчим часом. Для жінок тимчасовість перебування в іншій країні, невизначеність щодо майбутнього та загалом травматичний досвід міграції та руйнування усталеного життя є головними бар'єрами адаптації – незалежно від того, як адаптувалися їхні діти.

6.3.4. Позитивні та негативні впливи на процеси адаптації підлітків та їхніх матерів

Відповідаючи на запитання про те, що допомагає адаптуватися, жінки найчастіше називають такі базові речі, як безпека та навчання дітей. Тобто головним чином ідеться не про інтеграцію, а про ізоляцію, тимчасовість перебування в іншій країні, намагання втримати задовільний психічний стан та обґрунтування правильності свого вибору для благополуччя дитини (дітей):

– *«Безпека мене підтримує, відчуття безпеки, що мої діти можуть нормально ходити в школу, не ходити в бомбосховища кожен день, продовжувати нормальний процес навчальний, спілкуватися з друзями, ходити на майданчики гуляти»* (жінка, 39 років).

– *«Діти дуже мотивують, бо якщо би я була сама без дітей, я б взагалі нікуди не їхала, я би залишилась там у Києві»* (жінка, 42 роки).

– *«Безпека, і що ми разом»* (жінка, 43 роки).

– *«Те що діти адаптувалися, це перше взагалі, це база»* (жінка, 37 років).

Третина жінок називають як позитивні чинники адаптації власні внутрішні психологічні ресурси – оптимізм, розуміння того, що потрібно тримати себе в руках, усвідомлення того, що в їхній родині ситуація не найгірша порівняно з тими, які зазнали значних втрат:

– *«Багато не зроблених речей, мабуть, типу – ніхто за мене їх не зробить і все... Ми разом, у нас все нормально, то чого б нам не триматися, чого? Просто щоб понарікати? Нам не погано зараз. Ясно, що в нас накочує, але вже весна прийшла – мені вже легше»* (жінка, 37 років).

– *«Я підтримую завжди себе на позитиві, але іноді трапляється щось, що прорве так, а потім знову ранком просипаюся на позитиві, тому що – ну що страдати і плакати, кожного дня страдати і плакати, ні. Треба жити...»* (жінка, 43 роки).

– *«Те, що я можу сама собі дати раду. Я не потребую захисту фізичного, в плані... мені не потрібна допомога. Я можу сама все зробити і все. І я розумію, що я сама можу подбати про себе. Цього достатньо»* (жінка, 49 років).

Друзі та родина (про родину – ті, хто натеper перебувають у Польщі разом з чоловіками) – наступні за частотою згадувань чинники, які, на думку жінок, позитивно впливають на їхню адаптацію:

– «Родина, друзі. Зараз друг приїхав мого чоловіка, і для мене це теж важливо, ... що він взагалі приїхав до нас, що ми на одній хвилі. Тобто ми розуміємо, що все залишилося якби там, але і тут можна жити» (жінка, 43 роки).

– «Люди, що приходять, друзі якісь – це рецепт» (жінка, 37 років).

– «Підтримує те, що ми разом з чоловіком» (жінка, 44 роки).

По одному разу згадано такі явища, як гарне місто («Позитивного тут – Варшава дуже гарне місце. Дуже комфортна, дуже адаптивна» – жінка, 44 роки), допомога іншим, антидепресанти, спорт (все це названо однією учасницею: «Коли я відчуваю, що прямо нічого не можу, то я піду куплю їм (знайомим, які зараз у ЗСУ. – Авт.) шоколадок... Ще я ходила на спорт... Антидепресанти дуже підтримали» – жінка, 42 роки), організація «Пласт» («... що мене підтримує – це Пласт. Оце моя опора, і це мій фундамент, на якому все. Раз в тиждень вона (донька. – Авт.) ходить в Пласт, там батьки, ми робимо там англійські, українські вечорниці, все що стосується до української культури» – жінка, 39 років). Тільки одна із жінок назвала роботу в Польщі як чинник успішної адаптації (і це якраз той випадок, коли людина більш менш визначилася зі своїми планами на подальше життя і пов'язує їх саме з Польщею): «... те, що знайшла нову роботу, ту роботу, яка підштовхнула, яка надихнула» (жінка, 40 років).

Узагальнюючи чинники адаптації, бачимо, що переважна більшість жінок називають ті чинники, які дають змогу нормально функціонувати і не впасти у стан відчаю, умовно кажучи, перебувати десь на нулі соціального самопочуття: безпека та усвідомлення того, що вони створюють найкращі умови для своїх дітей. Водночас для позитивного соціального самопочуття цього явно не вистачає, і з 12 жінок тільки одна сказала про роботу, яка її надихає (тобто це якраз поодинокий приклад успішної інтеграції в суспільство-реципієнт – у випадку, коли людина визначилася, що саме тут вона залишатиметься).

Рефлексії підлітків щодо адаптації суттєво відрізняються. Навіть у тих, хто мав у 2022 році досвід перебування в окупованому населеному пункті, переховування в підвалах тощо, немає акценту на «безпеці» (тільки одна дівчина, яка їздила в Україну за кілька місяців до інтерв'ю, зауважила безпеку та спокій у Варшаві: «В останній раз, коли я приїжджала (в Україну. – Авт.), були великі обстріли, ... і коли я приїхала в Варшаву, то так, відчуваю, що тут спокійно» (дівчина, 15 років). Пластичність підліткової психіки дає змогу швидко забути негативний досвід та зосередитися на поточному моменті.

Для підлітків головним драйвером успішної адаптації є опанування мови та розширення кола спілкування (це два взаємозалежні процеси), поява нових друзів і знайомих; при цьому дуже важливим є технічний бік справи, тобто доступ до смартфона із перекладачем (гугл-транслейт):

– «...У ліцей з'явилася можливість, навіть якщо я щось не знав, користуватися перекладачем, і мені стало набагато комфортніше в ліцей... Мені так стало легше знайти друзів, ніж без перекладача» (хлопець, 16 років).

– «Да, что нашел друзей. Я просто нашел друзей, и они просто меня научили польскому» (хлопець, 15 років).

– «Во-первых, то, что мне нужно учить язык, это было огромной мотивацией чтобы просто разговаривать с людьми, искать новые контакты... Язык, великолепные друзья здесь в Польше. Я просто перестал бояться говорить то, что думаю, и в этом самый большой плюс. И это мне дал университет» (хлопець, 17 років).

– «Дальше уже мои друзья, с которыми я познакомилась» (дівчина, 14 років).

Приблизно третина підлітків кажуть про допомогу навколишніх (йдеться про ширше середовище, не тільки про нових знайомих-однолітків):

– «Волонтери. У Гіжицьку у нас був волонтер, який давав нам житло. Був волонтер, який нас водив на всякі екскурсії по місту або придумував якісь для нас такі розваги, щоб ми не впали в депресію, що ось війна. Я дуже вдячна цим людям» (дівчина, 14 років).

– «Це середовище приймаюче (ліцей. – Авт.) також грає величезну роль, просто величезну... Ставлення вчителів досить спокійне – не вирізняє ніхто, і це теж допомагає адаптуватися і не відчувати себе якоюсь білою вороною серед поляків» (дівчина, 16 років).

Іноді підлітки зауважують вагомість власних внутрішніх спроб і зусиль до адаптації: «Якщо старатися адаптуватися, тобто якщо не чекати, доки це прийде до тебе, а самому докладати якісь зусилля, то тоді процес адаптації стане легшим із часом» (дівчина, 16 років).

Тож для підлітків драйвером адаптації є опанування мови (що відбувається природним шляхом у навчальному процесі) та поява кола знайомих і друзів.

Негативні впливи на процеси адаптації відповідно також відрізняються у жінок та підлітків. Жінки відчують негативний вплив невизначеності на своє життя, це стосується, зокрема, страху втрати роботи та неможливості забезпечення себе та дітей:

– *«Напевно, все-таки нема впевненості в майбутньому, нема конкретики якоїсь, тобто я не можу конкретно собі уявити, що буде за 5 років. В мене є зараз робота, але невідомо скільки це буде»* (жінка, 44 роки).

– *«Ну матеріальне, це основне, бо воно мене бентежить, я не знаю, скільки там колишній чоловік зможе платити аліменти, ми зараз від цього залежимо, бо в мене зарплата уходить на квартиру... Моїх доходів зараз не вистачить, щоби утримувати двох дітей, я це розумію, і це мене тривожить»* (жінка, 42 роки).

– *«У мене, напевно, найбільший страх – це невизначеність майбутнього»* (жінка, 40 років).

Усі жінки з розділених родин згадують розірваність родини як проблему (хоча, звісно, жінка військового артикулює ще й відчуття поваги та гордості за чоловіка), крім відсутності чоловіка дається взнаки відсутність поруч інших членів родини та хвилювання за них:

– *«...Розірваність родини. Інколи не вистачає, з сином старшим немає часу поговорити, з чоловіком нема часу там..., мама телефонує – в неї поганий зв'язок там, де вона мешкає»* (жінка, 49 років).

– *«Негативні – це складнощі у спілкуванні з чоловіком, це віддаленість і таке, як це кажуть, “гостьовий шлюб”, це більше схоже на це, таке щось незрозуміле»* (жінка, 50 років).

Згадували жінки і процеси, які стосуються польсько-українських відносин (адже час проведення інтерв'ю припав на ті тижні, коли відбувалися протести фермерів, що мали антиукраїнський характер, але одна жінка зауважує не тимчасові протести, а сталє явище):

– *«Мене добиває, коли починаються оці всі моменти з польськими фермерами, оці всі антиукраїнські моменти»* (жінка, 37 років).

– *«...Якесь ставлення до українців як до дешевої робочої сили»* (жінка, 39 років).

Дві жінки згадують як бар'єр адаптації недостатнє знання мови, але в різних аспектах: з одного боку, це згадує жінка, яка не намагається інтегруватися і взагалі не вчить мову (*«Це те, що я не розмовляю польською»* – жінка, 44 роки), з іншого – жінка, родина якої не має наміру повертатися в Україну, тож вона вже доклала багато зусиль до вивчення мови, але вважає, що треба вдосконалювати володіння польською (*«Мова, це взагалі саме головне. Треба, щоб я знала круто польську мову, і все до цього докласти»* – жінка, 43 роки).

Невкоріненість, неможливість повноцінної інтеграції згадує як бар'єр одна з жінок: *«Те, що я ніколи не буду тут своєю людиною. Вони*

(діти. – Авт.) себе тут гарно почувають і можуть вважати, що колись вони можуть бути поляками, але я ніколи не буду полячкою» (жінка, 44 роки).

Якщо наявність друзів поруч допомагає пристосуватися до нових умов життя, то відсутність друзів, звісно, цьому заважає: *«Немає друзів поряд. Є одна подруга, але вона одна, і вона теж зайнята»* (жінка, 51 рік).

Підсумовуючи, можна сказати, що заважає адаптації жінок, знов-таки, невизначеність щодо майбутнього (залишатися чи повертатися), недосконале володіння польською, розірваність родини, відсутність соціальних зв'язків.

Що стосується підлітків (особливо хлопців), то часто вони взагалі не могли назвати жодного негативного чинника, який заважав би адаптації: *«Я б сказав, що їх дуже-дуже мало, мені навіть в голову таке не приходить»* (хлопець, 15 років); *«Я би не сказав, що є якісь певні негативні впливи»* (хлопець, 15 років); *«На самом деле никаких негативных моментов, ладно, какие-то негативные есть, но они настолько мелкие, что даже не могу о них сейчас вспомнить»* (хлопець, 17 років).

Подеколи підліткам заважає невизначеність майбутнього, пов'язана зі складністю навчання в іншій країні: *«Ну, наприклад, якщо я кудись не поступлю, в якийсь нормальний ліцей чи ще щось таке, не знаю. Ну, щось таке глобального плану, що може змінити моє життя дуже сильно. А так, маленьких речей, які мене демотивують, в мене нема»* (хлопець, 14 років). Негативно впливало на початкових етапах як погіршення матеріальних умов життя, так і відсутність друзів: *«І квартира погірше трохи, і речей поменше, і знайомих поменше, але з часом більше знайомих знайшлося, і вже якби все добре»* (хлопець, 15 років); *«Звісно, перші три місяці це був повний капець..., дні були такі однотипні, в мене тут взагалі не було друзів, я з дому не виходила, тільки в школу їздила, тому це було жахливо»* (дівчина, 15 років). Втім, респонденти підкреслюють, що цей етап вже пройдено. Подолано також і мовний бар'єр, який існував на початку: *«Насамперед це мова... Це те, що дуже заважало і не допомагало... А англійською, вона вчиться в школах, але вони й двух слов не можуть зв'язати, це трошки мене бісило в деяких моментах»* (дівчина, 17 років).

Хоча деякі підлітки (дівчата) все-таки зазначають відмінності у культурному бекграунді та залишкові явища мовного бар'єру як пере-

шкоди для адаптації: *«Можливо, все ж певна різниця у менталітеті є – вона іноді відчувається. Банально – через те, що я тут не жила все своє життя і я, наприклад, не знаю тих самих казок, тих самих жартів якихось локальних, якихось речей, свята їхні»* (дівчина, 16 років). Дівчина, яка налаштована на повернення в Україну, підсумовує негативні фактори одним реченням: *«Що я не вдома»* (дівчина, 14 років).

Резюмуючи, підліткам переважно нічого не заважає адаптуватися (якщо не казати про тих, що мають намір якнайшвидше повернутися), деякі з них артикулюють необхідність докладання зусиль для адаптації, тобто усвідомлюють, що цей процес залежить не тільки від зовнішніх факторів.

6.4. Планування повернення в Україну

Питання повернення, яке є одним із основних у дослідженнях українських воєнних мігрантів, слабо піддається кількісним оцінюванням, зокрема через те, що плани мігрантів змінюються відповідно до військової та політичної ситуації (а про особливості індивідуальних історій годі й говорити). Особливо великі очікування були після успіхів ЗСУ влітку та восени 2022 року, що набуло відображення і в цих інтерв'ю: *«Здавалосьь, що зараз їх погонять-погонять, і скоро все закінчиться. Але зараз не так. Все змінилось. Ми розуміємо, що то на роки»* (жінка, 44 роки).

У відповідях жінок можна виділити домінантний наратив: повернення в разі покращення безпекової ситуації для дітей, адже діти (їхня безпека та можливість нормального навчання) постають як головний мотиватор міграції, відповідно, за цією логікою, повернення можливе, якщо ситуація у сфері безпеки та освіти стабілізується (або коли в дитини (дітей) буде бажання повернутися, якщо йдеться про західні області України):

– *«Допоки там не буде повної перемоги, і, мабуть, після перемоги ще якийсь період, я не знаю який, як визначить мій чоловік... Знаєте, після останніх подій – звільнення Залужного – я думаю, що все це ще не скоро буде... Нам же треба вистраювати не тільки дороги і будинки, нам треба ж і освітні процеси всі вистраювати, у нас же і так було все погано. Розумієте, в мене ж основна цільова аудиторія яка – мої діти. Мені ж треба повертатися кудись у налагоджені школи»* (жінка, 39 років).

– *«Як воно тільки стане спокійніше і щось ясніше, то ми і вагатися не будемо, сядемо собі в машину і повернемося... Я маю на увазі, якщо війна закінчиться»* (жінка, 42 роки).

Окремі відповіді апелюють не тільки до сфери безпеки, а й до економічної (не)стабільності: *«Повна невпевненість, невизначеність, тому що, здається, в Україні наступні рік-два буде досить печально. Тому, можливо, на цей період будемо залишатись тут, у Польщі»* (жінка, 44 роки). Відповідей про швидке повернення всієї родини під час інтерв'ю не було. Єдина родина, де і мама, і дитина мріють про якнайшвидше повернення, – це родина № 12, але там є специфічні сімейні обставини, які унеможливають швидке повернення: *«Якби мене чоловік відпустив, ми би уже були в Україні. Тобто, так, якби*

чоловік відпустив дітей, ми б, напевно, уже повернулися. Якщо навіть, можливо, не в Київ, то в Тернопіль точно... Тому що я маю велику долю патріотизму, і я вважаю, що в Україні буде краще як моїм дітям, так і мені» (жінка, 40 років).

Поширеним сценарієм є планування повернення без дітей – після досягнення дитиною (або старшою дитиною) повноліття, при цьому передбачається, що дитина (діти) залишиться (залишаться) на навчання в Польщі або в іншій країні Європи:

– «Її виповнюється 18 вітку, і тому ми вирішили, що я з нею до цього часу, щоб не оформлювати опікунство і їй трохи допомогти, в такому режимі... І потім з липня я повернуся до Києва, так ми вирішили, зараз такі плани» (жінка, 50 років).

– «Тобто я би хотіла повернутися – я просто, я би і не виїжджала, якби не діти, а через те, що діти тут вчать, і їм все подобається, їх тут прийняли, і в мене нема тут проблем з цим, то я лишаюся. Як у нас всіх оцей режим очікування. Просто тут чекаю, поки вони отримають свої 18 років і все – я тоді “до побачення” напишу і поїду – я дуже хочу поїхати додому, але як піде не знаю – я тут звикла, мені тут не погано, але просто вдома більше можливостей для роботи» (жінка, 37 років).

– «Своє особисте (майбутнє. – Авт.) в Україні. Але я розумію, що в сина це 9, 10, 11 клас. Тобто я планую цей час... Да, якщо не закінчиться війна, чи вона закінчиться, і не так, як ми всі чекаємо... то я розумію, що два з половиною роки це точно тут. Потім син буде поступати, не знаю куди. Куди вибере і вирішить сам. Ну, а я повертаюсь в Україну однозначно» (жінка, 49 років).

Сценарій неповернення розглядає як найбільш імовірний кожна четверта жінка: «На рахунок повернення у нас взагалі питання не стоїть, бо ще нічого не відбулося, щоби такі думки взагалі з'явилися у нашій голові, тобто нічого не змінилося з того дня, як почалася війна» (жінка, 43 роки).

Не вдалося встановити зв'язок між чітко артикульованим планом неповернення та сімейним становищем (це не обов'язково ті родини, які виїхали в повному складі, як можна було б передбачити), натомість всіх учасниць, які висловлюють небажання повертатися, об'єднує критичне ставлення до української влади:

– «Я дуже люблю свою країну, я дуже люблю свою територію, але я зараз розумію, що я не люблю тих, хто нею правлять» (жінка, 40 років).

– *«Ми тоді (в 1990-ті роки. – Авт.) не поїхали, ми вирішили залишитися, бо була незалежна, бо був шанс, що будемо жити в іншій країні, не в закритій. А зараз цього нема. Зараз Україна – тоталітарна держава»* (жінка, 51 рік).

Незважаючи на те, що ці люди, по-перше, не планують повертатися та, по-друге, вкрай критично оцінюють дії влади в Україні, не можна казати про те, що вони зовсім свідомо перекреслили свою українську ідентичність, і що доля країни їх не цікавить. Навпаки, деякі з цих жінок та їхніх дітей не просто на словах підкреслювали, що їм не байдуже, а й повідомляли про донати, які вони роблять для підтримки ЗСУ (хоча тема донатів взагалі не була закладена в гайді, і питань про це не було): *«Так, я не воюю зараз, але вчора буквально відкрила свою картку Монобанк, а в мене там з квітня місяця тільки донати. Да, я потроху, але я перераховую... І в нас є колеги, які воюють. І вони періодично просять про допомогу... Знаєте, я підтримую зв'язки. От чим можу, допомагаю»* (жінка, 51 рік); *«Донаты, это понятное дело, кидаю»* (дівчина, 14 років).

Загалом з інтерв'ю постає фігура жінки, яка не буде власну життєву траєкторію, а підлаштовує її під потреби дитини (дітей): *«Я орієнтуюся зараз на бажання сина, бо мені дати йому освіту саме основне. Якщо би він вже остаточно захотів, наприклад, повернутися в Україну, то так, то, певно, єдиний такий варіант, що дитина захоче повернутися в Україну. Тобто так, тоді я би була готова повернутися, бо власне я заради дитини і виїхала, заради дитини і заради його освіти»* (жінка, 44 роки); *«Але на мені все... Тому тут дуже-дуже неспокійно. І мені погано, чесно. Якби не діти, можливо, я б і не поїхала»* (жінка, 51 рік).

Чверть жінок не планують повертатися, адже вважають своє життя зруйнованим і воліють якось відбудувувати його в іншій країні Європи або гадають, що в Польщі для дитини відкриваються кращі життєві можливості. Що стосується підлітків, то основний наратив, який постає під час розмов з ними, – це повернення після війни або після здобуття вищої освіти (при цьому, очевидно, респонденти сподіваються, що до моменту закінчення ними ЗВО війна вже теж закінчиться).

– *«Вже пізніше-пізніше, коли я вже закінчу вищу освіту, то я хочу повернутись в Україну»* (дівчина, 15 років).

– *«Пока что нет, но я не отмечаю этого варианта... Если уже и возвращаться, то нужно что-то в политике делать, особенно со знаниями, которые можно получить на историческом факультете.... Если Украину примут в Европейский Союз, то, может быть, и*

вернуть там жить» (хлопець, 17 років).

– «Если повертаться, то мы, скорее за все, будем повертаться только после войны» (хлопець, 14 років).

Дехто (переважно хлопці) прямо говорить про те, що вони адаптувалися до життя в Польщі, і в Україні їх мало що тримає:

– «Багато моїх знайомих, друзей повиїжджало, і в мене в Україні взагалі майже немає тепер знайомих, тут більше знайомих людей у Польщі вже. Я знаю мову в Польщі вже і вчуся тут, і не знаю, якби на даний момент війна закінчилась, чи я би хотів повертатися» (хлопець, 16 років).

– «То есть если я сильно тут укоренюсь, друзья у меня будут тут, то не будет за чем возвращаться. У меня будет тут все, и мне будет не интересно, наверно, возвращаться, а родители, думаю, всегда будут хотят в Украину» (хлопець, 15 років).

Зазвичай респонденти уникають казати про це прямо (хоча деякі кажуть), але опосередковано це відчувається під час бесід¹¹ – бар'єром для повернення хлопців старшого підліткового віку є страх щодо потенційної участі сина у військових діях: *«Вірогідність його повернення додому – вона настільки низька... Через те, що він хлопець. Через те, що він ботан... І якщо я когось не бачу захисником і воїном, то це свого сина... У мене довго не було дітей... У 18 я вирішила народити дитину, а народила тільки в 31. Звісно, я з ним ношусь все його життя» (жінка, 44 роки); «...небажання, щоб він стикався з тою реальністю війни, хто його знає, що там далше буде. В мене один син, і я хочу, щоб у нього якесь краще було майбутнє, освіта і так далі» (жінка, 44 роки).*

З дівчатами цього бар'єра немає, а відтак визначальним стає питання можливостей для життя та розвитку дитини та бажання самої дитини.

Як зазначалося в рамках аналізу процесу навчання, двоє з 13 підлітків (дівчата) повідомляють про бажання якнайшвидше повернутися в Україну – незалежно від воєнної ситуації.

Загалом і жінки, і підлітки переважно вважають, що для молоді більше можливостей існує в Польщі (або іншій країні ЄС), ніж в Україні, і саме «можливостями» учасники пояснюють неповернення молоді найближчим часом. Що стосується самих підлітків, то переважна більшість із них налаштовані на здобуття вищої освіти в Польщі або інших країнах ЄС і повернення в Україну вже у статусі спеціаліста (і то – часто не на постійне проживання).

¹¹ Після вимкнення запису одна з учасниць зазначила, що якби мала сина, а не доньку старшого підліткового віку, то не повертала би дитину в Україну.

6.5. Особливості дорослішання підлітків в умовах міграції

Практично всі учасники відмічали, що підлітки помітно подорослішали за два роки проживання в Польщі, втім, складно сказати, чи цей процес дорослішання є природним, чи прискореним через війну та незаплановану міграцію: *«Не знаю чи це в зв'язку з переїздом, чи це просто дорослішання, не знаю з чим це зв'язано, але відчуваю»* (хлопець, 16 років). Тільки в одній родині уявлення дівчини про своє дорослішання та її матері про цей процес виявилися різними: *«Я дуже подорослішала. Мама так не думає. Але я подорослішала. Багато чого зрозуміла для себе»* (дівчина, 14 років).

Просторовий вимір дорослішання пов'язаний з тим, що підліткам довелося опанувати проїзд у громадському транспорті в місті чи за містом, що різко контрастувало з їхнім рівнем опанування простору в Україні: *«Конюшня тут за Варшавою, 35 кілометрів двома автобусами, якщо ніхто не їде машиною, то вона сама туди їздить»* (жінка, 40 років); *«Вони навчилися самі тут користуватися громадським транспортом – в Україні я їх так не пускала... А тут вони навчилися по GPS з'ясовувати якісь маршрути»* (жінка, 37 років).

Обставини змусили деяких підлітків вчитися самотійно вирішувати бюрократичні справи – в органах державного управління, у деканатах та секретаріатах тощо: *«Деякі питання вона навіть сама вирішувала, я лише страхувала..., але спілкується вона вже сама у віконце адміністративне»* (жінка, 50 років); *«Наприклад, вирішення деяких проблем з документами у школі або лікарнях»* (дівчина, 14 років).

Якщо казати про такий суб'єктивний вимір дорослості, як позбавлення дитячих ілюзій, то сам факт війни змусив деяких підлітків відчути себе більш дорослими: *«Взагалі до початку бойових дій я не вірив, що це може бути, що це реально в 21 столітті розпочинати війни, тому я думаю, що так, трошки дорослішим став, ...зламались у мене рожеві очки на все життя»* (хлопець, 15 років). Деякі підлітки говорять про своє дорослішання у вимірі самотійності та відповідальності. Знову-таки, неможливо встановити, в який спосіб дорослішали б ці діти в Україні, але наразі деякі з них відзначають вплив обставин міграції на своє дорослішання: *«По факту, в какой-то степени я заменил отца здесь в доме в Польше. И я понял, что родители не всегда будут рядом, и нужно самостоятельно что-то делать в этой жизни... Самое главное – думать своей головой и понимать последствия»* (хлопець, 17 років).

Головна сфера, в якій проявляється дорослішання та зростання відповідальності, це навчання. Крім іншомовного середовища, важливим випробуванням є перехід від початкової школи (яка триває в Польщі 8 класів) до середньої (ліцей, технікум). Цей перехід не відбувається автоматично, а потребує додаткових усвідомлених зусиль як в організаційному, так і в навчальному аспектах. Крім того, середня школа (а тим паче заклад вищої освіти) може виключити учня / студента, який не опановує навчальну програму. Багато учасників, особливо ті, хто вже здійснив перехід на рівень середньої школи, зазначають, що це вплинуло на їхній більш дорослий і відповідальний підхід до навчання: *«Щоби вступити в ліцей, треба було вчитися. І зараз теж стимул вчитися, щоби не вилетіти з ліцею»* (хлопець, 15 років); *«видно, що дитина просто розуміє, що йому треба зробити самому, я йому не допоможу в цьому»* (жінка, 44 роки); *«І коли в ліцеї він був, теж самостійні рішення повинен був приймати. І якось планувати навчання»* (жінка, 51 рік).

Дуже важливим аспектом у ланцюгу «відповідальність за навчання → дорослішання» є тема справедливої винагороди за докладені зусилля. Часто це артикулюють матері, говорячи про те, що їхні діти усвідомили зв'язок між власними зусиллями у навчанні та винагородами за це (вступ до бажаного закладу, стипендія тощо). При цьому фактор несправедливості (наприклад, необґрунтовані претензії когось із викладачів) проявляється менше, ніж під час навчання в Україні: *«Мені подобається, що вони зараз бачать, що вони можуть отримувати власною працею. Тобто от моя донька старша вчиться дуже добре – вона отримує стипендію вже другий рік, одна з трьох дітей у класі. Тобто в Україні вона добре вчилася теж, але там починалися якісь..., тобто прискіпується якийсь вчитель – щось йому там не подобається, а тут вона знає, що вона поступила своїми силами – не було ніяких блатів, ні зв'язків – нічого, і вона своїми силами все заслугує»* (жінка, 37 років).

У двох підлітків відчувається небажання зустрічатися із дорослістю – переважно через тягар відповідальності: *«Ответственности боюсь... Мне как будто бы 12... Я не готова взрослеть»* (дівчина, 18 років); *«Мне кажется, что не очень выгодно самому решать, что мне делать потому, что родители слишком много знают, чтобы решать»* (хлопець, 15 років). Цікаво, що матері обох цих підлітків розповіли про себе, що вони пішли з дому та розпочали самостійне життя рано (у 18 і 17 років).

Як бачимо, навіть на обмеженій вибірці розмаїття варіантів є значним – від свідомого уникнення дорослішання (із делегуванням усіх відповідальних рішень батькам) до усвідомлення відповідальності за власне життя та планування подальшого самостійного шляху.

6.6. Соціальні очікування щодо власного майбутнього і майбутнього країни

Майбутнє України. Ця тема загалом була найскладнішою для рефлексії в процесі інтерв'ю. Підлітки в силу притаманної цьому віку зосередженості на власному житті не часто замислюються над такими питаннями, а жінки замислюються, але, не знаходячи задовільної відповіді і маючи загалом песимістичні очікування, свідомо зміщують фокус уваги на те, щоб вижити в нових умовах – в теперішньому часі та поточному моменті: «...я настільки розумію, що я нічого не можу вдіяти, що я навіть у ту сторону не дивлюся. Це не мій масштаб, мій масштаб – мої діти, все. Вижити» (жінка, 43 роки).

Багато жінок відповідали, що не є експертами і не можуть прогнозувати, коли та як закінчиться війна, а кажучи про очікування, зазначали, що йдеться радше про ірраціональні відчуття, надії, сподівання тощо: «Я сподіваюсь на чудо, бо чуда бувають... І одного ранку ми проснулись, а ця гидота вже зібралась разом зі своїми речами (Янукович у лютому 2014 року. – Авт.). Ото було чудо.... І зараз це може бути» (жінка, 44 роки); «Я сподіваюсь, що Україна залишиться у своїх кордонах. Це мої сподівання. А як насправді буде, я не можу сказати» (жінка, 44 роки).

Багато було і відповідей з різними варіантами прогнозів, що свідчить про злам довоєнної картини світу та готовність розглядати взагалі будь-які сценарії, навіть ті, які колись здавалися неможливими, в тому числі, до речі, й війну на території Польщі: «Щойно...розмовляла з подружкою, оговорювали гіпотетичну війну в Польщі, кажу: ти ж знаєш, що ми вже досвідчені, склали все в машину, дітей запхали і поїхали» (жінка, 39 років); «В мене взагалі якесь таке відчуття, що може війна і сюди прийде, що може нам ще звідси прийдеться кудись тікати» (жінка, 42 роки).

Очікування щодо майбутнього України впродовж найближчих років приблизно в половини жінок є песимістичними – через економічні складнощі, міграцію, невпевненість у тому, що окуповані території будуть звільнені, недостатню допомогу країн-партнерів:

– «Очікування невтішні, я думаю що відбудовуватися Україна буде довго, тим більше багато українців виїдуть і не захочуть повертатися. Я думаю, що в нас до цього часу існує корупція, немає порядку, думаю, багато людей розчарувалися» (жінка, 44 роки).

– «Можже також статися, та частина, яка окупована зараз, вона так і залишиться окупованою» (жінка, 49 років).

– «Погані очікування... Я не можу наразі сказати, чи Росія поглине Україну повністю, чи не повністю, але добра не буде. Навіть якщо не поглине повністю, я дивлюся, як інші країни відносяться до цього: моя хата скраю.... Так як вони зараз не виділяють гроші, далі вони будуть робити все менше» (жінка, 51 рік).

– «...Буде ще гірше, буде ще більше втрат, особливо хлопців, мені це болить дуже» (жінка, 43 роки).

Оптимізм у очікуваннях майбутнього України пов'язаний із західними вливаннями в економіку та поверненням тих, хто виїхав, але практично всі «оптимісти» зазначають, що буде це не скоро:

– «Я думаю, що спочатку буде дуже погано, а потім буде добре. Що будуть якісь вливання в нашу економіку, і ми будемо розвиватися, і люди почнуть вертатися, але просто для цього треба час» (жінка, 37 років).

– «Після цієї розрухи буде якийсь там план Маршала, сюди купа інвестицій буде...Україна ще буде, але це буде не скоро» (жінка, 42 роки).

– «В мене так, оптимістичні, думаю що відбудуємо» (жінка, 50 років).

– «Мені хочеться перемоги в цьому році. Люди, з ким я спілкуюся, кажуть, що це може бути не в цьому, а в наступному. Але те, що воно буде, це буде 100%» (жінка, 40 років).

У темі очікувань третина респонденток із власної волі зачепили доволі контрверсійне питання – примирення з Росією та територіальних поступок. Не вдалося виділити якогось спільного показника для жінок, які вважають, що повернення всіх територій не є можливим та/або доцільним, адже так висловлюються як жінки, що виїхали разом з чоловіками (повними родинami), так і жінка, чоловік якої добровільно пристав до лав ЗСУ, хоча мав право цього не робити з огляду на багатодітність:

– «Але, коли я зараз дивлюсь, скільки хлопців гине і дівчат, то я думаю, чи варто воно того. Ну, так, вони (Росія. – Авт.) зло. То страшне зло – те, що вони несуть і те, що вони з нами роблять, але то чийсь реальні людські життя. Якісь сім'ї. То чийсь син, батько, і, може, можна й при Росії жити, я так думаю. Для мене то дуже складно. Я тільки, може, другий раз у житті промовляю це вслух, ну, я ж сама не віддаю свого сина до війська» (жінка, 44 роки).

– «...Кордони 91-го року – я не бачу їх, бо там стільки людей, які не хочуть цього, що я не уявляю, як їх можна змусити віддати назад російські паспорти і бути громадянами України... Я навіть не знаю, чи я хочу такого, мені здається, що всі, хто хотів виїхати на територію України, з 14-го року вже виїхали, а хто не доїхав з 14-го, з 22-го вже точно виїхали, а хто не хотів, то той просто чекав «руській мір». Але це моя особиста думка, я знаю, що мене ніхто б не підтримав там з армії, що вони там ні за що покладали життя...» (жінка, 37 років).

– «Не сприймаю я заморозку конфліктів. Але не сприймаю і те, що хлопці гинуть» (жінка, 43 роки).

Відносини з Росією. Рефлексія на тему майбутніх відносин з Росією доволі сильно відрізняється у жінок та підлітків. Жінки однастайні у своїх радикальних твердженнях про те, що: 1) Росія як держава є ворогом; 2) росіяни, які не висловлюються проти війни, теж є відповідальними за дії російського уряду; 3) ворожість між українцями та росіянами триватиме ще дуже довго після закінчення бойових дій: «Уже завжди будуть такими ворожими, я думаю, що найближчих 100 років у нас не буде нормальних відносин, якщо Росія не розпадеться на якісь окремі частинки» (жінка, 44 роки); «Не знаю, але сподіваюсь, що у дітей в ДНК вже буде це (вороже ставлення до росіян. – Авт.), ну як, а по-іншому ніяк, а як, якщо ми їхали під дулом танку, яке може бути ставлення?» (жінка, 39 років).

Натомість підлітки не настільки радикальні у своєму баченні майбутніх відносин із Росією – рефлексуючи над цією темою, вони часто апелюють до досвіду Другої світової війни, польсько-німецьких взаємин та доходять висновку, що за кілька поколінь ненависть до Росії зникне: «Ні, це не назавжди. Якщо була б назавжди, то німців і на цей день ненавиділи би» (хлопець, 15 років); «Друга світова війна, Польща – Німеччина. Зараз я як мінімум не чую від молодих людей якоїсь категоричної позиції щодо німців...якогось серйозного негативного ставлення в них немає. Тобто вони розуміють, що це вже інше покоління, інші люди» (дівчина, 17 років). Один з учасників посилається до більш наближених у часі балканських воєн: «Настолько же долго, как хорваты сербов будут считать врагами. Это будет закоренено в генетической памяти,...но экономические выгоды перерастут эту ненависть» (хлопець, 17 років). Одна з дівчат у своїх роздумах над порівнянням польсько-німецьких та українсько-російських взаємин

доходить протилежного висновку про те, що сучасні злочини росіян не забудуться швидко: *«Те, що німці зробили з поляками, багато не зберіглося, тому що не було фотографій, не було чатів, не було відео. І, можливо, якщо би було більше нагадувань і рекомендацій того, що вони зробили, то стосунки цих країн могли би скластися зовсім по-іншому»* (дівчина, 16 років).

І хоча більшості підлітків у поточному моменті не хотілося б думати про можливість примирення, частина з них схильна вважати, що не всі росіяни мають нести відповідальність за війну: *«Делить вот так прям, что русских я ненавижу, а украинцев я люблю – я не буду так делать»* (дівчина, 18 років); *«Такого, що прям всі росіяни погані, я не можу сказати, бо є й гарні, є й добрі. Я був би не проти, якщо б Україна і Росія, вони просто дружили»* (хлопець, 14 років); *«Я ничего против (німців. – Авт.) не имею, все нормально. Точно так же мои дети будут считать нормальной Россию. Россия ничего плохого моим детям не сделала»* (хлопець, 15 років).

Природно, що в тих сім'ях, які війна зачепила особисто (хтось із близьких воює, або хтось із близьких загинув), ставлення підлітків більш радикальне, вони схильні вважати всіх росіян ворогами і не вважають можливим примирення в майбутньому: *«Тобто вибачте, але я буду до кінця свого життя ненавидіти ту Росію, російські режими і бажати їм всім смерті»* (дівчина, 17 років); *«Я до кінця життя буду вважати росіян ворогами»* (хлопець, 15 років).

Непримиренність у висловлюваннях жінок (у яких через війну зруйновано їхнє нормальне життя) додатково підсилюється ще й руйнуванням особистих стосунків із росіянами (родичами, колишніми колегами тощо). І якщо для підлітків війна – це скоріше щось на кшталт стихійного лиха (за винятком тих, хто пережив утрату близької людини), то для жінок це ще й дуже болісні особисті розриви: *«В Москві живе моя двоюрідна сестра, яка жодного разу не подзвонила... моя сестра, яка вчилася в Каразіна в Харкові. Що в тих головах, не знаю»* (жінка, 44 роки); *«Коли почалася війна, я почала писати колегам і своїм друзям, з якими я вчилася разом, а вони: “Так, це погано, але ми надіємось, що якось порозуміється”»* (жінка, 51 рік).

Власне майбутнє. Жінки, що казали про бачення власного майбутнього, переважно повідомляли, що їхні очікування є оптимістичними. Інколи це пов'язано із тим, що можна бути корисним на повоєнній відбудові України. Значна частина жінок пов'язує свої

очікування майбутнього саме з Україною: *«Я своє майбутнє пов'язую, скільки там в мене його залишилось, не так багато здається вже, але я його пов'язую з Україною»* (жінка, 49 років); *«В мене там є виноград, в мене, дай Бог, вернеться чоловік цілий і здоровий, і ми будемо там собі вино робить і запрошувати гостей – отака перспектива. Я буду працювати і все, підемо на будівництво, якщо треба – будемо там. Мені здається, що там дуже багато роботи. Тут (у Польщі. – Авт.) без нас справляться, тут і так ... А в нас дуже багато чого є зробити, і це мене дуже підкупас, що там, куди не поткнися – усюди є не зроблені справи»* (жінка, 37 років).

У частини жінок підґрунтям оптимістичного бачення майбутнього є родина, яка є джерелом підтримки: *«Про нас теж оптимістичні, мені дає сили тільки те, що ми всі разом, якби чоловік зі мною»* (жінка, 39 років); *«У мене достатньо оптимістичні прогнози – щодо моєї родини. Тому що в нас є якісь ресурси, щоб якось витягнути цю ситуацію»* (жінка, 49 років).

Втім, у деяких респонденток тональність очікувань можна позначити як приреченість і зневіру, що базується на зламі звичного світу та уявленні про те, що нічого хорошого в майбутньому немає (а погані речі, навпаки, можуть трапитися, адже для них вже немає жодних запобіжників): *«На рахунок себе я не можу нічого так спланувати, на жаль»* (жінка, 42 роки); *«Буде дуже тяжко. У мене вже нема життя, от чесно»* (жінка, 51 рік).

Підлітки, як зазначалося, у силу віку не дуже замислюються над питаннями майбутнього (*«Я не думал об этом, не знаю»* (хлопець, 15 років)), але ті, що відповідають, кажуть про позитивні очікування щодо майбутнього України. Втім, часто це просто інфантильна надія на те, що все якось (само собою) владається: *«Надіюся, що ми поскоріше переможемо, відбудуємо те, що втратили...більше міст побудуємо, все оновимо, ще краще як було»* (хлопець, 16 років); *«Я не знаю скільки часу треба буде, але я дуже сподіваюсь, у мене сподівання дуже оптимістичні»* (дівчина, 15 років).

Двоє з підлітків (більш старшого віку, 17 років) не просто висловлюють надію на бажане майбутнє, де все добре і безхмарно, а, з одного боку, кажуть про готовність особисто докласти зусиль до перемоги та відбудови: *«Так, я оптимістично налаштована на майбутнє. Скажімо так, якщо так не буде, то доведеться це робити... Я маю на увазі, просто взяти в руки зброю і піти відвойовувати»* (дівчина, 17 років), з

іншого – в силу особистої зацікавленості темою міжнародних відносин, розлого рефлексують на тему європейського майбутнього України: *«Точно будет политическое влияние Украины сильно больше, чем оно было до этой войны, по крайней мере сейчас украинцы и русские, это не один народ в глазах людей Запада... Я лично надеюсь, что Украина будет милитаризироваться, и станет такой военной фабрикой в Европе, потому что Европе нужна такая страна, которая будет столпом НАТО в Европе»* (хлопець, 17 років).

Очікування щодо власного майбутнього у підлітків здебільшого оптимістичні (або вони не є достатньо визначеними, але принаймні негативні очікування не були озвучені). Відповідаючи на запитання про очікування, підлітки озвучують радше свої більш-менш загальні плани на майбутнє, пов'язані зі здобуттям освіти: *«Хорошо учиться в университете, вступить в какую-то крутую компанию программистом, хорошо зарабатывать. И тогда все будет хорошо. Живи – где угодно, работай – где угодно»* (хлопець, 15 років); *«Взагалі не знаю. План буквально завершити навчання у цій школі і далі вже щось там робити»* (хлопець, 15 років), *«Сподівання оптимістичні є. От najbliższe майбутнє там 4 роки, то так я планую поки ліцензію получить (завершити навчання в ліцеї за програмою International Baccalaureate, Міжнародний бакалаврат. – Авт.)»* (дівчина, 15 років).

Саме очікуваннями (а не планами) щодо власного майбутнього поділилася одна з дівчат: *«Я просто сподіваюся, що я як людина сама себе зможу якось забезпечити і мати нормальне життя. Я не кажу про якісь неймовірні амбіції. Але я би просто хотіла би мати в майбутньому спокійне стабільне життя, можливо, родину – якщо буде така можливість»* (дівчина, 16 років). І хоча в її теперішньому житті все доволі непогано, зокрема завдяки власним зусиллям (про що каже і вона сама, і її мати), поточна ситуація явно відчувається як ненормальна, і очікування нормального життя проглядається доволі явно.

Отже, очікування щодо майбутнього України приблизно в половини жінок є доволі песимістичними, а ті, хто висловлює оптимістичні очікування, зазначають, що покращення, відбудова, відновлення і т. ін. обов'язково буде, але нескоро. Важливим є відчуття в розмовах свого роду самообмеження – майбутнє уявляється настільки непевним і необмеженим у найгірших своїх варіантах (якщо війна стала реальністю, то немає жодних запобіжників для будь-чого взагалі), що часто жінки воліють скоротити своє планування майбутнього та зосередитись на

поточному моменті (забезпеченні виживання родини). Втім, сподівання щодо власного майбутнього є більш оптимістичними, хоча цей оптимізм постає радше як необхідність у теперішніх умовах.

Підлітки, які здебільшого не дуже замислюються над питаннями майбутнього, навпаки, не мають негативних очікувань, хоча часто їхні відповіді відображають дитячу надію на те, що все буде добре. Щодо власного майбутнього їхні очікування також переважно оптимістичні та пов'язані зі здобуттям вищої освіти та роботи – головним чином поки що не в Україні.

Рефлексія на тему майбутніх відносин з Росією різниться у жінок і підлітків. Жінки є більш радикальними у своїй позиції про ворожість Росії як держави та неможливість примирення із росіянами у майбутньому. Підлітки ж допускають можливість примирення, посиляючись на досвід пробачення Німеччини та німців; частина з них, крім того, вважає, що не всі росіяни відповідальні за війну. У підлітків параметром, що визначає наявність радикально негативного ставлення до росіян, є особистий досвід родини – у сім'ях, які зазнали втрат або в яких є військові, підлітки схильні вважати всіх росіян ворогами і не вважають можливим примирення в майбутньому.

Висновки

Ще до проведення цього конкретного дослідження ми висунули гіпотези щодо зв'язку очікувань та ситуації невизначеності (Шевченко, 2024). Розглянемо деякі з них.

1. Соціальні очікування, пов'язані з баченням майбутнього України, є великою мірою нераціональними та виконують роль психологічного захисту. Тут маємо справу радше з надіями та сподіваннями, які можна розглядати як свого роду психологічний захист. Загалом, так воно і є, причому для людей, які висловлюють песимістичні очікування, цей песимізм слугує свого роду раціоналізацією поточного вибору перебувати за кордоном. Аналогічні дані були отримані в дослідженні жінок в Україні (деякі частини якого були присвячені порівнянню їх установок та установок воєнних мігранток) – «українки, які проживають за кордоном, оцінюють усі ризики, пов'язані з життям в Україні, набагато вище, ніж ті, хто знаходиться всередині країни» (Вахітов та ін., 2025, с. 82). Оптимістичні очікування майбутнього України або пов'язані із наміром повернутися, або висловлюються як дещо інфантильне

заклинання – як підлітками, так і дорослими жінками – і являють собою свого роду психологічний захист.

2. Для частини людей, які опинилися в інших країнах, соціальні очікування від українського суспільства та суспільства приймаючої країни (їхнє порівняння) дали змогу зробити вибір на користь іншої країни – що зменшило невизначеність та уможливило будувати плани на майбутнє. За даними нашого дослідження, цю гіпотезу повністю підтвердити не вдалося, адже на час дослідження навіть ті жінки, які вирішили залишатися в Польщі, все одно перебували в ситуації дуже сильної невизначеності, пов'язаної із умовами перебування (складність із адаптацією, роботою, житлом тощо). Для підлітків, втім, ситуація видавалась дійсно як більш визначена, і плани на майбутнє, пов'язані з навчанням, пошуком роботи та подальшою легалізацією ними озвучувалися. Натомість для тих жінок, які планували повернення (самі чи з дітьми) ситуація теж стала більш визначеною, а подальше життя розглядалося як список конкретних завдань до вирішення.

3. Більшість людей спираються на очікування, які стосуються тільки найближчого майбутнього. Так, як зазначалося, мігранти свідомо зосереджуються на поточному моменті та найближчому майбутньому, деякі кажуть, що звикли до невизначеності, звузивши своє планування до кількох місяців.

4. Ситуація невизначеності призводить до процесу постійного (пере)формування та корегування очікувань, що має наслідком стрес, порушення психоемоційного стану та зниження здатності приймати раціональні виважені рішення. Частину щодо раціональності рішень складно виміряти, натомість для вимірювання стресу методики існують. Як показують дані польських соціологів, які від 2022 року досліджували стан українських воєнних мігранток у Польщі, станом натеper, коли минуло три роки після початку повномасштабної війни, прояви тривожності, стресу та депресії значно зросли порівняно з попередніми хвилями досліджень, зокрема, високий рівень стресу спостерігається у 80% мігранток (Długosz, 2025).

Рік після дослідження: на початку 2025 року, відколи минув рік після згадуваних інтерв'ю, одна родина (жінка, дівчина підліткового віку разом із хлопцями молодшого шкільного віку) здійснила свої наміри щодо повернення, натеper вони проживають в Україні; також здійснила свої плани щодо повернення в Україну одна з жінок, донька якої досягла повноліття і тепер самостійно навчається у ЗВО в Польщі. Водночас

ще одна дівчина, яка декларувала бажання повернутися, залишається в Польщі, адже, за словами її матері, її погляди змінилися.

Контроверзійність теми інтеграції мігрантів (адже успішна адаптація в новій країні супроводжується ослабленням зв'язку з Україною) ускладнює висування будь-яких практичних рекомендацій, але можна стверджувати, що дорослі українські воєнні мігранти в Польщі поки що (на момент проведення дослідження) почуваються частиною українського суспільства, а відтак варто ставитися до них як до активу, а не втрати. Водночас підлітки, які переважно налаштовані отримати освіту в ЄС, теж можуть стати активом у майбутній розбудові України, якщо прийдуть пізніше як спеціалісти із новими знаннями, мовами та досвідом. Кейс самої Польщі, з якої після вступу до ЄС у 2004 році (в мирні часи), емігрували сотні тисяч людей, а вже з 2016 року сальдо міграції стало додатнім, і залишається таким останні вісім років (Mariańska, 2024), свідчить про те, що навіть великі хвилі міграції не є незворотними.

РОЗДІЛ 7

ДОВІРА ДО ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОЧІКУВАНЬ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ВІЙНИ

Вступ

Війна, як глибоко травмуючий фактор, справляє глибокий вплив на людський розум, емоційний стан, поведінку, соціальну організацію суспільства, що своєю чергою формує специфічні очікування в умовах війни.

Сьогодні Україна перебуває в екстремальних умовах, які докорінно змінили життя багатьох українців. Нагальна екстремальна ситуація в країні вагомо вплинула на всі соціальні процеси, частково зруйнувавши довоєнні можливості соціальної активності та взаємодії. Водночас вона продукує нові, найбільш ефективні у воєнних умовах можливості соціальної активності та взаємодії, зокрема, і з урахуванням сучасних дигітальних викликів. При цьому довіра стає вагомим тригером сучасної соціальної активності та взаємодії. Довіра у соціологічному контексті розглядається як ключовий елемент соціальної взаємодії, що відображає стан суспільства, його цінності, рівень стабільності та готовність до співпраці. Довіра – це не лише індивідуальна характеристика, а й соціальний феномен, що формується під впливом культурних, економічних, політичних та інформаційних чинників.

Активне використання інтернет-технологій в умовах війни актуалізує проблему довіри до різних джерел отримання інформації. Це особливо важливо в контексті нашого дослідження, оскільки інформація, яку отримують громадяни, може впливати на їхнє сприйняття потенційних військових дій і реакції на них (Dahl, 1994).

Наше завдання у цьому розділі – спробувати визначити, яким джерелам отримання інформації найбільше довіряють українці в умовах війни. Це допоможе краще зрозуміти здатність сучасних інформаційно-комунікаційних технологій сприяти активізації суспільного діалогу та суспільної взаємодії в екстремальних умовах і здійснити кроки для оптимізації цих процесів.

7.1. Теоретичні контексти поєднання концептів очікування та довіри

У соціологічному контексті – довіра розглядається не просто як абстрактне поняття, а як потужний інструмент для аналізу суспільних процесів. Вона відображає, наскільки люди вірять у здатність інших людей, інституцій чи джерел інформації відповідати їхнім очікуванням. Дослідження довіри дає змогу зрозуміти, як суспільство реагує на зміни, які цінності для нього є пріоритетними та які ризики можуть виникати через її відсутність. Саме тому довіра є одним із важливих індикаторів для соціологів, які прагнуть зрозуміти сучасні суспільні виклики.

Існує багато підходів до визначення сутності феномену довіри. У сучасних словниках довіра означається: як віра в те, що хтось хороший і чесний і не заподіє тобі шкоди, або що щось безпечно і надійне; як сподівання і очікування, що щось є правдою; як віра в те, що можна довіряти комусь або чомусь; як упевненість у чомусь або віра в когось; як юридична домовленість, за якою особа чи організація контролює майно та/або гроші іншої особи чи організації (Cambridge Dictionary, n.d.).

Слід зазначити, що серед ознак довіри майже завжди відмічається позитивне очікування щодо певної активності чи взаємодії. У багатьох соціологічних роботах довіра фактично і тлумачиться саме як певне очікування щодо поведінки, взаємодії, сприйняття інформації тощо.

Уточнюючи зв'язок між довірою та очікуваннями, слід відмітити кілька ключових аспектів. Насамперед те, що довіра може розглядатися в контексті різних типів очікувань, які соціальні актори мають один від одного в соціальних відносинах та соціальних системах (Barber, 1983, p. 96–98). Серед цих типів очікувань увага зосереджена переважно на довірі, як очікуванні людей щодо вибору дій інших, які мають вплив на власний вибір дій (Dasgupta, 1988, p. 53). Причому переконання в імовірності того, що інші зроблять певні речі або утримаються від виконання певних речей у будь-якому випадку впливає на благополуччя носія переконання (Offe, 1999, p. 47).

Тут варто звернутися до теоретичних міркувань Н. Лумана, який розглядає ситуацію, в якій виникає довіра. Її характерною ознакою є те, що, обираючи певну дію, людина не зважає на можливість розчарування діями інших (Luhmann, 1988, p. 97). У своїй відомій праці «Довіра і влада» Луман наголошує на функціональності механізму довіри в

контексті існуючих очікувань, зазначаючи, що «довіра – це механізм, який зменшує складність соціальних взаємодій, дозволяючи людям діяти на основі очікувань, навіть коли вони не мають повної інформації про майбутнє» (Luhmann, 1979, р. 8).

Важливо, що тут виникає тема майбутнього, причому варто зазначити, що теоретично та емпірично підтверджується, що очікування функціонують навіть в умовах невизначеності майбутнього. Зокрема, Д. Гамбетта зазначає, що «довіра – це очікування, що інші діятимуть у наших інтересах, навіть у ситуаціях, де ми не можемо контролювати їхню поведінку» (Gambetta, 1988, р. 217).

П. Штомпка у своїй книзі «Довіра: соціологічна теорія» вводить ще одне важливе доповнення, яке стосується підґрунтя, на якому й постає довіра до дій інших акторів, які ми очікуємо в майбутньому. В її основі – наша віра в те, що інші діятимуть відповідно до визнаних нами соціальних норм (Sztompka, 1991, р. 25). За такого підходу дослідники зосереджують увагу на морально-етичній природі довіри, яка виникає там, де існує спільна система цінностей і очікувань. Це є основою для співпраці та соціальної згуртованості, оскільки дає змогу людям вірити, що інші діятимуть передбачувано та чесно, а це своєю чергою утворює основу для соціальної солідарності та спільної відповідальності (Fukuyama, 1995; Uslaner, 2002). У межах такого підходу довіра розглядається як один з ключових компонентів соціального капіталу як на рівні соціуму (Putnam, 2000, р. 137), так і на індивідуальному рівні (Bourdieu & Wacquant, 1992), а її зникнення послаблює згуртованість суспільств.

У контексті нашого розгляду зв'язку між довірою і соціальними очікуваннями важливо підкреслити, що вона стосується не лише очікувань щодо дій інших. Як слушно зауважував Дж. Роттер, міжособистісна довіра може розглядатися і як очікування особи чи групи, що на слово, обіцянку, усне чи письмове твердження іншої особи чи групи можна покластися (Rotter, 1967, р. 651). Для людей, що перебувають у критичних соціальних ситуаціях, пов'язаних з війною, особливо важливою є довіра до інформації, отримуваної з різних джерел. Нагальною проблемою стає споживання та сприйняття онлайн-контенту. З одного боку, воно має задовольнити величезну потребу в отриманні інформації в умовах невизначеності, а з іншого – ця інформація надто різномірна, містить велику кількість маніпуляційного контенту, в якому інформація спотворюється, або просто вигадується. Фактично населення

опиняється під тиском інформаційного / дезінформаційного преса, який супроводжує сучасні війни у дигіталізаційно розвинених країнах. У такій ситуації людина, яка намагається отримати достовірну інформацію про поточну ситуацію, стикається з сучасною глобальною дигіталізаційною проблемою, яку кожен змушений вирішувати самостійно, орієнтуючись на свій попередній досвід отримання онлайн-інформації, споживання фейкової та пропагандистської інформації, реакції на інформацію, реалізації онлайн-взаємодії. Усе це надзвичайно актуалізує проблему довіри джерелам інформації, на основі якої й формуються очікування щодо найближчого та віддаленого майбутнього.

7.2. Дослідження довіри до медіа: соціологічний дискурс

Дослідження питання довіри до різних джерел отримання інформації базується на розумінні того, що довіра до сучасних медіа є важливим фактором для розуміння того, як люди орієнтуються та взаємодіють у сучасному мультиінформаційному середовищі.

Натепер у сучасному науковому середовищі є певний консенсус щодо ознак довіри, які є важливими в контексті розгляду нашої проблематики. Можна виділити дві основні ознаки, які пов'язуються як з позитивними очікуваннями, так і з особливостями соціальної взаємодії. Довіра передбачає відтворення певних стосунків і взаємодії між джерелом та здобувачем інформації (Tsfati & Cappella, 2003; Blöbaum, 2016). Довіра пов'язана з позитивними очікуваннями щодо певної надійності та компетентності джерела інформації, його спроможності задовільнити інформаційні потреби здобувача інформації, а саме – отримання правдивої інформації, інформації, яка відповідає дійсності (Kohring & Matthes, 2007; Engelke et al., 2019; Fawzi et al., 2021). При цьому таке позитивне очікування передбачає й прийняття певного люфту невизначеності або ризику, оскільки отримана інформація зазвичай не може бути перевірена або підтверджена «з перших рук», так би мовити готовність прийняття певних ризиків, акумульованих нездатністю перевірки отриманої інформації (Tsfati & Cappella, 2003; Kohring & Matthes, 2007; Clemm von Hohenberg & Guess, 2018; Hohenberg et al., 2022).

Аналіз сучасної наукової літератури засвідчує існування певної довіри до різних джерел отримання інформації. Безперечно, люди мають різний рівень довіри до різних джерел і, як показують опитування, апелюють до різних джерел отримання інформації, відповідаючи на запитання щодо довіри загалом, зокрема довіри до ЗМІ (Ross Arguedas et al., 2023; Aharoni, et al.; 2024).

Дослідження феномену довіри, які проводились у багатьох країнах, фіксують низький рівень довіри до новинної інформації не основних джерел отримання інформації (соціальні мережі, цифрові видання тощо) та високий рівень довіри до основних джерел отримання інформації (телебачення, газети) (Tsfati & Cappella, 2003; Fletcher & Park, 2017; Schulz et al., 2020). При цьому визнається, що державні медіа, відомі телевізійні бренди користуються більшою довірою, ніж інші джерела отримання інформації (Schulz et al., 2020).

Телебачення вважається більш надійним джерелом отримання інформації порівняно з іншими традиційними джерелами, зокрема, через його технологічні особливості (Metzger et al., 2003). Візуалізація інформації формує впевненість, що ти бачиш все своїми очима, а відтак підвищує відчуття правдивості інформації, формуючи «евристичний реалізм» (Carter & Greenberg, 1965; Sundar, 2008). Крім того, формуються певні емоційні парасоціальні відносини з доповідачем новин, що сприяє відчуттю довіри до отриманої інформації (Pellizzaro & Liseblad, 2021).

Водночас у більшості країн фіксується нижчий рівень довіри до новинної інформації в соціальних мережах порівняно з новинною інформацією загалом (Newman et al., 2021). Тобто виявляється менше довіри до тих новин, які отримуються від джерел, які зазвичай вважаються ненадійними (Karlsen & Aalberg, 2023). Зокрема, наприклад, люди виявляють менше довіри тим новинам, які вони отримують через Фейсбук.

Сучасні наукові дослідження пов'язують цей феномен, зокрема, з тим, що соціальні медіа містять велику кількість новин та інформації низького ґатунку, а відтак не заслуговують на довіру (Altay et al., 2022). Крім того, довіра до онлайн-джерел отримання інформації знижується через побоювання щодо великої кількості дезінформації, яка акумулюється в сучасному онлайн-просторі (Stubenvoll et al., 2023; Thorson, 2024).

Нижчий рівень довіри до інформації з соціальних мереж також пов'язується з тим, що люди отримують наскрізні новини та інформацію, яка може вступати в суперечність з їхніми власними поглядами та переконаннями. Крім того, це пов'язано і з великою кількістю джерел інформації, які постійно конкурують за увагу користувача (Thorson et al., 2021).

Слід також зважати на те, що соціальні онлайн-мережі є складним інтерактивним середовищем, яке передбачає можливість різноманітного коментування, критики, висміювання та нівелювання інформації певним чином. Це також може сприяти зниженню рівня довіри до інформації, отриманої в онлайн-мережі. Зокрема, дослідження засвідчують, що негативні коментарі в соціальних мережах впливають на сприйняття достовірності новинної інформації (Boot et al., 2021).

На думку сучасних дослідників, візуалізація в соціальних мережах також не завжди може виступати позитивним фактором підвищення довіри до інформації, на відміну від такого традиційного джерела отримання інформації як телебачення. Дослідження пов'язують цей

феномен з непрофесійністю активістів, які ведуть прямі трансляції з місць подій, з нефільтрованістю їх відеоматеріалу тощо (Kavada & Trere, 2020; Schneiders, 2023).

Наголошується також на впливі технічних складових формування інформаційного контенту в соціальних мережах. Так, зокрема, виходячи з алгоритмів соціальних мереж, зв'язки виникають з різних сфер буття користувача (родичі, друзі, колеги по роботі тощо), що може сприяти розповсюдженню певного інформаційного контенту поза межами індивідуальних пріоритетів самого користувача (Barberá, 2015; Thorson, 2020).

Проте, на думку дослідників, ідеологічний самовідбір не є поширеним явищем у сучасному інформаційному просторі. Наслідками скоріше може стати те, що люди будуть відмикатися від новинної інформації (Thorson, 2020; Skovsgaard & Andersen, 2020; Fletcher et al., 2021).

Тим не менш зміни, зокрема, наприклад, новинної стрічки Facebook, незважаючи на пріоритетність контенту друзів, засвідчують, що великі онлайн-платформи здатні змінювати алгоритми за своїм розсудом, що може мати, зокрема, вагомі демократичні наслідки (Stier et al., 2022).

Сучасні зарубіжні дослідження також наголошують, що переважна більшість онлайн-користувачів присвячує новинам незначну частину своєї онлайн-активності (Scharnow et al., 2020; Fletcher et al., 2021; Guess, 2021; Searles & Feezell, 2023).

Безперечно, слід усвідомлювати, що довіра не пов'язана з безпелляційною надійністю джерела інформації. Вона скоріше ґрунтується на суб'єктивному її усвідомленні, яке базується на індивідуальних потребах, судженнях і характеристиках отримувача інформації. Натепер постає питання про те, чи зберігаються означені тенденції довіри до різних джерел отримання інформації в стресових соціальних умовах, зокрема в умовах війни.

7.3. Довіра до медіа під час війни: досвід емпіричного дослідження

Слід зазначити, що медіаспоживання і проблема довіри до медіа досліджувались в Україні і до війни. Зокрема, результати опитування, яке здійснила дослідницька агенція «Info Sapiens» на замовлення «Детектор медіа» у 2021 році, дають можливість оцінити, наскільки великі зміни відбулися після початку війни у цій сфері¹. Отже, напередодні війни лідерами серед джерел інформації про суспільно-політичне життя серед українців були національні розважальні телеканали, до них зверталися 57% опитаних; 50% користувалися соціальними мережами; спілкування з друзями та членами родини назвали відповідно 37% і 31%. Національні новинні телеканали дивилися 28%, а інформаційні інтернет-ресурси – 24%. До месенджерів зверталися 19% аудиторії; суспільні національні або регіональні канали використовували 12%. При цьому знайомству з новинами більшість опитаних (65%) приділяли щоденно до години часу і лише 11% витрачали на це понад 2 години на день.

Що ж до довіри, то, за даними цього опитування, більшості медіа українці довіряли лише частково (від 67% до 74%). Найбільшою довірою користувалися месенджери (24%), радіо (23%) та друковані ЗМІ (11%). Максимальний рівень недовіри був до новинного контенту телебачення, йому довіряли 10%, не довіряли – 18% (Детектор Медіа, 2021).

Війна різко підвищила попит українців на отримання новин та актуальної інформації. За даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ГО «Опора» навесні 2022 року², картина змінилася насамперед щодо споживання інформації

¹ Дослідження проводилося з 23 грудня 2020 по 10 січня 2021 року методом інтерв'ювання обличчям-до-обличчя за допомогою планшета за стандартизованим опитувальником (CAPI). Географія: національне дослідження. Опитано 2000 респондентів, що мешкали у всіх регіонах України (крім АР Крим). Опитування проводилося серед дорослих (віком 18 років і старші).

² Дослідження проводилося з 3 до 26 травня 2022 року методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (із випадковою генерацією телефонних номерів і подальшим статистичним зважуванням). Опитано 2009 респондентів, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювала влада України до 24 лютого 2022 року). До вибірки не ввійшли жителі територій, тимчасово не підконтрольних владі України до 24 лютого 2022 року (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадяни, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року.

з соціальних мереж. Ними для отримання новин користувалися 76,6% українців. На другому місці опинилося телебачення з 66,7% голосів, на третьому – інтернет (не включаючи соціальні мережі) – 61,2% користувачів. Радіо слухали 28,4% громадян України, а друковані ЗМІ читали 15,7% опитаних.

Водночас зросла й довіра до усіх джерел щодо достовірності новин. Зокрема, новинам телебачення довіряло на той момент 60,5%, інформації з соціальних мереж майже 54% опитаних, інтернету (без врахування соціальних мереж) майже 49%. Трохи менше довіри українці висловлювали радіо (34%) та друкованим ЗМІ (23%), хоча і тут рівень довіри помітно зріс порівняно з тим, що був зафіксований у 2021 році (ОПОРА, 2022a).

Що ж до часу, який респонденти приділяли споживанню новин, він поступово зменшувався. На жаль, у опитуванні 2022 року таке запитання не ставилося, але можна зафіксувати зміни, які відбувалися між 2023 та 2024 роком. У 2023 році³ таке питання задавалося в межах опитування, яке було здійснено за програмою, підготовленою виконавцями проекту Інституту соціології НАН України «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації» Соціологічною групою «Рейтинг». На час опитування в жовтні 2023 року 92,2% відповіли, що перевіряють новини про події в країні кожного дня. Причому щогодини це робили 32,4%, кілька разів на добу – 46,3%, один раз на добу – 13,5%. Ще 4,3% робили це кілька разів на тиждень, 1,3% – раз на тиждень. Рідше це робили лише 2,5% українців.

Проте через рік інтенсивність звернення до новин дещо зменшилась, хоча й залишалася високою. За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України 2024 року⁴, щоденно перевіряли новини про події в країні 67,9%. Кількість тих, хто робив це майже щогодини зменшилася майже втричі – до 12%, менше стало і тих, хто робив це 3–5 разів на день – 19,6%. Проте до 36,3% зросла кількість тих, хто переглядав новини 1–2 рази на день, а тих, хто дивився новини кілька разів на тиждень, стало в п'ять разів більше, ніж у 2023 році, – 20%.

³ Опитування проводилося з 6 по 10 жовтня 2023 року шляхом вебопитування випадкової вибірки (N=2767) дорослого населення віком від 18 до 69, які користувалися смартфоном (орієнтовно – 74% дорослого населення України), по всій території України, за винятком тимчасово окупованих областей та територій, де український мобільний зв'язок був недоступний на час опитування.

⁴ Опитування проводилося з 27 червня по 6 липня 2024 року шляхом вебопитування випадкової вибірки (N=4101) дорослого населення віком від 18 років по всій території України, за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій, і територій, де український мобільний зв'язок був недоступний на час опитування.

Більше стало і тих, хто зазначив, що майже на перевіряє новини про події в країні, – 12,1%.

Отже, можна побачити, що під час війни запит на отримання інформації з медіаджерел був і залишається надзвичайно високим. Водночас слід усвідомлювати також, що інформаційний простір сьогодні виступає «п'ятою силою» ведення сучасних війн. ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні очікувань людей в умовах війни. Відомо, що у демократичних суспільствах вільні ЗМІ можуть надавати різноманітні погляди на військові дії, впливаючи на громадську думку та очікування, проте наразі, через стрімкий розвиток інформаційних технологій, навіть за умов тотального контролю над інформаційними повідомленнями з боку держави, населення через онлайн джерела тими чи іншими способами отримує інформацію, що містить різні версії подій, що відбуваються.

Ситуація активного споживання інформації в умовах війни актуалізувала проблему як достовірності самої інформації, яку сьогодні отримують українці, так і реакції українців на різні джерела отримання інформації в сучасному інформаційному полі. А відтак підвищилась роль значущості довіри до різних джерел отримання інформації як носія певних соціальних очікувань.

Надалі розглянемо особливості довіри до різних джерел отримання інформації в сучасному українському суспільстві, ґрунтуючись на результатах соціологічного дослідження дорослого населення України, проведеного в межах міжнародного проєкту «Media Literacy and Access to Trusted Information during the War in Ukraine»⁵. Всеукраїнське соціологічне опитування було здійснено компанією «Рейтинг Груп» на початку серпня 2024 року⁶.

Дані кількісного дослідження доповнювалися аналізом експертних інтерв'ю з представниками медійного та наукового простору, які були здійснені в рамках цього ж проєкту. Крім того, в аналізі використані матеріали глибинних інтерв'ю з українцями щодо ролі медіа в їхньому житті під час війни, які проводились однією з авторок у 2023–2024 роках.

Інтерв'ю з експертами дали можливість створити більш змістовну картину щодо характеру довіри українців до медіа. По-перше, відмі-

⁵ Детальну інформацію про проєкт див. <https://billdutton.me/2024/07/24/media-literacy-and-access-to-trusted-information-during-the-war-in-ukraine/>; <https://gcsc.ox.ac.uk/ukraine-case-studies>

⁶ Опитування проводилося шляхом вебопитування випадкової вибірки (N=2014) дорослого населення із номерами мобільних телефонів в Україні з 1 по 6 серпня 2024 року по всій території з України, за винятком тимчасово окупованих областей та територій, де український мобільний зв'язок був недоступний на час опитування.

чалось критичне ставлення до повідомлень усіх без винятку медіа – *«загалом в українців доволі скептичне ставлення до медіа різного роду, різного типу завжди було. І до війни, і під час війни. Я говорю про пресу, про телебачення, про соціальні мережі, про інтернет. Цей скепсис нікуди не подівся»*.

По-друге, експерти констатували, що, попри скепсис, більшість інформації береться споживачами до уваги некритично – *«практика, як правило, така у більшості: якщо ця новина особливо не стосується персонально людини – вона не пов'язана з виживанням, з якимись життєвими моментами важливими, значущими, вона просто читається, сприймається. Викликає, можливо, якийсь емоційний ефект. Але вона не передбачає зондування – вивчення того, наскільки вона достовірна, наскільки їй довіряють»*.

По-третє, зазначалось, що реально перевіряти інформацію й переконуватися в її правдивості люди починають, якщо вона для них особистісно значуща. За словами експерта, *«переселенці кажуть, що все, що пов'язане з виплатами, ситуацією в рідному місці, з підтримкою переміщених осіб, є для них важливим»*. Саме щодо такої інформації *«відбувається моніторинг медіа з цього приводу. Пошук інформації, зіставлення та прийняття рішень, наскільки вона є достовірною»*.

По-четверте, експерти констатували, що реально визначити, чи інформація достовірна пересічному споживачеві непросто. За їх оцінкою, *«десь більше 10% новин чи інформації, яку отримують люди, перевіряється складно. Десь цей показник від 5 до 15% залежно від того, наскільки людина занурена в цей простір. Тобто в цьому полі, взагалі недовіри до медіа, люди якось все одно намагаються орієнтуватися»*.

Аналіз результатів кількісного дослідження довіри до різних джерел отримання інформації демонструє певні тенденції, які відтворюють узагальнені показники довіри / недовіри до медіа в українському суспільстві в умовах війни⁷.

Респондентам пропонували оцінити загалом рівень їхньої довіри щодо узагальненого переліку джерел отримання інформації, в якому були

⁷ Відповіді на запитання про довіру передбачали можливість обрання певної альтернативи з п'яти запропонованих (зовсім не довіряю; переважно не довіряю; важко сказати, довіряю чи ні; переважно довіряю; цілком довіряю), яка окреслювала певну оціночну позицію респондента на континуумі, полюсами якого виступали, з одного боку, повна недовіра, а з іншого – повна довіра.

Показник довіри / недовіри, який ми розглядатимемо надалі, створений на основі поєднання відповідей частки тих респондентів, хто обирав альтернативи «скоріше довіряю» або «повністю довіряю» та альтернативи «скоріше не довіряю» або «повністю не довіряю» при відповіді на запитання *«Оцініть загалом свій рівень Вашої ДОВІРИ за кожним з наведених джерел інформації»*.

представлені: *традиційні ресурси* отримання інформації (телебачення; друковані медіа; радіомовлення); *онлайн-ресурси* (пошук у інтернеті, наприклад, пошукова система Google; інформація онлайн, на інтернет-сайтах; соціальні мережі) та *офлайн-ресурси* отримання інформації (друзі та родина).

За результатами дослідження виявилось, що найбільшою довірою користується інформація, отримана від родини та друзів (75,2%), або та, яка отримана через пошукові системи в інтернеті (71,3%). Тобто респонденти орієнтуються або на людей, яким вони довіряють, або на себе, здійснюючи самостійний пошук інформації. Натомість довіра до традиційних ресурсів отримання інформації значно менша – радіомовленню довіряють 39,2%, телебаченню 32,5%, друкованим ЗМІ – 26,3%. Приблизно на такому ж рівні довіра до інформації на інтернет-сайтах (35,7%) та інформації з соціальних мереж (33,6%).

Вагомим для нашого дослідження є визначення балансу довіри до певних інформаційних ресурсів у суспільстві, як свідчення його позитивного (або негативного) потенціалу в контексті очікуваної довіри до тих джерел інформації, якими сьогодні користуються українці. Позитивний баланс довіри передбачає, що частка тих, хто довіряє певному джерелу інформації, перевищує частку тих, хто не довіряє, негативний баланс свідчить, що частка тих, хто довіряє, нижча за частку тих, хто не довіряє.

Результати дослідження засвідчили, що переважна більшість означених джерел інформації мають позитивний баланс довіри. Очікувано, що джерела, яким довіряють найбільше, мають найвищий позитивний баланс: стосовно друзів і родини він становить 66,8%, стосовно онлайн-активності, пов'язаної з безпосереднім пошуком у інтернеті, – 60,9%. Водночас негативний баланс довіри фіксується виключно до традиційних джерел інформації, зокрема щодо телебачення він становить -9,6%.

Проте якщо порівняти ці результати з даними 2021 року, можна переконатися, по-перше, що зауваження експерта про скептичне ставлення до ЗМІ дійсно фіксувалося в дослідженнях ще до війни. Зокрема, баланс недовіри до телебачення становив і тоді -8%, оскільки, як ми вже бачили вище, довіряли телебаченню 18%, а не довіряли 10%. Водночас друковані ЗМІ, баланс довіри до яких був позитивним і становив 14%, значно втратили довіру і мають негативний баланс -12,4%, що навіть гірше, ніж стосовно телебачення. По-друге, можна констатувати, що рівень довіри загалом зменшується або принаймні не зростає. Зокрема,

позитивний баланс довіри до радіомовлення становив 14%, а тепер 9,5%. Практично не змінився баланс довіри до інтернет-сайтів – у 2021 році він становив 10%, а тепер 10,7%, так само стабільним залишається баланс довіри до соціальних мереж, який становив 4%, а тепер – 3,7%.

Слід зауважити, що тенденція в складних життєвих ситуаціях покладатися переважно на себе та на рідних і друзів відтворюється і щодо довіри до джерел інформації. Однак слід також враховувати й те, що, попри довіру до родичів і друзів як джерела інформації, українці не надто налаштовані дослухатися взагалі до чийхось прогнозів щодо розвитку подій в Україні при плануванні свого майбутнього. Зокрема, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» 2024 року, протягом останнього року взагалі не дослухалися ні до чийх прогнозів 44,3% опитаних.

Слід зазначити, що показник довіри є доволі складним багатовимірним оціночним судженням. Часто людині важко визначити ступінь своєї довіри певному джерелу, враховуючи різноманіття його інформаційного наповнення. З огляду на це позиція визначеності / невизначеності свого рівня довіри до певних джерел інформації має вагоме змістове навантаження. Вона окреслює складність оцінки рівня довіри до певного джерела отримання інформації.

Результати дослідження демонструють доволі високий рівень невизначеності респондентів щодо ступеня їхньої довіри до певних типів джерел інформації (рис. 7.1).

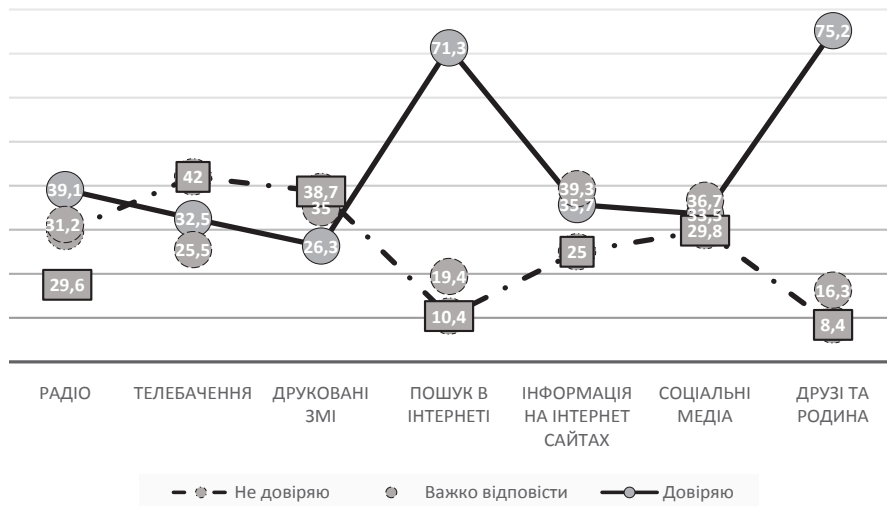
Найбільша невизначеність щодо оцінки довіри / недовіри певним джерелам інформації фіксується щодо інформації онлайн, на інтернет-сайтах та інформації в соціальних медіа. Вагаються із визначенням своєї довіри до цих джерел інформації 39,3% та 36,7% респондентів відповідно.

Отримані результати дали змогу усвідомити характер довіри до різних інформаційних ресурсів, проте більш докладний аналіз потребував подальшого розширення переліку ЗМІ. У дослідженні було виділено п'ять конкретизованих наборів ЗМІ та інформаційних джерел, які сформували п'ять категорій ресурсів отримання інформації (Goroshko et al., 2024, p. 8).

До категорії «традиційні ЗМІ» було віднесено: газети та журнали; телемарафон (об'єднане мовлення українських телеканалів); «Суспільне» (телебачення, радіо, онлайн-ресурси Національної суспільної

Рисунок 7.1.

Розподіл позицій визначеності / невизначеності стосовно довіри до різних джерел інформації, 2024 рік (%)

телерадіокомпанії України); інше телебачення (наприклад, «5 канал», «Прямий», «Еспресо», «24 канал»); радіомовлення; місцеві телевізійні новини; урядові вебсайти або додатки.

До категорії «інтернет-джерела» було включено соціальні мережі, Telegram, Viber і TikTok.

Категорія «альтернативні онлайн-джерела» включала блоги, YouTube, свідчення очевидців та іноземні ЗМІ (крім російських).

Російські ЗМІ були виокремлені в окрему категорію.

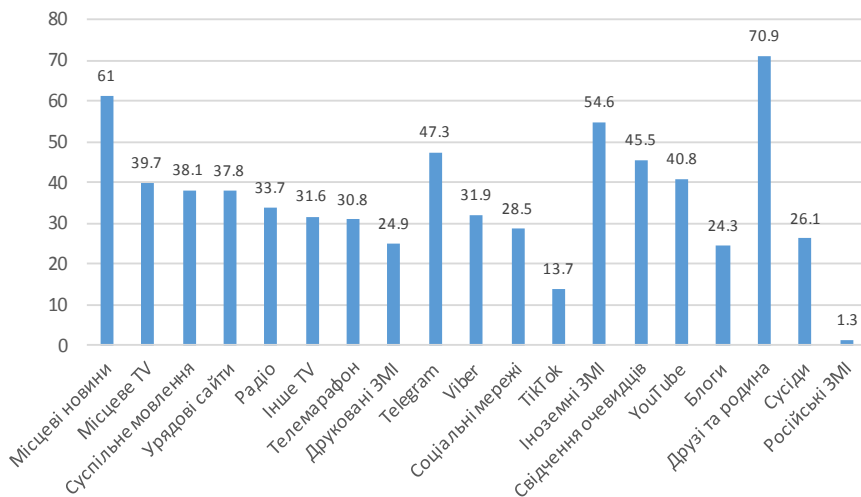
До категорії «безпосереднє спілкування» були включені друзі, родина та сусіди.

Загальна картина довіри до усіх зазначених категорій представлена на *рисунку 7.2*. Як бачимо, інформація, отримана від родини та друзів, і тут зазначається як така, якій довіряють найбільше. Водночас можна конкретніше уявити як тип інформації, який викликає найбільшу довіру, так і те, яким саме джерелам інформації віддається перевага.

Щодо типу інформації, то найбільше люди довіряють локальним новинам про місцеву громаду – 61%. Вони привертають увагу завдяки

Рисунок 7.2.

Розподіл відповідей на запитання: «Під час війни деякі люди можуть по-різному думати про Інтернет та інші медіа. Який рівень Вашої довіри до перелічених джерел інформації?», 2024 рік (%)

актуальності, оскільки стосуються респондентів безпосередньо, їх легше підтвердити з інших джерел, включаючи інформацію від найближчого оточення.

Щодо інформаційних джерел очевидну перевагу респонденти віддають категорії альтернативних онлайн-джерел – більшість опитаних довіряє зарубіжним новинним медіа (CNN, BBC) – 54,6%. Доволі високий рівень довіри і до інших джерел цієї категорії – свідченням очевидців довіряють 45,5%, YouTube-каналам – 40,8%. У категорії інтернет-джерел окремо виділяються телеграм-канали, яким довіряють 47,3%.

Можна припустити, що підстави для довіри тут різні. Іноземні новинні медіа сприймаються як меншою мірою заангажовані, порівняно з вітчизняними, а отже, як такі, що дають більш об'єктивну інформаційну картину подій. Свідчення очевидців розцінюються як такі, яким можна довіряти, тому що це результат безпосередніх спостережень, а не інформація, отримана з якихось інших джерел. А от довіра до YouTube-каналів та телеграм-каналів принаймні частково пов'язана з тим, що тут респонденти самостійно обирають канали і надають перевагу саме тим, інформація, яких суголосна їхнім очікуванням. Тобто не можна

відкинути припущення, що в цій групі представлені респонденти, які довіряють різним каналам, які можуть висвітлювати ті самі події протилежним чином.

Це підтверджують і експерти, за свідченням яких звернення до телеграм-каналів – це часто намагання знайти альтернативні джерела інформації, альтернативні позиції висвітлення тих чи інших подій. Проте довіра до телеграм-каналів є доволі проблемним явищем. Як зазначає експерт, ризики виникають внаслідок поєднання, з одного боку, недовіри до об'єктивності офіційних медіа, а з іншого – через невисокий рівень медіаграмотності українців, що провокує сприйняття Телеграм як джерела *«інсайдерської якоїсь закритої інформації, на яку варто звертати увагу і яка може відкрити розуміння того, що відбувається»*. І зрештою, така довіра створює *«можливість отримання великого потоку дезінформації українцями»*.

Натомість у категорії «традиційні ЗМІ» такої самостійної можливості обрати бажаний контент менше. Загальна інформаційна спрямованість у підкатегоріях доволі подібна і дає можливість оцінити, на яку частину аудиторії вони справляють вплив. Можна побачити, що більше довіряють мовленню «Суспільного» та урядовим сайтам, менше – радіо і телемарафону, ще менше – друкованим ЗМІ. Однак ці дані варто зіставляти з загальним відсотком споживачів. Хоча довіра до соціальних мереж (28,5%) не надто відрізняється від довіри до друкованих медіа (24,9%), їх вплив на населення доволі різний. За даними дослідження USAID / Internews, у 2024 році 84% респондентів дізнавалися новини з соціальних мереж, і лише 5% – з друкованих ЗМІ (Трапезнікова, 2024). Це певним чином пов'язано зі значним зниженням як виробництва, так і споживання друкованої продукції в умовах війни, зумовленого і зменшенням можливостей фінансування, і проблемами з доставкою, і пошкодженням, а подекуди і повним знищенням редакційних приміщень та друкарень під час бомбардувань. За даними громадської спілки «Орган спільного регулювання у сфері друкованих медіа», кількість місцевих видань зменшилась з 959 у 2020 році до 393 у 2025-му. Продовжується, хоча й незначними темпами, падіння і разових тиражів друкованих медіа. Від липня 2024 до липня 2025 року тиражі упали на 2,3% (Національна рада., 2025). Водночас роль друкованих ЗМІ не можна недооцінювати, оскільки часто вони залишаються чи не єдиним джерелом достовірної інформації для людей, які мешкають близько лінії фронту.

Крім друкованих ЗМІ, у категорії традиційних джерел отримання інформації привертає увагу порівняно низький рівень довіри до телемарафону «Єдині новини» (30,7%). За даними USAID / Internews, респонденти серед причин недовіри до телемарафону називають необ'єктивність, уникання критики та негативних новин, однобічний тон подання інформації (Трапезнікова, 2024). Аналогічно оцінюють ситуацію й експерти: *«До телемарафону є недовіра. Тому що є розуміння, що інформація проходить селекцію. Що вона не те, щоб відверто помилкова, але там немає правди всієї... Немає повноти інформації. Є одностороннє подання інформації. Є пропаганда»*. Водночас, попри недовіру, ставлення до телемарафону не однозначно негативне. Як зазначає експерт, *«немає такого чіткого відторгнення, відкидання цього формату. Тобто люди розуміють, навіщо це потрібно. Люди виправдовують такий формат цензури за умов війни. Загалом в українців таке ставлення: ми з розумінням ставимося, бо хтозна як більш правдива інформація вплине на маси»*.

Загалом, отримані дані не дають підстав виокремити якусь категорію інформаційних джерел (традиційні медіа, інтернет-медіа тощо), яка б помітно вирізнялася вищим рівнем довіри населення. Очевидним є хіба що відторгнення російських ЗМІ, яким довіряють лише 1,3% за негативного балансу недовіри – 92,7%. Водночас варто відмітити доволі високий ступінь невизначеності стосовно довіри до певних джерел отримання інформації.

Така невизначеність може бути пов'язана зі строкатістю контенту, яка характерна, наприклад, для блогів і підкастів, до яких не визначилися 44,2%, новин і постів у соціальних мережах – 41%, каналів у Viber – 39% респондентів. Проте є й джерела інформації, які взагалі мало використовуються, що не дає респондентам підстав визначитися із довірою до їх контенту, наприклад, з довірою до газет і журналів не визначилося 40,5% опитаних.

Якщо повернутися до того, наскільки взагалі той чи інший рівень довіри до різних джерел інформації пов'язаний з реальною поведінкою, можна побачити, що цей зв'язок доволі опосередкований. Якщо розглядати довіру як певне очікування щодо майбутнього, то відносно джерел інформації вона якраз і має виражатися в тому, що інформацію, отриману від джерел, яким люди довіряють, вони мають сприймати як таку, що має бути врахована у їхніх подальших планах та діях. Однак натомість ця інформація пов'язана насамперед з загальними

очікуваннями щодо майбутнього і лише в такий спосіб впливає надалі на поведінку. Зокрема, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України 2024 року, можемо простежити таку загальну конфігурацію впливів. Хоча в моніторингу не ставилося питання щодо довіри до тих чи інших ЗМІ, респондентів запитали, яким саме джерелам інформації вони надають перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі. Очевидно, що сам по собі факт обрання того чи іншого джерела пов'язаний з довірою до нього, хоча ступінь такого зв'язку ми не можемо чітко визначити у відсотках. Однак деякі припущення зробити можливо. До переліку ЗМІ було включено низку телевізійних каналів та інтернет-джерел, з яких респондент мав обрати лише одне ЗМІ, якому він віддав би перевагу. Загальна картина виборів мала такий вигляд (табл. 7.1).

Таблиця 7.1.

Розподіл відповідей на запитання «Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?», 2024 рік (%)

Менші YouTube або телеграм-канали, що подають незалежну аналітику актуальних подій	40,2
Великі YouTube-канали, що спеціалізуються на представленні думок експертів: наприклад, «Фабрика новин» або канали самих експертів (О. Жданова, Т. Березовця, Ю. Бутусова, В. Портникова та ін.)	22,6
Телемарафон «Єдині новини»	16,6
Великі новинні сайти: «Українська правда», «Ліга», УНІАН, BBC Ukraine тощо	9,2
Великі телеканали, що не входять до «Єдиних новин»: «Прямий», «5 канал»	5,1
Інше	6,3

Джерело: Моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство».

Як бачимо, пріоритет було віддано YouTube або телеграм-каналам порівняно з телевізійними каналами, що в принципі кореспондує з даними довіри до інформаційних джерел, які ми обговорювали вище. У моніторинговому опитуванні респондентів також просили висловити своє бачення майбутнього України в координатах погіршення або покращення ситуації. Загалом вважали, що ситуація скоріше погіршуватиметься, 31,3% опитаних; сподівалися, що ситуація покращиться, 24,2%; приблизно стільки ж – 24,7%, не очікували ані покращення, ані погіршення.

щення, ані погіршення ситуації і 19,8% вагалися з відповіддю.

Виявилось, що респонденти, які віддали перевагу різним джерелам інформації, мали різні очікування щодо майбутнього. Серед глядачів телеканалів частка тих, хто дивиться у майбутнє з песимізмом, становила 21–22%, а серед аудиторії великих YouTube-каналів, що спеціалізуються на представленні думок експертів таких було вже 29%. Найбільше «песимістів» виявилось серед тих, хто віддав перевагу невеликим аналітичним YouTube або телеграм-каналам, що подають незалежну аналітику актуальних подій, – 37%. Натомість тих, хто очікував покращення, було приблизно близько 30% серед споживачів інформації з усіх інформаційних джерел, що збігається з даними за вибіркою загалом. Однак серед тих, хто обрав невеликі канали з незалежною аналітикою, «оптимістів» було лише близько 18%. Проте слід враховувати, що саме цьому джерелу інформації віддали перевагу майже половина опитаних (44%). Тобто можна впевнено припустити, що пріоритет щодо деяких джерел інформації, який пов'язаний з довірою до них, може впливати на загальні очікування щодо змін ситуації у майбутньому.

Водночас зв'язок між довірою до тих або інших джерел інформації і планами респондентів щодо власного майбутнього не видається надто суттєвим. Якщо подивитися дані щодо довіри до різних джерел інформації, наведені на *рисунку 7.2*, і порівняти їх з даними моніторингу про те, до чіх прогнозів щодо розвитку подій в Україні респонденти дослуховувались найбільше при плануванні свого майбутнього протягом останнього року (*табл. 7.2*), можна помітити, що довіра до певних джерел інформації зовсім не означає, що на цю інформацію зважатимуть при реалізації власних життєвих планів.

Зокрема, найбільше респондентів (70,9%), за даними дослідження довіри до медіа, довіряють друзям та родині, водночас, за даними моніторингу, лише 9,4% дослухалися до їхніх прогнозів щодо майбутнього України при плануванні свого майбутнього. Одним із можливих пояснень такого розходження могло слугувати припущення щодо недостатньої компетентності рідних і друзів з проблем майбутнього країни. Однак і тоді, коли йдеться про інформацію з компетентних джерел, її враховують не надто активно. Зокрема, якщо подивитися на довіру до іноземних ЗМІ, виявляється, що їм довіряє 56,4% респондентів, але зазначили, що зважають увагу на такі прогнози щодо розвитку подій в Україні при плануванні свого майбутнього лише 7%. Приблизно таку ж картину спостерігаємо і щодо телеграм-каналів, довіряють їм 47,3%

Таблиця 7.2.

Розподіл відповідей на запитання «До чийх прогнозів щодо розвитку подій в Україні Ви дослухалися найбільше при плануванні свого майбутнього протягом останнього року?» 2024 р. (%)

<i>Джерела інформації</i>	<i>%</i>
Прогнози військових	30,4
Прогнози представників влади	7,0
Прогнози профільних експертів (військових, економічних, політичних тощо)	25,5
Прогнози блогерів	3,7
Прогнози астрологів, тарологів, мольфарів тощо	3,7
Прогнози журналістів	3,1
Прогнози телеграм-каналів	5,5
Прогнози іноземних ЗМІ	7,0
Прогнози іноземних політиків	5,9
Прогнози людей з Вашого найближчого оточення (родичів, друзів, знайомих)	9,4
Ні до чийх прогнозів не дослухався/лася	44,3

Джерело: Моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство».

респондентів, а вплив цих прогнозів на власні плани відзначило лише 5,5% опитаних.

Найбільше аудиторія ЗМІ дослуховується до прогнозів військових та експертів (відповідно 30% і 25%), а найменше (3,1%) до прогнозів журналістів, які фактично значною мірою і є основою ЗМІ. Їхній вплив на плани щодо власного майбутнього респондентів дорівнює впливу прогнозів блогерів (3,7%), які також сьогодні є специфічною частиною інформаційного простору, мають власні телеграм або YouTube-канали, що часто користуються неабиякою популярністю. Характерно, що стільки ж респондентів (3,7%) прислуховуються і до прогнозів астрологів, тарологів, мольфарів, які також знаходять своїх прихильників через різні ЗМІ.

Крім певної інформації про те, яким саме інформаційним джерелам довіряють або не довіряють респонденти, важливо зрозуміти, як ця довіра чи недовіра пов'язана з соціально-демографічними показниками.

Як ми вже бачили, більшість респондентів довіряють родині та друзям, і це характерно для усіх вікових груп. Проте фіксується певне зростання цього показника зі збільшенням віку респондентів. Серед молоді віком від 18 до 30 років таку довіру мають 67,7%, а в групі 60+ таких 75%. Традиційним медіа (телебачення, радіо, газети) також

більше довіряють українці старших вікових груп, ніж молодь.

Натомість довіра до телеграм-каналів найвища у групі молоді від 18 до 29 років (50,2%), в інших вікових групах вона не перевищує 44%. Молодь також частіше довіряє блогам (31%), ніж інші вікові групи (не більше 20%). Водночас тенденції щодо довіри такому інтернет-ресурсу отримання інформації, як Viber-канали протилежні. Молодіжна група має найнижчий показник довіри до цього ресурсу (16,7%), а серед тих, кому понад 60 років, таких майже 40%.

Водночас YouTube-каналам довіряє 41,1% молоді у групі 18–29 та 47,8% серед тих, кому більше 60. Але в групі від 30 до 50 років показник довіри становить лише 33%. Саме виявлення таких розбіжностей ставить нові дослідницькі завдання, зокрема, необхідно з'ясувати, який запит на інформаційний контент, як з точки зору його змістового наповнення, так і з точки зору форми подачі мають різні вікові групи.

Як і можна було припустити, певні розбіжності фіксуються в гендерному розрізі. Загалом жінки виявились більш довірливими до різних джерел отримання інформації, ніж чоловіки. Проте чоловіки мали вищий рівень довіри до західних, міжнародних джерел новин, таких як BBC, CNN (53,4% серед чоловіків проти 43% серед жінок) та до YouTube-каналів (42,8% серед чоловіків та 34,7% серед жінок).

Регіональні показники довіри до різних джерел отримання інформації також мають певну специфіку. На Півдні (40,4%) та Сході (44,2%) менше довіри до іноземних ЗМІ, ніж на Заході (51,6%) та в Центрі (50,2%).

На Заході більше довіри до *розмов з сусідами* (29,6%), ніж на Сході (21,1%), Півдні (23,1%) та у Центрі (24,1%). Така ситуація може бути пов'язана з питаннями безпеки, коли висвітлення певної інформації або своєї життєвої позиції може бути доволі небезпечним, зокрема і з огляду цензури. І чим ближче до лінії фронту, тим більш актуальною стає ця проблема.

Помітно відрізняються показники довіри до різних джерел отримання інформації за типом поселення. Відрізняється в цьому контексті специфіка мешканців сіл. Вони менше довіряють іноземним ЗМІ (39,6%) порівняно з мешканцями обласних центрів (51,6%). Менше довіри порівняно з мешканцями міст викликають у них урядові вебсайти (29,7% проти 35,5%). Загалом селяни більш схильні отримувати інформацію, ніж самостійно її шукати.

Натомість селяни більше, ніж мешканці великих міст, довіряють розмовам з сусідами (32,5% проти 21,5%), а також локальним новинам

про громаду. Причому слід зазначити, що мешканцям великих міст було важче визначитись з тим, довіряють вони локальним новинам чи ні, порівняно з сільськими мешканцями. Вагалися щодо відповіді на це запитання 23,2% мешканців обласних центрів проти 19,3% селян. Така ситуація, певним чином, може бути пов'язана зі специфікою поселенської структури, коли переважна більшість громадян поселення знають одне одного і будь-яка інформація може бути перевірена безпосередньо особисто. За результатами дослідження, зазвичай саме така інформація викликає найбільшу довіру.

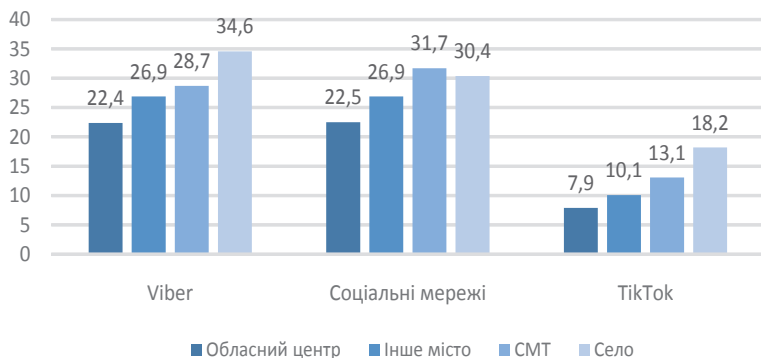
Для більшості сільського населення радіомовлення та телебачення залишаються основним джерелом отримання інформації. Проте саме ці джерела інформації вирізняються найбільшою невизначеністю ступеня довіри до них. Зокрема, селяни виявили найменшу недовіру (33,9%) до телемарафону порівняно з мешканцями обласних центрів (44%). Водночас вони найбільше вагалися, відповідаючи на запитання щодо довіри цьому джерелу інформації. Не змогли визначитися 37,5% селян і 30,3% мешканців обласних центрів.

Рівень довіри до різних інтернет-джерел отримання інформації, які під час війни почали більш активно використовуватись переважною більшістю українських громадян, а подекуди стали єдиним джерелом отримання інформації, серед селян іноді навіть вищий, ніж серед мешканців міст (рис. 7.3).

Рівень довіри до таких інтернет-ресурсів отримання інформації, як канали в Telegram; відео на YouTube; розповіді очевидців онлайн

Рисунок 7.3.

Довіра до певних інтернет-ресурсів за типом поселення, 2024 рік (%)

був приблизно однаковим в усіх типах поселення. Водночас такому джерелу інформації, як блоги та подкасти довіряли серед селян 15,6%, а серед мешканців обласних центрів – 23,6%. Це може бути пов'язано з нижчим рівнем медіаграмотності сільських мешканців і виробленою ще з радянських часів звичкою довіряти інформації, яка надається з офіційних джерел.

Як виглядали на практиці наслідки дії цих чинників, можна побачити зі свідчень мешканця невеликого селища на півдні України, який деякий час перебував на окупованій території та допомагав місцевим жителям налаштовувати телефони. *«Під час війни почали користуватися інтернетом навіть ті, хто до цього ніколи не знав, що таке є. Ось приходить бабуся до мене з новим телефоном. Я питаю: що вам налаштувати? Вона: Банк, Фейсбук, Телеграм, ТікТок. Бабусі 70 років. Але вона мені каже. Їй потрібний обов'язково Фейсбук, – щоб я була в курсі подій. Телеграм обов'язково. Тому що російська влада на пропаганді. Вона теж свої телеграм-канали робила. І ті, хто купував російські сім-карти, їм приходить СМС: «Найправдивіші, найсвіжіші новини у вашій області. Заходьте в телеграм-канал такий-то»... Пенсіонери, які звикли, що «телевізор каже правду»... вони у це вірили. Вони прийшли із телефоном. Вони налаштували цей телеграм-канал. А про інші вони навіть не спитали. А чи є ще якісь телеграм-канали? І ось у них лише один бік медалі. Одностороння інформація»⁸.*

Отже, серед найбільш вразливих верств населення, які частіше довіряють інформації, отриманій з різних джерел, можна означити молодь, осіб похилого віку, а також жінок. Отримані результати потребують подальшого, більш глибокого аналізу виявлених тенденцій довіри до різних джерел отримання інформації в Україні.

Висновки

Війна підвищила попит на інформацію в Україні. Водночас активна присутність в інтернеті, зокрема і в соціальних мережах, перегляд ТБ або прослуховування радіопрограм не є автоматичним свідченням очікуваної довіри до тієї інформації, яку українці отримують з того чи іншого інформаційного джерела. Зокрема, баланс довіри / недовіри до інформаційних джерел порівняно з довоєнним періодом не зазнав

⁸ Цитата з глибинного інтерв'ю, проведеного одним з авторів.

позитивних змін, рівень довіри до ЗМІ загалом зменшується або принаймні не зростає.

Тенденція у складних життєвих ситуаціях покладатися переважно на себе та на рідних і друзів відтворюється і щодо довіри до джерел інформації: найбільшою довірою користується самостійний пошук в інтернеті та отримання інформації, так би мовити, з «перших рук» та від «найближчого кола оточення». Найбільше люди довіряють локальним новинам про місцеву громаду завдяки їх актуальності, оскільки це стосується респондентів безпосередньо.

Однак, навіть за умови довіри до джерел інформації, українці не надто налаштовані покладатися на чиїсь прогнози щодо розвитку подій в Україні при плануванні своїх дій. Довіра до джерел інформації впливає на поведінку опосередковано, через формування більш загальних очікувань щодо загальної життєвої ситуації.

Загалом зафіксовано доволі високий відсоток невизначеності рівня довіри до різних джерел отримання інформації. Не було виявлено певного типу джерел отримання інформації, якому українці довіряють найбільше за інші (традиційні джерела інформації; інтернет-джерела тощо). Проте було виявлено певні вікові, регіональні та статеві особливості довіри до певних джерел отримання інформації.

Серед найбільш вразливих верств населення, які частіше довіряють інформації, отриманій з різних джерел, можна означити молодь, осіб більш похилого віку, а також жінок. Отримані результати потребують подальшого, більш глибокого аналізу виявлених тенденцій довіри до різних джерел отримання інформації в Україні.

Натепер українці дуже гнучкі в довірі до різних джерел інформації. І саме така відсутність пріоритетних інформаційних джерел дає змогу сьогодні критичніше ставитись до великого масиву інформації, яку споживають українці, фільтрувати та аналізувати отримувану інформацію. А також формувати більш високу культуру інформаційного споживання та медіаграмотність українців.

РОЗДІЛ 8

МАЙБУТНЄ ЯК ПОЛЕ СИМВОЛІЧНОЇ БОРОТЬБИ: ЧАСОВІ ГОРИЗОНТИ, СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Вступ

З початком повномасштабної війни з Росією українське суспільство опинилося в стані безпрецедентної невизначеності щодо свого майбутнього. Ця ситуація спонукала українців шукати відповіді на фундаментальне питання: коли та як завершиться війна? Екзистенційна вага цього питання сформувала інтенсивну суспільну дискусію, до якої була залучена значна частина населення країни.

У рамках загального дискурсу війни, що охоплює всю сукупність практик, інституцій і правил комунікації про російсько-українське протистояння, особливу роль відіграють наративи про майбутнє – структуровані оповіді, що пропонують певні сценарії розвитку та завершення конфлікту. На початку вторгнення ці наративи мали відносно узгоджений характер, налаштовуючи на загальний оптимізм. Проте з часом дискурсивний простір наповнився різноманітними, часто критичними та песимістичними інтерпретаціями. В умовах війни конфліктність наративів про майбутнє та збільшення їх песимістичного забарвлення призводять до соціальної напруженості, впливаючи на солідарність, моральний дух українців та, зрештою, на реконфігурацію актор-мережових альянсів, що перерозподіляє агентність між різними соціальними та технологічними акторами, змінюючи баланс сил між владними інституціями, медіа-акторами (традиційними ЗМІ, блогерами, інфлюенсерами), військовими тощо (Latour, 2005).

Українські соціологи здебільшого концентруються на кількісних дослідженнях цього феномену (Парашевін, 2024; КМІС, 2024a). Однак, попри евристичну цінність кількісних опитувань, ці дані мають суттєві обмеження: вони фіксують носіїв певних уявлень у конкретний момент часу, але не відстежують динамічні процеси формування та трансформації наративів, критично важливі для розуміння зміни

конфігурацій балансу сил в умовах швидких соціальних зрушень воєнного часу.

Трансформації наративів майбутнього в дискурсі війни з РФ безпосередньо впливають на зміну співвідношення сил і впливу між ключовими соціальними акторами в українському суспільстві. Мережі акторів, що формують, підтримують чи оспорюють головні наративи про майбутнє України, перебувають у постійній конкуренції за домінування в публічному дискурсі. Еволюція темпоральних моделей у наративах про майбутнє визначає формування колективних очікувань та створює прямі взаємозв'язки між трансформаціями наративів і змінами у розподілі влади між різними соціальними акторами, що відчутно впливає на процеси мобілізації, солідарності та адаптації суспільства до мінливих умов конфлікту.

8.1. Від оптимізму до невизначеності: трансформація наративів майбутнього в дискурсі російсько-української війни та їх вплив на баланс сил в українському суспільстві

Конструктивістська перспектива наративів майбутнього розкриває їх перформативну природу (Suckert, 2022; Borup et. al., 2006). Наративи про майбутнє функціонують не як пасивні відображення реальності, а як активні елементи дискурсу, що впливають на теперішнє: на формування стратегій, прийняття рішень та мобілізацію ресурсів на різних рівнях суспільства.

Трансформації наративного простору відбуваються в тісному зв'язку з технологічними аспектами, критично важливими в сучасному інформаційному середовищі. Епоха інтенсивного використання гетерогенних медіакомунікацій характеризується не лише різноманітністю каналів передачі інформації, а й суттєвими відмінностями у швидкості поширення контенту, характеристиках аудиторії та ступеня контролю з боку різних соціальних акторів. Саме ці трансформації медіаландшафту створили нові можливості для неінституціоналізованих акторів, таких як блогери та військові експерти, уможлививши їм охоплювати масові аудиторії та ефективно конкурувати з традиційними центрами влади у продукуванні та поширенні наративів. Ця нова медіа-екологія дала альтернативним акторам можливість підривати гегемонію традиційних владних наративів, які транслюються через підконтрольні державі телевізійні канали та інституціоналізовані медіа.

Акторно-мережева теорія (АМТ) Бруно Латура надає потужний інструментарій для інтеграції соціальних і технологічних аспектів у аналізі трансформацій наративів, даючи змогу розширити поняття агентності, включаючи не лише людських акторів, а й технології та інші соціоматеріальні елементи (Latour, 2005). У контексті АМТ новий медіаландшафт постає як комплексна мережа гетерогенних акторів (людських і нелюдських), де технологічні платформи, алгоритми соціальних мереж та інфраструктура зв'язку стають активними учасниками формування та поширення наративів, суттєво впливаючи на баланс сил між різними соціальними групами.

Український медіадискурс війни, особливо в перший рік конфлікту, демонстрував відносну однорідність у висвітленні подій. Однак посту-

пова дивергенція наративів, що відбувалася здебільшого через соціальні мережі та платформи, не підконтрольні традиційним центрам влади, чітко простежується при аналізі трансформацій наративного простору. Саме ця дивергенція уможливорює відстеження того, як трансформації наративів про майбутнє впливали на зміни балансу сил між різними соціальними акторами.

Аналіз широкого інформаційного фону, який включає офіційні повідомлення української та російської влади, міжнародних акторів, а також військових, у поєднанні з урахуванням подій на фронті, геополітичних зрушень та інших процесів, дає можливість всебічно розглянути формування наративів про можливе завершення війни. Особливу увагу варто приділити не лише офіційним джерелам, які традиційно домінують у формуванні державного дискурсу, а й альтернативним акторам, здатним впливати на реконфігурацію балансу сил у публічному просторі.

Дописи та висловлювання найбільш впливових коментаторів війни, що пропонують детальні й обґрунтовані сценарії розвитку подій, становлять особливу цінність для аналізу. Згідно з опитуваннями Інтерньюз, Олексій Арестович та Юрій Бутусов входять до топ-5 найпопулярніших блогерів у 2022 році (AIN.UA, 2023), але серед них вони є найбільш продуктивними щодо конструювання та коментування сценаріїв майбутнього, тоді як інші лідери рейтингу – Сергій Притула, Сергій Стерненко – більшою мірою є волонтерами та мотиваторами, що намагаються мобілізувати суспільство для участі в опорі, а Дмитро Гордон зосереджений переважно на інтерв'ю. Тож діяльність Арестовича як головного спікера влади в перший рік війни та Бутусова як одного з найбільш послідовних критиків офіційної позиції дає змогу простежити формування як домінантних, так і альтернативних наративів та їх вплив на перерозподіл агентності між різними соціальними акторами.

Також особливу роль у цьому аналізі відіграють соціологічні опитування, які функціонують не просто як відображення суспільних настроїв, а й як активні агенти конструювання соціальної реальності. Соціологічні дослідження не лише фіксують, а й легітимізують певні наративи, артикують їх від імені «суспільства» чи «громадської думки», надаючи їм статусу об'єктивної реальності, і таким чином стають інструментом (де)легітимації певних візій майбутнього та їх продуцентів.

Трансформації наративів про майбутнє в дискурсі війни з РФ безпосередньо впливають на баланс сил в українському суспільстві,

змінюючи позиції різних акторів та їх вплив на процеси прийняття рішень. Аналіз цих трансформацій розкриває глибинні механізми перерозподілу суспільного впливу та влади в умовах тривалого воєнного конфлікту.

Події перших днів повномасштабного вторгнення та їх відповідна медіарепрезентація створили підґрунтя для формування наративу про високу стійкість українського суспільства. Центральним елементом постав образ ЗСУ як високомотивованої сили, здатної ефективно протистояти агресору.

Ввечері першого дня таким символом стійкості стала розмова захисників острова Зміїний з російським крейсером «Москва», що артикулювала рішучість суспільства протистояти агресії.

Водночас влада відразу продемонструвала готовність до боротьби через регулярні звернення президента Зеленського. Резонансним став відеоролик, відзнятий біля Офісу Президента, який засвідчив присутність владної верхівки в Києві. Це підсилило наратив рішучого опору на державному рівні та сприяло формуванню образу Зеленського як сильного військового лідера, що підтвердилося зростанням його підтримки до 91% за даними опитування «Рейтингу» 26–27 лютого (Соціологічна група «Рейтинг», 2022a). Такий безпрецедентний рівень суспільної підтримки створив підґрунтя для легітимізації голосу влади та значно посилив довіру до наративів, які вона транслювала щодо майбутнього розвитку подій.

О. Арестович, радник Офісу Президента, став ключовим актором у вплетенні наративу стійкості українського суспільства, влади та сил опору в теорію подальшого розвитку подій. Його дискурсивна стратегія полягала в раціональному обґрунтуванні успіхів українських сил, які інтерпретувалися як закономірний результат ретельного планування – «Усе це було визначено в перший же день. Все це прораховано і продумано військовим керівництвом і блискуче реалізується армією» (Арестович, 2022a) – та в екстраполяції початкових успіхів українських сил на довшу перспективу, формуючи наратив неминучої перемоги України: «Те, що відбувається впродовж 5 діб – це маленька модель того, що буде відбуватися за 3 тижні» (Арестович, 2022b).

Арестович запропонував два основні сценарії такої перемоги, в яких ключову роль відігравали вже наявні, за його версією, фактори: якісна перевага українського війська, тенденція до виснаження ресурсів російської армії та можливість дипломатичного врегулювання. Перший

сценарій передбачав швидке врегулювання конфлікту в дипломатичному форматі, який міг «як мінімум» привести до «відходу російських військ і повернення на позиції станом на 23 лютого» (Арестович, 2022b). Другий сценарій містив намагання Росії залучити додаткові ресурси для ще однієї спроби наступу з детальним описом строків і кількості залучених військ, підсилюючи враження щодо своєї поінформованості та компетентності: «Вони сподіваються впродовж березня набрати ще 20 000 вояків і кинути їх кудись, де там намітився успіх... Ця спроба буде протягом 2–3 тижнів. Нам треба їх перебити, це займе 7–10 днів» (Арестович, 2022b).

Важливим аспектом риторики Арестовича стало його самопозиціювання як військового експерта. Легітимність такої позиції підкріплювалася точним передбаченням початку вторгнення, зробленим в інтерв'ю «Апострофу» у 2019 році (Арестович, 2019). Це інтерв'ю стало вірусним на початку війни, значно підвищивши довіру до його подальших прогнозів і трансформувавши його позицію як актора у виробництві наративів майбутнього.

Тези Арестовича резонували із настроями значної частини суспільства, що підтверджувалося соціологічними опитуваннями: згідно з даними компанії «Рейтинг», у середині березня 47% респондентів вважали, що для перемоги потрібно кілька тижнів, і ще 23% – кілька місяців (Соціологічна група «Рейтинг», 2022b). Така кореляція між риторикою влади та суспільними настроями створила цикл взаємного підсилення: оптимістичні прогнози знаходили підтримку в суспільстві, що своєю чергою надавало їм додаткової валідності в очах аудиторії.

У контексті кризової ситуації невизначеність щодо майбутнього частково нівелювалася формуванням чітких та оптимістичних сценаріїв розвитку подій. Ця структурована картина майбутнього стала особливо привабливою для суспільства, яке в умовах кризи прагне стабільності та передбачуваності (Beck, 1992). Дискретне сприйняття часу, характерне для періодів війн та невизначеності (Козеллек, 1979/2005), поступилося місцем наративу, що базувався на лінійній моделі часу та пропонував обґрунтований сценарій майбутнього.

Цей наратив, що формувався на контрасті між очікуваннями швидкої капітуляції, яку прогнозували західні експерти і медіа, та реальним опором України, а також спирався на прояви суспільної солідарності та героїзації захисників, виявився надзвичайно стійким до критики та переінтерпретації. Резонуючи з суспільними настроями та підтримуючи

віру в перемогу, він функціонував як своєрідна «чорна скринька» (Latour, 1987), де сприйняття реальності не підлягало сумніву, навіть за наявності очевидних спекулятивних елементів, таких як ігнорування значних людських та матеріальних ресурсів противника.

Контроль над таким домінантним наративом інтерпретації подій і теорій майбутнього став критично важливим інструментом реконфігурації балансу сил між різними акторами в дискурсі війни (Jackson, 2002). Це допомогло владі ефективно підтримувати суспільну стабільність в умовах війни, мобілізувати суспільство та підтримувати його моральний дух в умовах екзистенційної загрози, одночасно зміцнивши власні позиції в медіапросторі та процесах прийняття рішень.

Втім, паралельно формувалися альтернативні, менш масштабні мережі продукування та поширення сценаріїв майбутнього. Показовим прикладом стали інтерпретації блогера і журналіста Ю. Бутусова, які суттєво відрізнялися від оптимістичних прогнозів. Бутусов відкидав дипломатичну опцію швидкого вирішення конфлікту, стверджуючи сценарій довготривалої війни (Бутусов, 2022а). Він не підтримував ідею фактичної переваги балансу сил на користь України, констатуючи: «Противник наразі переважає. Ми знаємо, в них довжелезна армія в світі. Вони мають перевагу в кількості бронетехніки, артилерії...» (Бутусов, 2022а). Відповідно для уможливлення потенційних наступальних дій з боку ЗСУ Бутусов наголошував на необхідності значного посилення військового потенціалу за рахунок поставок важкого озброєння (Бутусов, 2022а).

Такий погляд Бутусова не лише пропонував альтернативний сценарій розвитку подій, а й підривав лінійну модель часу, яка лежала в основі домінуючого оптимістичного дискурсу. Замість чіткої послідовності кроків до перемоги, Бутусов фактично повертав сприйняття війни до стану невизначеності та дискретності, характерного для періодів тривалих конфліктів. Його бачення не передбачало чіткої кінцевої точки конфлікту, натомість наголошуючи на необхідності адаптації та вдосконалення військового потенціалу України в умовах довготривалого протистояння.

Незважаючи на логічність та аргументованість, наратив Бутусова залишався відносно маргінальним і не був здатен похитнути «чорну скриньку» домінуючого дискурсу. Це пояснювалося кількома факторами, пов'язаними з розподілом агентності в актор-мережах інформаційного простору. По-перше, Бутусов мав обмежений доступ до каналів трансляції: його аудиторія була меншою порівняно з представниками

оптимістичного наративу, а доступ до загальнонаціональних медіа, особливо телебачення, був обмеженим. По-друге, його критичний та песимістичний погляд менше резонував з суспільними настроями та очікуваннями, які у кризовій ситуації тяжіли до більш оптимістичних сценаріїв, особливо на фоні загального емоційного піднесення через крах початкового російського сценарію капітуляції України.

Тож на даному етапі альтернативні, логічно аргументовані твердження не змогли дестабілізувати міцну наративну структуру оптимістичного дискурсу і трансформувати розподіл агентності між ключовими акторами, хоча і сформували підґрунтя для можливої майбутньої зміни парадигми сприйняття подій і пов'язаної з нею реконфігурації балансу сил.

У квітні 2022 року українське суспільство стикається з новими факторами, що змінюють контекст війни та впливають на прогнози її розвитку. Відступ російських військ з північних областей України свідчить про зміну стратегії РФ і перехід до позиційної війни, що може призвести до її затягування. Припинення зустрічей переговорних делегацій підважує очікування швидкого дипломатичного вирішення конфлікту. Ці фактори роблять воєнні дії головним атрибутом формування сценаріїв подальшого розвитку подій.

Президент Зеленський декларує намір військового вирішення конфлікту та називає вихід до лінії розмежування на момент початку вторгнення його головною ціллю. Дипломатична опція, за словами президента, можлива саме після виконання військового етапу (Зеленський, 2022).

У цей же час соціологи фіксують, що, на думку 82% українців, «за жодних обставин Україна не має відмовлятися від жодних територій, навіть якщо через це війна триватиме довше та будуть загрози збереженню незалежності» (КМІС, 2023). У суспільному дискурсі ідея повернення територіальної цілісності стає домінантним публічно прийнятим варіантом завершення війни та стійким розумінням поняття «перемоги».

Ці процеси підкріплюються наративізацією війни як екзистенційної боротьби, що надає конфлікту історичного контексту та глибини та наголошує на важливості повної перемоги над агресором (Грицак, 2022).

Концепт «перемоги», зосереджений на відновленні територіальної цілісності, стає ключовим у конструюванні майбутнього України. Він не лише визначає кінцеву мету війни, а й структурує суспільне розуміння можливих сценаріїв. Альтернативні варіанти завершення конфлікту маргіналізуються в публічному дискурсі.

«Перемога» стає призмою для інтерпретації подій війни, створюючи темпоральну структуру, де майбутнє розглядається не як відкритий горизонт можливостей, а як шлях до чітко визначеної кінцевої точки – перемоги у її максималістському розумінні.

У нових контекстах війни західні чиновники та експерти декларують довгострокову підтримку України, формуючи коаліцію союзників. Західна допомога стає ключовим фактором у прогностичних моделях аналітиків щодо розвитку подій.

Втім, якщо західні чиновники підкреслюють часову невизначеність війни, уникаючи прогнозів її тривалості, то в Україні участь союзників тісно пов'язується з оцінками тривалості конфлікту, демонструючи відмінність у підходах до темпоральної оцінки війни. Влітку 2022 року президент Зеленський закликає лідерів G7 сприяти закінченню війни до кінця року (Le Monde with AFP, 2022), а міністр оборони Резніков вважає звільнення територій, окупованих після 24 лютого, реалістичним за умови продовження підтримки союзників (Хоменко, 2022).

Паралельно влада використовує тезу про виснаження ресурсів РФ. Керівник військової розвідки Кирило Буданов прогнозує спад активної фази війни до кінця року через нестачу ресурсів у Росії для тривалих інтенсивних бойових дій (Луценко, 2022).

Відштовхуючись від цього, О. Арестович системно розвиває фреймування сценаріїв війни з детерміністською структурою, яка спирається на тезу про деградацію російської армії та еволюцію українського війська завдяки західній допомозі: «Російська армія вже не буде такою сильною... Ми вийшли на плато, яке почало знижуватися, а ми... зростаємо в бойовій міцності» (Арестович, 2022b).

Ця риторика створює враження неминучості перемоги України: «...в якийсь момент дві лінії (сили України та Росії) перетнуться, і ми зможемо переломити ситуацію... це обов'язково станеться» (Арестович, 2022с).

У наративі Арестовича західна допомога є ключовим фактором, що визначає тривалість конфлікту. Він артикулює два сценарії. Перший – це швидке завершення війни за рахунок збільшення техніки: «...надajte ще 25 HIMARS і вони вирішать долю Європи... і питання закрите» (Арестович, 2022d). Другий – це поступове виснаження армії РФ з можливістю раптової капітуляції за рахунок вже переданої зброї: «Питання лише в тому, коли вони почнуть сипатися... Це може статися в будь-який момент» (Арестович, 2022d).

Тож у конструюванні сценаріїв розвитку бойових дій західне озброєння постає єдиним динамічним аспектом якості українських сил, тоді як професійність і мотивація вважаються константною перевагою: «...Залужний розумний, він розумніший за всіх російських командирів. Всі наші командири теж розумні, розумніші за всіх російських командирів» (Арестович, 2022d).

Такий напрям конструювання майбутнього підсилюється інформаційним фоном літа 2022 року. Новини про постачання зброї та санкції проти Росії супроводжуються ефектними відео застосування нової зброї. Ці кадри поширюються і як докази технологічної переваги української армії, водночас трансформуючи розуміння війни як технологічного змагання, попереду в якому Україна. Західне озброєння як актант не лише змінює баланс сил на полі бою, а й реконфігурує мережу смислів та очікувань, пов'язаних з війною, впливаючи на її наративізацію.

Об'єднання центральних телеканалів у проєкті телемарафон «Єдині новини» під контролем держави стає ключовою соціоматеріальною мережею трансляції владного наративу, формуючи «уявну спільноту» (Андерсон, 1983/2001) свідків війни з високим рівнем довіри до джерела інформації (57% повністю довіряють, лише 6% не довіряють) (ОПОРА, 2022b).

Щоденні зведення Генштабу ЗСУ про втрати ворога стають інформаційним якорем дискурсу про перебіг бойових дій, підтримуючи оптимістичні настрої та формуючи розуміння ситуації на фронті. Ці дані рідко піддаються критиці в українському інформпросторі, що можна пояснити ефектом спіралі замовчування та самоцензури в умовах війни (Allen et. al., 1994).

Соціальні мережі, менш контрольовані державою, стають платформою для інформації, що не вписується в офіційний наратив. Тут з'являються відеозвернення військових з передової, які розкривають проблеми забезпечення та управління, створюючи дисонанс з офіційною риторикою.

На цьому фоні розвивається та набуває поширення альтернативний критичний наратив. Його ключовим транслятором є Ю. Бутусов, який, маючи досвід воєнної журналістики та зв'язки з військовими, має доступ до різноманітних джерел інформації та можливість бути на передовій, проблематизуючи внутрішню політично-управлінську складову сценарію подій.

Важливим інформаційним приводом для цього стають резонансні повідомлення військових Володимира Решеги «Санти» та Сергія

Гнезділова з Пісок. Військові свідчать про проблеми в армії через некомпетентність командування та пропонують песимістичне бачення майбутнього: «Може, все ж таки, мобілізувати країну, озброїти її, і навчити працювати з цим озброєнням, ніж кидати неуків в пекло?... Ми скоро закінчимося, бо попри “контрнаступи”, щоденно відходять до ворога кілометри нашої землі» (Решега, 2022). Вони ставлять під сумнів загальну стратегію інформаційної політики щодо війни, у тому числі трансльовану О. Арестовичем: «...Знаю, моя держава не любить думки вголос. Але мені не залишили вибору серед “победобесія” і “арестовщини”. Має лунати правда, а не розмови в кухні пошепки» (Гнезділов, 2022).

Спираючись на подібні повідомлення з передової, Ю. Бутусов розвиває теорію розвитку подій на фронті, де ключовим фактором є якість військового та політичного управління. На відміну від владного наративу, який фокусується на західній допомозі, Бутусов проблематизує ефективність її застосування: «Якісно використати зброю маємо ми. Неякісно використати зброю – значить її просто викинути» (Бутусов, 2022b).

Темпоральність війни у Бутусова має дуалістичний характер. Він вірить у можливість перемоги (лінійна модель), але пропонує шлях, який включає постійний аналіз та адаптацію стратегії (дискретна модель). Ця гібридна модель створює більш нюансовану картину прогресу до перемоги, визнаючи складність війни, але зберігаючи оптимізм за умови правильного підходу до використання ресурсів та проведення реформ.

Формуються два відмінні дискурсивні поля: офіційний наратив Арестовича, що має «емоційно підбадьорювальну властивість» (Арестович, 2022e), де аудиторія є пасивним спостерігачем неминучої перемоги, та критичний погляд Бутусова, який підважує домінуючий наратив. Бутусов прагне реконфігурувати відносини держави й суспільства, мобілізуючи громадську думку для тиску на владу щодо змін у військовому управлінні та використанні ресурсів.

Ці дискурси формують різні моделі суспільної участі у війні: від пасивного очікування до активного залучення у процес прийняття рішень.

Успішний контрнаступ на Харківщині у вересні 2022 року став поворотним моментом у дискурсі війни, суттєво зміцнивши наратив влади про можливість звільнення окупованих територій і реконфігурувавши баланс сил між ключовими акторами в інформаційному просторі.

Харківський контрнаступ і відступ росіян з Херсона легітимізували плани звільнення територій військовим шляхом, посиливши позиції прихильників активних наступальних дій. Сформувався план масштабного контрнаступу як ключовий елемент не лише військового планування, а й публічного дискурсу про майбутнє війни.

У травні 2023 року Зеленський задекларував готовність до контрнаступу: «Морально готові. З точки зору мотивації, наші військові готові. З точки зору комплектації бригад, ми готові» (Бачега, 2023). Високопосадовці артикулювали оптимістичні прогнози: К. Буданов передбачав входження в Крим (Буданов, 2023), а міністр О. Резніков – закінчення війни до кінця 2023 року (Кузнецова, 2023).

Завдяки всеохопному медійному висвітленню контрнаступ став ключовою точкою суспільних очікувань, трансформуючи темпоральні моделі сприйняття війни. Наратив про майбутню операцію реконфігурував темпоральність конфлікту, створюючи зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім (Ricoeur, 1984). Він сформував структуровану часову схему: підготовка, початок операції, звільнення територій і перемога. Ця оповідь не лише описувала очікувані події, а й активно формувала їх сприйняття, надаючи їм особливого значення.

Оптимістичні суспільні настрої підкріплювали владний наратив про надію на контрнаступ. За даними Центру Разумкова (лютий–березень 2023 року), 93% українців вірили у перемогу, 50% очікували її до кінця року, 26% – через 1–2 роки. Це корелювало з високою довірою до владних інституцій: Зеленському довіряли 84%, ЗСУ – 96% (Центр Разумкова, 2023). Соціологічні дані, артикульовані через авторитетні інституції, не лише відображали, а й активно конструювали соціальну реальність, легітимізуючи домінуючий наратив і посилюючи позиції його продуцентів.

Паралельно з оптимістичним владним наративом з'являлися фактори, що підважували його стійкість і створювали підґрунтя для альтернативних інтерпретацій. Всеросійська мобілізація та залучення ув'язнених уможливили Росії підтримувати інтенсивність бойових дій. Створення потужних оборонних укріплень ускладнило перспективи швидкого українського прориву.

У медіапросторі почав розвиватися альтернативний дискурс, що артикулював проблеми української армії. Ключовими точками стали дискусії щодо мобілізації, нестачі ресурсів та втрати мотивації. Відео примусової мобілізації та дебати про тривалість служби дестабілізували

наратив єдності та довіри до влади, створюючи умови для реконфігурації мереж виробництва наративів про майбутнє.

Інформація з фронту, особливо щодо оборони Бахмута, породжувала когнітивний дисонанс між оптимістичними очікуваннями та реальними викликами, поступово підриваючи гегемонію домінуючого наративу.

Резонансне інтерв'ю підполковника ЗСУ Павла «Купола» The Washington Post (Khurshudyan et. al., 2023) стало точкою біфуркації між офіційним та альтернативними наративами. «Купол» висвітлив критичні проблеми: нестачу досвідчених бійців через високі втрати, недостатню підготовку новобранців та виснаження військ. Це суттєво підважило офіційні заяви про стан армії та очікування щодо контрнаступу, продемонструвавши, як окремий актор може дестабілізувати «чорну скриньку» усталених інтерпретацій.

Пониження «Купола» в посаді каталізувало формування альтернативних дискурсів і перерозподіл символічного капіталу між різними акторами. Ю. Бутусов підтвердив слова «Купола» і використав цей випадок для посилення критики влади, наголошуючи на необхідності «усвідомити недостатність зусиль для підготовки та організації наших військ» (Бутусов, 2024с), що значно зміцнило його позицію як впливового актора в дискурсі війни.

Бутусов критикував не лише владу, а й відповідні суспільні настрої: «На жаль, ми дуже далекі від перемоги... мене... дратує, коли люди так говорять про обстановку, нібито війна вже вирішена» (Бутусов, 2024b). Він також піддавав критиці вигідну для оптимістичного наративу медіатизацію війни, зокрема «рекламу про наступ» (Бутусов, 2024b), наголошуючи на спрощенні складних військових операцій у публічному дискурсі, що втрачав зв'язок з реальністю фронту.

Невдалий контрнаступ улітку 2023 року став критичною точкою біфуркації в суспільному дискурсі, радикально підваживши домінуючий владний наратив про досяжність перемоги та спричинивши суттєву реконфігурацію розподілу агентності між ключовими акторами, що активно продукують сценарії майбутнього.

«Простір досвіду» (Козеллек, 1979/2005) минулих успіхів початку війни перестав корелювати з реальністю конфлікту. Виникла гостра напруженість між минулим і майбутнім, формуючи новий «горизонт очікувань» (Козеллек, 1979/2005), де майбутнє постало як фрагментована перспектива, а не логічне продовження минулого. Ця трансформація темпоральних моделей відобразила глибинні зміни в балансі сил і

колективному усвідомленні війни. Наратив про високу вмотивованість суспільства піддавався дестабілізації через дані про дезертирство та уникнення мобілізації (Ведернікова, 2024).

На перспективи розвитку конфлікту вплинули зовнішні фактори, як-от затримки військової допомоги США та скорочення підтримки партнерів. Опитування ECFR 2024 року виявило скептицизм щодо перспектив української перемоги в країнах ЄС (Krastev & Leonard, 2024), що створило додаткові виклики для підтримки стабільності домінуючого наративу.

У контексті таких тенденцій і формування вакууму в сфері наративізації майбутнього українська влада вдалася до спроб реконфігурації дискурсу щодо завершення конфлікту. Було запропоновано нову парадигму швидкого завершення війни дипломатичним шляхом через ініціативу «Саміту миру», але вона зіткнулася зі скептицизмом Глобального Півдня. У відповідь у вересні 2024 року президент Зеленський представив комплексний «план перемоги», що поєднував військові та дипломатичні методи. Втім, цей план зазнав критики як нереалістичний і був інтерпретований у контексті ядерної загрози з боку РФ (Лабяк, 2024).

Дестабілізація домінантного наративу створила вакуум у соціальній моделі часу та уявленнях про майбутнє. Лінійна темпоральна модель втратила свою пояснювальну силу, що посилює соціальну напруженість і політичну конкуренцію щодо альтернативних візій майбутнього.

На тлі дестабілізації оптимістичного наративу в суспільстві відбулася диверсифікація підходів до цілей війни та бачення майбутнього країни. Розвинувся катастрофічний наратив, який прогнозував погіршення ситуації та закликав до компромісів з Росією. Посилилися голоси, що закликали до пошуку компромісів та ініціювання переговорного процесу з Російською Федерацією. Ці альтернативні наративи базувалися на песимістичному баченні подальшого розвитку подій та аргументації щодо неможливості досягнення повної військової перемоги України. Однак цей наратив не отримав широкої підтримки через потужний опір стабілізованих зв'язків домінантних дискурсів.

Показовим прецедентом став резонанс навколо масованої ракетної атаки 8 липня 2024 року, у відповідь на яку впливові аполітичні інстаграм-блогери відкрито виступили за необхідність переговорів з РФ (Еспресо, 2024), демонструючи, як нові актори можуть втручатися в традиційні мережі продукування наративів.

Реагуючи на цей прецедент, О. Арестович, вже в статусі експертника ОП, запропонував «реалістичний» погляд на ситуацію, деконструюючи фактори західної допомоги та ефективності української політичної організації як такі, що є запорукою наближення перемоги. Він сформував новий наратив, який підкреслював необхідність замороження конфлікту та впровадження кардинальних змін (Arestovych, 2024). Це продемонструвало, як актори, раніше інтегровані у владну мережу продукування наративів, можуть радикально змінювати свої позиції та претендувати на нові ролі в рамках альтернативних дискурсивних полів.

Ці тенденції певною мірою корелювали із соціологічними даними: згідно з опитуванням КМІС у червні 2024 року, 57% респондентів висловилися за початок переговорів з РФ, а частка готових пожертвувати територіями зросла до 32% (КМІС, 2024). Такі дані, легітимізовані авторитетними дослідницькими інституціями, створили додаткове підґрунтя для альтернативних наративів.

Такі тенденції змін у інформаційному просторі та суспільному дискурсі, де альтернативні голоси набувають все більшої ваги у формуванні громадської думки, відбуваються на тлі соціотехнологічних трансформацій медіаландшафту. Згідно з опитуваннями, у 2024 році спостерігається значне падіння довіри та споживання інформації з традиційних ЗМІ, зокрема телебачення (Національна медіациркуляція, 2024), яке раніше було монополізованим елементом медіамережі, контрольованим владою.

Водночас спостерігається значне зростання популярності й впливу незалежних блогерів. Серед десяти найпопулярніших з них лише один має афіліацію з владою — президент Володимир Зеленський, який посідає четверте місце в рейтингу. Інші, такі як Юрій Бутусов, Віталій Портников, Яніна Соколова, Олексій Арестович та Олексій Гончаренко, виступають як системні критики влади. Більш помірковані голоси, такі як Сергій Стерненко, Ігор Лаченков, Сергій Притула та Дмитро Гордон, активно беруть участь у медіакампаніях, ініційованих військовими «знизу», як у випадку з генералом Ю. Содолам (AIN.UA, 2023).

Ця тенденція підтверджується й опитуванням Інституту соціології у 2024 році, яке показує, що блогери та військові стали найвпливовішими джерелами інформації для населення щодо бачення майбутнього країни (Парашевін, 2024). Значущість цієї трансформації інформаційного простору підкреслюється також на міжнародному рівні. Показовим є факт, що опозиційний блогер Ю. Бутусов стає єдиним журналістом,

з яким, разом із антикорупційними активістами, у вересні 2024 року зустрічається держсекретар США Ентоні Блінкен для отримання незалежної оцінки ситуації в Україні та пропозицій щодо можливих заходів і перспектив розвитку подій.

Альтернативні голоси та настрої зіткнулися з потужним опором стабілізованих зв'язків домінантних дискурсів. Ці наративи піддавалися механізмам «перекладу» (Callon, 1986), де їхні повідомлення переінтерпретовувалися домінантною мережею як потенційні загрози національній безпеці та «очищалися» (Latour, 1993) шляхом ostracismu та звинувачень у роботі на ворога.

Натомість поширювався новий погляд, який переосмислював концепції «перемоги» та війни. Цей наратив, артикульований військовими та блогерами, базувався на циклічно-адаптивній моделі часу. Він визначав перемогу як здатність України зберегти незалежність та адаптуватися до умов тривалого конфлікту, а не як досягнення конкретної кінцевої мети.

Ю. Бутусов визначив перемогу як здатність «зупинити російський наступ та зберегтись як незалежна держава» (Бутусов, 2024b). Це відображало глибшу трансформацію в інтерпретації конфлікту. Замість ідеї досяжної перемоги артикульовалася невизначеність і довготривалість конфлікту. Бутусов прогнозував, що «загроза для України з боку РФ – на десятки років» (Бутусов, 2024b). Ця нова концепція перемоги трансформувала сприйняття часу війни з лінійної моделі на циклічно-адаптивну. Замість руху до чітко визначеної кінцевої точки, війна розглядалася як тривалий процес адаптації та розвитку в умовах постійної загрози.

Наратив акцентував на необхідності глибоких суспільних трансформацій. Фокус спрямовувався на комплексну адаптацію соціальних, економічних і політичних структур до реалій затяжної війни. Військовий і голова УІНП Антон Дробович запропонував концепцію переукладання суспільного договору «вічної війни» (Дробович, 2024), що передбачала фундаментальну реорганізацію суспільних відносин і державних інституцій з урахуванням постійної воєнної загрози.

У цьому контексті гостро постало питання справедливої системи мобілізації та термінів служби. Воно стало вузлом суспільного дискурсу, де перетиналися проблеми суспільної справедливості та забезпечення стійкості держави, а також точкою активізації громадянського суспільства та політизації військової сфери. Показовим прикладом арти-

куючій цієї проблеми став випадок військового С. Гнезділова, який публічно оголосив про самовільне залишення частини на знак протесту проти чинної системи мобілізації, аргументувавши це неадекватністю системи для сценарію довготривалої війни (Гнезділов, 2024).

Іншим важливим напрямом впливу військових і блогерів на реконфігурацію балансу сил стала кампанія за реформування структури управління армії – перехід від бригадної структури та оперативно-тактичних угруповань (ОТУ/ОСУВ) до корпусної системи. Ця ініціатива, що активно просувалася через соціальні мережі військовими експертами та фронтовими командирами, зрештою була реалізована, демонструючи здатність альтернативних акторів не лише артикулювати проблеми, а й впливати на фундаментальні зміни в структурі збройних сил.

Подібним прикладом активізації громадянського суспільства стала кампанія за звільнення генерала Ю. Содоля, ініційована блогером С. Стерненком, що об'єднала медіа-активістів і військових, зокрема начштабу «Азову» Богдана Кротевича, який перевів ініціативу в юридичну площину, подавши в ДБР заяву зі звинуваченнями проти генерала (Кондратьєва, 2024). Ці події продемонстрували формування нових мереж агентності, здатних впливати на баланс сил у суспільстві.

Ю. Бутусов, інтегруючи подібні кейси у свою критику влади, виявив системні проблеми в організації та управлінні ЗСУ. Він вказав на фундаментальний зсув у розумінні військового успіху: від класичного «мистецтва війни» до «мистецтва доповіді» (Бутусов, 2024а), що є симптомом неефективної бюрократизації системи управління. За словами Бутусова, це безпосередньо пов'язано з підходом влади до ведення війни, ключовим аспектом якого є прагнення уникнути «поганих новин», що призводить до фокусу на формальних показниках замість реальної оцінки бойової ефективності.

Ця критика резонувала з оптимістичним наративом влади про події на фронті. Прив'язка успіху до «смуг на карті» та уникнення новин про відступи була частиною стратегії підтримки віри в прогресивний рух до неминучої перемоги. Це створило контекст, де лінійна темпоральна модель суперечила циклічній природі сучасного конфлікту. Критика Бутусова стала не лише аналізом військової стратегії, а й викликом домінуючому наративу про війну, ставлячи під сумнів як оптимістичну риторичку влади, так і лінійне розуміння часу в контексті військових дій.

На фоні послаблення гегемонії влади у формуванні суспільних уявлень про майбутнє, спричиненого падінням довіри та перерозподілом

структури медіаспоживання, відбулася активізація громадянського суспільства у формуванні суспільної думки.

Дестабілізація домінантних наративів про «повну перемогу» призвела до епістемологічної кризи в суспільному дискурсі. Розрив між очікуваннями та реальністю створив вакуум у суспільних уявленнях, породжуючи стан аномії (Дюркгейм, 1897/1998), коли колишні моделі мислення втратили свою дієвість. Це своєю чергою підвищило соціальну напруженість і політичну конкуренцію навколо альтернативних візій майбутнього, трансформуючи баланс сил між різними соціальними акторами.

Ця ситуація створила унікальний контекст політичної боротьби, яка розгорталася не лише навколо конкретних візій майбутнього, а й на більш фундаментальному рівні – навколо самих моделей часу, які структурують ці візії. Виникла своєрідна метаполітична боротьба, де предметом став не просто зміст конкретних наративів, а сама можливість і способи артикуляції майбутнього.

У цих умовах українське суспільство та держава зіткнулися з необхідністю пошуку нових консолідуючих наративів, здатних забезпечити соціальну когезію та стабільність. Це потребує балансування між підтримкою колективної стійкості та визнанням амбівалентності й невизначеності поточної ситуації. Нові наративи мають враховувати складність і непередбачуваність сучасного конфлікту, пропонуючи більш гнучкі та адаптивні моделі майбутнього, що відображають фундаментальну трансформацію балансу сил в українському суспільстві.

8.2. Одеса між минулим і майбутнім: деколонізація як поле зіткнення конкуруючих візій України

Повномасштабне військове вторгнення РФ стало каталізатором прискорених трансформацій у різних сферах українського суспільства, серед яких особливе місце займає кардинальний перегляд політики пам'яті. Прийняття «Закону про деколонізацію» та його реалізація активізували публічні дискусії про переосмислення історичної спадщини та переформатування символічного простору українських населених пунктів. Ці дискусії відображають не лише відмінність у поглядах на минуле, а й суттєві відмінності в уявленнях різних соціальних груп про бажане майбутнє та шляхи його досягнення, що робить їх важливим об'єктом дослідження в рамках вивчення соціальних очікувань як фактора суспільних трансформацій.

Хоча загалом процеси декомунізації та деколонізації відбувалися без значних публічних суперечок у більшості населених пунктів України, ситуація в Одесі виявилася особливою. Опротестування рішень про знесення 19 пам'ятників та перейменування 119 вулиць викликало суспільний резонанс, що проявився у формі вуличних пікетів і колективного відкритого звернення до ЮНЕСКО (Il Foglio, 2024) та української влади. Зокрема, підписанти відповідної петиції закликали Президента України призупинити дію закону та скасувати накази обласної державної адміністрації про знесення та перейменування.

Така ситуація призвела до трансформації юридичного факту (наказу про виконання «Закону про деколонізацію») з об'єктивної даності (matters of fact) у предмет суспільного занепокоєння та дискусії (matters of concern) (Latour, 2004) щодо змін у звичному міському просторі. Подібні суперечки залучають зацікавлених акторів та їхні мережі до широкої дискусії про вплив цих змін на якість суспільного життя. Учасники апелюють до різноманітних аргументів, формуючи діагностично-мобілізаційні та проактивно-прогностичні позиції, які відображають різні соціальні очікування щодо майбутнього міста та країни загалом.

Розгортання цієї дискусії та кристалізація протилежних позицій окреслило відмінності не лише у підході до переосмислення минулого та ставлення до національних і місцевих особливостей. Опосередковано ці відмінності також вказують на різні типи розуміння сутності війни з

Російською Федерацією та різноманітні очікування щодо майбутнього України як політичної нації та місця окремих локальних спільнот у цьому майбутньому.

Проблемним аспектом цієї суперечки є, на нашу думку, певні епістемологічні обмеження вузького репертуару інструментів для створення та відтворення соціальних уявлень залученими акторами. Парадигми, що лежать в основі соціальної уяви, мають очевидну упередженість. Їхні жорсткі інтерпретаційні рамки обмежують структуру дискусії, зокрема, відповідно до стереотипу територіально-етнічного розмежування населення України, який домінував у виборчий період 2004–2014 років. Це стереотип поділу на два умовно конкуруючі політичні табори зі значними ідеологічними відмінностями та векторами: умовно «проукраїнський» та умовно «проросійський».

У контексті війни з Російською Федерацією, яка радикально змінила український соціально-політичний ландшафт (Головаха & Дембіцький, 2022), тенденція дискусії про історичну пам'ять до відтворення цього стереотипу є, на нашу думку, значно конфліктогенною. З одного боку, така тенденція може мобілізувати відкрито деструктивних антиукраїнських акторів. З іншого боку, суспільство втрачає чутливість до локальних контекстів своєї конкретної складової – міста Одеси з його мешканцями та міським простором. Загалом, середовище проблематизації ігнорує численні соціальні виміри реальності, що розкриваються в суперечці.

Комунікація між сторонами в такому контексті спрямована в непродуктивне русло взаємних образ та «відміні», виносячи сам предмет обговорення за дужки. Від питань реконфігурації міського простору та переосмислення історичної спадщини, балансу суспільних інтересів та факторів для побудови спільного блага та кращого майбутнього, публічна дискусія зміщується в ідеологічний вимір: концептуалізацію «правильної» лояльності до держави та відповідне есенціалістське маркування учасників проблеми, поділ на «своїх» і «чужих». Це ускладнює як досягнення порозуміння щодо питань деколонізації спільного простору в Одесі, так і місію розвитку спільного наративу майбутнього всієї України як політичної нації.

На початку війни, у контексті захисту від загарбника, громадяни України продемонстрували високий рівень солідарності та консолідації навколо спільних ідей, таких як національний суверенітет, демократичний устрій і незалежність країни (Соціологічна група

«Рейтинг», 2022). Однак наразі невирішені суперечки, одну з яких ми аналізуємо, окреслюють відмінності у сприйнятті цих цінностей та очікуваннях щодо їх реалізації. Це своєю чергою стає дезінтегруючим фактором для суспільства, внутрішня єдність якого є необхідною для протистояння російському неоімперіалізму.

У цьому підрозділі ми зосереджуємося на дослідженні того, як соціальні очікування різних груп щодо майбутнього України проявляються в дискусіях навколо деколонізації міського простору Одеси та як ці очікування формують конкретні політичні позиції та соціальні дії.

Соціологічна акторно-мережева перспектива Б. Латура надає чутливі інструменти для епістемологічного подолання зазначених упереджень і для детального картографування і представлення учасників, зацікавлених у такій проблемі (Venturini, 2010). Водночас методологія пізніх робіт Б. Латура для аналізу модальностей існування (Latour, 2013) дає змогу нам ідентифікувати модальності реальності, на які актори посиляються у своїх аргументах. Цей підхід дає можливість уникнути зведення багатогранної проблеми виключно до політично-ідеологічних інтерпретацій і створює епістемологічні можливості для комплексного розуміння проблеми.

На основі цього теоретико-методологічного підходу ми розглянемо кілька взаємопов'язаних аспектів проблеми. Спочатку буде проведено визначення ключових акторів та їхніх мережевих асоціацій у дискусії щодо впровадження «Закону про деколонізацію» в Одесі. Далі проаналізуємо інтерпретаційні рамки, через які обидва табори розглядають проблему, конструюють власну політичну суб'єктність і визначають опонента. Особливу увагу буде приділено порівнянню бачення теперішнього та майбутнього України обох таборів. Завершимо аналізом окреслених можливостей для компромісу в побудові спільного блага в спільному існуванні, що є особливо актуальним у контексті необхідності суспільної консолідації.

Емпіричний матеріал нашого дослідження включає законодавчі акти та офіційні заяви, зосереджені на їх інтерпретації та імплементації представниками влади; відповіді та реакції на них, видані в ЗМІ акторами у формі публічних звернень і заяв, що відображають їхні позиції та аргументи в дискусії; інтерв'ю з ключовими учасниками.

Суперечка щодо впровадження «Закону про деколонізацію» залучила акторів і мереж різних рівнів. Попри специфічність позицій кожного учасника та його вплив на траєкторію суперечки, виявлено дві

ситуативні коаліції людей та інституцій, об'єднаних своїм ставленням до змін у міському просторі та фундаментальним баченням майбутнього України.

Альянс прихильників деколонізації включає державні органи, що діють на двох рівнях: національному, що впроваджує політику пам'яті, та місцевому – представленому головою обласної військової адміністрації Олегом Кіпером, який забезпечує впровадження закону в Одесі. Інституцією, що забезпечує експертну підтримку впровадження закону, є Український інститут національної пам'яті (УІНП).

Важливу роль у визначенні напряму суспільної дискусії з цього питання відіграють такі медійні актори, як блогери, журналісти, інтелектуали та інші публічні коментатори національно-ліберальної та націоналістичної ідеологічної орієнтації.

Позиційна карта протилежного табору складається як з тих, хто взагалі не приймає політику деколонізації, так і з тих, хто не заперечує її необхідності, але виступає проти конкретних деталей її впровадження в Одесі, що контрастує з єдиним підходом прихильників радикальної деколонізації. На політичному рівні головними акторами є міська влада, зокрема мер Геннадій Труханов, та муніципальні інституції, відповідальні за збереження культурної спадщини.

Ядро опозиційної громадської ініціативи складають представники місцевої інтелектуальної та експертної спільноти, включаючи істориків, краєзнавців, урбаністів, митців, архітекторів. Особливу роль відіграють експерти, які працюють за межами України, такі як дослідниця Анастасія Пілявська, яка ініціювала звернення до ЮНЕСКО. Їхнє перебування за кордоном, як вона стверджує, дає змогу їм зберігати статус представників місцевої громади і бути вільними від обмежень і ризиків соціального ostracizmu, пов'язаних з опозиційними позиціями в Україні (Пілявська, 2024).

«Закон про деколонізацію» та відкритий лист до ЮНЕСКО є основними текстами серед нелюдських акторів, залучених до проблеми.

Певні матеріальні актори, як-от пам'ятник Пушкіну, вулиці, названі на честь видатних російськомовних одеситів, таких як Бабель, Ільф і Петров, Жванецький, функціонують як обов'язкові пункти проходження (Callon, 1986) у дискусії, вимагаючи від кожної сторони артикулювати своє ставлення до них. Воно структурує позиції та класифікує учасників з точки зору їхнього бачення політики деколонізації. Ці об'єкти діють одночасно як матеріальні артефакти з власною історією та як

символи різних етапів минулого. Показовим є порівняння реакції на знесення різних пам'ятників: так, демонтаж пам'ятника Катерині II, який є сучасною реплікою історичного монумента, не викликав такого масштабного протесту, оскільки сама його матеріальність не має значної історичної цінності оригіналу, на відміну від пам'ятника Пушкіну, який є автентичним твором мистецтва з тривалою історією в міському просторі Одеси.

Іншим важливим контекстуальним актором є війна з РФ. Структурування дискусії та аргументації залежить від того, як сторони визначають природу війни, загрози та ставки.

З публічних висловлювань обидвох таборів можна вирізнити різні узагальнюючі рамки фреймування контроверзи.

Табір, що підтримує деколонізаційну політику, застосовує терміни національної безпеки та культурної емансипації для інтерпретації ситуації, що склалася. З точки зору національної безпеки, пов'язані з російською культурою та історією пам'ятки та символи міста розглядаються як маркери російського імперіалізму і безпосередньо пов'язуються з російською військовою агресією як складові агресивної експансії. Таким чином публічний простір політизується як сфера національної безпеки. Така оптика чутлива до ідентифікації потенційних загроз і впровадження відповідних заходів безпеки. У такому ракурсі впровадження деколонізаційної політики – відмова від російських символів у міському просторі – постає складовою опору агресору.

Журналістка Мирослава Барчук, одна з головних публічних голосів табору прихильників деколонізації, у своїх висловлюваннях артикулює таку перспективу, підкріплюючи її методологічними засадами пост-колоніальних студій, згідно з якими наявним є зв'язок між культурними слідами колишньої метрополії та її експансіоністськими практиками політичного насильства: «Для Росії культура – невіддільна від політики і завоювання. З одного боку, це Троянський кінь, з яким Росія просуває свої наративи колонізованим народам. З іншого – це димові завіси, яка маскує перед світом російське загарбництво і злочини» (Барчук, 2024).

Водночас ці процеси розглядаються через призму перспективи культурної емансипації. Пам'ятки та символи, пов'язані з російським і радянським минулим, розглядаються як нав'язані сліди політичного та культурного насилля спрямовані на підважування як політичного суверенітету українського суспільства, так і особистісної автономії громадян як культурних суб'єктів. Натомість складові української

культури та ідентичності розглядаються як такі, що мають автентичне підґрунтя, пригнічене експансійними імперськими політиками північного сусіда. Відтак, акцентується природна необхідність і моральне право на емоційне та психологічне звільнення від нав'язаної культури та повернення до оригінальної ідентичності: «Ми звільняємося від російсько-радянської маски, під якою було надовго сховане справжнє обличчя нашої землі і культури» (Барчук, 2024).

Щоб підкріпити таку інтерпретацію, представники табору прихильників деколонізації звертаються до історичних фактів і наративів, щоб делегітимізувати поширену версію історії Одеси як російського міста: «Одеса дедалі більше перестає бути відмінною від загальноукраїнського контексту та об'єднується з іншими куточками країни. Одеситам відкриваються забуті сторінки історії міста – історії про боротьбу пліч-о-пліч з іншими українцями за незалежність, мову та культуру» (Карташов, 2024).

Отже, інтерпретаційна оптика прихильників деколонізації формує картину реальності на перетині трьох модальностей: політичної (очищення від потенційно небезпечних символів), моральної (відновлення історичної справедливості) та психоемоційної (культурна емансипація). Така багатовимірна система аргументації базується на обґрунтуванні історичних фактів і представляє деколонізацію як природний і справедливий суспільно-політичний процес. Отже, створюється дискурсивне підґрунтя для легітимації законодавчо визначених механізмів реалізації політики деколонізації, яка в правовому вимірі декларується як «захист культурно-інформаційного простору України» шляхом «ліквідації символів російської імперської політики» (Закон України «Про засудження...», 2022).

У такій картині представлено й виправдано політичну суб'єктність прихильників суперечки: вони діють в інтересах української держави і нації, підкріплені посиланнями на моральні, безпекові та визвольні міркування.

Своєю чергою противники деколонізації будують своє тлумачення суперечки через поєднання оптики демократичних процедур і збереження місцевої культурної спадщини, критикуючи згадані вище законодавчі та адміністративні механізми деколонізації: вони вбачають у них авторитарні тенденції.

Нехтування демократичними процедурами та цінностями артикулюється як один із головних пунктів занепокоєння: «Переоцінка

минулого має відбуватися демократично, з обговоренням та впровадженням світових практик проблематизації минулого, а не найгіршого радянського підходу, коли “немає пам’ятника – немає проблеми”» (Білаш, 2024). Цей політичний аспект аргументації тісно переплітається з етичною проблематизацією права громади на самовизначення. Порушення демократичних процедур пов’язується з ігноруванням принципу представництва – відчуженням місцевої громади від участі в процесі прийняття змін: «рішення щодо пам’ятників нав’язується згори... відчувається певним насильством».

Важливість застосування таких процедур пов’язана з іншою ключовою оптикою цього табору – зверненням до необхідності збереження місцевої культурної спадщини та ідентичності міста, особливості якої нівелюється уніфікованим підходом політики деколонізації. Ця місцева особливість протиставляється як національному підходу до конструювання ідентичності, так і імперському наративу, артикуючи себе як самостійну цінність з глибоким емоційним зв’язком: «Ми не хотіли втрачати наш одеський колорит, нашу ідентичність. Це не має нічого спільного з Російською імперією та Радянським Союзом. Це Одеса, і це ДНК одеситів» (Мусаєва та ін., 2024).

Водночас цей наратив підкріплюється зверненням до міжнародного експертного визнання – статусу Одеси як об’єкта Світової спадщини ЮНЕСКО та Креативного літературного міста: «Довільний демонтаж матеріальної та нематеріальної світової спадщини Одеси, включаючи пам’ятники, які були побудовані та належать її громаді, не лише розриває дірки в архітектурному полотні міста. Це завдає удару по культурній пам’яті Одеси та її легендарній ідентичності як осередку космополітичної свободи» (Il Foglio, 2024).

Тож інтерпретаційна оптика противників деколонізації конструює картину реальності через взаємодію політичних (захист демократичних процедур), моральних (право на самовизначення) та емоційних (прив’язаність до місцевої ідентичності) модальностей. Така система аргументації, підкріплена об’єктивним визнанням особливого статусу міста, інтерпретує політику деколонізації як загрозу демократії та культурній автентичності.

Отже, конструюється політична суб’єктність противників радикальної деколонізації: вони представляють себе як захисників інтересів місцевої громади та цінностей демократії.

Аналізуючи складну динаміку суспільного протистояння навколо деколонізації Одеси, важливо зрозуміти не лише аргументативні

стратегії, а й методи, якими кожен табір визначає та характеризує своїх опонентів. Особливої уваги заслуговують механізми взаємної делегітимізації, коли сторони намагаються не просто критикувати позицію опонентів, а й підважити їхнє моральне право на участь у дискусії, ставлячи під сумнів їхні мотиви, компетентність чи лояльність.

Стратегія визначення опонентів команди прихильників деколонізації простежується в спробі сконструювати їх узагальнений ідеологічний образ. Основою для ідеологічної атрибуції виступає критика публічної риторики та аргументації. Ідеологічна саморепрезентація підписантів, як захисників європейських, «космополітичних» цінностей, деконструюється як маніпулятивна стратегія, що закликає зберегти сліди російської культури та ігнорувати її українську складову: «Автори одеського листа до ЮНЕСКО використовують прикметник “космополітичний” 5 разів, проте їхня вимога зосереджується на збереженні елементів виключно російсько-радянської спадщини. Український контекст Одеси взагалі не згадується» (Барчук, 2024). Аналітичні форми деконструкції змісту звернення до ЮНЕСКО стають основою для делегітимізації референційної бази листа. Прихильники деколонізації виявляють фактичні неточності та маніпулятивні інтерпретації, як-от називання пам'ятника Катерині Другій «знаковим», незважаючи на те, що це лише репліка оригінального меморіалу і був встановлений у 2004 році, а також романтизацію Пушкіна як «демократичного» та «опозиційного поета», ігноруючи його шовіністичні настрої, що збереглися в текстах російського поета. Деконструкція таких узагальнень використовується для дискредитації як документа, так і його автора. При цьому негативні характеристики тексту та дискредитація окремих об'єктів екстраполюються на всю групу підписантів листа та їх аргументацію стосовно недоцільності наявних підходів до політики історичної пам'яті. Не згадуючи потенційну нюансованість голосів, позицій та інших особистих характеристик підписантів, критика «деколонізаторів» категоризує опонентів як єдиний політичний табір, що представляє загрозу для національної безпеки держави.

Значну роль у такій політичній генералізації відіграє негативна репутація міського голови Г. Труханова, інтереси та наміри якого намагаються поєднати з інтересами громадського сектору противників деколонізації. Образ Труханова, який зарекомендував себе як корумпований політик, який транслює проросійські настрої,

проектується на весь колектив опонентів рішучої деколонізації: «За прикладом одеського мера Г. Труханова, відомого своєю багаторічною проросійською діяльністю, підписанти почали підтримувати популяризацію проросійських меседжів, які мають на меті зберегти домінування символів “російського світу” в публічному просторі головного міста на українському Півдні і таким чином дискредитувати український уряд» (Білаш, 2024).

Така інтерпретація прирівнює нелояльність до окремих аспектів політики деколонізації до нелояльності до держави загалом і стає основою для морального осуду та делегітимації громадянської позиції опонентів як політично мотивованої дії проти боротьби з агресором: «Люди, які поширюють такі наративи, не хочуть, щоб ми перемогли у війні з Росією» (Голда & Гаврилова, 2024).

Додатковим механізмом посилення політичних звинувачень і морального осуду виступає емоційне відторгнення опонентів. Класифікація опонентів представляє цілий спектр ярликів, визначаючи їх за певними категоріями: від «ненависних прихильників РФ (агресії)» до «русофілів», від «ватників» до «негідників, які тримаються за Росію».

Люди, які потрапляють під таку категоризацію, стають об'єктом зневаги, які морально заслуговують на неповагу через свою політичну негнучкість: «Якщо людина не бачить національну безпеку як найвищу цінність, вона нічого не варта, і з нею нічого робити» (з інтерв'ю).

Тож військовий контекст не лише підтримує радикалізацію оцінок, а й створює сегрегаційний моральний дискурс, який поляризує протистояння між «справжніми патріотами», які підтримують урядову політику, і «прихованими ворогами», які нібито виступають проти неї і, отже, підтримують агресора. Це створює умови для соціального тиску та ізоляції опонентів для мінімізації їхнього публічного впливу.

Представники опозиційного табору заперечують звинувачення в нелояльності, називаючи їх нелогічними та аморальними, апелюючи до фактів особистої активної участі в подіях національного становлення на Майдані Гідності та розвитку культурних і громадських інституцій, а також участі підписантів листа до ЮНЕСКО у військових діях проти Росії. Серед цих людей є військові, активісти, волонтери та ті, хто інформаційно відстоює Україну на Заході, як автор листа, дослідниця-антрополог з Кембриджу Анастасія Пілявська, або поет Борис Херсонський, який зазначає: «Я багато говорю про ситуацію в Україні і роблю все можливе, щоб спростувати російський наратив» (Херсонський, 2024).

Ці факти стають інструментом, який бореться з моральним осудом і захищає від емоційного відторгнення опонентів. У той же час найбільш радикалізована моральна критика та емоційна стигматизація з боку прихильників деколонізації інструменталізуються опозиційним табором як свідчення авторитарних тенденцій у діях влади та «деколонізаторів».

Дії, які вживає держава, інтерпретуються як порушення демократичних процедур і принципів: «Процес перейменування, здається, виходить з-під контролю... рішення приймаються спрощеними механізмами, в обхід комісій та опитувань громадян» (з інтерв'ю), а їх радикальна підтримка в публічній сфері розглядається як обмеження громадянського плюралізму: «Як тільки з'являються альтернативні думки, їх носіїв починають маркувати як ворогів держави» (Пілявська, 2024).

Це стає основою для морального осуду щодо нехтування базовими цінностями, які представляють фундаментальні відмінності між українським і російським суспільством. Критики деколонізації звинувачують деколонізаторів у «наближенні до ворога в плані світогляду»: «Україна семимильними кроками перетворюється на путінську Росію» (Штекель, 2024).

Деякі учасники дискусії доповнюють моральний осуд емоційним відторгненням, порівнюючи дії опонентів з радянськими чистками, і звинувачуючи в розколі суспільства та розпалюванні ненависті, додаючи, що така соціальна ситуація вигідна спільному ворогу.

Тим часом активна частина коаліції, яка артикулює свою ідентичність як російськомовні українці, розгортає ідеологічну критику, розглядаючи дії своїх опонентів як прояви радикального націоналізму, що спрямовані на дискримінацію мовних та етнічних груп українського населення, і інтерпретують ініціативи щодо топонімічного очищення міста як такі, що зроблені в дусі мовних упереджень. Така практика засуджується, оскільки суперечить моральним принципам, які стали символами українського Євромайдану – гідності та свободи. Одеська журналістка і активістка А. Пілявська зазначає: «В Одесі з'явився зворушливий альянс між націоналістичними групами, які колись були на Євромайдані, і нинішнім головою адміністрації, який підпав під люстрацію під час президентства Януковича» (Пілявська, 2024).

Прихильники деколонізації відповідають на такі звинувачення прикладом вулиці Амвросія Бучми, видатного актора ХХ століття, яку перейменовали через його співпрацю з радянською владою, повністю

нехтуючи його величезним впливом на розвиток української культури. Натомість підкреслюють додавання до топонімічного контексту імен російськомовних одеситів періоду Незалежності – Кіри Муратової та Олександра Ройбурда.

Сам факт такого ідеологічного фреймування інтерпретується як відтворення російської імперської оптики, яка бачить «природний процес переосмислення ідентичності» як «щось болюче». Як зазначає М. Барчук, «відмова від російської ідентичності завжди була загрозою для імперії і маркувалася як український націоналізм чи екстремізм» (Барчук, 2024).

Обидва табори використовують психологічні наукові категорії для визначення опонента. Активіст Леонід Штекель патологізує радикальну проукраїнську позицію, вдаючись до словника психологічного діагнозу, називаючи її «комплексом неповноцінності» (Штекель, 2024). Так само прихильники деколонізації інтерпретують опір змінам через культурно-психологічне поняття «постколоніального синдрому» (Барчук, 2024). Так, М. Барчук пояснює поведінку опонентів як психоемоційну залежність, що створює підґрунтя для «неможливості ментальної емансипації від імперської культури, відчуття культури колишньої метрополії як вищої, а власної культури як вторинної» (Барчук, 2024). Як бачимо, аналіз стратегій визначення опонентів показує, як обидві сторони поглиблюють розкол шляхом взаємної делегітимізації позицій одне одного як морально дискредитованих, підкріплюючи свої оцінки апеляцією до емоційних аргументів та референційних фактів.

Проте, попри гостроту протистояння та взаємні звинувачення, в дискурсі учасників суперечки можна виявити певні спроби окреслити простір для можливого діалогу та пошуку компромісних рішень. Розглянемо, як у цій напруженій ситуації учасники намагаються визначити потенційні шляхи подолання конфлікту та які межі компромісів вони вважають прийнятними в контексті своїх соціальних очікувань і ціннісних орієнтацій.

Табір опонентів радикальної деколонізації артикулює шляхи досягнення компромісів, зокрема, вказуючи на необхідність більш нюансованого та персоналізованого підходу до конкретних артефактів і символів, враховуючи роль кожного у формуванні міської ідентичності, його емоційні зв'язки з людьми та вимір його етичних характеристик. Наприклад, одеський поет Б. Херсонський зазначає, що з 19 пам'ятників його турбують лише три, артикулюючи нові контексти одного з них:

«Пушкін, Бабель і Олександрівська колона, яка давно деперсоналізована і вже не є інструментом ідеології» (Херсонський, 2024).

Щоб такий нюансований підхід був можливим на практиці, опозиційний табір наполягає на важливості створення умов для комплексної експертизи питання. Об'єктивні фактори обмежують таку можливість – головним серед них є війна, яка перешкоджає мобілізації інтелектуальних і матеріальних ресурсів для більш демократичних процедур і посилює емоційний аспект проблеми, перетворюючи її на ідеологічне протистояння.

На думку опонентів «Закону про деколонізацію», компромісне рішення може полягати в замороженні питання та відкладенні його до кінця війни: «Над складною спадщиною потрібно працювати, а не просто відкидати її декретами, які вузько тлумачать розпливчасто сформульовані закони... Потрібен час. Саме тому “прості рішення” потрібно відкласти до того моменту, коли дух закону, що засуджує і забороняє пропаганду російської імперської політики, може бути реалізований, а не лише його буква» (Білаш, 2024).

Протилежний табір відкидає такі компроміси, інтерпретуючи прохання про відтермінування та пошук альтернативних рішень як зволікання та саботаж державної політики (Білаш, 2024). З їхньої точки зору, існуючі процедури є достатньо демократичними та ефективними як з погляду представлення голосу громади, так і з погляду часових рамок.

Прихильники радикальної деколонізації наголошують, що чинний закон і супутні нормативні акти вже містять необхідні компромісні механізми – зокрема, у них передбачено диференційований підхід до різних категорій об'єктів та можливість збереження пам'ятників, що мають мистецьку цінність, у музейних установах.

За цими позиційними суперечками та дискусіями щодо конкретних пам'ятників і вулиць проглядаються значно глибші відмінності у світоглядних засадах, ціннісних орієнтаціях та уявленнях про бажане майбутнє України. Саме ці фундаментальні розбіжності роблять пошук компромісів настільки складним, оскільки стосуються не просто окремих об'єктів міського ландшафту, а комплексних візій суспільного розвитку та національної ідентичності. Розглянемо детальніше, як суперечка про конкретні елементи міського простору Одеси розкриває значно ширші світоглядні протистояння, що мають безпосередній вплив на формування соціальних очікувань різних груп.

Висновки

Проведений аналіз виявляє артикульовані під час війни принципово різні візії майбутнього України. Хоча обидва табори апелюють до спільних цінностей демократії та європейського вибору, глибший аналіз їхніх аргументів виявляє посилання на різні космоси – світи впорядкованої реальності, за термінологією Б. Латура (Latour, 2013).

Наріжним каменем у розумінні цих світів є інтерпретація війни з Російською Федерацією. Для прихильників радикальної деколонізації війна є підтвердженням правильності їхніх переконань: екзистенційна боротьба з ворогом триває століттями і скінчиться лише тоді, коли все вороже буде викорінено, оскільки це війна насамперед за політичну та етнічну ідентичність українців. Ці аспекти вважаються вирішальними для суспільства в підтриманні високого рівня солідарності та стійкості.

Розрив з імперським минулим інтерпретується як важливий крок до нових ідеалів європейського майбутнього, тому демократичні цінності розглядаються насамперед у контексті боротьби за збереження суверенітету. У цій візії європейські цінності трактуються крізь призму повного розриву з імперським і радянським минулим, а демократія та ідеали Євромайдану – крізь призму захисту національного суверенітету та антиколоніальної боротьби.

Значна частина опонентів радикальних змін має іншу точку зору на головну проблему війни. А саме: головне політичне протистояння вбачається в боротьбі між демократичними і авторитарними моделями. Такі прояви демократичних цінностей, як культурне різноманіття та множинні ідентичності не розглядаються як загроза національному суверенітету, а навпаки, національний суверенітет розглядається в контексті захисту цих фундаментальних складових вільного суспільства.

Тож альтернативна точка зору вбачає ключ до стабільності та стійкості суспільства в його відкритості та включенні представників різних політичних та етнічних груп. Майдан та європейські цінності інтерпретуються насамперед як плюралізм, свобода вираження, а демократія реалізується через інклюзивні процедури та широкий суспільний діалог.

Отже, бачимо, що кожна зі сторін має логічну та обґрунтовану систему аргументації. Традиційний підхід до розв'язання такого протистояння передбачає посилання на певну «об'єктивну реальність»,

яка є незалежною від того, що думають і говорять актори. Але підхід Б. Латура критикує це переконання: «Воно часто закінчується виправданням абсолютизму. Як тільки постулюється кінцевий субстрат істини, актори починають стверджувати, що мають привілейований доступ до нього» (Latour, 2013).

Війна стає потужним каталізатором у зміцненні власних переконань і надає їм екзистенційного значення як єдино правильних для виживання всього суспільства. Виявляється, що під час війни знаходити компроміси для спільного блага особливо складно, оскільки замість цього ми спостерігаємо, як кожен табір будує свій власний «космос» – упорядковане бачення реальності, де всі елементи пов’язані та підсилюють один одного.

Тож ілюзорна «об’єктивна істина», навколо якої ведуться всі суперечки, стає головною перешкодою для взаєморозуміння та можливості уникнути боротьби за єдино правильне рішення. Однак розуміння того, що не існує «об’єктивної істини», яка б узгодила ці бачення, відкриває шлях до космополітики – складного процесу побудови спільного майбутнього шляхом визнання легітимності різних точок зору.

Це означає відмову від спроб знайти «єдино правильне» рішення, визнання цінності різних інтерпретацій демократії та національної безпеки, пошук інституційних механізмів, які уможливили б співіснувати різним баченням, і розуміння деколонізації як довгострокового процесу діалогу, а не як одноразового акту. Саме тому важливо шукати інституційні механізми, які б дали змогу різним візіям співіснувати та створювати можливості для ведення космополітики – творення спільного світу через постійний діалог і взаємне визнання різноманітних перспектив.

РОЗДІЛ 9

УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ПОВОСННИЙ ПЕРІОД: НАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Вступ

Уже четвертий рік українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації, яка, за Штомпкою, характеризується неочікуваністю й швидкістю настання; радикальністю, руйнування основ буття; екзогенністю, зовнішнім походженням; сприйняттям ситуації як несподіваної й шокуючої (Sztompka, 2002). Переживання колективної травми ґрунтуються на сприйнятті та інтерпретації травмивних подій. Цей процес не є результатом продукування довільних значень на індивідуальному рівні. Вони формуються на основі наявного набору доступних значень, закодованих у культурі конкретної спільності (Sztompka, 2002). Водночас процес репрезентації неможливий без дії уяви, яка супроводжує оформлення реальних переживань. Період такого оформлення позначають як «спіраль означення» (Alexander, 2005). На цьому етапі символічні описи соціальних подій оформляються у вигляді групових «заяв» про форму соціальної реальності, її причини та відповідальність за дії, що її спричинили. Основою для формування групових означень є ті «наративні фрейми», які народжуються на індивідуальному рівні. У них акцентуються різні аспекти травматичної ситуації та пропонуються різні спроби вписати її в історичні події (Euerman, 2002). З часом на основі сплетення індивідуальних історій і біографій буде сформований колективний, уніфікований фрейм, у якому переживання, які для нас наразі є теперішніми, репрезентуватимуть минуле і створять певну єдність з тими наративами, в яких наступні покоління відтворюватимуть події війни постфактум. Нижче спробуємо простежити, як формуються і чи змінюються наративні фрейми майбутнього у свідомості українців, як бачиться майбутнє України та українсько-російських відносин після завершення війни, які сценарії майбутнього можна виокремити й чи можна говорити про те, що формування картини майбутнього впливатиме на перетворення колективної травми на культурну.

9.1. Майбутнє України: між песимістичними та оптимістичними очікуваннями

Більшість досліджень майбутнього в соціологічному контексті мають переважно макрорівневий характер і зосереджені на прогнозуванні можливих майбутніх подій на соціальному рівні (Andersson, 2018). Однак існує й інша, менш відома, проте також важлива лінія досліджень, спрямована на вивчення орієнтації акторів на майбутнє. Такий перехід з соціального на індивідуальний рівень аналізу зміщує фокус дослідження на уявлення про майбутнє, які відображаються в очікуваннях, прагненнях та майбутніх переконаннях акторів. У цьому контексті вивчення образів майбутнього зосереджується на таких характеристиках, як часові горизонти уявного майбутнього; простори або актори, пов'язані з майбутнім; його сценарії (фіксовані, невизначені або відкриті); позитивне чи негативне забарвлення майбутнього тощо (Beckert & Suckert, 2020). При цьому створення об'ємної картини уявлень потребує поєднання в аналізі декількох характеристик.

Сучасна теорія часової перспективи в суб'єктивному вимірі заснована на працях Курта Левіна про час і майбутнє. Показово, що вона була окреслена саме в контексті орієнтацій на майбутнє під впливом війни та насильства. Головна теза К. Левіна, сформульована у його засадничій праці «Часова перспектива та мораль» (Lewin, 1942/2006), полягала в тому, що люди, які здатні творити «психологічне майбутнє», оцінюють несприятливі ситуації позитивніше та демонструють кращу стійкість у протистоянні скрутним обставинам. При цьому раціональність образу майбутнього не має суттєвого значення, оскільки «...незалежно від того, чи є уявлення людини про майбутнє правильним чи неправильним у певний момент часу, це уявлення глибоко впливає на настрій та дії людини в цей час» (Lewin, 1942/2006, р. 103–104).

Часова перспектива структурує суб'єктивний досвід часовими рамками, дає змогу зрозуміти, як історія життя вибудовується в координатах минулого, теперішнього й майбутнього. Дослідницький простір тут вельми широкий – від аналізу особистісних наративів до дослідження наративів стратегічних, які формують образи минулого, сучасного й майбутнього, створені для управління сприйняттям цільових аудиторій і спрямовані на досягнення стратегічних цілей (Freedman, 2006). Соціологічний підхід має бути спрямований на дослідження поєднання індивідуальної історії життя людини з історією життя спільноти, країни,

суспільства загалом. Відповідно зосередимо увагу на тому, що відбувається з баченням індивідуальної історії та історії країни під час війни.

Слід зазначити, що, попри значну кількість досліджень, присвячених аналізу орієнтацій на майбутнє, на сьогодні зв'язок між колективними стресовими подіями та індивідуальними орієнтаціями на майбутнє залишається недостатньо вивченим (Basilici et al., 2025; Seginer, 2008). Вплив війни на очікування щодо майбутнього досліджувався тільки у підлітків і молоді, які пережили події війни у Ліберії (Nyarko & Punamaki, 2019) та в контексті різних палестино-ізраїльських воєн (Solomon & Lavi, 2005; Ben-Zur & Almog, 2013). Варто також розуміти, що усі дослідження відбувалися через значний проміжок часу після військових подій (від 2 до 10 років). У дослідженнях ізраїльських підлітків очікування щодо майбутнього фіксувалися через опитувальники, за допомогою яких визначалася позитивна або негативна налаштованість щодо майбутнього в різних сферах життя: навчанні, кар'єрі, романтичних стосунках тощо. Дослідження ліберійської молоді спиралося на аналіз наративів і було спрямовано на визначення тем бачення майбутнього у зв'язку зі змінами ідентичності під впливом війни. Як можна побачити, у цих дослідженнях образу майбутнього увага була зосереджена на його позитивному чи негативному забарвленні, натомість питання загальної трансформації часової перспективи під впливом війни, визначення сценаріїв майбутнього, які репрезентують різні бачення майбутнього, що народжуються під час війни, фактично не досліджувалися в умовах військових конфліктів, які розгорталися у XXI столітті.

В українському контексті дослідження образу майбутнього з точки зору аналізу змін часової перспективи під впливом війни було розпочато ще під час гібридної війни. Насамперед слід згадати дослідження змін часової перспективи у військовослужбовців, які брали участь у бойових діях на Сході України (Tytarenko, 2020) та у ВПО, які були вимушені покинути власні домівки внаслідок подій 2014 року (Діброва, 2023). На початку війни науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України здійснили дослідження досвіду переживання мешканцями України перших місяців війни на основі аналізу 169 наративів, зібраних у березні–квітні 2022 року (Tytarenko et al., 2023). В усіх зазначених дослідженнях використовувалась схема аналізу образу майбутнього за допомогою показників рівня осмислення часу життя та емоційної валентності ставлення респондентів до майбутнього. Зосередженість на подіях минулого кваліфікувалася авторами як показник низького рівня осмислення часу життя, наявність у наративах поруч з історією минулого

і теперішнього певних контурів майбутнього свідчила про середній рівень, а бачення перспектив і наявність конкретних цілей визначала високий рівень осмислення часу життя. В емоційній оцінці майбутнього виділялося негативне, нейтральне, позитивне та амбівалентне забарвлення. Зважаючи на доволі значну кількість наративів, автори змогли здійснити кількісний аналіз і підтвердити зв'язок між високим рівнем осмислення часу та позитивним ставленням до майбутнього. І хоча автори не використовують концепти теорії часової перспективи Зімбардо та Бойда (1999), загалом їхні дані дають уявлення про те, якими були типові налаштування акторів щодо майбутнього на початку війни, зокрема можна побачити, що позитивна і нейтральна оцінка майбутнього значно переважає амбівалентну й негативну (Громова & Титаренко, 2023).

Ще одне дослідження, присвячене вивченню міграційних намірів української молоді під час воєнного конфлікту, розглядало вплив на цей процес сприйняття молоддю власного майбутнього та майбутнього України (Kovalenko et al., 2021). Використовуючи метод семантичного диференціалу, автори порівняли бачення власного майбутнього і майбутнього України у трьох групах респондентів – тих, хто вже проживав за межами України, тих, хто планував виїхати протягом року і готувався до цього (вивчав мову, заощаджував гроші), і тих, хто планував залишитися в Україні. Виявилось, що в усіх групах образ майбутнього України сприймався як складний, але загалом позитивний. Спільними характеристиками в баченні власного майбутнього та майбутнього України були оптимістичні очікування, прагнення до встановлення та підтримки стабільності.

Наше дослідження мало на меті з'ясувати змістовні зміни образу майбутнього України і уявлень про власне майбутнє під час війни. Результати кількісних досліджень давали надто узагальнену й почасти суперечливу картину образу майбутнього країни. З одного боку, за даними КМІСу, частка прихильників позитивного сценарію майбутнього України, хоча й помітно зменшувалася від 2022 до 2024 року, все одно становила більшість населення. У 2022 році 88% опитаних погоджувалися з тим, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною у складі Європейського Союзу, у 2023 році ця частка зменшилася до 73%, а у 2024 році – до 57%. Натомість частка тих, хто бачив через 10 років країну зі зруйнованою економікою та великим відтоком людей, поступово зростала з 5 до 19%, а згодом і до 28% (КМІС, 2024b). Проте у липні 2025 співвідношення оптимістів та песимістів змінилося і становило 43% проти 47% (КМІС, 2025).

Варто зазначити, що сама постановка питання, яка прив'язувала процвітання країни до доволі конкретної умови – вступу до Європейського Союзу, свідчила скоріше про оцінку ситуації з опорою на якісь раціональні підстави, ніж про емоційне сприйняття ситуації. Водночас, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, загальна емоційна оцінка майбутнього країни у 2024 році була практично такою ж, як у 2021-му. Почуття надії у 2021 році фіксувалося у 50,5% опитаних, а у 2024-му – у 53,2%, з оптимізмом думали про майбутнє відповідно 35,6% та 35,1%, тривогу щодо майбутнього у 2021 році відчували 31,7%, а у 2024-му – 30%. Очевидно, відповідаючи на запитання *«Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»*, респонденти трансклюють радше власні емоційно забарвлені очікування щодо покращення ситуації, в якій вони перебувають на момент опитування. Ця особистісна позитивна чи негативна налаштованість на майбутнє зберігається в різних обставинах, змінюються лише конкретні маркери очікуваного покращення. Орієнтуючись на ці показники, можна фіксувати підсилення чи зменшення можливостей протистояти впливу негативного тиску зовнішніх обставин на індивідуальному рівні (Злобіна & Дембіцький, 2024).

Однак надто узагальнені підходи, які використовуються в кількісних дослідженнях, не дають можливості побачити, які сценарії майбутнього на сьогодні представлені в уявленнях українців і зрозуміти, чи змінювались вони під час війни. Більше можливостей надають для цього якісні методи, зокрема наративний підхід, який реалізується через аналіз біографічного інтерв'ю (life story interview) (Sarbin, 1986). Життєва історія дає можливість побачити, як людина пов'язує власні переживання та вчинки, що відбувалися в минулому, наповнюють теперішнє й очікуються в майбутньому (McAdams, 2008).

Як емпіричний матеріал було використано 66 глибинних інтерв'ю, в яких респондентів просили розповісти про те, як війна вплинула на їхнє життя¹. Під час розповіді, яку респондента просили почати з 22 лютого

¹ Інтерв'ю збиралися на різних етапах війни у респондентів, які на момент інтерв'ювання перебували в Україні або виїхали після початку повномасштабного вторгнення за кордон. У першій хвилі (грудень 2022 – весна 2023 р.) було проведено 22 інтерв'ю (опитано 20 жінок і 2 чоловіків, віком від 18 до 68 років, які перебували як вимушено переміщені особи за кордоном). Наступна хвиля (осінь 2023 – весна 2024 р.) містить 23 інтерв'ю (усі опитані жінки, віком від 21 до 51 року; 12 інформантів жили в Україні, 11 перебували за кордоном у статусі ВПО). Остання хвиля (осінь 2024 – весна 2025 р.) представлена наративами 21 респондента (опитано 11 жінок і 10 чоловіків віком від 20 до 39 років; 20 респондентів проживали в Україні, 1 перебував за кордоном).

2024 року, поставав наратив минулого й теперішнього від початку війни до моменту взяття інтерв'ю. У процесі інтерв'ю респондентів просили також поділитися тим, як вони уявляють образ повоєнного майбутнього країни і як вони бачать своє майбутнє, горизонти якого ніяк не задавалися.

Аналітичні координати дослідження ґрунтувалися на визначенні складових структури часової перспективи, яка охоплювала дев'ять векторів. П'ять з них були першопочатково виокремлені Зімбардо та Бойдом: позитивне та негативне минуле гедоністичне та фаталістичне теперішнє та майбутнє (Zimbardo & Boyd, 1999). Решта векторів була додана в ході подальшого розвитку теорії з огляду на необхідність диференціювати вектори майбутнього, яке наразі концептуально представлено як позитивне, негативне та трансцендентальне, та введення концепту «розширене теперішнє» для позначення збалансованої часової перспективи, яка характеризує здатність людини оптимізувати своє функціонування шляхом поєднання в теперішньому елементів минулого і майбутнього (Stolarski et al., 2015a). Була також використана теорія соціально-емоційної вибірковості, згідно з якою війна порушує суб'єктивне відчуття майбутнього, скорочуючи часові горизонти (Carstensen, et al., 1999). Обмеженість часової перспективи досліджувалася переважно в контексті індивідуальної тривалості життя і показала, зокрема, що молоді люди, з довшою часовою перспективою, орієнтуються на нові соціальні взаємодії, нову інформацію та нові враження, натомість люди похилого віку віддають пріоритет регуляції свого поточного емоційного стану (Stolarski et al., 2015b). Водночас дослідження показали, що уникнення негативних емоцій характерно в умовах обмеженості часової перспективи так само і для молодих людей (Williams & Drolet, 2005).

Виходячи з того, що особистісні наративи респондентів були сфокусовані на періоді війни, слід одразу підкреслити, що характерною ознакою цього періоду є саме обмеженість часової перспективи. Саме визначення респондентами часових меж «повоєнного майбутнього», показало, що від хвили до хвили воно змінюється, часовий горизонт «повоєнного» періоду стає дедалі все більш невизначеним, а отже, образ майбутнього фактично перетворюється на пролонговане на невизначену перспективу теперішнє воєнної доби. В усіх трьох хвилях половина респондентів одразу відмовлялася якось конкретизувати часові рамки війни, а у відповідях решти переважала оцінка «надовго». Однак саме це «довго» поступово змінювалося. Якщо у першій хвилі

довго означало відносно короткий період (*«досить довго, 1–2 роки»; «мінімум рік, можливо довше»*), то третя хвиля демонструє бачення, яке фактично заперечує саме повоєнне майбутнє як таке (*«кінця війни я не бачу взагалі»; «не бачу жодного закінчення війни за своє життя»*). За таких умов образ власного майбутнього і майбутнього країни фактично репрезентують дві різні реальності. Майбутнє країни може бути розташовано в наративах далеко за межами власного майбутнього, що насправді й відбувається, причому незалежно від того, про оптимістичні чи песимістичні очікування йдеться. Респонденти легко переміщують свій оптимізм у невизначене майбутнє: *«Я думаю, Україна відбудується, але це довго, у плані людського життя, то це таке я можу і не застати»*² (жін., 42, 2 хв.). І так само легко пролонговують песимістичні бачення: *«Погані очікування. Чесно скажу, погані... Спочатку хтось там розказував нам, що буде план Маршалла... Не вірю, що так буде. Якщо це може бути, то дай божє, щоб так воно було. Але я дуже досвідчена людина щодо життя в Україні. Може онукам колись і буде... Але гадаю, що і моїм дітям буде так же важко як і мені* (жін. 51, 2 хв.).

Зважаючи на те, що історія країни, так само як і історія власного життя індивіда, розгортається в часових горизонтах минулого, теперішнього та майбутнього, ми припускали, що в наративах вона буде описана за допомогою тих самих векторів, які визначені в теорії часової перспективи. Оскільки предметом нашого дослідження був образ майбутнього, можна було очікувати, що в основі сприйняття будуть образи позитивного й негативного майбутнього. Оскільки попередні дослідження показали, що образ майбутнього України сприймався загалом як позитивний (Kovalenko et al., 2021), а позитивна і нейтральна оцінка майбутнього значно переважала амбівалентну й негативну (Громова & Титаренко, 2023), наш аналіз був спрямований на визначення того, чи відбулися під час війни зміни у співвідношенні позитивних та негативних очікувань.

На основі проведеного аналізу було виявлено два основних і три допоміжних сценарії майбутнього країни, кількісне співвідношення яких практично не змінювалося від хвили до хвили. Близько 2/3 наративів репрезентували сценарій позитивного майбутнього. Приблизно третина наративів у всіх хвилях містила амбівалентний сценарій, який ґрунтувався на уявленні про можливість як позитивного, так

² Тут і далі усі цитати з інтерв'ю подані мовою оригіналу.

і негативного майбутнього. Крім того, у кожній хвилі траплялися одиничні версії суто негативного майбутнього, а також невідомого майбутнього, яке респонденти не могли уявити, та майбутнього, яке виглядало як повернення до позитивного минулого.

Позитивне майбутнє було представлено фактично двома версіями. Перша – раціональна, яка представляла Україну як *«процвітаючу країну, члена ЄС, члена НАТО, інтегровану в європейську родину»* (чол., 42, 1 хв.). У ній на індивідуальному рівні відтворюється національний стратегічний наратив, який фактично представлений як атрибутивна характеристика образу майбутнього, оскільки таке бачення ґрунтується на невідоротності руху до бажаного ідеалу: *«Рух України зараз і, відповідно, повоєнний, він завжди спрямований на якесь покращення»* (жін., 23, 3 хв.).

Ця версія часто містить не лише твердження про майбутній розквіт, а й визначає за рахунок чого він може бути досягнутий. У наративах зафіксовано два типи ресурсів, які свідчать про різне бачення ключових рушійних сил позитивного розвитку країни. Респонденти, які апелюють до зовнішніх ресурсів, пов'язують позитивне майбутнє зі сподіваннями на допомогу партнерів: *«Сподіваюся на те, що Європа все ж прокинеться»* (чол., 23, 3 хв.); *«Багато хто захоче інвестувати в Україну»* (жін., 33, 1 хв.). Щодо внутрішніх ресурсів, які згадуються, до речі, так само часто, як і зовнішні, найціннішим джерелом розвитку країни вважають самих українців: *«Потенціал в українців просто страшенний. Вони зможуть зробити усе на своїй землі»* (жін., 53, 1 хв.). Джерелами цього потенціалу вважають згуртованість – *«всі українці сплотилися, всі працюють на перемогу»* (жін., 46, 1 хв.); кваліфікованість – *«у нас дуже багато розумних людей і фізиків, і математиків. І просто хочеться щоб все це працювало»* (жін., 19, 1 хв.); мотивацію – *«наші люди дуже вмотивовані, щоб повернутися до якогось більш нормального життя»* (жін., 21, 2 хв.).

Поєднання цих типів ресурсів на індивідуальному рівні спостерігається радше серед тих, хто акцентує важливість внутрішніх ресурсів: *«В Україні зараз досить великий відсоток людей, які готові працювати, які готові розвивати її, які готові рухатися вперед і рухати разом з собою розвиток країни... європейські перспективи, євроінтеграція, приєднання до ЄС теж будуть таким поштовхом до низки реформ, до низки змін»* (жін., 22, 2 хв.). Зважаючи на те, що опора на внутрішні ресурси є типовим елементом наративів і повторюється

респондентами різного віку в усіх хвилях, його активна трансляція через соціальні комунікації як важливої складової реалізації позитивного майбутнього країни може розглядатися як важлива складова мобілізації низових громадських ініціатив у процесі реалізації проєктів відновлення України.

Друга версія позитивного майбутнього країни – емоційна. Вона ґрунтувалась або на загальній оптимістичній орієнтації респондентів – *«якщо ми будемо без оптимізму жити, на чому ж базуватися буде все»* (жін., 39, 2 хв.), або на образі, який був втіленням ідеалізованої версії бажаного, виклад якої зазвичай починався з уточнення – *«дуже хочу, щоб...»*, *«дуже сподіваюсь, що...»* і т. ін. У цій версії йшлося не про європейськість і прогрес, а про здійснення мрій і бажань респондентів: *«Можливо, Україна стане найкращим куточком на Землі!»* (жін., 58, 1 хв.).

Однак у наративах можна спостерігати шлях поступового руйнування позитивного бачення майбутнього мірою того, як все довше триває війна: *«У найкращій версії майбутнього ти, звісно, чекаєш на нашу перемогу, і що все буде так, як у казці, всі щасливі, ми перемогли, військові повернулися додому, всі інші, хто залишилися, залишилися здоровими, неушкодженими. Це все дуже сказочно і хочеться, але ти розумієш, що так як у казці не буде, і буде дуже важко це все закінчити і прийти знову до мирного життя»* (жін., 23, 3 хв.).

На відміну від поширеності позитивних версій майбутнього країни суто негативні версії поодинокі, однак вони є складовою образів майбутнього, які ми позначили як амбівалентні. Суть таких образів майбутнього в поєднанні в уявленні респондента принаймні двох (а інколи й більше) різних можливих версій розвитку подій у майбутньому, серед яких є як позитивні, так і негативні. Характерна ознака негативної складової таких версій у тому, що образ майбутнього повоєнної України виглядає гіршим, ніж образ її воєнного теперішнього. От як описує цей образ респондент, який на прохання визначити, що для нього було найважливішим у розмові, сказав, що найскладнішим було питання, якою він бачить Україну після війни. *«Мені страшно, що вона буде ще більш проблемною, ніж зараз. Але якщо зараз це проблема зовнішніх ворогів, тоді буде проблема внутрішнього. Знову ж почнуть шукати крайніх, воювати за владу, боротися, там, всілякі політичні сили і шукати крайніх. Ну, думаю, тяжко буде. Думаю, тяжко. Тому що залишила Україну велика кількість людей, звичайно. Багато дуже жінок, багато чоловіків виїхало, багато молодих хлопців виїхало.*

Тому моє уявлення, що буде тяжко. Також багато людей втратило своїх близьких. Дуже багато людей повернуться з фронту після війни. І країна, і суспільство повинні докласти там зусилля, щоб адаптуватись до цього. І люди, які повернулися з війни, мають адаптуватись до того, що тепер вони знаходяться на мирній території. Так само і люди, які не воювали, мають розуміти, що люди, які воювали, бачили дуже багато всього, чого б не хотіли бачити, і, можливо, їм складно і тяжко також проявити розуміння» (чол., 22, 3 хв.).

У цьому образі представлено водночас два види страхів, на яких постають негативні версії майбутнього. Перший – це страх повернення до негативного минулого, яке мало б бути подолано, але цьому заважає бажання влади зберегти старі порядки: *«боюся, що... настільки все корумповано, що навіть війна може це не змінити»* (жін., 47, 2 хв.). Другий – це страх руїни: *«цілі міста зруйновані, економіка, всьо-всьо зруйновано... А якщо це все ще й буде прилипати до чужих рук, то це ж буде, я не знаю, голод чи шо»* (жін., 45, 1 хв.). Крім цих головних страхів, поміж чинників, які можуть сприяти реалізації негативного сценарію майбутнього, називають міжгрупові розколи – *«відчуваю більшу прірву між людьми... страх, що це зробить суспільство нервозним, – типу всі один проти одного, бо всі погані»* (жін., 24, 1 хв.); психологічне виснаження – *«зараз всі такі згуртовані, тримаються, викладаються на всі 200, але це не безмежний стан і рано чи пізно настане той спад, коли просто не буде ні сил, ні бажання нічого робити»* (жін., 33, 1 хв.); демографічні виклики – *«якщо не буде людей, якщо не буде українців, то не буде України»* (жін., 23, 3 хв.).

Отже, можна констатувати, що образ майбутнього України залишається в уявленнях населення протягом трьох років війни скоріше позитивним, або таким, який припускає можливість як позитивної, так і негативної версії майбутнього. Водночас образ індивідуального майбутнього може як бути збіжним з образом майбутнього країни, так і повністю відрізнятись від нього. Розглянемо тепер як у наративах виглядає майбутнє самих респондентів. Цей образ не менш важливий, оскільки може дати певне уявлення про можливі напрями та інтенсивність поведінкової активності населення.

Як і у випадку побудови картини майбутнього країни, у випадку індивідуального майбутнього ключовим чинником побудови часової перспективи є її обмеженість. Однак часовий горизонт вимушено переселених осіб, які перебувають за кордоном, має певну специфіку.

Крім загального уявлення про майбутнє, яке пов'язане із закінченням війни, їх часова перспектива має додатковий вимір, який задається невизначеністю часових меж їх знаходження в країнах перебування.

Загалом невизначеність майбутнього у побудові часової перспективи є ключовим моментом, який визначає наративи воєнної доби. В умовах радикальної невизначеності відсутній раціональний набір очікувань, натомість вони структуруються соціально сконструйованими уявними наративами, які відіграють важливу роль у створенні майбутнього (Beskert & Bronk, 2019). Водночас у контексті війни, коли ситуація постійно змінюється, на особистісному рівні відбувається трансформація часової перспективи, суть якої якраз і полягає у зміні сприйняття майбутнього. Від очікування близького закінчення війни і відновлення відкритої часової перспективи майбутнього респонденти переходять до прийняття війни як змісту теперішнього, яке фактично не має конкретної межі, а отже, горизонт власного майбутнього, в якому немає війни, закритий. Приклади такої трансформації починають з'являтися в наративах другої хвили. От як описує цю трансформацію респондентка: *«Я, напевно, весь 2022 рік будувала собі якісь плани... От на початку повномасштабної війни, в мене був план, що це буде десь до травня. Потім з травня я думала, що до кінця літа уже точно закінчиться. Влітку я думала, що до кінця року і ніяк інакше. А зараз я перестала собі будувати плани»* (жін., 20, 2 хв.). У ході трансформації відбувається дистанціювання від зовнішнього дискурсу, і люди від некритичного сприйняття очікувань, які транслуються ззовні, переходять до побудови власного образу сприйняття реальності на основі безпосереднього досвіду. Такий перехід може супроводжуватися посиленням негативних переживань: *«Ти десь читаєш якісь новини, що десь там наші почали контрнаступ. Ти такий, йо, контрнаступ, ми зараз все отвоюєм. І це десь по глупості або десь там не читала, не знала, не спілкувалась, не бачила. Просто вірила в те, що пишуть. Зараз я розумію, що це надовго. І з кожним це стає ще більш болючою темою»* (жін., 23, 2 хв.).

Така поступова раціоналізація часової перспективи не обов'язково фіналізується у вигляді негативного сценарію. Може сформуватися готовність пролонгованого перебування в теперішньому, коли оптимізм зникає, а ситуація рутинізується. Теоретично йдеться про процес переживання втрат або кардинальних змін, який у першому наближенні може бути описаний за допомогою стадій, які розгортаються від заперечення до прийняття в моделі Кюблер-Росс (1970). Серед сучасних

теоретичних підходів аналізу процесу переживання екзистенційних втрат найбільш перспективною видається наративна і конструктивістська модель Неймеєра, яка розглядає переживання як активний процес створення змісту, в ході якого створюються нові рамки для включення втрат у свій світогляд (Neimeyer, 2010). Саме такий процес конструювання нової часової перспективи ми й спостерігаємо, аналізуючи наративи, коли очікування оптимістичного майбутнього трансформуються в нейтральне прийняття теперішнього: *«Звісно, сподіваємося на краще, що ми переможемо... але якось прямо, був момент коли зараз звільняють Херсон і так далі, був такий ентузіазм про це говорити, але зараз ні... Зараз можна спокійно жити тільки не як раніше, як раніше вже не буде. Я дуже-дуже довго приймала цей факт і дуже довго не могла його прийняти»* (жін., 24, 2 хв.).

В умовах невизначеності сам процес конструювання часової перспективи використовується на особистісному рівні як механізм боротьби зі стресом. Для цього часовий горизонт обмежується виключно межами теперішнього. Зокрема, можна розтягувати його на весь час протягом якого триватиме війна. Ось як описує це респондентка: *«Я заблокувала собі ці всі думки для того, щоби не тримати своє життя в якійсь невизначеності, для того, щоби не мати стресу. Для того, щоби бути спокійною і жити спокійним життям, щоби нічого не бракувало треба відкинути все зайве і жити тим, що є сьогодні. Тобто, я не хочу думати взагалі, що буде далі з Україною, чи зі мною в Україні»* (жін., 42, 2 хв.). Інший спосіб переконструювання полягає в тому, що теперішнє не розтягується, а навпаки, суб'єктивно поділяється на дуже короткі відрізки: *«Я навчилась не дивитись далеко... Просто проходиш маленький відрізок, а потім дивишся, а що далі. Заглядувати – точно ні. Коротесенькими рейдами»* (жін., 49, 2 хв.).

Отже, бачимо, що під час війни горизонти часової перспективи можуть трансформуватися. Аналіз наративів дав можливість окреслити напрями таких трансформацій. Серед теоретично можливих варіантів часової перспективи в наративах було виокремлено лише образи теперішнього та позитивного майбутнього. Респонденти не фіксувалися на минулому і, як ми вже бачили, намагалися блокувати негативне майбутнє. Водночас картина теперішнього була ускладнена.

Загалом центрація на теперішньому була зафіксована в 37 наративах. Хоча елементи гедоністичного та фаталістичного сприйняття теперішнього виокремлювалися в аналізі, вони дещо відрізнялися від того, як

описувалися ці типи в теорії. Гедоністичне теперішнє під час війни є реакцією на екзистенційну загрозу, яка виражається в тому, щоб сконцентруватися на моменті й отримувати від цього задоволення. Такий акцент на теперішньому є результатом переконструювання часової перспективи. У наративах можна простежити цей шлях від позитивного майбутнього до гедоністичного теперішнього. От як описує своє бачення майбутнього до війни молодий чоловік: *«Закінчу університет, буду щось досліджувати цікаве, буду подорожувати, працювати десь. Тобто я жив, мріяв і не думав про якісь такі базові речі, про якість виживання на базовому рівні як людини. Я собі мріяв, і в мене було все класно»*. Натомість тепер його часова перспектива згорнена до масштабів добре прожитого дня: *«Мені хочеться просто кайфово жити для себе в щасті, тупу, в радість... Я прокинувся, думаю, о, класно. Я йду на роботу. Все, я просидів, цей день просто проминув ... Пізніше піду зустрінуся зі своїми друзями, покурю вкусний кальян. Тобто це все один день, багато різних штук, я і тут, і там, і там, і все мені в кайф, і от, класно, я буду сидіти і кайфувати, і чекати завтрашній день»* (чол., 22, 3 хв.).

Так само фаталістичне теперішнє, в основі якого теоретично лежить переконання людини в тому, що майбутнє визначене та не залежить від її індивідуальних дій, під час війни конструюється як захисна стратегія (*«дуже сильний фаталізм, напевно, це то, що допомагає якимось не так нервуватись, і це просто прийняття, що є речі, які від нас не залежать»* чол., 22, 3 хв.). З одного боку, ця залежність від зовнішніх обставин дуже ускладнює життя: *«У мене немає землі під ногами, коли я не знаю, що далі. Вранці я прокидаюся, я хочу знати хто, куди, що і як. А тут зараз я не знаю, що буде за рік. Хто буде поряд, як воно буде. Мені дуже складно»* (жін., 46, 2 хв.). З іншого, хоча теоретично на особистісному рівні фаталістичне сприйняття теперішнього сприяє розвитку депресії та зниженню уваги до майбутніх наслідків власних дій, версія залежності від зовнішніх обставин, яку ми спостерігаємо в наративах зараз, ускладнює, але не блокує активність.

Існує тип центрації на теперішньому, в якому акцент на активності в теперішньому розглядається як визначальний чинник того, яким буде майбутнє. Як зазначалося в одному з наративів, *«якщо ми будемо думати тільки про майбутнє, що буде, коли вона закінчиться, а не думати, що буде, щоб вона закінчилась, то війна може і не закінчитись»* (чол., 25, 3 хв.). За такої версії образу теперішнього респонденти зберігають

суб'єктність, намагаючись впливати на зовнішні обставини, а не просто підлаштовуватися під них: *«Просто кожен день робити все, що ти можеш. Можеш жити – живи. Можеш працювати – працюй. Можеш допомагати – допомагай, морально, фінансово, не знаю, як завгодно. Просто щось маленьке, але постійно роби»* (жін., 39, 2 хв.).

Орієнтація на позитивне майбутнє також доволі поширена, однак також має свої особливості. Теоретично вона пов'язується з поведінкою, в якій домінує прагнення до майбутніх цілей та увага до майбутніх наслідків. При аналізі наративів до цієї групи відносили респондентів, які мали чіткі плани на повоєнне майбутнє. Було виявлено два типи таких орієнтацій. Перший – орієнтований на реалізацію власної життєвої траєкторії, яка враховує зовнішні обставини, але не поєднується прямо з майбутнім країни. Йдеться про збереження або відновлення руху по лінії власного розвитку, яка була окреслена ще до війни. Для молодих людей бачення майбутнього пов'язано з реалізацією намічених життєвих планів: *«З початком війни, коли зрозумів, що життя якимось та й буде продовжуватись, то зрозумів, що то, що собі намітив до цього, треба продовжувати займатися цим далі... Світ вносить певні свої корективи, і то, до чого я йду, не змінюється. Просто, якби там не було війни, був би один шлях до цієї мети, а тепер от інший шлях. Приходиться якимось адаптуватися»* (чол., 22, 3 хв.). Для респондентів, які вже мали до війни реалізовані життєві проекти, йдеться про відновлення руху в уже визначеному попередньо напрямі: *«Зараз розвиваю бізнес, волонтерська робота є, розвиваюсь сама. Повернулась до того життя, яке було»* (жін., 43, 2 хв.).

Другий тип орієнтований на тісне поєднання бачення власного майбутнього з майбутнім країни. При оптимістичному образі майбутнього країни респонденти бачать себе як учасника відновлення країни: *«Я відчуваю, що я маю бути дуже наближена до відбудови. Я маю на увазі якоїсь масштабної відбудови, як поняття переносного»* (жін., 23, 3 хв.). За негативного образу майбутнього країни респонденти налаштовуються на те, що самі стануть учасниками збройного конфлікту: *«Я планую жити за тезою, що я живу в Україні або у війську, або для війська... Тому що рано чи пізно треба буде прийняти рішення мобілізуватися»* (жін., 20, 3 хв.).

Підсумовуючи картину майбутнього, яка постає в наративах, можна констатувати, що через три роки після початку повномасштабного вторгнення у більшості населення, як це показують результати кількісних

та якісних досліджень, зберігається переважання оптимістичного бачення майбутнього країни. Проте наративний аналіз показує, що часові перспективи бачення майбутнього країни та індивідуального майбутнього можуть значною мірою розходитися. Позитивна картина майбутнього країни є відкритою й може відсуватися в далеке майбутнє, і навпаки, індивідуальну часову перспективу значної частини респондентів характеризує закритість майбутнього. Таке розходження сприяє гальмуванню мотивації підтримувати соціально спрямовану активність і потребує спеціальної роботи по створенню соціально сконструйованих уявних наративів, які б транслиували ідею досягнення позитивного майбутнього країни через поєднання індивідуальних зусиль кожного на шляху до реалізації власного позитивного майбутнього.

9.2. Сценарії повоєнних українсько-російських відносин в уявленнях населення

Прогнозувати, як реально складатимуться повоєнні відносини, під час війни доволі складно. Дійсність, яка супроводжуватиме перехід від надзвичайної ситуації до мирних умов життя, може великою мірою не відповідати очікуванням, які фіксують дослідження сьогодні. Натепер соціологічні дослідження підтверджують зміни у ставленні українців до Росії після початку війни, і те, що війна вплинула на бачення того, як мають у майбутньому будуватися міждержавні відносини. Так, за даними всеукраїнського опитування Київського міжнародного інституту соціології у травні 2022 року, лише 2% населення добре ставилися до Росії, тоді як перед початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року таких було 34% (КМІС, 2022а). При цьому радикальні зміни відбулися на індивідуальному рівні. Автори дослідження повторно опитали в травні 513 респондентів – учасників опитування, проведеного на початку лютого 2022 року. Виявилось, що 80% серед тих, хто в лютому мав добре ставлення до Росії, і 97% з тих, хто тоді вагався з відповіддю, тепер змінили своє ставлення на погане.

Певні трансформації було зафіксовано і в уявленнях населення про те, якими б воно хотіло бачити відносини України з Росією. Зокрема, частка тих, хто вважає, що відносини України з Росією мають бути такими ж, як з іншими державами – із закритими кордонами, візами, митницями, зросла порівняно з періодом перед повномасштабним вторгненням (станом на лютий 2022 року) з 44% до 79%. Натомість з 48% до 11% поменшало тих, хто вважав, що Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами – з відкритими кордонами, без віз і митниць (КМІС, 2022б).

Водночас опитування свідчать, що з часом гострота негативного емоційного сприйняття ситуації поступово зменшується, а отже, і бачення майбутнього відновлення взаємин між населенням країн змінюється. Зокрема, за даними соціологічної групи «Рейтинг», частка тих, хто, відповідаючи на запитання *«Як Ви вважаєте, чи можливе відновлення дружніх відносин українців з росіянами через деякий час після закінчення війни?»*, обрав варіант відповіді «не можливе», зменшилася з 64% у квітні (опитування робилося після звільнення Київщини від російських загарбників) до 49% у серпні. Водночас

частка тих, хто вважав, що це стане можливим через 20–30 років, зросла з 22% до 29%, а частка тих, хто вважав це реальним через 10 років, – з 7% до 14% (Соціологічна група «Рейтинг», 2022). Хоча з методичної точки зору питання є не зовсім коректним, зокрема, через те, що йдеться про відновлення через «деякий час», а у варіантах відповіді найдовший період часу, необхідного для відновлення, обмежено перспективою 20–30 років, сама по собі тенденція до певного зменшення емоційної напруженості в оцінці повоєнних відносин у цей період була показовою. Однак слід зважати, що на той час (у серпні 2022 року) сама перспектива закінчення війни видавалася більшості населення доволі близькою, лише 20% опитаних вважали, що війна триватиме більше року.

Безумовно, на оцінку повоєнних відносин між країнами впливає і перебіг подій на фронтах, і масштаби втрат, яких зазнає населення, а отже, вона не має сталого характеру і може відбивати як бажання максимально обмежити відносини, так і бажання поступово їх відновлювати. Ще більшою мірою вплине на зміни очікувань щодо того, як мають вибудовуватися відносини між країнами, що воювали одна з одною, сам факт закінчення війни. Однак від початку повномасштабного нападу в масовій свідомості населення закладаються певні засади сприйняття країни-нападника, які певною мірою визначатимуть ставлення до майбутніх відносин з нею в довгостроковій перспективі. Йдеться про переживання населенням колективної травми, яка згодом може трансформуватися у культурну і визначатиме сприйняття Росії та росіян на тривалу історичну перспективу.

Для оцінки тяжкості наслідків реальної колективної травми застосовуємо схему, яка враховує дію таких чинників: 1 – масштаб травматизації; 2 – рівень порушення справедливості під час травматизації; 3 – неможливість (нездатність) протистояти силі, що травмує; 4 – неможливість емоційно відреагувати на травматичну ситуацію, відкрито виразити почуття з приводу трагічних подій (Горностай, 2012). Вплив цих чинників на населення в умовах війни з Росією різноспрямований. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми. Натомість соціум не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму, і не обмежений у вияві власних емоційних реакцій, що сприяє спробам подолання колективної травми.

Перебування всередині травматичної ситуації дає можливість зафіксувати ті наративні фрейми, які закладають основи спіралі означення

на індивідуальному рівні. Водночас ці фрейми відбивають і колективну травму, оскільки під час війни завдані страждання такою ж мірою колективні і соціальні, як й індивідуальні, а отже, індивідуальна та колективна травми підсилюють одна одну (Eugeman, 2002, 2013).

Предметом нашого розгляду будуть наративні фрейми, які про-дукуються тими, хто переживає колективну травму безпосередньо. Однак у них уже фіксуються усі ознаки колективної травми, які виокремлюють дослідники при розгляді наслідків колективної травми в історичному контексті, причому це спостерігається як у наративах жертв, так і в наративах нападників (Hirschberger, 2018).

Наратив жертв у історичному зрізі характеризується насамперед передачею через культурні значення та традиції відомостей про загрозу, що сприяють збереженню групи. Це посилює екзистенційні побоювання та сприяє вбудовуванню травми в символічну систему значень. У результаті переживання колективної травми зміцнюється відчуття колективного «я» та почуття історичної колективної самості, що сприяє відчуттю сенсу та пом'якшенню екзистенційної загрози. Згодом відбувається увічнення пам'яті про травму та небажання зачиняти двері перед минулим.

Водночас для групи нападників колективна травма є загрозою ідентичності, оскільки вона створює напруженість між бажанням розглядати групу в позитивному світлі і визнанням моральних злочинів у її минулому. Як наслідок виникає перервність історії групи, що слугує дистанціюванню нинішніх членів групи від минулих ініціаторів травмівних подій. Це спричиняє розрив у колективній пам'яті. Він може бути радикальним, коли травмівні події або повністю заперечують, або їх зрікаються і відмовляються брати якусь відповідальність за них. Проте частіше члени групи реконструюють травму і уявляють її таким чином, щоб зменшити колективну відповідальність.

Емпіричну основу дослідження становить масив з 193 напівструктурованих інтерв'ю, які збиралися в різні періоди війни. 77 інтерв'ю було проведено в березні–травні 2022 року з представниками різних груп мирного населення (біженцями з територій, які були окуповані / знаходились під загрозою окупації, піддавалися обстрілам і зазнали руйнувань, і мешканцями територій, які безпосередньо не постраждали від воєнних дій). Через рік, у березні–червні 2023 року, було проведено 25 інтерв'ю з цивільними особами, що перебували на неокупованих територіях України. З вересня 2023 по січень 2024 року

було проведено 25 інтерв'ю, з військовими. У січні–квітні 2023 року та березні–травні 2024 року було проведено 34 інтерв'ю з воєнними мігрантами, які перебували на той час за кордоном. У січні–лютому та жовтні–грудні 2024 року було проведено 17 інтерв'ю, з мігрантами, які повернулися в Україну. У квітні 2025 року було проведено 18 інтерв'ю з цивільними особами, які перебували на неокупованих територіях України. Всього було опитано 120 жінок і 73 чоловіків віком від 18 до 74 років. Для аналізу обрано фрагмент інтерв'ю, в якому інформантів просили уявити, як, на їхню думку, складатимуться відносини України і Росії після війни. Широке представництво груп з різним досвідом переживання війни та проведення інтерв'ю в різні періоди розгортання воєнних дій дали можливість здійснити панорамний аналіз наративних фреймів, у яких втілювалися уявлення респондентів про майбутні відносини України і Росії.

Аналіз наративів показав, що в них представлено два типи реакцій – *спонтанна*, в якій зафіксовані найбільш актуалізовані або бажані варіанти побудови відносин, і *відрефлексована*, в якій інформанти більшою мірою спираються на реалії і від бажаного переходять до можливого. При цьому версія щодо характеру відносин може змінюватися, але, як часто зазначають самі інформанти, продуковані ними варіанти є або малоймовірними, або залежними від дії чинників, які складно передбачити.

Аналіз спонтанної реакції як «чистого» наративу дав можливість зафіксувати чотири типи акцентованих інформантами очікувань, які віддзеркалюють спроби протистояти ситуації, що травмує.

1. Очікування, що акцентують емоційне наповнення відносин (ворожість, ненависть), представлені наративним фреймом «*вороги на-завжди*».

Якщо акцент у переживанні травматичної ситуації робиться на масштабі втрат і несправедливості нападу системоутворюючим елементом бачення майбутніх відносин є *ненависть* через завдані страждання, яка фреймується через висловлювання на кшталт «*ніколи не пробачу*», «*живий біль*», «*не можна буде забути*» («*це залишиться протягом довгого часу, в цій війні багато хто втратив близьких, рідних. Цього не пробачать і не забудуть. Навіть якщо через декілька... через 100, 200 (років), ми наладино з ними нормальні відносини*» (чол., 22); «*історія найкраще працює тоді, коли вона має родинну кров, а зараз вона зачепила кожного. Тому я думаю, що це не забудеться в жодному разі*» (чол., 21).

Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травму, росіяни розглядаються як носії *ворожості*, характеризуються як споконвічні «загарбники», які в будь-якому випадку «будуть прагнути реваншу» («скільки існує Росія, стільки вона чинить звірства відносно інших держав, народів» (чол., 22); «вони пишаються тим як вони руйнують... вони пишаються тим, як вони знищують, і для пересічного громадянина там цей танк, який стріляє на ходу, це прямо викликає у них гордість за країну, що вони дуже круто можуть знищувати інших людей» (чол., 38).

В обох випадках стосунки характеризуються як «повністю негативні» або «дуже натягнуті» на тривалий час («Мне кажется примирения между нашими странами не будет уже никогда, да и друзьями мы никогда не будем, даже приятелями просто. Мне кажется, это будет такая политика, ну не агрессивная, но мы всегда теперь будем врагами» (жін., 35).

2. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами наративних фреймів – «перманентна війна» та «дистанціювання». В основі усіх цих наративів – *ворожість Росії*.

Наративний фрейм «перманентна війна» побудований на поєднанні *ворожості та ненависті* («мирна угода в кінці бойових дій буде просто перемир'ям перед наступною війною. Загалом, це буде перемир'я, коли дві нації один одного ненавидять, тому що купа смертей, в багатьох людей хтось загинув, хтось постраждав. Тобто оце не буде давати змоги якось замиритися з Росією, абсолютно ніяк» (чол., 21); «нас чекає з Росією холодна війна. Яка буде мати багато моментів перейти в гарячу, буде регулярні загострення або біля кордону, або ще десь. Будуть періодичні обстріли, можливо з їхньої території нас, можливо, ми тожте будемо стрілять у відповідь, тому що я не думаю, що з ними буде мир» (чол., 22). Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців і росіян на бажане майбутнє («війна залишиться в культурі, в свідомості. Вона не буде завершена ні перемогою, ні поразкою. Вона буде на паузу поставлена. І це в довгостроковій перспективі робить якесь повернення до дружніх стосунків з Росією ще більш малоімовірним» (чол., 20).

Наративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрозі так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Відносини мають бути максимально обмежені як у фактичному, так і у ментальному просторі: «Я считаю, что нам вообще забор нужен. Я не боюсь этого

слова, такой большой пятиметровый крепкий бетонный забор, который еще некоторое время и на границе с Белоруссией стоит, пока они там не закончат чистить свои конюшни» (чол., 34).

3. Очікування, що заперечують взаємини, представлені наративним фреймом «ніяких стосунків». Він містить образ бажаного майбутнього, в якому з Росією «краще не мати жодних стосунків» («я би хотів, щоб з ними були розірвані всі абсолютно максимально відносини, окрім тих компенсацій, які вони мають виплачувати. Тобто я не хочу, щоб ми з ними ані торгували, ані навіть, щоб наші громадяни могли перетинати кордон один одного. Абсолютно жодних ніяких відносин, тим більше на побутовому рівні, щоб люди їздили як туристи, щоб люди одружувалися, зустрічалися, дружбу заводили ще щось. Я б хотів, щоб стосовно цього було абсолютно і повне табу» (чол., 21) Цей фрейм у наративах репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення Росії в принципі («розпадеться на кілька нових утворень», «буде повністю ізольована від світу»). У процесі подальшої рефлексії частина інформантів після спонтанного заперечення переходить до наративного фрейму «дистанціювання».

Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації – «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

4. Очікування поступової нормалізації стосунків мають поодинокий характер і продукуються зазвичай російськомовними респондентами. Спонтанний наративний фрейм «з часом все налагодиться» відрізняється від очікувань можливої нормалізації, що доволі часто спостерігаються в ході рефлексії стосунків, тим, що містить сприйняття росіян, яке не ґрунтується на тотальній ненависті чи ворожості («много россиян поддерживает нашу страну и нашу правду. И я не считаю их врагами и я не хочу, чтобы думали, что мы ненавидим их всех только из-за российского паспорта» (жін., 29) або взагалі спирається на вкорінений у свідомості міф про «дружній народ» («А потом сможем вернуться к нормальным отношениям как это было до Крыма. Мы же нормально общались, дружили, ездили друг к другу в гости» (жін., 32). Однак і в цьому наративі закладається необхідність досить тривалого часу («30–40 років», «не меньше покоління») до нормалізації.

Частина спонтанних наративів не містить сформованої остаточно картини майбутніх відносин і одразу маркується інформантами через фрейм *«залежно від»*. Чинниками, які визначають різні варіанти розвитку відносин, називають подальший перебіг війни (*«треба спочатку зберегти Україну як державу»*), *«залежно від того, чим закінчиться війна»*) та позицію Росії, її можливостей та бажання продовжувати війну.

Загалом тема чинників, що визначатимуть подальші відносини, широко розвивається в процесі рефлексії і дає змогу представити значно деталізованішу картину майбутніх стосунків, ніж це зафіксовано у спонтанних наративних фреймах. Зокрема, фрейм *«ніяких стосунків»* починає трансформуватися у більш реалістичні варіанти розвитку подій, мірою того, як респонденти намагаються раціоналізувати свою позицію за умови, що Росія все ж таки продовжить існування і після війни. Досягти цього легше в ситуації, коли післявоєнна Росія представляється як виснажена в ході війни й економічно слабка. Тоді контакти з нею позбавлені будь-якого сенсу. Як зауважує один з респондентів: *«Ми просто не будемо з ними якийсь час контактувати. Мститися їм нема чого, який сенс мститися. Ну по суті нам вони не потрібні. Тому загнати їх в свої межі»* (чол., 34).

Однак суто емоційне бажання відсторонитися насправді ґрунтується на уявленні про Росію як джерело постійної екзистенційної небезпеки. При цьому респонденти почасти й самі не знають, як його реалізувати (*«ми просто мали б перервати усі з ними стосунки, відгородитись. Я не знаю, наскільки це можливо, но це має бути якось зроблено»*) (жін., 21).

Спроби уявити картину *«тотальної ізоляції»*, якщо вони втілюються респондентами в конкретні пропозиції, видаються мало реалістичними. Так, одна з респонденток (жін., 21) пропонує, зважаючи на *«величезні шалено кордони»* поставити *«по ширині 5-метрову бетонну стіну»*, повністю припинити економічні відносини, хоча й розуміє, *«що нам буде дуже тяжко, що там природні ресурси»*, повністю заборонити російські паспорти, видавати лише вид на проживання, заборонити російську мову *«ніколи не державна, ніколи в публічному просторі, якомога менше в видавничому просторі»*. При цьому вона добре усвідомлює сумнівність пропонованих заходів, констатує, що *«це способи 19 століття»*. Однак це видається їй єдиним способом забезпечити власну безпеку, бо *«по-іншому, мені здається, не буде спокійного життя ніколи»*.

У ході рефлексії щодо майбутнього наратив «*ніяких стосунків*» перетворюється на наратив «*обмежені стосунки*». Насамперед йдеться про те, що після війни Росія має відшкодовувати Україні збитки. Відповідно респонденти зауважують, що «*стосунки будуть полягати тільки в тому, що вони будуть платити нам репарації*» (жін., 24). Тобто має зберігатися певна економічна взаємодія, але при цьому респонденти сподіваються, що не буде мови «*про якісь політичні відносини, чи культурні відносини*» (жін., 20).

Перехід від фрейму заперечення стосунків до наративного фрейму «*дистанціювання*» здійснюється двома шляхами. Перший є трансляцією минулого в майбутнє. Загалом, характерною ознакою усіх уявлень про майбутнє у стосунках України та Росії є трансляція ситуації, що має місце під час війни, коли відносини фактично розірвані, на повоєнний період. Відповідно в процесі рефлексії респонденти тяжіють до відтворення ситуації, яка була до війни, вважають, що відносини «*будуть максимально натягнутими, як і було, нічого позитивного в перспективі, якщо Росія залишиться у тій формі, в якій вона є*» (жін., 33).

Другий шлях пов'язує майбутні відносини з тим, які переживання залишила по собі війна як в українців, так і в росіян. Відповідно, доки зберігається колективна пам'ять, «*будуть дуже погані відносини і між країнами і між людьми*», а керівництво держав намагатиметься виразити «*волю народу*» і демонструватиме «*дуже холодне, дипломатичне ставлення*» (жін., 32). При цьому знову-таки, з одного боку, відтворюється модель стосунків, яка почала реалізовуватися після 2014 року, коли зв'язки між країнами почали активно згортатися (зменшення експорту, згортання економічного співробітництва, блокування російського медійного контенту), з іншого – маємо умовне продовження війни, яка «*буде тривати на дипломатичному рівні на всіх інших рівнях*» (жін., 33).

У ході рефлексії щодо розвитку конкретних видів відносин знову виникає проблема розрізнення бажаного й реального. Респонденти, які намагаються дотримуватися лінії дистанціювання, але не бачать як її реалізувати, вдаються до формули «*мені здається*» («*мені здається, що ми без Росії в економічному план проживемо.., без їх культурних надбань ми також можемо прожити, я не бачу в цьому ніякої втрати*» (жін., 32). При цьому уявлення про розрив, які ґрунтуються на емоційних переживаннях, переосмислюються в ході інтерв'ю самими респондентами. Наприклад, один із респондентів, розглядаючи

перспективи економічної взаємодії, спочатку емоційно констатує, *«это уже сейчас из разряда клейма какого-то. Типа ты работаешь с кацапами – фу-фу-фу»*. Але повертаючись до реалій, продовжує – *«и Европа будет закупать дальше газ, и у нас будут пытаться тишком-нишком»* (чол., 28).

Показовим у цьому сенсі є варіанти вирішення проблеми відновлення розірваних родинних зв'язків. З одного боку, сама вона дуже добре усвідомлюється і для прихильників наративу *«дистанціювання»* стає каменем спотикання: *«Для мене, наприклад, найбільше питання родинних зв'язків, в когось родичі в Росії далеко, в когось там і двоє батьків мама в Києві, тато в Москві, або люди, які мають 2 паспорти, російський та український. Як їм бути»* (жін., 21). Радикальна позиція частини респондентів сформувалася переважно на тлі поведінки їхніх російських родичів або близьких, які або позитивно відреагували на вторгнення, або взагалі перервали стосунки з рідними в Україні. Як наслідок, найкращим виходом з цієї ситуації уявляється повний розрив стосунків – *«безпечніше просто забути, що там є родичі взагалі, просто забути»* (жін., 26). Однак у наративах представлений і відрефлексований варіант вирішення проблеми: *«Если все будет хорошо продумано с обеих сторон, то визовый режим дав бы доступ сям 'ям одним в одну сторону, другим в другую сторону»* (жін., 23).

Оскільки наратив *«дистанціювання»* виявляється складним для реалізації, йому на зміну заступає уявлення про відносини країн, що мають різні вектори розвитку: *«Мала б бути максимальна дистанція, хоча я розумію, що економічно й соціально це неможливо і максимальної дистанції не буде. Ну максимальна орієнтація нас на Захід, а вони там вже як куди хочуть»* (жін., 41).

Ключовим моментом, що визначає уявлення про повоєнні стосунки, є те, що ми не можемо відсторонитися від взаємодії через безпосереднє сусідство наших країн. Відповідно картина майбутнього залежить від того, як респонденти уявляють Росію. Наративний фрейм *«перманентна війна»* відбиває ставлення до Росії як до постійного джерела небезпеки – *«ми тут можемо китайську стіну побудувати з ПВО, а він все одно буде лізти. Це їх курс такий, цією перемогою це не закінчиться»* (жін., 29). Відповідно стосунки мають будуватися на ставленні до Росії як держави-агресора, ми маємо бути завжди наготові – *«у нас є кордони, які ця держава може перейти і ми маємо їх захищати, щоб нас воно так не застало, ой, а ми не очікували»* (жін., 21).

Натомість наративний фрейм «з часом все налагодиться» відбиває більш помірковане сприйняття сусідства, позбавлене надлишку демонізації. Наявність стосунків сприймається як природна, проте підхід до побудови стосунків має бути поміркованим. Для цього наративу характерна, з одного боку, реалістична оцінка ситуації (*«нужно просто понимать с кем мы строим отношения и особых иллюзий по этому поводу не питать, никогда»* (жін., 60), а з іншого – сподівання на зміни в самій Росії (*«мне хочется верить, что адекватность в России переможе і вони стануть нормальним сусідом»* (чол., 25).

Ідея певних змін як необхідної умови побудови повоєнних відносин є ключовою в створенні картини майбутнього. Спектр бажаних змін – доволі великий. Ми вже бачили, що в територіальному контексті він не обмежується вимогою повернення українських територій, а втілюється в картину майбутнього розпаду Росії. Проте найчастіше в наративах умовою побудови майбутніх відносин згадуються політичні зміни, зокрема, зміна російської влади. Слід зазначити, що ще в перший рік війни ця умова набула офіційного оформлення. У своєму зверненні від 30 вересня 2022 року Президент прямо зазначав: «Ми готові до діалогу з Росією, але вже з іншим президентом Росії» (Укрінформ, 2022). Водночас в інтерв'ю, які були зібрані в березні–травні, респонденти не лише зазначали необхідність зміни влади в Росії, а й висловлювали сподівання, що це має бути і позицією української влади: *«Если режим Путина останется при власти, для мене особисто, і я сподіваюсь для української влади, буде повне табу на будь-яке пом'якшення наших стосунків»* (жін., 22). Причому зміна влади в Росії частиною респондентів розглядалась не лише як основа для відновлення відносин у повоєнний період, а як одна з вирішальних умов завершення війни (*«мне здається, что война не может закончиться, пока в России та сама влада, тому що умовно путін не заспокоїться і нам прийдеться дочекатися того моменту, коли там щось зміниться»* (жін., 32).

Зміна влади як умова для побудови повоєнних відносин передбачає принаймні дві складові. Перша – це повне викорінення пропутінського оточення і його покарання (*«пока полностью не очистится власть, верхушка от путиноидов мало-мальски тех, что прикоснулись к тому, что есть на данный момент ничего не поменяется, все будут друг друга ненавидеть»* (чол., 28). Друга – прихід до влади людей, які змінять вектор розвитку країни: *«Если влада в России перезапуститься, до влади придут адекватні нормальні люди з новим баченням,*

не з тим, що зараз є в Росії, що Захід поганий, що у всьому винні американці. І будуть працювати не на загарбництво, а на розбудову своєї держави демократичної, з таким народом я думаю, що можна буде попрацювати» (чол., 21). Слід також зазначити, що сам по собі сценарій зміни влади в Росії на сучасному етапі видається респондентам малоймовірним і супроводжується уточненнями на кшталт «можливо з часом», «якщо вони раптом», «це буде дуже напевно для них складно» і т. ін.

Головною перепоною руху в цьому напрямі є, на думку респондентів, російська ментальність. Зміни її вважаються надважливою умовою побудови повоєнних відносин. Йдеться про відмову росіяни від «імперських амбіцій», бажання «захопити всіх і вся кого можна», які постійно відтворюються в історичній перспективі трохи змінюючи форми, спочатку в російській імперії, потім у Радянському Союзі, а тепер і в сучасній Росії.

Оскільки побудова будь-яких стосунків потребує зусиль з обох боків, ставлення росіян до України та українців є важливою складовою взаємодії у майбутньому. Однак, зважаючи на те, що росіяни перебувають під впливом масованої пропаганди, натепер у їхніх наративах констатується відсутність такого бажання, що для частини респондентів ставить під сумнів доречність самої постановки питання про налагодження стосунків – «если они не делают никаких продвижений в ту сторону, то мне думать как с ними дружить, это дико» (жін., 39). На тлі культивування міфології, в якій «лише росіяни праві, а решта світу помиляється», будувати якісь стосунки досить складно, і їхня нормалізація залежатиме від того, чи зможуть росіяни переглянути свої позиції («настільки довго будемо їх вважати ворогами наскільки довго вони будуть вважати, що це військове вторгнення є правильним» (жін., 40).

Як наслідок сподівання на зміни значно відтермінується і бачиться респондентам у віддаленій перспективі. Відповідно уточнюється наративний фрейм «вороги назавжди» і в ньому виникає доволі давня історична аналогія: «Як Моїсей 40 років водив євреїв по пустелі, то певно треба прожити ці 40 років, щоб змінилися ті покоління, які зараз живуть у Росії, оскільки орки всі люди, які зараз у свідомому віці, вони всі наші вороги наразі, оскільки не створюють опозицію Путіну» (жін., 20).

Загалом точками відліку для побудови картини майбутніх стосунків респонденти часто звертаються до аналогій такого роду. Хоча колективна травма переживається тут і тепер, для побудови картини

повоєнних стосунків їх вписують у аналогічні ситуації як минулого, так і теперішнього. При цьому різні наративні фрейми подеколи виводяться з тих самих історичних подій, залежно від того, що саме акцентують у них респонденти.

Найбільш поширеним є звернення до історії Другої світової війни і того, як змінювалося в історичній перспективі ставлення до фашистської Німеччини. Причому до цього кейсу звертаються як для підтримки усіх наративних фреймів. Прихильники бачення того, що *«з часом все налагодиться»*, апелюють до того, що *«люди даже простили немцев, а уж что они тут творили, так это никакого сравнения»* (чол., 50). Ті, хто бачить ситуацію з позицій *«вороги назавжди»*, підкреслюють, що немає відмінностей між фашизмом в Німеччині і в Росії (*«вони ж навіть не розуміють, що вони творять, що вони фашисти. Вони цього не усвідомлюють, або не знаю, усвідомлюють і такі ну ок»* (жін., 32) або між Путіним і Гітлером (*«Гітлер і Путін дуже схожа риторика»* (жін., 29); *«на такій саме риторичі і Гітлер і виїхав свого часу, бо тоді в Німеччині були реваншистські настрої і вони вирішили знову захопити собі всю Європу»* (жін., 30).

Характерно, що в апелюванні до історії Німеччини існує повна згода щодо того, що негативне ставлення до німців у світі згодом було подолано. Однак частина респондентів вважає, що цей шлях не зможе пройти Росія, через неспроможність і небажання визнати власну провину (*«в Росії немає шансів так як в Німеччині, компенсувати це за декілька поколінь, тому що німецький народ він думаючий, а російський не думаючий»* (жін., 51); *«це не Німеччина, в якій є можливість якось розвинути країну, щоб інші країни захотіли співпрацювати. То Росія просто на віка, це буде ворог № 1 у всьому світі. І в них немає мозгів, щоб довести свою країну до якогось более-менее состояния»* (жін., 23).

У наративному фреймі *«перманентна війна»* майбутні відносини між Україною і Росією асоціюються з взаєминами Ізраїлю та Палестини (*«боюсь, що ми станемо Ізраїлем і Палестиною і в нас кожні 3–4 роки буде війна»* (жін., 29); *«мабуть, десть так як в Ізраїлю і Палестини, чи щось на кшталт цього. Зрозуміло, що довіряти їм взагалі не варто, тому що є насправді ризик, що це може знов повторитися»* (чол., 21). У наративному фреймі *«дистанціювання»* стосунки представляються як побудовані на кшталт моделі взаємодії Південної та Північної Кореї (*«як Південна і Північна Корея, отакий сценарій, що ми просто ніяк не будемо спілкуватися, дружити і тому подібне»* (чол., 21); *«принаймні*

в найближчі 10–12 років буде ізоляція в умовах якоїсь постійної ворожечі, щось таке схоже як Північна Корея з Південною» (жін., 21).

Уся різноманітна палітра очікувань щодо майбутнього повоєнних стосунків, яку представлено вище, є відбитком реальних переживань травмівних подій. Проте вирішальним для побудови цих стосунків буде те, що відбуватиметься між подіями війни і їх подальшою репрезентацією, яким буде перебіг «процесу травми». За Александером, у основі цього процесу люди, які є дійовими особами подій і транслюють описи минулих і теперішніх подій, як наратив руйнівного соціального процесу та вимогу емоційної, інституційної та символічної компенсації та відновлення (Александер, 2012).

Аналіз наративів підтверджує, що на сьогодні вираженою у масовій свідомості є готовність до репрезентації подій війни як травми в майбутнє через міжпоколінну трансляцію. Яскравий приклад такого маніфесту бачимо в наративі молодої жінки: *«Мої діти, мої внуки і правнуки і їхні праправнуки я клянусь, вони будуть ненавидіти Росію. Я лишу щоденники, я запишу відео свої. Не дай Боже хтось буде любити Росію. Я зроблю все, щоб чим більше поколінь ненавиділо Росію»* (жін., 27). Відповідно, як раніше в іграх дітей ворогами були фашисти, так тепер *«у наших дітей і наших онуків ворогами будуть росіяни в цих іграх»* (чол., 40).

Також на основі корпусу проаналізованих текстів можна припустити, що «групою носіїв», які є колективними дійовими особами процесу травми, в українських реаліях скоріше виступатиме «покоління незалежності». Це прямо формулюється в деяких наративах як призначення покоління: *«Наше завдання, нашого покоління як молодих: не дати про це забути. І будувати так, щоб ми пам'ятали про всі наші героїчні сторінки. Звісно, всі героїчні сторінки, вони є трагічними, але про них треба пам'ятати і про них треба нагадувати. Тому ми не забудемо»* (чол., 21). Це покоління виховано на іншій версії української історії, ніж та, яку транслювали в радянські часи. Відповідно для них сучасна війна вбудовується в ланцюг травмівних історичних подій – *«з пластом війни, яка почалась зараз, піднявся пласт історії загалом. Нам тільки Голодомор не можна пробачати взагалі ніколи. А що говорити про цю війну»* (жін., 21). Відповідно важливою видається не лише особиста реконструкція і трансляція подій війни, а й закарбування її в історії: *«Мені хотілося дуже, щоби зараз історики зробили все, щоб закарбувати це дуже-дуже сильно, і в інфраструктурі міст, напевно, і в матеріалах, що видаються, в принципі у всьому»* (жін., 22).

Отже, можна говорити про наявність підстав для застосування теоретичної моделі культурної травми Александера для аналізу сучасної ситуації і прогнозування майбутнього повоєнних українсько-російських відносин. Має місце «заява» про травму, визначилася група носіїв, яка готова представити цю заяву аудиторії-громадськості, зручною є ситуація для конструювання травми, чому сприяє історичне, культурне та інституційне оточення. Однак, як відбуватиметься цей процес, наразі передбачити складно. Чи вистачить групі носіїв здатності переконати аудиторію, чи буде звинувачення росіян у тому, що відбулося, таким, що панівним стане наратив ворожості, чи їхні зусилля виявляться недостатніми і знову все поступово забудеться, поки що невідомо. Сумніви в цьому висловлюють самі представники групи носіїв. Як зауважує респондентка, *«в українців було дуже багато причин ненавидити Росію, у нас було дуже багато всяких історичних подій, після яких можна було сказати: ми не пробачимо і росіяни вороги. Чи буде ця війна такою вже точкою невороття, скоріше так, ніж ні, але українці такі всепрощаючі, для цього треба прикласти зусилля якісь. Але я не впевнена. Я не знаю»* (жін., 26).

Коротко підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити висновки, що наративні фрейми, які формувалися на початку війни, відбивали переважно спонтанні емоційні реакції на ситуацію втрати як особистісної, так і колективної безпеки. Бачення формату повоєнних взаємодій поступово трансформується залежно від розвитку подій війни, однак усі сформовані від початку повномасштабного вторгнення фрейми зберігаються в наративах.

Висновки

Дослідження формування і дії наративних фреймів майбутнього на індивідуальному рівні показало відсутність прямого відтворення на рівні особистості версій майбутнього, які транслюються ззовні. Натомість зафіксовані складні конфігурації очікувань як щодо віддаленого та близького майбутнього, так і щодо особистісного майбутнього і майбутнього країни. На основі проведеного аналізу виявлено кілька сценаріїв майбутнього країни. Позитивне майбутнє представлено раціональною та емоційною версією. Перша – представляє Україну як процвітаючу країну, члена ЄС, члена НАТО, а отже, відтворює на-

ціональний стратегічний наратив невідворотності руху до бажаного ідеалу. Друга – ґрунтується на загальній оптимістичній орієнтації респондентів, йдеться не про європейськість і прогрес, а про здійснення мрій та бажань респондентів. У негативній версії образ майбутнього повоєнної України виглядає гіршим, ніж образ її воєнного теперішнього. Негативні версії майбутнього постають на очікуваннях повернення до негативного минулого або на очікуваннях руйни. У наративах індивідуального майбутнього було виокремлено лише образи теперішнього та позитивного майбутнього, при блокуванні негативного майбутнього.

Важливою складовою загальної картини майбутнього є очікування, пов'язані з тим, як складатимуться відносини між ворогуючими країнами в майбутньому. Протягом усього періоду повномасштабної війни в наративах не спостерігалось суттєвих змін. Найбільш поширеним є варіант очікувань, що акцентують емоційне наповнення відносин, представлений наративним фреймом *«вороги назавжди»*. Якщо акцент у переживанні травмивної ситуації робиться на масштабі втрат і несправедливості нападу, системотвірним елементом бачення майбутніх стосунків є *ненависть* через завдані страждання. Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травму, росіяни розглядаються як носії *ворожості*, характеризуються як споконвічні *«загарбники»*. В обох випадках стосунки характеризуються як *«повністю негативні»*. Відповідно очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами наративних фреймів – *«перманентна війна»* та *«дистанціювання»*. Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців та росіян на бажане майбутнє, що взагалі робить сприйняття ситуації в контексті перемога – поразка нерелевантним.

Наративний фрейм *«дистанціювання»* відбиває прагнення протистояти загрозі так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Стосунки мають бути максимально обмежені, в ідеалі їх бажано уникнути взагалі. Фрейм *«ніяких стосунків»* містить образ *бажаного* майбутнього і репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення Росії в принципі. Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації – *«неможливо пробачити»*, *«неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда»*, *«зруйновано міф про братерство»*.

Аналіз наративів підтверджує, що на сьогодні вираженою в масовій свідомості є готовність до репрезентації подій війни як травми в майбутнє через міжпоколінну трансляцію. Серед багатьох небезпек, які створила і продовжує створювати війна для українського суспільства, однією з найнебезпечніших є те, що потенційною «групою носіїв», які є колективними діючими особами процесу травми, в українських реаліях скоріше виступатимуть не військові, повернення яких очікують з тривогою, а «покоління незалежності», з яким були пов'язані сподівання на оновлення країни. Це покоління виховане на іншій версії української історії, ніж та, яку транслювати в радянські часи. Відповідно для нього сучасна війна вбудовується в ланцюг травмівних історичних подій, що дає підстави для конструювання травми, чому сприяє історичне, культурне та інституційне оточення. Однак, виходячи з розуміння багатоваріантності картин майбутнього в кризовому суспільстві, передбачити сьогодні, чи стане наратив ворожості панівним, неможливо. Прогноз зміни в баченні формату повоєнних взаємодій залежатиме від розвитку подій війни, при цьому на формування картини майбутнього впливатиме те, чи перетвориться колективна травма на культурну.

Перелік джерел посилання

- Андерсон, Б. (1983/2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Критика.
- Арестович, А. (2019, 18 марта). *Полноценная война с Россией начнется через пару лет*. Апостроф TV. [Відео]. YouTube. youtu.be/H50ho9Dlrms
- Арестович, А. (2022a, 5 марта). *В Гостомеле спецназ ГУРи 3 полк...* Facebook. <https://www.facebook.com/alexey.arestovich/posts/5268220136575357>
- Арестович, А. (2022b, 13 березня). *Стратегічний перелам вже наступив*. Телеканал Прямий. [Відео]. YouTube. <https://web.archive.org/web/20220314154600/https://www.youtube.com/watch?v=qETYLixjuJY>
- Арестович, А. (2022c, 10 августа). *Сенсационное интервью*. В гостях у Дмитрия Гордона. [Відео]. YouTube. <https://web.archive.org/web/20220821004749/https://www.youtube.com/watch?v=Rfi2Giyelmo>
- Арестович, А. (2022d, 14 августа). *Арестович: Украина – орел, который мнит себя утенком*. Politeka Online с Ингой Мезерей. [Відео]. YouTube. <https://web.archive.org/web/20250106185850/https://www.youtube.com/watch?v=vIu5NyHufCw>
- Арестович, А. (2022e, 30 мая). *Арестович: «Спецоперацию» мы сорвали, теперь нужно выиграть войну*. Фейгин live. [Відео]. YouTube. https://web.archive.org/web/20220614024556/https://www.youtube.com/watch?v=NeenLh_T6j4
- Барчук, М. (2024, 4 листопада). *Одеський лист до ЮНЕСКО і пост-колоніальний синдром*. NV.ua. <https://nv.ua/ukr/opinion/odesa-yunesko-televeducha-miroslava-barchuk-pro-skandalniy-list-v-italiyskomu-vidanni-50463739.html>
- Бачега, Х. (2023, 11 травня). *Володимир Зеленський: «До контрнаступу ми готові»*. BBC. bbc.com/ukrainian/news-65548618
- Бевзенко, Л. (2018a). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.
- Бевзенко, Л. (2024). Війна і новий світовий порядок: варіанти очікуваних сценаріїв у контексті парадигми складності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–178. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.56>
- Білаш, К. (2024, 31 жовтня). *Одеський лист до ЮНЕСКО: «зрада» чи «турбота про місто»*. LB.ua. https://lb.ua/culture/2024/10/31/642643_odeskiy_list_yunesko_zrada_chi.html
- Буданов, К. (2023, 17 квітня). *Чи увійдуть ЗСУ в Крим навесні?* NV.ua. nv.ua/ukr/ukraine/events/koli-zakinchitsya-viyna-budanov-dav-prognoz-novini-ukrajini-50318387.html

- Бутусов, Ю. (2022а, 17 березня). *Ця війна не закінчиться швидко!* ГОВОРІТЬ ВЕЛИКИЙ ЛЬВІВ. [Відео]. YouTube. youtu.be/G8fDNfvKUIc
- Бутусов, Ю. (2022b, 21 серпня). *Питання-відповіді | Бутусов НАЖИВО*. Бутусов Плюс. [Відео]. YouTube. youtu.be/q2jiCLGLuvY
- Бутусов, Ю. (2024а, 20 липня). *Чому Україна єдина у світі у 19-21 сторіччях..* Facebook. https://www.facebook.com/butusov.yuriy/posts/26368620062751607?ref=embed_post
- Бутусов, Ю. (2024b, 25 березня). *Росія знає, як грати на Зеленському: Юрій Бутусов про російських агентів у владі України*. Рандеву. 5 канал. [Відео]. YouTube. youtu.be/M1sQScr2gJw
- Бутусов, Ю. (2024c, 16 березня). *Одного з краєвих комбатів ЗСУ...* Facebook. <https://www.facebook.com/100000909172681/posts/9210273642346183/>
- Вахітов, В., Вахітова, Г., & Заїка, Н. (2025, 8 березня). *Жінки у війні: мотивації залишатися та причини виїжджати*. Центр економічної стратегії. <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/doslidzhennya-1.pdf>
- Ведернікова, І. (2024, 15 липня). *Війна чи мир. Українці хочуть повернути кордони 1991 року, але чіьми руками? Результати соціологічного дослідження*. ZN.UA. zn.ua/ukr/UKRAINE/vijna-chi-mir-ukrajintsi-khochut-povernuti-kordoni-1991-roku-ale-chijimi-rukami-rezultati-sotsiolohichnoho-doslidzhennja.html
- Гетманцев, Д. (2025, 23 січня). *Рівень безробіття в Україні на історичному мінімумі: скільки насправді людей не працюють*. Мінфін. <https://minfin.com.ua/ua/2025/01/23/143960837/>
- Глушенко, В., Коротяєва, І., Роман, В., & Руденко, М. (2024). Гіпотеза Сепіра – Уорфа і принцип лінгвістичної відносності (лінгвоісторіографічний аспект). *Мова*, 41, 5–12. <https://doi.org/10.18524/2307-4558.2024.41.311204>
- Гнезділов, С. (2022, 4 серпня). *Нам потрібна артилерія! Бийте в набати розбиті дзвони, поки ми закриваємо тілами Піски*. Українська правда. pravda.com.ua/columns/2022/08/4/7361799/
- Гнезділов, С. (2024, 25 вересня). *Сергій Гнезділов: про СЗЧ, мобілізацію, відповідальність влади і строки служби*. Бабель. [Відео]. YouTube. youtu.be/MTaUn0DrfHo
- Голда, О., & Гаврилова, Н. (2024). «У чому винні Бабель та Паустовський?»: інтерв'ю з істориком про перейменування в Одесі. *Суспільне Одеса*. [Відео]. YouTube. <https://suspilne.media/odesa/809133-u-comu-vinni-babel-ta-paustovskij-intervu-z-istorikom-pro-perejmenuvanna-v-odesi/>
- Головаха, Є., & Дембіцький, С. (Ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Інститут соціології НАН України.
- Горностай, П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи: спец. вип. Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т.2, 89–95.

- Грицак, Я. (2022, 17 квітня). *Хто буде Карфагеном – Москва чи Київ? Ярослав Грицак про війну за існування*. ТВОЄ МІСТО. https://tvoemisto.tv/exclusive/ye_dva_ne_vyrishenyh_pytannya_ukrainske_i_rosiyske_yaroslav_grytsak_pro_rosiysku_tragediyu_130954.html
- Громова, Г. М., & Титаренко, Т. М. (2023). Валентність майбутнього у наративах українців на початку війни. У В. Г. Панок (Ред.), *Українська психологія. XXI століття. Початок (Дні української психології в Берліні) : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю 27–28 квітня 2023 року* (сс. 318–322). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
- Детектор Медіа. (2021, березень). *Індекс медіаграмотності українців. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження*. https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/175/UA_REPORT_MEDIALITERA%D0%A1Y_INDEX-DM.pdf
- Діброва, В. (2023). Особистісне майбутнє внутрішньо переміщених осіб: стратегії конструювання. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 65–76. <https://doi.org/10.33120/porpp-Vol13-Year2023-130>
- Дробович, А. (2024, 14 червня). *Суспільний договір вічної війни*. Українська правда. pravda.com.ua/columns/2024/06/14/7460763/
- Дюркгейм, Е. (1897/1998). Самогубство: соціологічне дослідження. Основи. Оригінальна праця опублікована у 1897 році.
- Еспресо. (2024, 9 липня). «Політичні ігрища», «спланована акція» та «комусь вигідно»: як деякі відомі українські блогери відреагували на обстріл «Охматдиту». espresso.tv/kultura-politichni-igrishcha-splanovana-aktsiya-ta-komus-vigidno-yak-ukrainski-blogeri-vidreaguvali-na-obstril-okhmatditu
- Європейська бізнес асоціація (ЄБА). (2024, 21 листопада). *Дефіцит кадрів, високі зарплатні очікування та мобілізація – ключові тенденції ринку праці у 2024 році*. eba.com.ua/defitsyt-kadriv-vysoki-zarplatni-ochikuvannya-ta-mobilizatsiya-klyuchovi-tendentsiyi-rynku-pratsi-u-2024-rotsi/
- Жабська, Є. (2024, 20 вересня). *Влада обмежила використання Telegram*. Главком. <https://glavcom.ua/techno/telecom/vlada-obmezhlila-vikoristannja-telegram-1021585.html>
- Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» № 3005-20 (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>
- Зеленський, В. (2022). *Володимир Зеленський і Олена Зеленська дали інтерв'ю ведучим телемарафону*. Офіс Президента України. [Відео]. YouTube. youtu.be/JmQ3f0Y-P1A
- Злобіна, О. (2024). Ідентичність проти почуття приналежності: Нові підходи в дослідженні соціального самопозиціонування. *Український соціум*, 3-4, 35–51. <https://doi.org/10.15407/socium2024.03-04.035>

- Злобіна, О., & Дембіцький, С. (2024). Вплив позитивних та негативних очікувань на психологічний стан населення: Диспозиційний оптимізм vs подовжений стрес. *Соціологічні студії*, 24(1), 24–33. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-01-21-21>
- Добронравова, І. (2017). Практична філософія науки. Університетська книга.
- Жирій, К. (2024, 11 листопада). *Безліч вакансій та вищі зарплати: Яка ситуація на ринку праці в Україні*. УНІАН. <https://www.unian.ua/economics/other/robota-v-ukrajini-nazvani-nayzatrebovanishi-specialisti-12816495.html>
- Івашина О. Ф. (2014). Проблема раціональності в «основному напрямі» економічної теорії. *Ефективна економіка*, 7. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3171>
- Карташов, А. (2024, 8 серпня). *В Одесі «насильницька» декомунізація? П'ять міфів, які потрібно розвінчати*. Дзеркало тижня. <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-odesi-nasilnitska-dekomunizatsija-pjat-mifiv-jaki-potribno-rozvinchati-shchob-povernuti-mistu-ukrajinsku-dushu.html>
- Кебуладзе, В. (2004). «Структури життєсвіту» на перетині трансцендентальної феноменології та феноменологічної соціології. В кн.: Шюц А. & Лукман Т. *Структури життєсвіту* (сс. 540–548). Український Центр духовної культури.
- Кельм, Н., & Міхальков, С. (2025, 2 лютого). *Топ найпопулярніших «експертів» на ютубі: Світан виривається на лідерські позиції, «хороших росіян» менше не стає*. Texty.org.ua. https://texty.org.ua/articles/114535/top-najpopulyarnishyh-ekspertiv-na-yutubi-svitan-vyryvayetsya-na-liderski-rozyciyi-horoshyh-rosiyan-menshe-ne-staye/?fbclid=IwY2xjawJgfBVleHRuA2F1bQ1xMQABHq-7JyaaRSWeCQpyVAhF1VSeqknk3I1H14GA5K7Xpj1DuNO218YVdfxr8LHr_aem_17GKPxEPIocs5AZa2qWYA
- КМІС (2022а, 17 лютого). Ставлення населення України до Росії та якими мають бути відносини України і Росії, лютий 2022 року. [Пресс-реліз]. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1102&page=1&y=2022&m=2>
- КМІС (2022б, 26 травня). Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13–18 травня 2022 року. [Пресс-реліз]. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>
- КМІС. (2023, 2 січня). *Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 4–27 грудня 2022 року*. [Прес реліз]. [kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1167&page=1](https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1167&page=1)
- КМІС. (2024а, 23 липня). *Динаміка готовності до територіальних поступок та ставлення до окремих пакетів мирних домовленостей*. [Прес реліз]. [kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1421&page=1](https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1421&page=1)

- КМІС (2024b, 30 грудня). *Як українці бачать майбутнє України і чи йдуть українці до єднання*. [Прес-реліз]. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1463>
- КМІС (2025, 9 липня). *Чи йдуть українці до єднання і як українці бачать майбутнє України*. [Прес-реліз]. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1540&page=1>
- Козеллек, Р. (1979/2005). *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Дух і літера. Оригінальна праця опублікована у 1979 році.
- Кондратьєва, Д. (2024, 20 травня). *Юрій Содоль: чому громадськість та лідери суспільних думок виступають проти нового керівника фронтом*. МЕЖА. mezha.net/ua/mysli/iurii-sodol-chomu-hromadskist-ta-lidery-suspilnykh-dumok-vystupaiut-proty-novoho-kerivnyka-frontom
- Корба, Г. (2022, 30 грудня). *Телемарафон: як він змінює українське суспільство та медіаринок*. BBC News Україна.
- Костюченко, Р. О. (2024, 8 вересня). *Українців частіше звільнятимуть, ніж найматимуть: хто може залишитися без роботи*. Обозреватель. <https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/economy/ukrain-tsviv-chastishe-zvilnyatimut-nizh-najmatimut-hto-mozhe-zalishitsya-bez-roboti.htm>
- Кузенкова, Є. (2024, 6 лютого). *Ринок праці оживає: У січні зростали зарплати, кількість шукачів і конкуренція*. Work.ua. Аналітика. <https://www.work.ua/articles/analytics/3234/>
- Кузнецова, К. (2023, 5 квітня). *Вірю, що дуже скоро: Резніков назвав ймовірні терміни закінчення війни*. ТСН. tsn.ua/ato/viryu-scho-duzhe-skoro-reznikov-nazvav-ymovirni-termi-zakinchennya-viyni-2301034.html
- Куницький, О. (2024, 9 жовтня). *Телемарафон триватиме до кінця війни – міністр культури*. Deutsche Welle.
- Лабяк, І. (2024, 3 жовтня). *Історик розповів, чому «план перемоги» Зеленського нереальний*. ТСН. tsn.ua/politika/istorik-rozpoviv-chomu-plan-peremogi-zelenskogo-nerealniy-2672652.html
- Лібанова, Е. (2012). Проблеми розвитку ринку праці в контексті соціальної політики України, загроз і викликів ХХІ століття. *Ринок праці та зайнятість населення*, 2, 41–46.
- Луценко, С. (2022, 24 травня). *У Росії ресурсів для ведення «нормальної війни» вистачить на 12 місяців – начальник української розвідки*. Громадське. hromadske.ua/posts/u-rosiyi-resursiv-dlya-vedennya-normalnoyi-vijni-vistachit-na-12-misyaciv-nachalnik-ukrayinskoyi-rozvidki
- Міністерство економіки України. (2024). *Результати опитування роботодавців щодо ситуації на ринку праці в Україні*. <https://me.gov.ua/view/02b2aad8-dc9c-4f88-8f93-499f4f833a64>
- Могилевець, А. (2024, 6 листопада). *Частина українських вишів забороняє співробітникам користуватися Telegram*. Бабель.

- Мусаєва, С., Кутепов, Б., Клімов, А., Ігнатенко, А., & Руденко, Є. (2024, 23 серпня). *Краї Чорного моря. Чим живе Одеса*. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/08/23/7471453/>
- Національна медіа-циркуляція. (2024, 19 вересня). *National Media Talk (NMT) 2024, день 1*. [Відео]. YouTube. youtube.com/live/BJ-bnxJIXJs
- Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. (2025, 1 липня). *Виклики та майбутнє друкованих медіа в умовах війни*. <https://webportal.nrada.gov.ua/vyklyky-ta-majbutnye-drukovanyh-media-v-umovah-vijny/>
- Національний банк України. (2025a). *Інфляційний звіт. Січень 2025 року*. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2025-Q1.pdf?v=12
- Національний банк України. (2025б). *Ділові очікування підприємств України*. Випуск № 1 (77). https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2025-Q1.pdf?v=13
- Національний банк України. (2025в). *Статистика. Макроекономічні показники. Дані*. <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>
- Овсяннико-Куликовский, Д. Н. (1909). Горизонты будущего и грани прошлого. *Собрание сочинений. Т. 6. Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма* (сс. 153–170). Общественная польза; Прометей.
- ОПОРА. (2022а, 1 червня). *Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ*. https://www.oporaua.org/polit_ad/mediaspozivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori-24068
- ОПОРА. (2022б, липень). *Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни*. <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-demokratiya-prava-i-svobodi-gromadyan-ta-mediaspozivannya-v-umovah-vijni-24261>
- Паращевін М. (2024). Таблиці з результатами опитувань. В Головаха Є., & Дембиський С. (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 413–449). Інститут соціології НАН України.
- Пилипенко, В., & Смакота, В. (2024). Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 163–177.
- Пілявська, А. (2024, 28 жовтня). *Одеса – не проблема України, а її рішення*. Yuriy Romanenko. [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=6VTDNwVSrz4>
- Польова В. (1996). Листи Б. Лятошинського до В. Польового. *Музика*, 1, 22–24.
- Разумков центр. (2025, 25 березня). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.)*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichnidoslidzhennia/>

- otsink-sytuatsii-v-kraini-ol dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r
- Решета, В. (2022, 28 серпня). *В Пісках...* НОВИНАРНЯ. <https://novynarnia.com/2022/08/28/santa-pisky/>
- Решетняк, В. (2024, 23 жовтня.). *Тренди ринку праці в Україні: Акцент на військовослужбовцях, ветеранах і перенавчанні. Чого чекати в 2025 році.* Forbes. <https://forbes.ua/company/trendi-rinku-pratsi-v-ukraini-aktsent-na-viyskovikh-veteranakh-i-perenavchanni-chogo-chekati-u-2025-rotsi-31102024-24258>
- Самойлюк, М. (2025, червень, 16). *Трекер економіки України під час війни.* Центр економічної стратегії. <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>
- Святий Августин (1999). *Сповідь.* Основи.
- Соціологічна група «Рейтинг». (2022a, 27 лютого). *Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (26–27 лютого 2022).* ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voynu_26-27_fevralya_2022_goda.html
- Соціологічна група «Рейтинг». (2022b, 20 березня). *П'яте загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни.* ratinggroup.ua/research/ukraine/pyaty_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voynu_18_marta_2022.html
- Соціологічна група «Рейтинг» (2022с, 23 серпня). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022).* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html
- Страшкуль, А., & Романюк, Р. (2024, 8 квітня). *Безкоштовна медіаімперія. Чому влада не хоче відмовитися від телемарафону.* Українська правда.
- Трапезнікова, Д. *Життя у смартфоні. Як українці користувалися медіа й соцмережами 2024 року дослідження USAID / Internews (доповнено).* Медіамейкер. URL: https://mediamaker.me/usaid-internews-2024-mediaspozhyvannya-ukraincziv-12518/?utm_source=telegram&utm_medium=post&utm_campaign=usaid-internews-2024
- Укрінформ. (2023, 21 грудня). *Телемарафон «Єдині новини» потрібен до кінця війни.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3803364-telemarafon-edini-novini-potriben-do-kinca-vijni-poturaev.html>
- Херсонский, Б. (2024, 25 октября). *Отрывок из переписки...* Facebook. <https://www.facebook.com/borkhers/posts/pfbid02oPS9tJYbcCbWE3YMDftmUNZVQi5D6JtkYRa8iK7rkmfKETfMcBwQWx3B4eCqj46l>
- Хоменко, С., & Аксьонов, П. (2023, 12 травня). *В очікуванні неминучого: Де, як, коли і навіщо відбудеться український наступ.* BBC. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65568480>

- Центр Разумкова. (2023, 31 березня). *Громадська думка про війну, перемогу та гарантії безпеки (лютий–березень 2023 р.)*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-viinu-peremogu-ta-garantii-bezpeky-liutyi-berezen-2023r>
- Шевченко, С. (2024). Соціальні очікування та невизначеність – спроба окреслення взаємозв’язку. У В. Ю. Савельєв, О. Іващенко, О. Вілкова, Л. Малес, А. Дейнеко та О. Мазурик (Ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Війна, насильство та суспільні порядки. Матеріали XX Ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни», 1–2 грудня 2023 року (м. Київ)*, (с. 129–132). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/2023-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory_proceedings.pdf
- Штекель, Л. (2024, 21 октября). *Когда я читаю...* Facebook. <https://www.facebook.com/leonid.shtekel/posts/pfbid0RbshjtoReL4uQqZUS5CCieL6GfbqD6cQ8cEPbBFRMqV5kLT6x4HfJqn12esRownTl>
- Шюц, А., & Лукман, Т. (1973/2004). *Структури життясвіту*. Український Центр духовної культури. Оригінальна праця опублікована у 1973 році.
- Яценко, Л. (2024а). *Основні характеристики ринку праці України в першому півріччі 2024 р.* Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-08/az_rinok-praci_i_24_16082024.pdf
- Яценко, Л. (2024б). *Відновлення ринку праці в Україні в умовах війни: регіональні аспекти*. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-03/az_regrinki-praci_04032024.pdf
- Aharoni, T., Tenenboim-Weinblatt, K., Kligler-Vilenchik, N., Boczkowski, P., Hayashi, K., Mitchelstein, E., & Villi, M. (2024). Trust-oriented affordances: A five-country study of news trustworthiness and its socio-technical articulations. *New Media & Society*, 26(6), 3088–3106. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/14614448221096334>
- Ahvenharjua, S., Minkkinena, M., & Lalotb, F. (2018). The five dimensions of futures consciousness. *Futures*, 104, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.06.010>
- AIN.UA. (2023, 14 листопада). Де українці читають новини: топ месенджерів, соцмереж та блогерів. <https://ain.ua/2023/11/14/top-dzherela-novyn-2023/>
- Alexander, J.C. (2005). Cultural Trauma and Collective Identity. In Alexander J.C. *The meanings of social life: A cultural sociology* (pp. 85–108). Oxford University Press.
- Allana, S., & Clark, A. (2018). Applying meta-theory to qualitative and mixed-methods research: A discussion of critical realism and heart failure disease management interventions research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(1), 1–9. <https://doi.org/10.1177/1609406918790042>

- Andersson, J. (2018). *The future of the world: Futurology, futurists, and the struggle for the postcold war imagination*. Oxford University Press.
- Allen, B., O'Loughlin, P., Jaspersen, A. & Sullivan, J. L. (1994). The media and the gulf war: Framing, priming, and the spiral of silence. *Polity*, 27(2), 255–284. <https://doi.org/10.2307/3235175>
- Altay, S., Nielsen, R.K., & Fletcher, R. (2022). Quantifying the «infodemic»: People turned to trustworthy news outlets during the 2020 coronavirus pandemic. *Journal of Quantitative Description: Digital Media*, 2, 1–29. <https://doi.org/10.51685/jqd.2022.020>
- Appadurai, A., Marco, A., & Sassatelli, R. (2013). The future as cultural fact: Essays on the global condition. *Rassegna Italiana di Sociologia*, 54(4), 651–673. <https://doi.org/10.1423/76023>
- Arestovych [@arestovych] (2024, 8 июля). Страшная трагедия удара по детям дала повод «партии войны» снова раскричаться. [Пост]. X. <https://x.com/arestovych/status/1810301143420952582?s=46>
- Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press.
- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (2013). *Critical realism: Essential readings*. Routledge.
- Anguera, C., & Santisteban, A. (2016). Images of the future: Perspectives of students from Barcelona. *Journal of Futures Studies*, 21(1), 1–18. [https://doi.org/10.6531/JFS.2016.21\(1\).A1](https://doi.org/10.6531/JFS.2016.21(1).A1)
- Augustine, G., Soderstrom, S., Milner, D., & Weber, K. (2019). Constructing a distant future: Imaginaries in geoengineering. *Academy of Management Journal*, 62(6), 1930–1960.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice Hall.
- Barber, B. (1983). *The Logic and Limits of Trust*. Rutgers University Press.
- Barberá, P. (2015). How Social Media Reduces Mass Political Polarization: Evidence from Germany, Spain, and the U.S. [Working Paper]. http://pablobarbera.com/static/barbera_polarization_APSA.pdf
- Basilici, M.C., Remondi, C., Nocentini, A., & Gerbino, M. (2025). Collective stressful events and individual future orientation: a systematic review. *Current Psychology*, 44, 10886–10898. <https://doi.org/10.1007/s12144-025-07921-w>
- Baszczyk, Ł., Kiełczewska, A., Kukołowicz, P., Wincewicz, A., & Zyzik, R. (2022). *Pomoc polskiego społeczeństwa dla uchodźców z Ukrainy*. Polski Instytut Ekonomiczny.
- Bauman, Z. (1991). A Sociological Theory of Postmodernity. *Thesis Eleven*, 29(1), 33–46.
- Bauman, Z. (1992). *Mortality, immortality, and other life strategies*. Polity Press.
- Baumeister, R. F., Hofmann, W., Summerville, A., Reiss, P. T., & Vohs, K. D.

- (2020). Everyday Thoughts about the past, present, and future: Experience sampling studies of mental time travel. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 46(12), 1631–1648. <https://doi.org/10.1177/0146167220908411>
- Bazzani, G. (2022). Futures in action: Expectations, imaginaries and narratives of the future. *Sociology*, 57(2), 382–397. <https://doi.org/10.1177/00380385221138010>
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. SAGE Publications Ltd.
- Beckert, J. (2013a) Capitalism as a System of Expectations: Toward a Sociological Microfoundation of Political Economy. *Politics & Society*, 41(3). 323–350. <https://doi.org/10.1177/0032329213493750>
- Beckert, J. (2013b). Imagined futures: Fictional expectations in the economy. *Theory and Society*, 42(3), 219–240. <https://doi.org/10.1007/s11186-013-9191-2>
- Beckert, J. (2016). *Imagined futures: Fictional expectations and capitalist dynamics*. Harvard University Press.
- Beckert, J., & Bronk, R. (2018). An Introduction to Uncertain Futures. In Beckert, J., Bronk, R. (Eds.), *Uncertain Futures: Imaginaries, Narratives, and Calculation in the Economy* (pp. 1–36). Oxford University Press.
- Beckert, J., & Suckert, L. (2020). The future as a social fact. The analysis of perceptions of the future in sociology. *Poetics*, 101499. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101499>
- Ben-Zur, H., & Almog, N. (2013). Post-traumatic symptoms and future orientation among Israeli adolescents two years after the Second Lebanese War: The effects of war exposure, threat and coping appraisals. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 6, 187–200. <https://doi.org/10.1080/19361521.2013.807324>
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966/1991). *The social construction of reality. A treatise on sociology of knowledge*. Penguin Books. Оригінальна праця опублікована у 1966 році.
- Bergnehr, D. (2018). Children's influence on wellbeing and acculturative stress in refugee families. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13(1), 1564517. <https://doi.org/10.1080/17482631.2018.1564517>
- Berry, J. W. (2007). Acculturation strategies and adaptation. In: J. E. Lansford, K. Deater-Deckard, & M. H. Bornstein (Eds.), *Immigrant families in contemporary society* (pp. 69–82). The Guilford Press.
- Bertilsson, M. (2003). The social as trans-genic on bio-power and its implications for the social. *ACTA SOCIOLOGICA*, 46(2), 118–131.
- Bhaskar, R. (1975). Forms of realism. *Philosophica*, 15(1), 99–127. <http://www.philosophica.ugent.be/fulltexts/15-8.pdf>

- Bidart, C. (2019). How plans change: Anticipation, interferences and unpredictabilities. *Advances in life course research*, 41, 100254. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.10.007>
- Blöbaum, B. (2016). *Trust and communication in a digitized world. Models and concepts of trust research*. Springer.
- Boot, A. B., Dijkstra, K., & Zwaan, R. A. (2021). The processing and evaluation of news content on social media is influenced by peer-user commentary. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1), 1–11. <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00889-5>
- Borup, M., Brown, N., Konrad, K. & Van Lente, H. (2006). The sociology of expectations in science and technology. *Technology Analysis & Strategic Management*, 18(3), 285–298. <https://doi.org/10.1080/09537320600777002>
- Bourdieu, P., & Wacquant L. P. D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press.
- Boote, J. P. (2010). Strategic foresight and organizational learning: A survey and critical analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(9), 1588–1594. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2010.06.015>
- Bourdieu, P. (1973). The three forms of theoretical knowledge. *Social Sciences Information*, 12(1), 53–80. <https://doi.org/10.1177/053901847301200103>
- Bourdieu, P. (1980/1990). *The Logic of Practice*. Polity Press. Оригінальна праця опублікована у 1980 році.
- Braudel, F. (1994). *A History of Civilizations*. Viking Adult.
- Brown, N., Michael, M. (2003). A Sociology of expectations: Retrospecting prospects and prospecting retrospects. *Technology Analysis and Strategic Management*, 15(1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/0953732032000046024>
- Budni.robota.ua (2024, травень, 10). *Що треба знати про український ринок праці у 2024 році? Дослідження та аналітика від robota.ua*. <https://budni.robota.ua/career/shho-treba-znati-pro-ukrayinskiy-rinok-pratsi-u-2024-rotsi-doslidzhennya-ta-analitika-vid-robota-ua>
- Bulle, N., & Di Iorio, F. (2023). Methodological individualism and critical realism: Question for Margaret Archer. In: N. Bulle & F. Di Iorio (Eds.), *The Palgrave Handbook of Methodological Individualism* (pp. 659–668). Springer International Publishing.
- Burliai, A., Demianchuk, M., & Burliai, O. (2023). Unintended transnationalism of Ukrainian military migrants in Poland: Socio-cultural aspect. *Problems and Perspectives in Management*, 21(2), 426–438. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2\).2023.40](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2).2023.40)
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An Introduction*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>
- Callon, M. (1986). Elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc bay. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief: A new sociology of knowledge* (pp. 196–223). Routledge.

- Cambridge Dictionary. (n.d.). Trust. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved June 4, 2025, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trust>
- Carstensen, L. L., Isaacowitz, D. M., & Charles, S. T. (1999). Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*, 54(3), 165–181. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.3.165>
- Carter, R. F., & Greenberg, B. S. (1965). Newspapers or television: Which do you believe? *Journalism Quarterly*, 42(1), 29–34. <https://doi.org/10.1177/107769906504200104>
- Castellani, B., & Gerrits, L. (2024). *The atlas of social complexity*. Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789909524.00021>
- Ceccoli, V. C. (2004). Finding home in (an)other: Relational chemistry and its psychoanalytic derivations. *Psychoanalytic Dialogues*, 14(3), 337–348. <https://doi.org/10.1080/10481881409348790>
- Chen, L. (2023). Habitus beyond Bourdieu: In and out of translation studies. *Perspectives*, 1–9. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2213538>
- Clemm von Hohenberg, B., & Guess, A. M. (2023). When do sources persuade? The effect of source credibility on opinion change. *Journal of Experimental Political Science*, 10(3), 328–342. <http://doi.org/10.1017/XPS.2022.2>
- Cleveland, J. (1994) *Complexity Theory: Basic Concepts and Application to Systems Thinking*. Innovation Network For Communities <http://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- Collet, F. (2009). Does habitus matter? A comparative review of Bourdieu's habitus and Simon's bounded rationality with some implications for economic sociology. *Sociological Theory*, 27(4), 419–434. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2009.01356.x>
- Crow, G., McKie, L., & Scott, J. (2023). Historical perspectives on british sociology's future: An interview with John Scott. *Sociology*, 57(2), 315–324. <https://doi.org/10.1177/00380385221107490>
- Dahl, R. A. A. (1994). Democratic dilemma: System effectiveness versus citizen participation. *Political Science Quarterly*, 109(1), 23–34. <https://doi.org/10.2307/2151659>
- Dasgupta, P. (1988). Trust as a Commodity. In D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations* (pp. 49–72). Blackwell.
- Dator, J. (2014). Four images of the future. *Set: Research Information for Teachers*, 1, 61–63. <https://doi.org/10.18296/set.0319>
- Delanty, G. (2021). Futures of sustainability: Perspectives on social imaginaries and social transformation. A comment on Frank Adloff and Sighard Neckel's research program. *Social Science Information*, 60(2), 285–294, <https://doi.org/10.1177/0539018421999562>
- DiCicco-Bloom, B. & Gibson, D. R. (2010). More than a game: Sociological theory from the theories of games. *Sociological Theory*, 28(3), 247–271. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01377.x>

- Długosz, P. (2025). Ukraińskie uchodźczynie wojenne. Trzeci rok w Polsce. *Academicon*. <https://doi.org/10.52097/acapress.9788367833288>
- Duszczyk, M., Górny, A., Kaczmarczyk, P., & Kubisiak, A. (2023). War refugees from Ukraine in Poland – one year after the Russian aggression. Socioeconomic consequences and challenges. *Regional Science Policy & Practice*, 15(1), 181–199. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12642>
- Eichenbaum, M. (2023). On the limits of rational expectations for policy analysis. *Canadian Journal of Economics*, 56(4), 1221–1237. <https://doi.org/10.1111/caje.12697>
- Emirbayer, M., & Mische, A. (1998). What is agency?, *American Journal of Sociology*, 103 (4), 962–1023. <https://doi.org/10.1086/231294>
- Engelke, K. M., Hase, V., & Wintterlin, F. (2019). On measuring trust and distrust in journalism: Reflection of the status quo and suggestions for the road ahead. *Journal of Trust Research*, 9(1), 66–86. <https://doi.org/10.1080/21515581.2019.1588741>
- Eyerman, R. (2002). Cultural trauma and collective memory. In Eyerman, R. *Cultural Trauma: Slavery and Formation of African American Identity* (pp. 1–10). Cambridge University Pres.
- Eyerman, R. Social theory and trauma. (2013). *Acta Sociologica*. 56(1) 41–53. <https://doi.org/10.1177/0001699312461035>
- Fawzi, N., Steindl, N., Obermaier, M., Prochazka, F., Arlt, D., Blöbaum, B., Dohle, M., Engelke, K. M., Hanitzsch, T., Jakob, N., Jakob, I., Klawier, T., Post, S., Reinemann, C., Schweiger, W., & Ziegele, M. (2021). Concepts, causes and consequences of trust in news media – a literature review and framework. *Annals of the International Communication Association*, 45(2), 154–174. <https://doi.org/10.1080/23808985.2021.1960181>
- Flechtheim, O. K. (1945). Teaching the future. *Journal for Higher Education*, 16(9), 460–465. <https://www.jstor.org/stable/1976978>
- Fletcher, R., & Park, S. (2017). The impact of trust in the news media on online news consumption and participation. *Digital Journalism*, 5(10), 1281–1299. <https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1279979>
- Fletcher, R., Robertson, C. T., & Nielsen, R. K. (2021). How many people live in politically partisan online news echo chambers in different countries? *Journal of Quantitative Description: Digital Media*, 1, 1–56. <https://doi.org/10.51685/jqd.2021.020>
- Fodouop Kouam, A. W. (2025). A systematic literature review of post-positivism and critical realism as epistemological frameworks in educational research. *International Journal of Changes in Education*, 2(2), 115–122. <https://doi.org/10.47852/bonviewIJCE52024338>
- Fox, J. (2009). The myth of the rational market: A history of risk, reward, and delusion on Wall Street. Harper Business.
- Freedman, L. (2006). *The transformation of strategic affairs*. Adelphi Paper No. 379. International Institute for Strategic Studies.

- Frydman, R., & Goldberg, M. D. (2010). *Life after rational expectations? Imperfect knowledge, behavioral insights and the social context*. United Nations High Institute for New Economic Thinking. <https://www.ineteconomics.org/uploads/papers/INET-C@K-Paper-Session-1-Frydman-and-Goldberg.pdf>
- Frydman, R., & Phelps, E. S. (Eds.). (2013). *Rethinking expectations: The way forward for macroeconomics*. Princeton University Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.
- Gambetta, D. (1988). Can we trust trust. In D. Gambetta (Ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations* (pp. 213–237). Blackwell.
- Gardner, B., Lally, P., & Rebar, A. L. (2020). Does habit weaken the relationship between intention and behaviour? Revisiting the habitintention interaction hypothesis. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(8), e12553. <https://doi.org/10.1111/spc3.12553>
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in ethnomethoology*. Prentice-Hall.
- Giacovelli, S. (2016). Changing markets, expected expectations and Popitz's objection. *Przegląd Socjologiczny / Sociological Review*, 65(4), 75–90. <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-06d2d81d-ddb2-446b-9dba-f73ee8e5e5f0>
- Giddens, A., & Pierson, Ch. (1998). *Conversations with Anthony Giddens: Making sense of modernity*. Polity.
- Giddens, A. (1999). Risk and Responsibility. *The Modern Law Review*, 62(1), 1–10. <https://www.jstor.org/stable/1097071>
- Giesen, B. (2004). *Triumph and trauma*. Routledge.
- Giesen, B. (2004). Noncontemporaneity, asynchronicity and divided memories. *Time & Society*, 13(1), 27–40. <https://doi.org/10.1177/0961463X04040741>
- Goffman E. (1956). *The presentation of self in everyday life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Goldberg, S. C. (2018). *To the best of our knowledge: Social expectations and epistemic normativity*. Oxford University Press.
- Goroshko, O., Dutton, W. H., Dembitskyi, S., Chernenko, L., Boiko, N., & Blank, G. (2024). Media use and attitudes in Ukraine: Foundations of a smart nation. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4958986>
- Grabowska, I., Jastrzebowska, A., & Kyliushyk, I. (2023). Resilience embedded in psychological capital of Ukrainian refugees in Poland. *Migration Letters*, 20(3), 421–430. <https://doi.org/10.47059/ml.v20i3.2887>
- Gradus Research (2024, листопад). *Професійна мобільність українців на тлі кризи людського капіталу*. <https://gradus.app/uk/open-reports/professional-mobility-of-ukrainians-amid-the-human-capital-crisis/>
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://www.jstor.org/stable/2776392>

- Grobman, G. M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29(3), 351–384. <https://doi.org/10.1177/073491490502900305>
- Grunberg, E. (1986). Predictability and reflexivity. *The American Journal of Economics and Sociology*, 45(4), 475–488. <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.1986.tb01946.x>
- Guess, A. M. (2021). (Almost) everything in moderation: New evidence on Americans' online media diets. *American Journal of Political Science*, 65(4), 1007–1022. <https://doi.org/10.1111/ajps.12589>
- Guillan, A. (2014). Epistemological limits to scientific prediction: The problem of uncertainty. *Open Journal of Philosophy*, 4, 510–517. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.4236/ojpp.2014.44053>
- Gurvitch, G. (1964). *The spectrum of social time*. D.Reidel Publishing company.
- Haapanen, L., & Tapio, P. (2015). Economic growth as phenomenon, institution and ideology: A qualitative content analysis of the 21st century growth critique. *Journal of Cleaner Production*, 112(4), 3492–3503. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.10.024>
- Habermas, J. (1981/1984). *Theory of communicative action vol. 1: Reason and the rationalization of society*. Beacon Press. Оригінальна праця опублікована у 1981 році.
- Habermas, J. (1985/1987). *The philosophical discourse of modernity: Twelve lectures*. MIT Press. Оригінальна праця опублікована у 1985 році.
- Hajikazemia, S., Ekambarama, A., Andersenb, B., & Zidanab, Y. (2016). The Black Swan – knowing the unknown in projects. *Social and Behavioral Sciences*, 226, 184–192. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.06.178>
- Haltiwanger, J., & Waldman, M. (1985). Rational expectations and the limits of rationality: An analysis of heterogeneity. *The American Economic Review*, 75(3), 326–340. <http://www.jstor.org/stable/1814803>
- Hanitzsch, T., Van Dalen, A., & Steindl, N. (2018). Caught in the nexus: A comparative and longitudinal analysis of public trust in the press. *The International Journal of Press/Politics*, 23(1), 3–23. <https://doi.org/10.1177/1940161217740695>
- Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>
- Hristova, V. (2023). Evolution of expectations models in economic thought. *SHS Web of Conferences*, 176, 04009. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202317604009>
- Humboldt, W. (1836/1999). *On language. On the diversity of human language construction and its influence on the mental development of the human species*. Cambridge University Press. Оригінальна праця опублікована у 1836 році.

- Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), *Motivation and action* (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002>
- Hobfoll, S. E., Palmieri, P. A., Johnson, R. J., Canetti-Nisim, D., Hall, B. J., & Galea, S. (2009). Trajectories of resilience, resistance, and distress during ongoing terrorism: The case of Jews and Arabs in Israel', *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(1), 138–159. <https://doi.org/10.1037/a0014360>
- Husbands, S., Mitchell, P., Kinghorn, P., Byford, S., Bailey, C., Anand, P., Peters, T., Floredin, I., & Coast, J. (2024). Is well-becoming important for children and young people? Evidence from in-depth interviews with children and young people and their parents. *Quality of Life Research*, 33, 1–11. <https://doi.org/10.1007/s11136-023-03585-w>
- Il Foglio. (2024, 21 OTT). *L'appello. Salviamo il patrimonio culturale di Odessa*. <https://www.ilfoglio.it/esteri/2024/10/21/news/-salviamo-il-patrimonio-culturale-di-odessa--7071816/>
- International Monetary Fund (IMF). (2024, Oktober, 18). *Ukraine: Fifth review under the extended arrangement under the extended fund facility, requests for waivers of applicability of performance criteria, modification of performance criterion, rephasing of access, and financing assurances review-press release; staff report; and statement by the executive director for Ukraine*. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/10/18/Ukraine-Fifth-Review-Under-the-Extended-Arrangement-Under-the-Extended-Fund-Facility-556465>
- Jackson, M. (2002). *Politics of storytelling: Violence, transgression and intersubjectivity*. Museum Tusculanum Press.
- Kaboli, S. A., & Tapio, P. (2018). How late-modern nomads imagine tomorrow? A Causal Layered Analysis practice to explore the images of the future of young adults. *Futures*, 96, 32–43. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2017.11.004>
- Karlsen, R., & Aalberg, T. (2023). Social media and trust in news: An experimental study of the effect of Facebook on news story credibility. *Digital Journalism*, 11(1), 144–160. <https://doi.org/10.1080/21670811.2021.1945938>
- Kavada, A., & Trere, E. (2020). Live democracy and its tensions: Making sense of livestreaming in the 15M and Occupy. *Information, Communication & Society*, 23(12), 1787–1804. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1637448>
- Khalili, M. (2023). Reality as Persistence and Resistance. *Perspectives on Science*, 32(2), 1–46,
- Khurshudyan, I., Sonne, P., & DeYoung, K. (2023, March 13). *Ukraine short of skilled troops and munitions as losses, pessimism grow*. The Washington Post. <https://www.washingtonpost.com/world/2023/03/13/ukraine-casualties-pessimism-ammunition-shortage/>

- Kohring, M., & Matthes, J. (2007). Trust in news media: development and validation of a multidimensional scale. *Communication Research*, 34(2), 231–252. <https://doi.org/10.1177/0093650206298071>
- Koselleck, R. (1979/2004). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press. Оригінальна праця опублікована у 1979 році.
- Koselleck, R. (1975/1995). «Erfahrungsraum» und «Erwartungshorizont» – zwei historische Kategorien. In: R. Koselleck, *Vergangene zukunft. Zur semantik geschichtlicher zeiten* (ss. 349–375). Suhrkamp. Оригінальна праця опублікована у 1975 році.
- Kovalenko, A. B., Hryshchuk, E. Y., & Baranauskienė, I. (2021). Perception of the future as a factor of ukrainian youth's migratory intentions during the war conflict. *Український психологічний журнал*, 15(1), 107–126.
- Krastev, I. & Leonard, M. (2024, July, 3). *The meaning of sovereignty: Ukrainian and European views of Russia's war on Ukraine*. European Council on Foreign Relations (ECFR). <https://ecfr.eu/publication/the-meaning-of-sovereignty-ukrainian-and-european-views-of-russias-war-on-ukraine/>
- Kubiciel-Lodzińska, S., & Kownacka, K. (2023). Migranci wojenni z Ukrainy. Opinie Polaków na temat ich pobytu oraz zakresu udzielanej im pomocy. *STUDIA POLITOLOGICZNE*, 68, 231–250. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.13>
- Kubiciel-Lodzińska, S., Golebiowska, K., Pachocka, M., & Dąbrowska, A. (2024). Comparing pre-war and forced Ukrainian migrants in Poland: Challenges for the labour market and prospects for integration. *International Migration*, 62(1), 236–251. <https://doi.org/10.1111/imig.13213>
- Kübler-Ross, E. (1970). *On death and dying*. Collier Books/Macmillan Publishing Co.
- Kuzmuk, O. (2024). Ukrainian refugee women's experiences in Poland in the first months of Russian invasion: A qualitative account. *European Societies*, 26(2), 501–521. <https://doi.org/10.1080/14616696.2024.2351595>
- Latot, F., Ahvenharju, S., & Uusitalo, O. (2024). Green dreams are made of this: Futures consciousness and proenvironmental engagement. *British Journal of Social Psychology*, 64(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/bjso.12799>
- Lansford, J. E., Zietz, S., Al-Hassan, S. M., Bacchini, D., Bornstein, M. H., Chang, L., Deater-Deckard, K., Di Giunta, L., Dodge, K. A., Gurdal, S., Liu, Q., Long Q., Oburu, P., Pastorelli, C., Skinner A., Sorbring E., Tapanya, S., Steinberg, L., Uribe Tirado L. M., Yotanyamaneewong S., & et al. (2021). Culture and social change in mothers' and fathers' individualism, collectivism and parenting attitudes. *Social Sciences*, 10(12), 459. <https://doi.org/10.3390/socsci10120459>
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Harvard University Press.

- Latour, B. (2004). Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225–248. <https://doi.org/10.1086/421123>
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford University Press.
- Latour, B. (2013). *An inquiry into modes of existence*. Harvard University Press.
- Lee, J., & Kim, Y. K. (2020). Online reviews of restaurants: Expectation-confirmation theory. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(5), 582–599. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2020.1712308>
- Le Monde with AFP. (2022, June 27). *Zelensky urges G7 leaders to push to end war in Ukraine by year-end*. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/06/27/g7-to-pledge-fresh-support-for-ukraine-as-war-rages_5988093_4.html
- Lewin, K. (1931). The conflict between Aristotelian and Galilean modes of thought in contemporary psychology. *Journal of General Psychology*, 5, 141–176. <https://doi.org/10.1080/00221309.1931.9918387>
- Lewin, K. (1942/2006). Time perspective and morale. In G. W. Lewin (Ed.), *Resolving social conflicts* (pp. 103–124). Harper & Brothers. Оригінальна праця опублікована у 1942 році.
- Livingstone, D. W., & Lake, D. G. (1977). Preferred images of the future. *Journal of Education*, 12(001), 95–110. <https://mje.mcgill.ca/article/view/7130/5069>
- Lucas, R. E., & Sargent, T. J. (Eds.). (1981). *Rational expectations and econometric practice*. University of Minnesota Press.
- Łuczaj, K. (2024). Terapeutyczny wymiar wywiadu socjologicznego: Praktyka badawcza w kontekście wyzwań etycznych. *Studia Socjologiczne*, 1(252), 81–105. <https://doi.org/10.24425/sts.2024.149317>
- Luhmann, N. (1971/1982). The differentiation of society. Columbia University Press. Оригінальна праця опублікована у 1971 році.
- Luhmann, N. (1979). *Trust and power*. John Wiley & Sons.
- Luhmann, N. (1984/1992). *Social systems*. Stanford University Press. Оригінальна праця опублікована у 1984 році.
- Luhmann, N. (1988). Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives. In D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations* (pp. 94–107). Blackwell.
- Luhmann, N. (1993). «Was ist der fall?» und «Was steckt dahinter?» Die zwei soziologien und die gesellschaftstheorie. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(4), 245–260.
- Luhmann, N. (2002). *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2005a). Die Form «Person». In N. Luhmann (Ed.), *Soziologische aufklärung* 6 (pp. 142–154). VS-Verlag.
- Luhmann, N. (2005b). Inklusion und exklusion. In N. Luhmann (Ed.), *Soziologische aufklärung* 6 (pp. 226–251). VS-Verlag.

- Luhmann, N. (2002/2013). *Introduction to Systems Theory*. Cambridge: Polity Press. Оригінальна праця опублікована у 2002 році.
- Mariańska, D. (2024, 1 maja). *Po wejściu do UE Polacy ruszyli pracować za granicą. Dziś emigracja ma inny charakter*. 300GOSPODARKA <https://300gospodarka.pl/news/po-wejsciu-do-ue-polacy-ruszyli-pracowac-za-granica-dzis-emigracja-ma-inny-charakter>
- McAdams, D. P. (2008). Personal narratives and the life story. In O. John, R. Robins, L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 242–262). Guilford Press.
- Merton, R. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, 8, 193–210. <http://dx.doi.org/10.2307/4609267>
- Metzger, M. J., Flanagin, A. J., Eyal, K., Lemus, D. R., & Mccann, R. M. (2003). Credibility for the 21st century: Integrating perspectives on source, message, and media credibility in the contemporary media environment. *Annals of the International Communication Association*, 27(1), 293–335. <https://doi.org/10.1080/23808985.2003.11679029>
- Miller, R. (2007). Futures literacy: A hybrid strategic scenario method. *Futures*, 39, 341–362. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2006.12.001>
- Morgan, D. R. (2002). Images of the future: A historical perspective. *Futures*, 34(9), 883–893. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(02\)00007-1](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(02)00007-1)
- Mukumbang, F.C. (2023). Retroductive theorizing: A contribution of critical realism to mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(1), 93–114. <https://doi.org/10.1177/15586898211049847>
- Mukumbang, F. C., & van Wyk, B. (2020). Leveraging the photovoice methodology for critical realist theorizing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(1), 1–15. <https://doi.org/10.1177/1609406920958981>
- Neal, A. G. (1998). *National trauma and collective memory: Major events in the american century*. Routledge.
- Neimeyer, R. A. (2010). Reconstructing the continuing bond: A constructivist approach to grief therapy. In J. D. Raskin, S. K. Bridges, & R. A. Neimeyer (Eds.), *Studies in meaning 4: Constructivist perspectives on theory, practice, and social justice* (pp. 65–91). Pace University Press.
- Newman, N., Fletcher, R., Eddy, K., Robertson, C. T., & Nielsen, R. K. (2023). *Digital news report 2023*. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://doi.org/10.60625/RISJ-P6ES-HB13>
- Niedźwiecka-Iwańczak, N. (2023). Swoi czy obcy? «Studia nad antagonizmem do obcych» Floriana Znanieckiego jako rama analizy stosunku do migrantów wojennych z Ukrainy na podstawie danych sondażowych i obserwacji ukraińskich znaków w krajobrazie Wrocławia. *STUDIAPOLITOLOGICZNE*, 68, 317–340. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.17>
- Nyarko, F., & Punamaki, R. L. (2019). Future orientation of youth with a history of war trauma: a qualitative study in the African context. *Medicine, Conflict*

- and Survival*, 35(4), 313–335. <https://doi.org/10.1080/13623699.2019.1706879>
- Offe, C. (1999). How Can We Trust Our Fellow Citizens? In M. E Warren (Ed.), *Democracy and Trust* (pp. 42–87). Cambridge University Press.
- Ouellette, J. A., & Wood, W. (1998). Habit and intention in everyday life: The multiple processes by which past behavior predicts future behavior. *Psychological Bulletin*, 124(1), 54–74. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.124.1.54>
- Oviedo, L., Seryczyńska, B., Torralba, J., Roszak, P., Del Angel, J., Vyshynska, O., Muzychuk, I., & Churpita, S. (2022). Coping and Resilience Strategies among Ukraine War Refugees. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(20), 13094. <https://doi.org/10.3390/ijerph192013094>
- Parsons, T. (1949/1954). The Present position and prospects of Systematic theory in sociology. In Parsons T. *Essays in Sociological Theory*, revised edition (pp. 212–237). The Free Press. Оригінальна праця опублікована у 1949 році.
- Parsons, T. (1951/2005). *The social system*. Routledge. Оригінальна праця опублікована у 1951 році.
- Parsons, T. (1937/1949). *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers* (2nd ed.). The Free Press. Оригінальна праця опублікована у 1937 році.
- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and comparative perspectives*. Prentice-Hall.
- Parsons, T., & Shils, E. A. (1951/1959). *Toward a general theory of action: Theoretical foundations for the social sciences*. Harvard University Press. Оригінальна праця опублікована у 1951 році.
- Parsons, T., & Shils, E. A. (1962). Values, motives, and systems of action. In Parsons, T., & Shils, E. A. (Eds). *Toward a general theory of action* (pp. 47–243). Harvard University Press.
- Parsons, T., Shils, E. A., Allport, G. W., Kluckhohn, C., Murray, H. A., Sears, R. R., Sheldon, R. C., Stouffer, S. A., & Tolman, E. C. (1962). Some fundamental categories of the theory of action: A general statement. In Parsons, T., & Shils, E. A. (Eds). *Toward a general theory of action*. Harvard University Press.
- Pellizzaro, K., & Liseblad, M. (2021). Reporting from my home: Location effect on the para-social phenomenon and the news broadcast industry. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 65(4), 595–614. <https://doi.org/10.1080/08838151.2021.1993226>
- Pesaran, H. (1987). *The Limits to Rational Expectations*. Basil Blackwell.
- Polak, F. L. (1955/1961). *The image of the future: Enlightening the past, orienting the present, forecasting the future, Vol. 1: The promised land, source of living culture; Vol. 2: Iconoclasm of the images of the future, demolition of culture*. Oceana Publications under the auspices of the Council of Europe. Оригінальна праця опублікована у 1955 році.

- Porpora, D. V. (2024). Realism and Complexity. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 54(1), 121–133. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12409>
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Touchstone Books/Simon & Schuster. <https://doi.org/10.1145/358916.361990>
- Reis, H. T., Regan, A., & Lyubomirsky, S. (2022). Interpersonal chemistry: What is it, how does it emerge, and how does it operate? *Perspectives on Psychological Science*, 17(2), 530–558. <https://doi.org/10.1177/1745691621994241>
- Remes, J. (2010). Apocalyptic premeditations. *Journal of Religion and Popular Culture*, 22(2), 1–13. <https://doi.org/10.3138/jrpc.22.2.00>
- Rescher, N. (1998). *Predicting the future: An introduction to the theory of forecasting*. State University of New York Press.
- Ricoeur, P. (1984). *Time and narrativ*. Volume 1. University of Chicago Press.
- Ross Arguedas, A. A., Badrinathan, S., Mont’Alverne, C., Toff, B., Fletcher, R., & Nielsen, R. K. (2022). «It’s a battle you are never going to win»: Perspectives from journalists in four countries on how digital media platforms undermine trust in news. *Journalism Studies*, 23(14), 1821–1840. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2022.2112908>
- Rotter, J. B. (1967). A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of Personality*, 35 (4), 651–665. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Rubin, A. (1998). Giving images a chance: Images of the future as a tool for sociology. *American Behavioral Scientist*, 42(3), 93–94. <https://doi.org/10.1177/0002764298042003021>
- Sande, Ö. (1972). Future consciousness. *Journal of Peace Research*, 9(3), 271–278. <https://doi.org/10.1177/002234337200900307>
- Sarbin, T. (Ed.). (1986). *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Sardar, Z. (2010). The namesake: Futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight – what’s in a name? *Futures*, 42(3), 177–184. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.001>
- Scharkow, M., Mangold, F., Stier, S., & Breuer, J. (2020). How social network sites and other online intermediaries increase exposure to news. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(6), 2761–2763. <https://doi.org/10.1073/pnas.1918279117>
- Schiller, C. J. (2016). Critical realism in nursing: An emerging approach. *Nursing Philosophy*, 17(2), 88–102. <https://doi.org/10.1111/nup.12107>
- Schneiders, P. (2023). News from the user’s perspective: With naivety to validity. *Digital Journalism*, 12(6), 808–829. <https://doi.org/10.1080/21670811.2023.2182804>
- Schuetz, A. (1944). The stranger: An essay in social psychology. *American Journal of Sociology*, 49, 499–507.

- Schulz, A., Fletcher, R., & Popescu, M. (2020). *Are news outlets viewed in the same way by experts and the public? A comparison across 23 European countries*. Reuters Institute for the Study of Journalism. Available at SSRN: <https://doi.org/10.60625/risj-nbg4-8b23>
- Schutz, A. (1943). The problem of rationality in the social world. *Economica*, 10(38), 130–149.
- Schutz, A. (1945). On multiple realities. *Philosophy and Phenomenological Research*, 5(4), 533–576. <https://doi.org/10.2307/2102818>
- Schutz, A. (1953). Common-Sense and scientific interpretation of human action. *Philosophy and Phenomenological Research*, 14(1), 1–38. <https://doi.org/10.2307/2104013>
- Schutz, A. (1954). Choosing among projects of action. *Philosophy and Phenomenological Research*, 12(2), 161–184. <https://doi.org/10.2307/2103478>
- Schutz, A. (1962). Concept and theory formation in the social sciences. *The Journal of Philosophy*, 51(9), 257–273. <https://doi.org/10.2307/2021812>
- Searles, K. & Feezell, J. T. (2023). Scrollability: A new digital news affordance. *Political Communication*, 40(5), 670–675. <https://doi.org/10.1080/10584609.2023.2208083>
- Seginer, R. (2008). Future orientation in times of threat and challenge: How resilient adolescents construct their future. *International Journal of Behavioral Development*, 32(4), 272–282. <https://doi.org/10.1177/0165025408090970>
- Seligman, M. E., Railton, P., Baumeister, R. F., & Sripada, C. (2016). *Homo prospectus*. Oxford University Press.
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. (2025, 11 marca). *Szczegółowe statystyki dot. osób zarejestrowanych w rejestrze obywateli Ukrainy i członków ich rodzin, którym nadano status cudzoziemca na podstawie specustawy. Stan na 11.03.2025 r.* <https://dane.gov.pl/pl/dataset/2715/resource/65205,szczegoowe-statystyki-dot-osob-zarejestrowanych-w-rejestrze-obywateli-ukrainy-i-czonkow-ich-rodzin-ktorym-nadano-status-cudzoziemca-na-podstawie-specustawy-stand-na-11032025-r/table>
- Shackle, G. L. S. (1979). *Imagination and the Nature of Choice*. Edinburgh University Press.
- Sherman, G. L. (2025). Integrating phenomenology and critical realism in qualitative research in psychology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 45(3), 280–295. <https://doi.org/10.1037/teo0000315>
- Skovsgaard, M. & Andersen, K. 2020. Conceptualizing news avoidance: Towards a shared understanding of different causes and potential solutions. *Journalism Studies* 21 (4), 459–476. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2019.1686410>
- Solomon, Z., & Lavi, T. (2005). Israeli youth in the second intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 44(11), 1167–1175. <https://doi.org/10.1097/01.chi.0000161650.97643.e1>

- Sorokin, P., & Merton, R. (1937/1990). Social time: A methodological and functional analysis. In Hassard, J. (Ed.) *The Sociology of Time* (pp. 56–66). St. Martin's Press. Оригінальна праця опублікована у 1937 році.
- Stier, S., Mangold, F., Scharnow, M., & Breuer, J. (2022). Post post-broadcast democracy? News exposure in the age of online intermediaries. *American Political Science Review*, 116(2), 768–774. <https://doi.org/10.1017/S0003055421001222>
- Stolarski, M., Fieulaine, N., & van Beek, W. (2015a). Time perspective theory: The introduction. In: Stolarski, M., Fieulaine, N., van Beek, W. (Eds.), *Time perspective theory; review, research and application* (pp. 1–13). Springer.
- Stolarski M., Wiberg B., & Osin E. (2015b). Assessing temporal harmony: The issue of a balanced time perspective. In: Stolarski, M., Fieulaine, N., & van Beek, W. (Eds), *Time perspective theory; Review, research and application* (pp. 57–71). Springer.
- Stubenvoll, M., Heiss, R., & Matthes, J. (2021). Media trust under threat: Antecedents and consequences of misinformation perceptions on social media. *International Journal of Communication*, 15, 2765–2786. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/15410/0>
- Suckert, L. (2022). Back to the Future. Sociological Perspectives on Expectations, Aspirations and Imagined Futures. *European Journal of Sociology*, 63(3), 393–428. <https://doi.org/10.1017/S0003975622000339>
- Sundar, S. (2008). The MAIN model: A heuristic approach to understanding technology effects on credibility. In M. J. Metzger & A. J. Flanagin (Eds.), *Digital media, youth, and credibility* (pp. 73–100). The MIT Press.
- Swain, R. (2017). A critical analysis of the sustainable development goals. In: W. L. Filho (Ed.), *Handbook of sustainability science and research* (pp. 341–355). https://doi.org/10.1007/978-3-319-63007-6_20
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (2002). Trauma zmian społecznych. In Sztompka P. *Socjologii. Analizy społeczeństwa* (ss. 454–474). Znak.
- Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The impact of the highly improbable*. Random House Publishing Group.
- Taylor, Ch. A. (2007). *Secular Age*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Thorson, E. (2024). *How news coverage of misinformation shapes perceptions and trust*. Cambridge University Press.
- Thorson, K. (2020). Attracting the news: Algorithms, platforms, and reframing incidental exposure. *Journalism*, 21 (8), 1067–1082. <https://doi.org/10.1177/1464884920915>
- Thorson, K., Cotter, K., Medeiros, M., & Pak, C. (2021). Algorithmic inference, political interest, and exposure to news and politics on Facebook. *Information, Communication & Society*, 24 (2), 183–200. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1642934>

- Titzmann, P. F., & Gniewosz, B. (2018). With a little help from my child: A dyad approach to immigrant mothers' and adolescents' socio-cultural adaptation. *Journal of Adolescence*, 62(1), 198–206. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.04.005>
- Torre, R. R. (2007). Time's Social Metaphors. *Time & Society*, 16(2–3), 157–187.
- Tsfati, Y., & Cappella, J. N. (2003). Do people watch what they do not trust?: Exploring the association between news media skepticism and exposure. *Communication Research*, 30(5), 504–529. <https://doi.org/10.1177/0093650203253371>
- Turner, J. H. (1974). *The Structure of Sociological Theory*. The Dorsey Press.
- Tutton, R. (2022). The sociology of futurelessness. *Sociology*, 57(2), 263–278. <https://doi.org/10.1177/00380385221122420>
- Tytarenko, T. M. (2020). Person's life changing after trauma: a narrative analysis. In N. P. Hapon, S. L. Hrabovska, & N. V. Hrebin (Eds.), *Personality in society: psychological mechanisms of activity* (pp. 139–154). Liha-Pres.
- Tytarenko, T., Vasiutynskyi, V., Hubeladze, I., Chunikhina, S., & Hromova, H. (2023). War-related life-making landscapes: Ukrainian context. *Journal of Loss and Trauma*, 29(2), 154–178. <https://doi.org/10.1080/15325024.2023.2256219>
- UNFPA Ukraine. (2023, 17 березня). *Звіт. Результати дослідження стосунків в українських подружніх парах*. <https://ukraine.unfpa.org/uk/publications/%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%BD%D0%BA%D0%B8-%D0%B2-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%85>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2024). *Lives on hold: Intentions and perspectives of refugees, refugee returnees and idps from Ukraine*. UNHCR Regional Intentions Report #5. Regional Bureau for Europe. <https://data.unhcr.org/en/documents/download/106738>
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Polity.
- Uslaner, E. M. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press.
- Venkatesh, V., Davis, F. D., & Zhu, Y. (2023). Competing roles of intention and habit in predicting behavior: A comprehensive literature review, synthesis, and longitudinal field study. *International Journal of Information Management*, 71, 1–25. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102644>
- Valdimarsdóttir, U. A. (2023). Mental and physical health outcomes of war migrants. *European Psychiatry*, 66 (Suppl 1), S1–S1. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.26>
- Venturini, T. (2010). Diving in magma: How to explore controversies with actor-network theory. *Public Understanding of Science*, 19(3), 258–273. <https://doi.org/10.1177/0963662509102694>
- Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1947). *Theory of games and economic behavior* (2nd rev. ed.). Princeton University Press.

- Vroom, V.H. (1994). *Work and motivation*. Wiley.
- Witte, E. H. (2002). Erwartung. In: G. Endruweit, G. Trommsdorff (Eds.), *Wörterbuch der Soziologie* (ss.115–117). Lucius & Lucius.
- Weber, M. (1922/1962). *Basic concepts of sociology*. Citadel Press. Оригінальна праця опублікована у 1922 році.
- Weber, M. (1922/1991). The nature of social action. In Runciman, W. G. (Ed.), *Weber: Selections in Translation* (pp. 7–32). Cambridge University Press. Оригінальна праця опублікована у 1922 році.
- Weber, M. (1921/1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. University of California Press. Оригінальна праця опублікована у 1921 році.
- Werther, G. (2013). When Black Swans aren't: On better recognition, assessment, and forecasting of large scale, large impact, and rare event change. *Risk Management and Insurance Review*, 16(1), 1–23. <https://doi.org/10.1111/rmir.12000>
- Williams, P., & Drolet, A. (2005). Age-related differences in responses to emotional advertisements. *Journal of Consumer Research*, 32(3), 343–354. <https://doi.org/10.1086/497545>
- Wiśniewski, R., Szejgiec-Kolenda, B., Duma, P., Maruniak, E., & Komornicki, T. (2024). Refugees from Ukraine in Poland – Differentiation of spatial distribution and impact on demographic structures. *Population, Space and Place*, 30, e2748. <https://doi.org/10.1002/psp.2748>
- Work.ua (2025a). *Статистика зарплат в Україні*. <https://www.work.ua/stat/salary/?time=year>
- Work.ua. (2025b, 11 червня). *Більшість вакансій в Україні для людей без вищої освіти*. Work.ua. <https://www.work.ua/news/ukraine/3202/>
- Wucker, M. (2016). *The Gray Rhino: How to recognize and act on the obvious dangers we ignore*. St. Martin's Press.
- Yang, Y. (2021). Critical realism and complexity theory: Building a nonconstructivist systems research framework for effective governance analysis. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(1), 177–183. <https://doi.org/10.1002/sres.2662>
- Zang, Sh., Sun, M., Wang, Q., Wang, H., & Tian, Sh. (2024). Windows of opportunity, strategic cognition and enterprise digital transformation. *Chinese Management Studies*, 19(3), 907–937. <https://doi.org/10.1108/CMS-09-2023-0489>
- Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ
ЯК ЧИННИК КОНСТРУЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЙ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

Колективна монографія

За редакцією О. Злобіної

Відповідальний за випуск: *С. Солодько*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 26.08.2025 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 20,5 Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9